

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIX.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIX.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXV.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
MIRU GYÖRGY – NOVÁK ÁDÁM – BACSA BALÁZS ANTAL

Debreceni Egyetem, Debrecen

2017

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
† Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Szerkesztette:

Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal

Lektorálták:

Bárány Attila, Barta Róbert, Miru György, Novák Ádám

Technikai szerkesztő:

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA

Járom Kulturális Egyesület

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó	6
--------------	---

Tanulmányok a hajdúkról és a hajdú identitásról

NYAKAS MIKLÓS: A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció ...	8
KÓNYA PÉTER: Eperjes a Bocskai felkelésben.	23
VERES TÜNDE: Hajdúk a regéci uradalom területén a 17. században ...	34
VÉGH LORETTA VIVIEN: Hajdú-hetek a Horthy-korszakban. Adalékok a két világháború közötti Magyarország emlékezet- és identitáspolitikájához	46

Tanulmányok a kiegyezés 150. évfordulója alkalmából

BARTA RÓBERT: C. A. Macartney (1895–1978) történétírói munkássága és írásai a Kiegyezésről	54
SZENDREI ÁKOS: Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti dualizmus kori országgyűlési képviselőinek párthovatartozása és társadalmi háttere	68
TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Eckhart Ferenc történész munkássága a dualizmus idején.	84

Műhely

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Levéltári bölény-kalászat. Az európai bölény (<i>Bison bonasus</i>) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében	99
KÁDÁR TAMÁS: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza .	126
SCHREK KATALIN: Esterházy Pál Antal herceg és az önálló görög állam: Az 1830–1832-es londoni konferencia egy magyar származású osztrák követ szemszögéből	193
PUSZTAI GÁBOR: A holland tengeren túli expanzió kezdetei	212
GERGELY ALETTA: Sztereotípiák és előítéletek a 19. századi magyar útleírásokban	223
PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD: Karcagi honvédek Észak-Erdély és Kárpátalja védelmében a II. világháború idején.	244

A Történeti tanulmányok első 25 évfolyamának bibliográfiája ..	257
--	-----

Előszó

A *Történeti Tanulmányok* idei kötete több tematikus blokkot tartalmaz. Az első egység a hajdúk és a reformáció, a második a kiegyezés témájában megrendezett konferenciák anyagaiból válogat. A mostani kiadvány folyóiratunk XXV. jubileumi száma, ezért közreadjuk annak Novák Ádám és Kálmán Krisztina Eszter által összegyűjtött és gondozott bibliográfiáját is.

2017. augusztus 4. és 6. között negyedik alkalommal rendezte meg Hajdúnánás Városi Önkormányzata a Hajdúk Világtalálkozóját. A rendezvénysorozat most is egy tudományos és ismeretterjesztő konferenciával kezdődött. A szervezők célja az volt, hogy Hajdúnánás, a Hajdúság, illetve az Észak-Alföld történetével foglalkozó történészek, néprajzkutatók széles körben megismertessék kutatási eredményeiket. A reformáció ötszáz éves emlékévének alkalmából 2017-ben „*Tebenned bíztunk eleitől fogva...*” Szimpózium a hajdú identitás és a reformáció kapcsolatáról címmel szerveztek konferenciát. Az egynapos rendezvényen Nyakas Miklós *A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció* című plenáris előadását követően nyolc előadó számolt be kutatásairól, így a Szabolcs megyei diákok középkori peregrinációjáról, a Békés megyei hajdúvárosokról, a regéci uradalomról, a Felvidék 16–17. századi helyzetéről. Vályi Pál pályakezdő református lelkész naplója alapján a közönség betekinthejt a dualizmus kori Hajdúnánás társasági életébe, s külön előadást hallhatott az 1937-es Hajdú-hetek rendezvénysorozatáról, és református lelkészek beszámolóit alapján ismerhette meg a térség második világháborús pusztításait. A konferenciáról részletes beszámoló jelent meg az Újkor.hu – A velünk élő történelem című online történelmi portálon.¹

A tudományos ülésen bemutatták a korábbi három konferencia anyagait megjelentető köteteket. A *Hajdúhagyomány – Hajdúk emlékezete* tematika hét tanulmánya éppen folyóiratunk hasábjain látott napvilágot, míg a későbbi konferenciák nyolc, illetve hét tanulmányából két önálló

1 Árvai Tünde: „*Tebenned bíztunk eleitől fogva...*” – Konferencia a hajdúk históriájáról. Debrecen, 2017. Online: Újkor.hu, <http://ujkor.hu/content/tebenned-biztunk-eleitol-fogva-konferencia-hajduk-historiajarol> – 2017. december 12.

kötet készült.² A konferenciák megrendezésében a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete mindig fontos szerepet vállalt, így örülünk annak, hogy az Intézet folyóiratában kaphat helyet a 2017-es konferencia négy tanulmánya. Bízunk benne, hogy az együttműködés a város és az Intézet között a jövőben is gyümölcsöző lesz, s újabb folyóiratszámok, tanulmánykötetek készülnek majd a hajdúk történetéről.

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából az MTA Történettudományi Bizottsága, a DAB Társadalom- és Történettudományi Szakbizottsága és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete szervezett tudományos konferenciát *1867 – történetiség, emlékezetpolitika és a politika vizuális nyelve* címmel, amelynek a Debreceni Egyetem biztosított helyet 2017. november 8-án.

A konferencia célja az volt, hogy ne csupán a múltbeli eseménnyel vagy a kiegyezés következtében létrejött sajátos politikai korszakkal foglalkozzon, hisz az meglehetősen jól feltárt és kevésbé problematikus periódusa történelmünknek. A hangsúlyt inkább arra helyezték a szervezők, hogy ez az időszak miként formálódott a történeti gondolkozásban, hogyan változott annak értelmezése és megítélése, és hogy milyen emlékezhagyományok, emlékezetpolitikák kapcsolódtak hozzá, esetleg milyen volt azok vizuális megjelenítése. Az elhangzott előadások közül folyóiratunk olvasói elsősorban a historiográfiai elemzésekből kapnak ízelítőt, ami azért is szerencsés, mert a kiegyezés és a dualizmus korszaka mindig változatos politikai és szakmai viták kereszttüzében állt, s történetírói interpretációi ma is átalakulóban vannak. Így kibontakozóban van egy a nemzeti történetírások nehezen összeilleszthető szempontjain felülemelkedő tendencia, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát regionális, intézményi, politikai és főként kulturális tagoltsága ellenére változó, az együttműködés különböző formáit és szintjeit kialakítani képes rendszerként értelmezi.

Miru György – Novák Ádám

2 Papp Klára (Szerk.). *Hajdúhagyomány – Hajdúk emlékezete. = Történeti Tanulmányok*, 21. 2013. 9–110.; *A Hajdúk nyomában – Régiónkutatás és emlékezettörténet*. Szerk. Csiszár Imre – Novák Ádám, Hajdúnánás, 2016. (ISBN: 978-963-89351-4-4.); Jászok, kunok, husziták, hajdúk és kurucok. Katonáskodó elemek a magyar történelemben a középkortól az újkorig. Szerk. Csiszár Imre – Novák Ádám. Hajdúnánás, 2016. (ISBN: 978-963-89351-5-1.)

Nyakas Miklós

A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció

A témakör rövid kifejtésénél is elengedhetetlen néhány fogalmi tisztázást tennünk. A Hajdúság, mint földrajzi fogalom viszonylag új keletű a magyar geográfiai szókincsben, s a hajdúságnak, mint a magyarság legfiatalabb etnikai elemének megjelenése sem vezethető vissza a 16. századnál korábbra.¹ A mai magyar köznyelv a Hajdúságot Debrecen központtal, annak térségében helyezi el, noha Debrecen nem volt hajdúváros, s Hajdú vármegye közigazgatási központjává is csak 1876-ban vált.² A hajdúság, mint fegyverforgató katonai elem jellemzően két vármegye területén, Szabolcsban és Biharban telepedett le, noha más vármegyékben is voltak – *elsősorban magánföldesúri* – hajdútelepek. Kiváltságolásukat a 17. század végén azonban csak szabolcsiak tudták megőrizni, eleinte hét, később csak hat hajdúváros (*Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hatház, Polgár, Dorog, Vámospercs*), és sikerült a vármegyéhez hasonló öngazgatási egységet kiépíteniük, amelynek közigazgatási csomópontja Hajdúböszörmény lett.³ Ez a Hajdúkerület, s döntően ennek a törvényhatóságnak reformációjáról szeretnék szót ejteni, tudva azt, hogy a települések reformált hitre való áttérése megtörtént már a hajdúk letelepülte előtt. Vizsgáldásunkat a 17. század első felével be kell zárunk. Előadásom ante quam-ja tehát 1550 körülre tehető, post quam-ja pedig 1700-ra.

A hajdúvárosok jellemzően református vallásúak, Hajdúdorog kivételével, amelynek lakossági összetétele ma már jól megmagyarázható módon másként alakult, mint a többi hajdúvárosé.⁴ Említhetjük még

1 A hajdú szó eredetéről: Takáts Sándor: Hajdú Könyvészet. = *Nyelvtudományi Közlemények*, 30. 1900. 348–350. Eredetükről: Györffy István: A hajdúk eredete. = *Protestáns Szemle*, 36. 1927. 133–141., 220–229. Klny.: Budapest, 1927. 20.; Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen, 1932. 67.; Szabó István: A hajdúság kialakulása. = *Alföld*, 7/3. 1956. 50–57. Klny.: (Alföldi füzetek) Debrecen, 1956. 11., 7 mell.

2 Összefoglalóan: Nyakas Miklós: Die Organisation des Komitats Hajdú 1876/77. Hajdú vármegye megszervezése 1876/77-ben = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 62. 1981. (1983.) 227–241.; Idem: Hajdú vármegye megszervezése 1876/77-ben = *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 7. 1980. (1981.) 5–17.; Idem: *Hajdú vármegye létrejötte*. (Hajdúsági Közlemények 11.) Hajdúböszörmény, 1983. 98. 2. térkép.

3 A Hajdúkerületről: Nyakas Miklós: A Hajdúkerület kialakulása. = *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 5. 1983. 83–87.

4 Dávid Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete. In: *Hajdúdorog története*. Szerk. Komoróczy György, Hajdúdorog, 1971. 41–78. (továbbiakban Dávid, 1971.)

Hajdúböszörményt, amelyben a lakosság mintegy 1/10-e volt görög vallású. A félreértések elkerülése végett ezért már itt tisztáznunk kell, hogy a Bocskai által kiváltságolt hajdúság döntően magyar anyanyelvű és református vallású volt.

Az általunk fentebb vázolt térség hitéleti és kulturális tradícióit azonban már a hajdúk letelepedése előtt a reformáció alapvetően átformálta, amelynek egyik támpontja éppen a Tiszántúlon volt.

A reformáció sikerét alapvetően a magyar társadalom belső viszonyai tették lehetővé, amely ezer szállal kötődött római katolikus vallása révén a nyugati kultúrkörhöz, de gyors terjedésének magyarázatát abban a hitéleti nélkülözésben kereshetjük, amely válaszokat kívánt adni a kor kihívásaira, s arra a hatalmi vákuumra is, amelyet a török hódoltság jelentett.

Közismert, hogy a reformáció első magyarországi áramlatát német hatásra a lutheri irányzat jelentette, de az is tény, hogy a magyar lutheránusok magatartása már Luther Márton életében sem volt dogmatikusan merev, különösen az úrvacsora megítélése körüli vitában.⁵ Ez a dogmatikai értelmezés eredményezte, hogy a lutheri tanok követésének szabadabb felfogása a német reformáció követőit akaratlanul is közelebb hozta a helvét irányzathoz, amely Magyarországon az 1550-es években egyre határozottabb arcúvá vált. A svájci reformációnak Bullinger és Kálvin nézeteihez közelítő változata eredményezte, hogy a magyarországi reformáció két nagy áramlata – a németek körében győzedelmeskedő lutheri és a magyarok közt egyre nagyobb rokonszenvennek örvendő svájci – a 16. század második felében hitvallásilag és egyház-szervezetileg is elkülönült. A helvét (kálvini) irányzat győzelme *Kálmáncsehi Sánta Márton*, *Szegedi Kis István*, *Thuri Farkas Pál* és elsősorban *Melius Péter* tevékenységéhez fűződik.

Térségünk fentebb vázolt reformációjában a Debrecenben tevékenykedő Meliusé a legnagyobb érdem. Működésével itt csak annyiban foglalkozhatunk, amennyiben ez a térség, közelebbről a későbbi hajdúvárosok területét érinti. Meg kell jegyeznünk, hogy a későbbi hajdúvárosok esetleges lutheránus korszakáról érdemben nem beszélhetünk.

A tudatos gyülekezetépítés kiemelt fontosságú, amelynek alapigéje a páli bibliai helyre épít: „*Mindnyájan prófétálhattok és taníthattok, hogy mindnyájan tanuljunk és épüljünk*”.⁶

5 Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. I-II. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. I. 79–106.

6 *Korintusiaknak írt I. levél* 14:31; „Mert egyenként mindnyájan prófétálhattok, hogy mindenki tanuljon, és mindenki vigasztalást vegyen”. Ford. Károli Gáspár.

A katolikus egyház merev rétegződésével szemben a gyülekezetek kezébe adta a pap megválasztásának a lehetőségét, egyben biztosítva azt a jogot is, hogy évente dönthessenek arról, megtartják-e prédikátorukat vagy pedig elküldik. Amennyiben a gyülekezet képzett lelkipásztort nem tudott magának megnyerni, jogukban állott laikust is meghívni. A reformált egyház fenntartásáról, anyagi szükségleteinek a fedezéséről az volt a kortársak általános véleménye, hogy a jövedelem tizedét nemcsak a magánszemély, hanem az állam is köteles megadni, s ez azt jelentette, hogy a református prédikátorok örökölték a középkori plébániák azon jogát, hogy a tizedszedőktől megkövetelhetik az általuk beszedett dézsma bizonyos hányadának, negyedének (*quarta*), nyolcadának (*octava*) adását.⁷ A dézsmások többnyire elismervényt kértek a település papjától az átadott termésmennyiségről vagy bárányszámról, amelyet rendszerint a dézsmakimutatás végéhez csatoltak. Szerencsés esetben e forrástípus bevonásával s annak gondos elemzésével feltérképezhetjük a református eklézsiákat és papjait. Módszertani szempontból fontos tehát, hogy ennek alkalmazásával *új forrástípust tudunk a kutatásba bevonni, amely különösen kisebb települések egyháztörténeti vizsgálatánál fontos*. A ránk maradt dézsmajegyzékek nagyságrendje pedig alkalmas nagyobb idősíkok és területek elemzésére. Zoványi Jenő kutatásai mutattak rá először ennek fontosságára, de kutatási eredményei nem épültek be kellően az egyháztörténeti köztudatba.⁸

A korabeli latin nyelvű terminológiából ugyanis tudjuk, hogy a református papok esetében a presbiter cím minden felszentelt papot megilletett, míg a pastor ecclesiae általában a település első papját jelentette, a másodpap eleinte a diaconus, predicator, capellanus, ecclesiastes, symmista vagy collega néven működött, míg a rangban egyenlő lelkipásztorok esetében a minister vagy a concionator elnevezést használták. A római papok esetében általában plebanust említenek, bár ez különösen a reformáció korai szakaszában nem volt általános.⁹ Maga Melius is debreceni „*plebanus*”-ként említi magát, s a kortársak és a későbbiek is gyakran ugyanígy.¹⁰

7 Vö. Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 336. (továbbiakban Zoványi, 1977/a.) A dézsma ekkor lett az állami adó egyik fajtája.

8 Újabban e forrástípusra felfigyelt: Bodnár Tamás: Borsod megyei prédikátorok az 1576–1652 közötti tizedjegyzékek alapján. = *A Herman Ottó múzeum évkönyve*, 42. 2003. 592–621. Kár, hogy szemmel láthatóan nem ismeri Zoványi 1929-es közleményét.

9 Zoványi, 1977/a. és Idem: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. (továbbiakban Zoványi, 1977/b.)

10 Bán Imre: Melius Juhász Péter (*Communicationes ex Bibliotheca* 1962. 23. szám)

Így térségünkben a következő református lelkipásztorok azonosíthatóak:¹¹

Balmazújváros: Szentmiklósi János 1577. máj. 26. szept. 7. 1578. jún.. 2. (*filia Hort, Ohat*)

Hajdúnánás: Radics János 1574. 1574-ben így említik: „*pastor Ecclesiae Christi in oppidulo Nánás*”¹² — Csengeri P. Izsák 1591. aug. 24. — Tedelyi Gáspár 1597. jún.. 22. (*f. Tedej*) aug. 20. 1598. jún.. 25. (*Tedej*) aug. 2.

Hajdúszoboszló: Szerdahelyi Ádám 1577. –1580. Debreceni Pál 1581. Egyéb forrásokból Szoboszlón a hajdútelepítés előtt azonosítható még Szováti István, 1597 Debreceni Szép Jakab, 1598.

Hajduszovát: 1579. aug. is volt lelkésze, de nincs megnevezve.

Kaba: Baranyai Máté 1576. 1577. máj. 28. 1578.

Nádudvar: Debreceni Fodor Mihály 1576-tól 1583-ig.

Püspökladány: Debreceni Pál 1576-tól 1580-ig.

Tedej: Tarcali Máté 1574

Tiszacsege: Literátus Imre 1577. szept. 10. 1578. jún.. 6.

Polgár: Csegei Gáspár 1574. — Micskei István 1577.

Szentmargita: 1574-ben és 1575-ben is volt lelkésze

Így sikerült azonosítani pl. Böszörmény első református lelkipásztorát, aki 1576-ban a dézsmásnak, Kutasi Péternek adott elismervényt arról, hogy a dézsma nyolcadrészét (*octava*) átvette. Tatár Istvánnak hívták (Stephanus Tatár Pastor Ecclesiae Iesu Christi in *Beöszörmény*).¹³ Tehát nem Csatár (Tsatár), ahogyan az eddigi történeti irodalom tudta.¹⁴ Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Tatár István még a következő idő-

Debrecen egykori nagyhatalmú „püspök-plébános”-aként említi.

11 Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatói régi tizedjegyzékek mellett. = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 13. 1929.

12 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Reg. Dec. 1575. Figyelmet érdemel a hely megnevezése. Nánás ekkor még jobbágyfalu, nem mezőváros, de a szokásos faluknál nagyobb. A latin terminológiában ezért az *oppidulum* (városocska) kifejezést használták.

13 MOL Reg. Dec. Szabolcs vármegye. 1576.

14 Porcsalmy Gyula: *Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig*. Debrecen, 1963. Vö. Nyakas Miklós: Bakóczi János betűrendbe szedett mutatója *Lampe – Ember Pál egyháztörténetéhez*. = *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*. 8. 1994. 104–206. (továbbiakban Nyakas, 1994.) Rosszul tudja Bakóczi János is, aki Lampe után a mezőváros lelkészét 1569-ben Csatár Istvánnak tudja. *Debreczeni Protestáns Lap*. 1897. 07.10. (továbbiakban DPL: Bakóczi, 1897.)

pontokban szerepel: 1576. jun. 19.; 1577. máj. 21.; 1578. jun. 7., aug. 28.; 1579. máj. 30., aug. 24.; 1580. jun.; 1581. aug. 22.; 1582. jun. 19., aug. 16.; 1583. szept. 19. E forrástípus alapján még Piskóti Vincéről van tudomásunk, aki Böszörményi papként 1597. aug. 19-én, s 1598. máj. 11-én szerepel. Szabadi István szerint ő minden bizonnyal azonos az Ónodon 1598-ban szolgáló lelkésszel, újabb megerősítéseként a háborús idők lelkészeinek gyülekezeti kötődéseihez.

Tatár István – Csatár István névváltozat esetében megállapíthatjuk, hogy közönséges sajtóhibáról van szó, amely a történettudományt már többször megréfta. Lampe eredeti kiadásában, a kérdéses helyen (248. old.) ugyanis ez olvasható: „*Stepahanus Tratar, Pastor Ecclesiae Böszörményiensis*”, tehát „*Tratar István, a böszörményi egyház lelkipásztora*.” Tekintettel arra, hogy ilyen magyar név nincs, a könyvet forgatók arra gondolhattak, hogy a latin nyelvű, külföldön szedett könyv vonatkozó névalakjába betűhiba csúszott, s azt úgy vélték feloldani, hogy az r betűt s-sel helyettesítették, s így a korabeli (protestáns) helyesírásnak megfelelően *ts* betűalakot kapnak, amelynek hangértéke *cs*. Holott egyszerűen arról volt szó, hogy a t betű mellé feleslegesen került egy r. Ismeretlen névről lévén szó, ezt a későbbi századokban már nem tudhatták. A magyarul nyilván nem tudó szedő egyébként a latin szövegben sűrűn előforduló magyar nevek írásánál gyakran követett el hibákat. Így például Geleji Katona István nevét a következőképpen szedte: *Stephanus Karona Geleji*. Ismert névről lévén szó, ezt a könyv egyik forgatója kézzel Katona-ra javította (382. old.).¹⁵

A név azonosítása azért fontos, mert az első böszörményi református lelkipásztorról így több értesülést tudhatunk meg. *Nevezetesen azt, hogy Melius közvetlen munkatársa és esperes volt, aki tevékenyen vett részt a Tiszántúl egyéb területein is a református hit terjesztésében.* Személyének külön érdekessége az az erős gyanú, hogy Debrecenen keresztül, Debrecenből kerülhetett Böszörménybe. A debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek említenek ugyanis a 16. század derekán egy Tatár Istvánt, aki a Szent Miklós egyház káplánja volt. Ha ez így van, akkor a katolikus hitről közvetlenül áttért kálvinista prédikátorról van szó.¹⁶

15 Nyakas, 1994. 104–206. Ember Pál magyarra fordított egyháztörténetében Tatár István neve már helyesen szerepel. Vö. Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. Botosa Péter. A fordítást az eredetivel egybevetette Szabadi István, Szabó András. Sajtó alá rendezte Dienes Dénes et al. Sárospatak, 2009.

16 Erről Szűcs István a következőket írja: „*Debreczen város egyik utcáján épült volt — a városi régibb jegyzőkönyvek tanúsítása szerint, a szent Miklós kápolnája, melynek még 1548-dik évben, templomatyja is — de akkor már nem görög keleti — hanem római catholica valláson való volt Ezen szent Miklós kápolna, a Brankovics György*

Ez a kutatási eredmény azért is fontos, mert látható hogy a nagy debreceni reformátor munkatársi köre valószínűen lefedte azokat a nagy tiszántúli, hajdúsági mezővárosokat, amelyek a későbbiekben is a helvét irányzat fontos bástyái maradtak.¹⁷ Így bizonyos, hogy Melius mellett ott voltak a váradi hitvitán a meghatározó, későbbi hajdúvárosok református lelkészei.

Nevezetesen: Nánási Gergely, aki Nánáson volt pap, jelen volt a váradi zsinaton, 1569. okt. 10-én, akárcsak Szoboszlói György, aki Szoboszlón volt pap, s a tévesen Tratar Istvánnak írt böszörményi lelkész, Tatár István.¹⁸ Tehát a későbbi Hajdúkerület három meghatározó városa – Böszörmény, Szoboszló, Nánás – egyházának keletkezése tehát legkésőbb 1569-re megtörtént. Azaz az itteni reformált egyházak gyakorlatilag egyidősek a térség meghatározó központjával, Debrecennel. Bizonyosra vehető ugyanis, hogy a hajdúsági települések többségében az első említés événél valamivel korábban történt meg a reformáció.

A helvét irányzathoz egyébként a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl csatlakozott először, s az különösen fontos volt, hogy Debrecen 1562-től kálvinista lett.

Hadház lakosságáról kell még szót ejtenünk, papjáról ugyanis a dézsmajegyzékek nem szóltak. A debreceni reformáció ellenére Hadház népe 1551-ben úgy tűnik, még a római egyház híve volt. Lelkésze ebben az időben Péter presbyter, *plebanusnak* nevezte magát, bár ezt nem

idejében, görög keleti szertartás szerint volt berendezve, és azon helyen létezett Miklós utcán, hol mostan három malom látható, s a kápolna 1554-dik évben pusztán hagyatva, abban, ekkor r. cath. vallás szertartását tárgyzó egyházi öltözetek stb. találtattak. Igaz, hogy később az utca neve egyszerűen Miklós utca nevet nyert; de hogy ezen utca, hajdan Szent Miklós-utca néven szerepelt, már csak azon ténykörülmeny is tanúsítja, hogy az ezen utca végén létező, mostan posta kertnek nevezett szőlőskert, csak száz évvel elébb is szent Miklós kert név alatt fordul elő a városi jegyzőkönyvekben.” Ha ez így van, Tatár István Böszörménybe költözésében szerepet játszhatott Böszörmény „rác” eredetű, ekkor már magyar nyelvű, de vallását őrző rétege. Vö. Nyakas Miklós: *Hajdúböszörmény a múlt időben*. Hajdúböszörmény, 2000. 65–66. (továbbiakban Nyakas, 2000.) Az utcanevet ma is a Miklós utca őrzi Debrecenben.

17 A váradi hitvita Dávid Ferenc értelmezésében: „*Az váradi dispvtacionac avagy vetelkedes nec az egy Attya Istenről és annac Fiaról, az Iesus Christusról és a Szent Lélekről igazán valo elő számlalással, melly mindenic fél nec akarattýából kezdetett mind szent hauánac 20. napián 1569. esztendőben. Colosvarot 1569.*” (1570) [Heltai]. Lampe – Ember Pál szerint a hitvitán ott volt.

18 *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe. Trajecti ad Rh., 1728. 248–249. Az általam használt eredeti könyv a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának tulajdona az I. 753. a. leltári számon.

tekinthetjük döntő érvnek. A 16. század második felében a lelkészekre vonatkozó megjegyzésekből a neves lelkész-egyháztörténész, Molnár Ambrus arra következtetett, hogy a reformáció folyamata a városban a debreceni zsinat idejére 1567-re befejeződött.¹⁹ Részletesebb bemutatás nélkül azt is elfogadhatjuk, hogy a többi, későbbi hajdúváros esetében is ez volt a helyzet.

A Hajdúságnak, mint földrajzi tájegységnek a reformációja, és annak helvét típusú megerősödése és győzelme tehát a hajdúság letelepülte előtt megtörtént. Az ide települő hajdúk döntően reformátusok lévén ezt nemcsak véglegesítették, hanem a református egyház számára az egyes települések fontosabbakká is váltak a korábbiaknál. A hajdúvárosok közül ugyanis azelőtt csak Böszörmény volt mezőváros, a többi jobbágyfalu. A 17. században azonban a hajdúk idetelepültével egységesen városként kezelték őket, lélekszámban, gazdasági erőben jelentőssé váltak, hogy katonai szerepüket ne is említsük.

A Debrecenben, 1567 februárjában megtartott zsinat a magyar református egyház szervezeti élete szempontjából hosszú időre maradandót alkotott. A tiszántúli egyházmegyéék, mint az egykori főesperességek utódai a következők lettek! Máramarosi, ugocsai, beregi, szatmári, nagybányai vagy aranyosmedgyesi, szilágyi vagy krasznai, közép-szolnoki vagy nagykárolyi másképp ecsedi, szabolcsi vagy nyíri, érmelléki vagy diószegi, bihari vagy váradi, debreceni, nagykunsági vagy mezőtúri, amely később a heves-nagykunsági nevet vette fel, a makói vagy Körös-Maros-közi, illetőleg a békési, zarándi vagy borosjenői, sármelléki illetőleg (berek) böszörményi.²⁰

Az 1560-as éveken Melius Péter és a helvét irányzat számára immár nem is a katolicizmus, hanem a János Zsigmond erdélyi fejedelem hathatós támogatását élvező unitárius, Dávid Ferenc-féle irányzat volt a legveszélyesebb. János Zsigmond személyes jelenlétében 1569. október húsz és huszonötödike közt Váradon Melius és Dávid Ferenc közt nyilvános hitvita zajlott, amelyen részt vettek mindkét tábor legszármottevőbb képviselői is. Tudjuk, hogy a váradi hitvitán részt vett a böszörményi ref. lelkész, aki ekkor esperes is, Tatár István is Melius oldalán.

Új zsinatot hívtak össze Csengerbe (1570. júl. 26.), de arra már Dávid és társai nem jelentek meg. Számunkra fontos, hogy a csengeri hitvallásban szintén részt vett a fentebb már említett lelkész, esperes, Tatár

19 Molnár Ambrus: A hajdúhadházi ref. egyház története. In. *Hajdúhadház múltja és jelene*. Szerk. Komoróczy György, Gyula, 1972. 245–260. (továbbiakban Molnár, 1972.)

20 Zoványi 1977/b. 641–643.

István is. Az ecsedi Báthori István országbíróhoz, Szatmár és Szabolcs vármegyék főispánjához intézett ajánlólevelet Melius mellett esperestársai, Károlyi Péter, Tatár István, Kállai Mihály is aláírták.

A zsinat erős hitvallást készített nemcsak a Szentháromságról, hanem az egész református tanrendszerről. A csengeri hitvallás zárkő és végső választó fal az unitáriusoktól. A reformátusság végleges győzelme szempontjából lényeges esemény volt az 1570-es csengeri zsinaton túl az 1571-es nyírbátori zsinat. Tatár István személyének jelentőségére mi sem mutat rá jobban, hogy a zsinati végzésekre csak négy személy neve került rá; amint ezt Baráth Béla Levente Nyírbátor reformációjával kapcsolatban megjegyzi, Melius Péteré, Károlyi Péteré, a mi Tatár Istvánunké valamint Kállai Mihályé. Tehát azok, akik már a csengeri hitvallásnál is tevékenykedtek.

A tizenötéves háborúban a császár szolgálatában álló hajdúk nyílt színvallására 1604. október 13-án és 14-én este került sor. A 13-án Zsáka várában kelt hitlevélből kiderült, hogy először a hajdúk keresték meg Bocskait, aki megfogadta, hogy az ország megmaradásáért együtt lép fel a hajdúkkal.

A következő nap a hajdúk adtak Bocskainak viszont-megerősítést! Lippai Balázs, Németi Balázs, Ibrányi Ferenc, Dengeleghy Mihály és Szénási Mátyás kapitányok embereik nevében hűséglevélben kötelezték el magukat „*Az nagyságos vitézlő Bocskai Istvánnak, ez köröszténysigne s az mi Országunknak, s ídes Hazánknek, legfőképpen az egy Igaz Hitnek [t.i. a protestantizmusnak] oltalmazására.*” Hitlevelüket ezekkel a szavakkal zárták: „*Isten minket úgy segillyen hogy hű s igazak leszünk az Nagyságos Bocskai István úrnak minden vitéz dolgaiban Hazánk megmaradásá-jért.*” Ez az esküszöveg tekinthető a Bocskai magánháborújából országos mozgalommá fejlődő küzdelem első okiratának, s egyben bizonyítja a nemzeti és vallási sérelmek fontosságát és súlyosságát. De ugyanakkor egyértelműen bizonyítja, hogy Bocskai és a vele szövetségre lépő hajdúk azonos hiten, tehát a református valláson voltak. Ráadásul a 20. századi hiperkritika nagyobb dicsőségére kiderült az is, hogy igaz Bocskainak az a sokszor kétségbevont állítása, hogy először a hajdúk keresték meg őt. Ekkor hitlevelet adott a következőképpen: „*Azért én eő kegmeknek hitth leveletem ez Szerént adtam kezem írása és pechyéte alatt, Isten engem úgy segéllyen, Atia Fiu és Szent Lélek, tellyes Zent Háromságh egy bizony Isten*” – amely egyértelművé teszi vallási hovatartozását, s mintegy cáfolva

a nemsokára kiéleződő antitrinatarizmus vádját, hogy tudniillik Bocskai arianus lett volna.²¹

A hajdúknak adott kiváltságlevélben Bocskai ellenállásának indítékáról a következőt mondja: A Habsburgok „*az igaz vallás gyakorlásának és a hazai törvények kiszolgáltatásának szabadságát a szélen kiterjedő Magyarországon is háborgatni, sőt végképp eltörölni bátorkodtak. Annyira, hogy azok zsarnoksága alatt senki sem a száját felnyitni, sem a fejét fölemelni nem merészelte, míg a hatalmas Isten, mindenkinek reményén felül ágyékunkat fegyverével fel nem övezte és nekünk bátor lelket adván, Gedeon szerint kevés sereggel nekünk az ellenségen győzedelmeskedni nem engedett.*” Az idézet sokféle elmélkedésre, mindenekelőtt a predestináció tana és Bocskai gondolkodásának vizsgálatára alkalmas, de számunkra most az a fontos, hogy aláhúzza a főúr és szövetségesei hitbeli azonosságát. S Bocskai hitbeli elhívását is. Ha már a nagyhajdú adománylevelet szóbahoztuk, érdemes szót ejtenünk arról a címermotívumról, amelyet nem nagyon szoktak értelmezni, s amely az oklevélben így olvasható. „*A pajzs felett egy vitézi nyílt sisak van, melyet drágakövekkel és gyöngyökkel felékesített királyi korona fed; melyből egy megaranyozott karddal övezett és borostyán füzérral felékesített vitéz kiemelkedvén és jobb kezében meztelen kardot, bal kezében meztelen tört tartván és imádkozván, a nyert szabadságért győzelmi éneket énekelvén és a győzelmes fegyvereket vidáman forgatván; illő módon látható ...*” Lehetetlen nem gondolnunk itt a protestáns zsoltáréneklés gyakorlatára; (Luther = erős vár a mi istenünk), s a református zsoltárokra. Magyarra először a teljes zsoltároskönyvet – francia és német átköltések nyomán – Szenczi Molnár Albert valamivel később fordította le (*Psalterium Ungaricum*, 1607)²², de az istentiszteletbe épített egyházi éneklés gyakorlata ennél korábbi. S ha már Szenczi Molnár Albert

21 Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. = *Aetas*, 27/4. 2012. A Bocskai Apológia kiindulópontja: „*Apologia et Protestatio Legatorvm ec Ecclesiarvm Hungaricarvm, aduersus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanvm Dei gratiâ Hungariæ & Transylvaniciæ Principem, gentemque Hungaricam, in odia et contemptum potentissimorum Germaniæ Principum inducere, & aduersus eos, more Iesuitico, concitare volentes, Arianismi insinuatore non sunt veriti.*” Bartphæ Excudebat Iacobus Kles. Anno MDCVIII. 4r. 7 lap.

22 *Psalterium Ungaricum*. Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József, Bp., 2003.; Fekete Csaba: A genfi zsoltárok elterjedése hazánkban. In: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Szerk. Fazakas Sándor, Bp., 2009. 183–240.

neve szóba került, megemlíthetjük, hogy Szenczi Molnár debreceni diák korában annak a Csorba Istvánnak a tanítványa volt²³, aki Wittenbergben és Heidelbergben tanult, s később ábrányi, majd erdődi lelkész és esperes; részt vett a csengeri zsinaton is, s 1609-ben a böszörményi hajdúkatonák lelkésze. Szépen formált latin verseket is írt.

A hitélet fontosságát jól mutatja, hogy Bocskai hadainak rendtartása előírta, hogy „minden seregben predicator (lelkészt) tartsanak.” Olyan prédikátorokra kell itt gondolnunk, mint amilyen volt később Nagy András hajdúgenerális seregében Fokhtúy Máté. Neve *Móricz* Erdélyéből a szélesebb közönség előtt is ismeretes.²⁴

Említenünk kell Kassa református egyházának nagy hatású és fáradhatatlanul szónokló prédikátorát, Alvinczy Pétert, aki Erdélyből Nagyváradon és Nagykerekin keresztül került ide, szintén jól ismerte a hajdúkat. Alvinczy hitéleti meggyőződése egyébként jól mutatja az evangélikusoktól való szervezeti elválás bonyolultságát.²⁵

Az utóbbi évtizedek helytörténeti kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy a korábbi történetírói állításokkal ellentétben a hajdúk nem üres, elhagyatott helyre települtek, hanem mindenütt kimutatható a korábbi lakosság kontinuitása.

A hajdúságról sokféleképpen vélekedő, erkölcsi szempontból gyakran jogosan ítélező történészek nem tudnak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a hajdúk letelepültek után nagyjából egy évtizeden belül egyházszervezetet tartottak fenn és iskolát működtettek. Azaz a hit keretein belül integrálták az itt talált lakosságot. Ez pedig nem kevesebbet bizonyít, mint azt, hogy a letelepülő hajdúság nemcsak az adott kor követelményrendszerén belül élt, hanem vezetői fontosnak tartották annak tárgyi, nevezetesen intézményi megjelenítését is. Ez tökéletes összhangban áll a reformáció korával. Szabolcs vármegye például 1607-ben Karászon tartott gyűlésében a következő határozatot hozta: „*Minden faluban Birok legienek és Egihazfiak (és) mind predicator fizetésére és egieib egihazi dolgokra gongok Legjen.*”²⁶

23 Szenczi Molnár Albert: *Naplója, levelezése és irományai*. Jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Bp., 1898. 6.

24 Kárrfy Ödön: Bocskai hadainak rendtartása 1606-ból. = *Történelmi Tár*, 4/3. 1903. 476–478.; Szabadi István: Fokhtúy Máté református prédikátor. In. *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila, Debrecen, 2009. 283–289. Nagy Andrásra: Nyakas Miklós: *Nagy András hajdúgenerális*. Biharnagybajom, 2012. 26.

25 Benda Kálmán: Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1594–1621. = *A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve*. 1. 1956. 1–32.

26 „Az mi az templomok építését illeti, unanimitati voto statutum az: hogy a templomok mindenütt megépíttessenek” Révész Imre: Két érdekes okmány, a magyar reformált

Természetesen azon a tényen, hogy a letelepülő hajdúság saját maga elrendezésével, a település védhető állapotba hozásával egy időben gondolt az egyház és az iskola megszervezésére – amely egyébként kisebb csoda – nagyban elősegítette az a tény, hogy az 1607–1609 között megtelepült hajdúk itt református népességet találtak. A hajdúk alatt virágzó egyházi életre utal az az úrvacsorához szolgáló úgynevezett verejtékes pohár, amelyet Kömlei Kiss Miklós böszörményi főkapitány készíttetett 1637-ben.

Felirata a következő „EZ POHÁR ISTEN - TISZTESSÉGÉRE CZINÁLTATOTT A BESZERMENYI VARASAITUL FŐKAPITANI -KÖMLEI KIS MIKLÓS GONDVISELÉSÉVEL. ANNO REPARATE 1637”. A pohár talpán D.I. mesterjegy van. A felirat maga is utal rá, hogy a poharat Kömlei Kiss Miklós kapitánysága alatt a város vezetése csak felújíttatta, amely valószínűen a debreceni Beri Mihály ötvös munkája.²⁷ Maga az eredeti tárgy ennél tehát régebbi, valószínűen 16. századi, s így feltehetően a hajdúkor előtti református egyház úrasztali felszereléséhez tartozott. Talán Tatár István készítette. Ma a Bocskai téri gyülekezet tulajdona.

A 16. század végéről való Hajdúhadház egyházi életének nevezetes emléke, az 1568-as évszámot viselő harang. Nem tudjuk, hogy a harangot a letelepülő hajdúk hozták-e magukkal, vagy pedig az itt élő reformátusok tulajdonában találták. Mivel a harang felírása semmi olyat nem tartalmaz, ami az ellenkezőjére utalna, meggyőződésünk, hogy azt a reformátusok készítették. Ha viszont itt találták a letelepülők, akkor aláhúzza azt az előbbi megállapításunkat, hogy Hadházon a hajdútelepítés előtt szervezett református egyház volt.²⁸ Ez utóbbi a valószínű! A harang csengése Hadházon hangfelvételtől ma is meghallgatható!

Egészen bizonyos tehát, hogy a református egyház és az iskola is a hajdúvárosi korszak kezdetétől a városok szellemi életének legfontosabb meghatározója. Gyökereit az egyes városokban a hajdúkor előtti reformátusságban kell keresnünk. Minőségileg volt új, hogy a tehetős hajdúvárosok mindig igyekeztek jól képzett, lehetőleg külföldi akadémiákon járt papokat megnyerni a parókiákra, már csak a városok tekintélye miatt is.²⁹

egyház múltjából. I. Szabolcsmegye rendei egyházi ügyekben intézkednek. 1607. majus 21. = *Sárospataki Füzetek*, 3. 1859. 67–69.

27 Kathy Imre – Sz. Kürti Katalin: *Hajdúböszörmény építészete – képzőművészete*. Hajdúböszörmény, 1979. Kürti Katalin által írt egyházművészeti rész.

28 Molnár, 1972.

29 Barcsa János: *A debreceni Kollégium és partikulái*. Debrecen, 1905.; Bajkó Mátyás: *Egyházszervezet és iskolarendszer*. In. *Debrecen története*. II. Szerk. Rácz István – Benda Kálmán, 439–472.

Tudjuk, hogy Böszörményben működött az a Zempléni György, aki köthető a 17. századi magyar református egyházi élet jelentős áramlatához, a puritanizmushoz, s akinek szellemi magatartása jól jelzi azt a kötődést, amely a magyarországi protestánsokat a megújuló nyugati protestantizmushoz, jelen esetben az angol presbiterianizmushoz fűzték. Zempléni Sárospatakon tanár is volt, majd több helyen lelkész.³⁰

A hajdúvárosi református egyházak tekintélyét jelzi, hogy I. Rákóczi György 1636-ban a saját költségén nyomtatott énekeskönyvből, az úgynevezett „öreg Graduál”-ból 1636-ban a nánási egyház mellett egy példányt a böszörményi eklézsiának is ajándékozott, s abban jelmondata mellett saját kezű bejegyzése áll: a „*Beszermeni ecclésiáié*”, azaz a böszörményi eklézsiáé. Valószínűen kapott belőle a többi hajdúvárosi egyház is.³¹

Bizonyosnak mondható, hogy az iskola az egyház mellett párhuzamosan mindig működött a hajdúvárosokban. Hajdúböszörményben az iskola megléte – és nem az alapítása – 1621-től mutatható ki. A hajdúnánásiak 1656-tól tartják számon iskolájukat, de bizonyos vagyok abban, hogy megléte korábbra tehető. A nánási református egyház állapotára Rápóti Papp Mihálynak köszönhetően számszerű adatokkal is rendelkezünk. Református prédikátorsága alatt a helyi egyház létszáma 422 fő volt, az itt eltöltött szűk hét esztendő alatt 79 alkalommal temetett, 335 alkalommal viszont keresztelt.

A hajdúvárosi református egyházaknak a reformációt követő századokban abban az értelemben külön, önálló egyházi szervezetük nem volt, amennyiben a városi és az egyházi vezetés személyileg is egybeesett. Ahogyan később fogalmazták: „*itt egy a Város az Eklézsiával*”. A városi tanács (senatus, magistratus) tagjai egyúttal az egyház elöljárói is voltak Kétségtelen, hogy a város patronusi jogainak gyakorlása inkább hasznára volt az egyháznak, mint kárára. Különösen a 17. században

30 Zempléni 1642 – 1646 között volt böszörményi prédikátor. Pályafutásának főbb állomásai: 1620. márcz. 22.: subscribált Sárospatakon. 1621.: I. Rákóczi György kiküldte akadémiára Franeckerbe, 1628-ban hazajött az akadémiáról, a sárospataki iskolánál lett *conrector* (társigazgató). 1631. júl. 21-én lemondott, megvált az iskolától, Sárospatakról az iskola gondnokának tudta nélkül, sőt az odavaló papot sem köszöntve, titkon elment Vinnára, és ott pap lett. Vinnán mintegy két évet töltött s aztán Erdőbényére ment papnak és ott volt 1634., 1635., 1636. esztendőben. 1640-ben Ónodon volt pap, de azt is elhagyta. 1641-ben nem viselt hivatalt. 1642–1646-ig Böszörményben volt pap. Böszörményből Ónodi Németh Márton főkapitánnyal való elromlott viszonya miatt távozott. Vö. DPL: Bakóczi, 1897. 356. Újabban: Czirmayné Kocsis Róza: Múltidéző: Zempléni György prédikátor. = *Testvérek. A Hajdúböszörményi Bocskai téri Református Gyülekezet hírlevele* 2013. július–augusztus. 17.

31 Nyakas, 2000. 204–212.

megismétlődő háborúságok következtében előállott veszedelmes helyzetekben érezte az egyház ennek jó hatását. Ez a sajátos kegyúri viszony elsősorban a vallási egyöntetűségnek a következménye.³² Ahogyan utaltam rá, más volt Hajdúdorogon a helyzet, mint ahogyan a dorogitól eltérő módon kezelték a böszörményi „orosz” kisebbség ügyét is. Ezek részletezésére nem térhetek ki, de Hajdúdorogról néhány szót ejtenék. Mindmáig komoly fejtörést okoz, hogy a görög vallásukból következően az első hajdú megtelepülőknek valamilyen szláv nyelven kellett volna beszélni. Ezzel szemben az első megtelepülőknek magyar nevük volt, mind 1616-ban, mind pedig az 1702-es összeírás szerint.³³

A tizenöt éves háború hajdútisztjeire álljon itt egy jellemző, 1600-ból származó adat. A „*laskai réten a török területén, a Dráván felül*” Pálffy Miklós főkapitánynak beszámolnak vitézkedésükről, a következő hajdú tisztek: *Delli Lajos, Delli Markó, Kis Dömötör, Soti János, Csatai Imre, Nagy Balázs, Baranyai Gergely, Csorba Miklós, Csáki Gergely, Vincze István, Nagy Máté, Török János, később jöttek: Derecskei János, Sarasi István, Szigeti András, Kasza György.*³⁴ Tehát a döntően magyar etnikumú hajdúk mellett két „deli” is szerepel, amely az asszimiláció magas fokát sejteti. Még meggyőzőbb az a bécsi levéltárból nemrég előkerült adat, amely a mi Deli Szávánk hadfogadását világítja meg.³⁵ A hajdúhad mozgósítását Mátyás főherceg Rudolf elleni vállalkozása tette szükségessé, itt vállalt szerepet királyi hajdúként Deli Száva. A névanyag elemzésére itt nem vállalkozhatunk, azt azonban előre bocsájthatjuk, hogy a szerbnek gondolt Deli Száva katonáinak nagyobbik hányada ékes magyar nevet viselt, tehát magyarnak tekinthető.³⁶

S ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1660-as évekből gyönyörű magyar nyelven megírt, magyar nevű dorogi hadnagyok által írt leveleket ismerünk,³⁷ úgy azt mondhatjuk, hogy teljes mértékben asszimilálódott,

32 Vö. Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In. *Debrecen története*. I. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984.

33 Dávid, 1971. 51.: *Dely Szawa kapitány: Georgius Castrametator, Lazarus Nagy de Holousz, Paulus Szakmary, Petrus Rakomazy, Nicolaus Lazio, Grcgcrius Bachmegiey, Michael Wercs, Lucas Sargha Emericus Racz, Georgius Herman, Ladislaus Feny, Thomas Leczy Ladislaus Theömeöswary Jankul a Racz, Gabriel Racz, Nicolaus Chionka, Szobotha Chiomay.*

34 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Türkei I. Karton 84. Konv. 1. 1600.10–12. fol. 217–218.

35 *Regestrum Lustrationes Equituum sub Captaneatu Temeswary Dely Szava die 19 Aprilis Anno 1608 in oppido Chayta factuum.* Mátyás főherceg 1608. május 3-án indul el Znaimból Rudolf ellen. Hadának (20 000 fő) több mint fele magyar. Csajta mezőváros Vas vármegyében található, ma Ausztriához tartozik (Schachendorf, horvátul Čajta).

de görög vallását megőrzött lakosságról van szó. Ezen módosíthatott a későbbi – főként kárpátaljai ruszin és partiumi, erdélyi román területről történő – beszivárgás, de ezzel nem áll módunkban itt foglalkozni.

Miben foglalhatjuk össze a hajdúvárosok reformációjának jelentőségét? A hajdúvárosok az alföldi mezővárosaink sajátos csoportját jelentették, kezdetben jelentős, később szűkülő kiváltságokkal. Hitéleti igényük, s az egyház szervezeti felépítése megfelelt hitbeli elvárásaiknak. Már csak tekintélyük miatt is nagy gondot fordítottak lelkészeik képzettségére, partikulájuk magas szinten való működtetésére. A hajdúvárosokban már akkor beszélhetünk a lakosság teljes írástudásáról, amikor országosan erről még messze nem volt szó. S ne felejtjük! Az ellenreformáció hulláma Magyarországon a tiszántúli erős református tömb ellenállásán tört meg, amelyben jelentősen közrejátszottak a nagy lélekszámú, s mindig a református Debrecen szellemi vonzáskörében élő hajdúvárosok, a hajdúvárosi egyházak.

36 Ibid. Szemléltetésül néhány név: Erdélyi András, Tury Mihály Demeter Habakuk, Haýdu Péter, Lakatos Pál; feltűnően sok a „Rác” vezetéknev, illetve Délvidékre utaló nevek, mint Lugosy, Temesváry, Becskerek, Makay.

37 Nyakas Miklós: A szabolcsi hajdúvárosok helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében. = *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*. 6. 1987. Példaként lássunk egyet: *A dorogi hadnagy Csáky Ferenchez*. Dorog, 1668. aug. 21.:

„Alázatos szolgálatunknak ajánlása után Kívánatos Egészséges Élettel Az Ur Isten Nagyságodat Kegyelmes Ur Boldogul Szegény Hazánk oltalmára hagi meg Álgya szívűl kívánnjuk. Nagyságodnak méltóságos Becsületes Levelét vettük, Kállóban lakozó Magyar Mihály Urunknak ellenünk Nagyságod méltóságos Tekinteti előtt helytelen és illetlen vádlása felől, az mely ő kegyelme illetlen vádolásinak, kegyelmes urunk okai nem vagyunk, seőt inkább Kegyelmes Urnak, Nagyságodnak sok Rendbeli Kegyelmes Parancsolattyához tartván magunkat, afféle Erőszakos, Prédáló marha hajtók felől, az melyeknek szüntelen cselekedetéhez hogy csak Legelő szemmel nézhessünk, lelki ismeretünk reá nem bocsát. Tisztünk is azt tartotta, s tartya, akarván el Távoztatni az sok kár vallott szegényeknek is keserves panaszkodásokat, hogy afféle méltó panaszkodásokkal Kegyelmes Urnak az Nagyságod méltóságos fülei ne terhelődnék. Vice Generális Uram előtt is helytelen és illetlen Dolgokkal vádolt eő Kegyelme bennünket, az melynek Isten tugya hogy elkövetői nem voltunk. Az Marhák Dolgát az mi illeti kegyelmes Urunk, szám szerint meg vadnak, ugi mint no. 206. Az mely marhák felől Kegyelmes Ur, Nagyságod kegyelmes Parancsolattya ennek utánna is bennünket mire admoneállyon, annak engedelmességgel való követői és cselekedői leszünk. Ezek után Egészséges hosszú Élettel Az Ur Isten Álgya meg Nagyságodat Édes hazánk oltalmára. Datum in Oppido Dorog. Die 21. Agusti. Anno 1668. Nagyságodnak Alázatos Egy igyű szolgálai Az Dorogi Hadnagy Tanácsával Együtt. Mpr.”

A Kömlei Kiss Miklós bősörményi kapitány által „reparáltakatott úrasztali pohár. 1637. Körirata: „EZ POHÁR ISTEN - TISZTESSÉGÉRE CZINÁLTATOTT A. BESZERMENYI VARASAITUL FŐKAPITANI-KÖMLEI KIS MIKLÓS GONDVISELÉSÉVEL. ANNO REPARATE 1637”.

A Bocskai téri ref. gyülekezet tulajdona.

Kónya Péter

Eperjes a Bocskai felkelésben

Eperjes szabad királyi város híres lett Habsburg-ellenes magatartásával Thököly Imre felkelésében és a Rákóczi-szabadságharcban. Sőt, Bécsben jelképe lett a magyar rendek ellenállásának, és ezért úgy becézték, mint „*a rebellio műhelye*”, vagy még 1717-ben mint „*a város, amely mostanáig mindig a törökökkel tartott*”. Száz évvel a Rákóczi-szabadságharc előtt azonban teljesen más volt a helyzet, és amikor 1604-ben bevonult Felső-Magyarországra Bocskai István, az Eperjesieknek nem volt érdekükben csatlakozni a rendekhez, akik Bocskai oldalára álltak. A többi négy felső-magyarországi szabad királyi város polgáraitól eltérően az uralkodó oldalán maradtak. Így Eperjes lett a Pentapolis¹ egyetlen városa, amely nem kapcsolódott be az első Habsburg-ellenes felkelésbe, és a nagy áldozatok ellenére, hűséges maradt II. Rudolf császárhoz.

A 16–17. század fordulóján dühöngött Magyarországon a hosszú, kimerítő török háború, amelyet később a történészek „tizenötévesnek” neveztek el. A hosszú, drága háború óriási anyagi forrásokat emésztett fel, amelyeket az udvar elsősorban a pápától, a spanyol királytól és a német fejedelmektől kapott kölcsönökkel, ill. adományokkal egészített ki. A kimerítő háború viszont nem hozott semmilyen jelentősebb területi nyereséget, de óriási anyagi és emberi áldozatokkal járt. A Magyar Királyság rendkívül megszenvedte a háború következményeit. Az ország egy része harctérre vált, másik részén zsoldos ezredek állomásoztak, amelyek gyakran kegyetlenebbül fosztogattak, mint a törökök. Lakosok tízezrei hagyták el otthonaikat, és a török területeken, vagy erdőkben és mocsarakban kerestek menedéket. Az uralkodó ugyanakkor évről-évre fokozta követeléseit, amiket az ország nem volt képes teljesíteni. Más utakat keresve az állami kassza megtöltéséhez, elkezdte a kamara az ellenzéki magyar protestáns politikusok vagyonekbevetését. Ezek közül a legismertebb Illésházy István ügye, aki a hamis törvényszéki eljárás után, amelyben csak védte törvényes jogait, Lengyelországba menekült, hogy elkerülje a halálbüntetést. Ebben a helyzetben kezdett neki az uralkodó az erőszakos rekatolizáláshoz, és 1604 első napjaiban elkobozta a törökök elől elmenekült egri káptalan számára a kassai Szent Erzsébet székesegy-

¹ Az öt felső-magyarországi szabad királyi város szövetsége, amelybe Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kiszseben tartozott.

házat, amelyet már több mint fél évszázada használtak az evangélikusok.² A többi kassai evangélikus templom elfoglalása után, márciusban összejöttek a rendek követei a pozsonyi országgyűlésen, ahol sikertelenül követelték a vallásszabadság garantálását. Ellenkezőleg, az uralkodó az adók jóváhagyása után az országgyűlést feloszlatta, és az udvar (a rendek nélkül) 22-ik törvénycikkkel egészítette ki az országgyűlési cikkeket, amely erősítette a katolikus vallás védelmére hozott összes addigi törvényt, és megtiltotta a vallási kérdések országgyűlésre való hozatalát. Ezután, szeptember elején találkoztak az elégedetlen felső-magyarországi rendek követei egy parciális gyűlésen Gálszécsen, ahol elutasították a vitás törvénycikkeket és fegyveres felkeléssel fenyegetőztek. Néhány hét elteltével ilyen helyzetben vonult be az országba Bocskai István hadseregével.

Bocskai István az előző évek során kezdetben II. Rudolf császár kegyéből a nagyváradi várkapitányi tisztséget töltötte be, majd volt Báthory Zsigmond Habsburg-párti erdélyi fejedelem generálisa, később császári fogoly lett, és végül az oszmánpárti nemesség fejedelemjelöltjévé vált. Az oszmánok, tatárok és Habsburg zsoldosok által elpusztított ország³ benne látott reményt a háború befejezésére és az ellenséges felek kibékítésére. Ezt megtudván Barbian Belgiojoso kassai főkapitány, igyekezett elcsábítani Bocskait Bihar vármegyei birtokairól. Bocskai viszont a szabad hajdúkból álló magánseregével megverte a generálist.⁴ Utána tovább mentelt Kassára, amit örömmel üdvözöltek a felső-magyarországi rendek. Kassa szabad királyi város, néhány mágnás és nemesek százai Bocskai oldalára álltak, akitől politikai és vallási érdekeik védelmét várták II. Rudolf császárral szemben.

1605 áprilisában Bocskai az alsó-zempléni Szerencsre hívta össze a felkelő rendek gyűlését. A vármegyék és királyi városok követei ott „Magyarország fejedelmévé” választották meg Bocskait. Ez az az új főméltóság vagy cím – amelyet később az összes Habsburg-ellenes felkelés vezére használt – rendkívül jelentős volt Bocskai számára. Mozgalmát, harcát és nem utolsó helyen saját személyi igényeit törvényesítette anélkül, hogy jogilag konfrontálódnia kellett volna a törvényes uralkodóval. Szerencsen a rendek megfogalmazták a felkelés fő céljait, és többen panaszt emeltek a hajdúk fosztogatása ellen. Bocskai 1605-ben – a Du-

2 Az egri püspökségnek Eger eleste után el kellett hagynia a várost. Új székhelyül Kassát valamint a közeli jászói prépostságot választotta.

3 Az Erdélyben veszedelmes hírnevet szerzett Basta György volt a parancsnokuk.

4 Valószínűleg eredetileg a marhahajtók voltak, akik viszont abban a korszakban már bérszoldosokként szolgáltak mind a királyi, mind a mágnási seregekben.

nántúlon kívül – már majdnem az egész királyságot tartotta kezében. A felkeléshez fokozatosan csatlakozott a mágnások és nemesek többsége az elfoglalt területeken. A fejedelem nagy tekintélynek örvendett külföldön is. Ugyanúgy szimpatizált vele a rendi ellenzék a cseh és az osztrák tartományokban, mint a lengyel nemesség, a németalföldi rendek és a német protestáns fejedelmek. Ezek megszüntették Rudolf török háborúinak anyagi támogatását, nehogy az összeget a magyar rendek ellen tudja fordítani. A következő, korponai országgyűlésen (1605. december 17–24.) a rendek megfogalmazták a leendő béke feltételeit. Elsősorban a vallásszabadság biztosítását követelték, a felségárulási perek felszámolását, a nádorválasztást, a kamara hatalmának gyengítését, az ország nagyobb fokú autonómiáját, magyarok kinevezését a magas hivatalokba és katonai parancsnoki pozíciókba, a halaszthatatlan békekötést a Portával, és természetesen általános amnesztiát a felkelés minden részvevőjének. Ebben a helyzetben Mátyás főherceg hajlandó volt elkezdni a béketárgyalásokat. A néhány hónap után Bécsben kötött béke megerősítette a jogot a mindkét protestáns vallás szabad gyakorlására a mágnások, nemesek, polgárok, és a végvári katonák számára, mindezt természetesen a vitás 22-ik törvénycikk eltávolítása mellett, de „*a katolikus vallás sérelme nélkül*”. A béke továbbá megtiltotta a jezsuitáknak, hogy birtokokat szerezzenek a királyság egész területén, garantálta a nádori és a királyi kincstartói hivatal betöltését, magyarok kinevezését a hivatalokba és a hadseregbe, illetve a végvárakba kivéve a dunai erődöket. Az uralkodó elismerte Bocskait az Erdélyi Fejedelemség törvényes uralkodójának és átadta neki a három határos felső-magyarországi vármegyét.⁵

A felkelés céljai, főleg a törvénnyel garantált vallásszabadság, vonzóak voltak a szabad királyi városok polgárai számára is. Elsőként közülük Kassa csatlakozott Bocskaihoz, amely 1604 őszétől a felkelés központja lett. Bocskai itt rendezte be székhelyét és nagy népszerűségnek örvendett a lakosság körében. A kassai főbíró, Bocatius János (korábban eperjesi iskolarektor) rendkívül jelentős szerepet játszott a felkelésben, elsősorban Bocskai diplomáciai szolgálatában.⁶ Egy másik felső-magyarországi szabad királyi város, Lőcse már 1604. november elején Bocskai oldalára állt. Ezt követően nyomban két kisebb város is, Bártfa és Kiszszében kinyitotta kapuit Bocskai hajdúi előtt. Miután négy a Pentapolis öt városa közül Bocskaihoz csatlakozott, egyedül Eperjes maradt hű az

5 A béke a tiszénőtéves háború mihamarabbi befejezésének köteleességét is tartalmazta, amit a zsitvatoroki béke 1606. november 11-én hozott el.

6 A diplomáciai küldöttségek mellett összeállított a felkelés programját, amelyet a *Querelae Hungaria* címmel a korponai országgyűlésen a rendek el is fogadtak.

uralkodóhoz. Bocskai hajdúinak ott tartózkodása, mind a négy városnak óriási károkat hozott. A városi majorságokat és falvakat kirabolták, a szarvasmarhákat ellopták, valamint a városi kincstárak is üresen álltak. Paradox módon Eperjes sem járt jobban, amely főleg félelemből, a felkelő hadak fosztogatásai miatt az uralkodó oldalán maradt. A nagyszámú zsoldos had ott tartózkodása, annak élelmiszerrel, takarmánnyal és zsolddal való ellátása, de főleg a fosztogatás, okozott a városnak és széles környékének addig elképzelhetetlen veszteségeket.

Az eperjesiek 1604-ben ugyanúgy elégedetlenek voltak II. Rudolf politikájával, főleg rekatolizációs rendeleteivel vagy a rendi jogok megsértésével, mint a többi város polgárai. Velük együtt a város követei október 16-án részt vettek a Pentapolis városainak tanácskozásán. A követek egyrészt egyetértettek ugyan abban, hogy nem akarják megszegni az uralkodónak tett hűségesküjüket, másrészt viszont elismerték, hogy II. Rudolf császár megsértette jogaikat, ami ellen határozottan tiltakoztak.⁷

Hamarosan azonban megváltozott a belpolitikai helyzet, és az eperjesi városi tanács válaszüthöz érkezett, miszerint tényleg be akarják-e tartani a törvényes uralkodónak tett hűségesküjüket, vagy védeni fogják jogaikat és szabadságukat. Választani kellett, amikor Bocskai december elején bevonult Kassára. Közvetlenül utána, december 6-án, miután Füleknél sikerült legyőzni Bocskai hajdúit, a rossz hírnévnek örvendő Basta György generális öt ezreddel a városhoz vonult. A generális a városi tanácstól követelte a városba való beengedését és katonái elszállásolását. A bíró és szenátus követelését elutasították, így Basta elfoglalta a külvárost. Az eperjesiek igyekeztek időt nyerni, és tanácskozást szerveztek a többi három várossal, amelyet még Bocskai nem foglalt el. Ezen a tanácskozáson, hogy mind a zsoldosok, mind a felkelők fosztogatását elkerüljék, elhatározták, hogy megkérik Bastát kezeskedjen, hogy meg fogja tartani az evangélikusok vallásszabadságát és a városi jogokat, és nem engedi a katonaság erőszakoskodásait.⁸

Mivel a generális garantálta a követelések teljesítését, az eperjesiek kinyitották a városkaput, és beengedték a katonaságot a városba. Utána hűséget esküdtek II. Rudolfnak, és Basta elhelyezte katonáit a város közvetlen szomszédságában. A zsoldosok mind a polgárok, mind a környékbeli parasztok számára nagy terhet jelentettek. Nemcsak, hogy ingyen kellett etetniük több ezer katonát és lovat, de ugyanúgy más erőszakosságokat is el kellett tűrniük. A zsoldosok fosztogattak a külvárosban és

7 Hain Gáspár: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Bp., 1988, 124–125. (továbbiakban Hain, 1988.)

8 Ibid. 128.

kiraboltak több falut is a környéken. Nagyszámú szarvasmarhát hurcoltak el, és amit nem tudtak elfogyasztani, azt más lopott vagyonnal együtt a polgároknak adtak el a piacon.⁹

Így az eperjesiek kikerültek ugyan a fegyelmezetlen hajdúk jelenlétét és az uralkodónak tett eskü megszegését, azonban kitették magukat az Erdélyből ismert Basta-féle zsoldos hadsereg erőszakoskodásainak és fosztogatásainak. Csak a következő év februárjában szabadultak meg átmenetileg a katonaságtól, amikor a generális a hadsereg többségével elvonult Tokajhoz. Néhány hét után azonban visszatért, és újból Eperjesen és környékén helyezte el ezredeit. Katonái ekkor teljesen kirabolták a külvárost, felégették a házakat, a városi majorságokat és a gyümölcsösöket, és legalább ilyen mértékű károkat okoztak a környékbeli falvakban is.¹⁰

Végül csak tavasszal, nagyhét idején vonult el Basta Eperjes alól, és haladt tovább Pozsony irányába. Eperjesen csak egy ezredet hagyott, katonáinak viszont nem fizette zsoldját, s így a polgároknak kellett azt pótolniuk. Több mint másfél évig állomásozott Eperjesen Puchheim féle gyalogezred.¹¹ Ez volt a fő oka annak, hogy 1605 tavaszán Eperjest – mint az egyedüli felső-magyarországi szabad királyi várost – nem szállták meg Bocskai hajdúi, hanem továbbra is hű maradt az uralkodóhoz.

Amikor a Pentapolis többi városát, és a sárosi, zempléni és szepesi vidéket is megszállták Bocskai hadai, az eperjesiek újból kellemetlen és veszélyes helyzetbe kerültek. Már nemcsak az idegen (vagy „saját”) zsoldosok támadásainak voltak kitéve,¹² de ugyanúgy a hajdúk vagy felkelő nemesek támadásainak is. Már április 29-én, Basta főseregének elvonulása után, Dessewffy hadnagy vezetése alatt mindössze négyszáz hajdú megtámadta a várost. A hajdúk az Akasztóhegy (Galgenberg) alatt ütköztek meg a császári egységekkel, és utána a városi szarvasmarha nagy részét elhajtották. Erre válaszul a császári katonaság, a fegyveres polgárokkal megerősítve, ellentámadást indított, és utána mindkét fél visszavonult.¹³ Ugyanebben az időben gyűltek össze a felkelő rendek Szerencsen Zemplén vármegyében. A követek a gyűlésen Eperjessel is foglalkoztak, és kijelentették, hogy a várost, amely Bastához csatlakozott,

9 Lasztócai László: Adatok Eperjes szab. kir. város haditörténetéről a legrégibb időktől az 1711-ik év végig. In: *Az Eperjesi kir. kath. főgymnasium 1878/79-ik tanévi Értesítője*. Szerk. Nuber Sándor, Eperjes, 1879. 19. (továbbiakban Lasztócai, 1879.)

10 Hain, 1988. 129.

11 Lasztócai, 1879. 19.

12 A Habsburg seregek nagyjából különböző idegen, külföldi zsoldosokból álltak, főleg a valonokból, olaszokból vagy németekből.

13 Lasztócai, 1879. 19.

és ellenállt a fejedelemnek, meg kell semmisíteni.¹⁴ Ez az álláspont még jobban fokozta a további támadás, vagy az ostrom kockázatát a felkelő hadsereg részéről.

Ebből kifolyólag a császári parancsnok, Schwendi Lázár tábornok még április 24-én rendeletet adott ki a város védelméről. Ennek értelmében minél hamarabb be kellett fejezni a városi erődítmények minden részének javítását, építését. Ugyanígy, részben le kellett rombolni a külvárosokat és négy belvárosi házat a főtér déli oldalán az ispotály mellett. Mivel a királyi gabonarakár ekkor üres volt, azonnal fel kellett tölteni a városi készletekből. A város parancsnokának minél hamarabb össze kellett hívnia a polgárságot, hogy hajlandóak-e a katonákkal együtt megvédeni gyermekeiket, feleségeiket, vagyonukat, és uralkodói hűségben maradni. Ki kellett egyenlíteni az árkokat,¹⁵ a bástyákat és más épületeket el kellett látni kettős horgokkal. Továbbá a város pénzéből kellett kifizetni az összes katonát, hogy elégedetlenségük ne legyen forrása a nyugtalanságnak vagy más nehézségnek.¹⁶

A következő hónapokból nincsenek információink a város ostromáról vagy a hajdúk támadási kísérletekről. Ezeket kétségkívül meggátolta az erős császári helyőrség, amely Eperjesen és környékén állomásozott. A polgárok viszont féltek a további harcoktól, és inkább a szomszéd városokban kerestek menedéket. Így cselekedett pl. Mihálykó János eperjesi magyar evangélikus lelkész is, aki a hajdúk első támadása után családját az akkor már a felkelők táborát gyarapító Bártfára küldte.¹⁷ A felső-magyarországi főkapitány zsoldos serege egész évben Eperjesen maradt, ami óriási kiadásokat és károkat okozott mind a városi gazdaságnak, mind maguknak a polgároknak.

Az első megszállási kísérlet után a városi tanács küldöttséget mentesített az uralkodóhoz, valamint testvéréhez Mátyás főherceghez, a császári hadsereg tartózkodása és viselkedése folytán keletkezett károk kárpótlásáért. A főherceg nagyra értékelte az Eperjesiek hűségét és az áldozatokat, amelyeket a császári katonaság érdekében hoztak. A zsold fizetésével, a katonák ellátásával és azok fosztogatásával járó veszteségek

14 Lasztókai, 1879. 20.

15 Nyilvánvalóan ez egy árok volt a keleti és az északi oldalon, ahol a város fekvése miatt nem lehetett feltölteni vízzel.

16 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov 1600 – 1629, (továbbiakban ŠAP PP MP) 7056: Schwendi Lázár szabályzata, 1605. június 24.

17 Augsburgi hitvallású eperjesi evangélikus egyházközség története, I. (Frenyó Lajos) Rkp., s. 50.

enyhítésének érdekében megígérte a városnak 20 tallér kifizetését.¹⁸ A város tényleges kiadásai azonban ennek az összegnek a többszörösét tették ki. Csak 1605-ben majdnem ötvenezer forint értékében állított ki Basta generális és a többi császári parancsnok különböző számlát és nyugtát a kapott pénzért, gabonáért, kenyérért, élelmiszerért és takarmányért.¹⁹

A következő év elején Bocskai újból kísérletet tett Eperjes elfoglalására. Februárban a hajdúk újabb hatalmas támadást indítottak a város ellen, amely hosszú ostrommá alakult át. A város védelmében akkor számos polgár is részt vett, miközben többen közülük el is estek. Végül a császári katonaságnak és a felfegyverzett polgároknak sikerült visszaverni az összes támadást és megvédeni a jól megerősített várost. E siker után viszont még feltűnőbbek lettek a háborús helyzet következményei. A hosszú elszigetelés, fosztogatás, a vidéki majorok és falvak kirablása és a katonaság fenntartása katasztrofálisan sújtották a városi kasszát. A polgárok még inkább érezték az élelmiszerhiányt, a katonai táborban és a városban hamarosan kitört az éhínség. Még az ostrom alatt meettek a katonák 76 lovat de még számos macskát is. Az élelmiszer cikkek ára a többszörösre nőtt, és a városi kasszából elfogyott a pénz a zsold fizetésére. Az új pénz megszerzésének érdekében a városi tanács összegyűjtötte a polgárok marháit, amiket utána tulajdonosaiknak adott el. Emellett a lakosok hétszer vettek részt a zsold fedezésére szánt pénz gyűjtésében. További összegeket adományoztak a gazdagabb családok, mint például a Schönleben, Gorszki vagy a Blank család, akik vagyonuk nagyobb részét feláldozták a katonaság kifizetésére. Azonban ezek a pénzforrások sem elégíthették ki a hadsereg igényeit, és mind a városi kincstár, mind a polgárok ládái fokozatosan kiürültek. Ezt a helyzetet a városi tanács egy érdekes módon igyekezett megoldani, és elkezdte kiadni a bőrdarabokra veretett szükség-, az ún. ostrompénzt.²⁰

Ilyen körülmények között a városi tanács elveszítette minden reményét arra vonatkozóan, hogy a város sikeresen ellen tudjon állni egy esetleges ostromnak. Ezért úgy határoztak, hogy újabb küldöttséget menesztenek a fejedelemhez, a kapituláció, illetve a csatlakozás ajánlatával. Ennek eredményeként október 9-én Dreschler István és Fabini Miksa elutaztak Bocskaihoz Kassára, hogy tárgyaljanak a fegyverszünetről.²¹ Más források szerint már említett Mihálykó János lelkész is tagja volt a

18 ŠAP PP MP 7058.: Mátyás főherceg megbízatása, 1605. június 17.

19 Ibid. 7059, 7060, 7061, 7062, 7063, 7064, 7065: Kinevezések, számlák, Basta és más császári tisztek levelei 1605.

20 Lasztókai, 1879. 21.

21 Ibid. 21.

küldöttségnek, akit viszont felelősségre vont a fejedelem a város császár pártján való maradásáért, és be is börtönözte. A lelkésznek végül sikerült tisztáznia magát, kiszabadult és sikeresen hazatért.²²

Kassán az eperjesi követek, az instrukció szerint, Kellemesy Mihálylyal tárgyaltak, és előadták neki a város megadási feltételeit. Követelték, hogy Bocskai teljes mértékben garantálja a polgárság összes jogát, kiváltságait és szabadságát, kötelezze magát azok megvédésére, és ne engedjen semmilyen támadást a polgárok élete és vagyona ellen. Ezek a garanciák és a leendő béke azonban nem ellenkezhetett az uralkodónak tett hűséggel. Továbbá kérték, hogy követeléseiket vagy személyesen vihessék Bocskainak, vagy vigye neki Kellemesy, esetleg más magas rangú tiszt. Kijelentették, hogy a fejedelemtől csak a pecséttel rendesen ellátott válaszlevelet fogadják el. Végül még követelték az elvonuló császári helyőrség biztonságának garantálását, hogy azok szabadon távozhassanak Habsburg területre, az oltalomlevelek és a fejedelmi biztosok kíséretében.²³

Bocskai ezeket a feltételeket elfogadta, a polgárok pedig ez után meggyőzték a katonáival már hosszú ideje inségtől és éhségtől szenvedő Ehrenreicha von Puchheim ezredest, hogy hagyja el a várost. A szeptember 16-án kiadott mandátumában Mátyás főherceg is egyetértett a helyőrség Sziléziába való távozásával, egyben tájékoztatta az eperjesieket a Bécsben folytatott béketárgyalásokról.²⁴ Végül 1606. október 16-án az ezredes evangélikus búcsú istentisztelet tartatott Eperjesen,²⁵ és két nap múlva elvonult Kisszeben felé, onnan Ólublónak, majd Lengyelországon keresztül Szilézia felé.²⁶ Ezt követően Eperjes formálisan is behódolt Bocskainak, ami viszont már tárgytalan volt, mivel néhány nappal korábban a főherceg és a fejedelem követei Bécsben békét kötöttek. A bécsi béke szerint Bocskai ugyan megkapta Kassát, Eperjes viszont a többi felső-magyarországi várossal együtt az uralkodó kezén maradt. Ehrenreicha von Puchheim ezredes távozásával, két év múlva befejeződött Eperjes és lakosainak a Bocskai felkelésben való szerepe. Az egyetlen Habsburg-ellenes felkelés, amelyben a város az uralkodó oldalára állt, az erős császári helyőrség állandó tartózkodása sok anyagi és emberi veszteséget hozott a városnak. Az óriási károk ellenére viszont úgy tűnik, a két év alatt egy különös együttélési mód alakult ki a polgárok és a zsoldosok között,

22 Augsburgi hitvallású, 51.

23 Lasztókai, 1879. 22.

24 ŠAP PP MP 7080: Mátyás főherceg mandátuma 1606 szeptember 16-ról.

25 Augsburgi hitvallású, 53.

26 Lasztókai, 1879. 22.

amely nem feltétlenül volt negatív. Ezt az is bizonyítja, hogy az eperjesi evangélikus pap és német lelkész Fridrich Uray, állítólag a katonasággal együtt távozott, és katonai lelkész lett.²⁷

Csak a helyőrség valamint a hajdúk a vármegye területéről való kivonulása után számolhatták össze az eperjesiek a károkat, amiket nem csak a városi kincstár és gazdaság szenvedett el, hanem a vidéki majorságok, mezők, erdők, szőlők és jobbágyfalvak egyaránt. Sajnos, nem ismerjük az összes anyagi kár mértékét, amely a közvetlen kiadások, elfogyasztott takarmány, vagy levágott marhák mellett, a megsemmisített mezőket, erdőket, külvárosi gazdaságokat, házakat és vidéki majorságokat is tartalmazná. Csupán egy kimutatás maradt meg a császári egységek adósságairól.

A Habsburg katonai igazgatás kiszámolta Eperjes kiadásait az uralkodói hadseregre vonatkozóan, mely összeg 1604. december 13. és 1606. október 13. között 111.683 rajnai forintra és 21 dénárba rúgott.²⁸ Ez egy horribilis összeget jelentett, amelyért akár néhány uradalmat is meg lehetett venni. A több, különböző parancsnoknak vagy tisztnek kifizetett kisebb összegek mellett – mint Hans Putz, Starhenberg és Jagerunterreich Basta György generális, Gotthard ezredes, Hans Christof von Tschernembl alezredes, Johann Wagner főstrázsamester – különböző katonai személyeknek nagyobb összegeket is kifizettek. Schwendi Lázár, Puchheim alezredese 3.360 forintot kapott a városi kasszából, Hans Think, ugyanazon ezred ellátó tisztje 3.041 forintot Davidovi Fleursovi vo Lübeck felső-magyarországi fő hadellátó tiszt 7.773 forint 30 dénár, Hans Lehner kapitány és 500 katonája öthónapos zsoldjaként 11.420 forintot, Johan Gruft springensteini és neuhasi báró ugyanúgy öthónapos zsoldot 500 katonája számára 13.645 forintot fizettek ki. A legtöbbet persze a helyőrség parancsnoka, Georg Ehrenreich von Puchheim kapta, aki ezrede számára 70.685 forintot vett át.²⁹

Természetesen, az eperjesiek még a felkelés alatt igyekeztek kárpótlást kapni a kiadásokért és elszenvedett károkért, mind a katonai parancsnokoktól, mind magától az uralkodótól. Mátyás főherceg néhány mandátumot küldött a városnak, amelyekben nagyra értékelte a tanács és a polgárok viselkedését a felkelés alatt, és ígéretet tett a város követeléseinek teljesítésére.³⁰ A főherceg már az első hajdútámadás visszaverése

27 Augsburgi hitvallású, 54.

28 ŠAP PP MP 7240: A város kiadásainak kimutatása a császári hadseregre, 1616 szeptember 10.

29 Ibid. 7240.

30 Ibid. 7058, 7067, 7080, 7081, 7095, 7096.

után, 1605 áprilisában megígérte a városnak húszezer forint kifizetését.³¹ Még a Habsburg helyőrség ott tartózkodása alatt 1606 elején, panaszt küldött a bíró és a városi tanács Schulheitz ezredére, és törvényszéki úton követelte a kárpótlást a katonák által okozott károkért.³² Ugyanígy, röviddel a helyőrség kivonulása előtt, 1606. október 7-én ismét panaszt emeltek az eperjesiek a katonaság magas igényei ellen, amik következtében a város ínséget és élelmiszerhiányt szenvedett.³³ Tartalékok gyűjtését a kivonulási készülődések is okozhatták. Ehrenreich von Puchheim ezredes, még mielőtt kivonult a tönkretett városból, megerősítette a polgárok jogait, privilégiumait és szabadságát az ország egész területén az elszenvedett károkért, átélt szenvedésekért és ínségért.³⁴

A számlák, nyugták, és a császári parancsnokok vagy maga a főherceg ígéretei ellenére, a városnak sokáig kellett várni a kárpótlásra. Az egész 1606-ik év alatt egy részét sem kapták az eperjesiek ezekből az óriási összegekből. Csak egy évvel a helyőrség távozása után, 1607 októberében, kapták meg végül azt a húszezer forintot, amit a főherceg még 1605 tavaszán ígért. A felső-magyarországi királyi biztosok, Forgách Zsigmond nógrádi főispán és Dóczy András borsodi főispán elrendelték a bártfai, varannói és sztropkói harmincadosnak húszezer forint kifizetését.³⁵

Ez az összeg azonban a város a katonaság zsoldjára fordított kiadásait távolról sem fedezte. Mátyás főherceg viszont nem volt képes ekkora összeget küldeni Eperjesnek. A Habsburg monarchia a tizenötéves háború után ki merült, eladósodott, a császári kincstár üresen állt. Végül egy egész évtized telt el, mire az uralkodó megtalálta a módot, hogyan fizethette vissza adóságát leghűségesebb felső-magyarországi városának. II. Mátyás az 1616. augusztus 23-án kiadott mandátumában elengedte a város összes adóját tizenöt évre, és huszonöt évre engedélyezte a sóvári sóbányák és sókutak használatát a város számára. Ennek meg kellett felelnie 111.683 forint és 21 dénárnak, melyet korábban elismert a katonai igazgatás a város közvetlen kiadásaiért.³⁶ A sóvári sókutak és sóforrások megszerzése, amit Eperjes több mint öt évtizedig tartott meg, a század további részében fontos jövedelemforrást jelentett a város számára.

31 Ibid. 7058: Mátyás főherceg mandátuma, 1605. június 17.

32 Ibid. 7084: feljegyzés a Schulheitz-ezredtől, 1606 október.

33 Ibid. 7090: Eperjes panasza a katonaság magas követeléseire ellen, 1606 október 7.

34 Ibid. 7091: Puchheim ezredes levele, 1606. október 8.

35 Ibid. 7098: Forgách Zsigmond és Dóczy András parancsa harmincadosoknak Bártfán, Varannón és Sztrópkón a húszezer forint kifizetéséről Eperjesnek, 1606 október 17.

36 Ibid. 7226: Mátyás főherceg mandátuma, 1616 augusztus 23.

A Bocskai felkelés alatt elszenvedett kiadásokért és károkért további kedvezménynek – vagy jutalomnak – tekinthetjük az összes vám egész országban való elengedését is. Ezt egy különös mandátummal adományozta Eperjesnek Thurzó György 1611-ben.³⁷ Bár a mandátum szövege szóról-szóra nem sorolta fel a város lakosainak érdemeit a felkelés idejéből, feltételezhető, hogy kiadásának éppen ez volt az oka.

Eperjes számára már akkor igen fontosak lehetett a központi Habsburg hivatalok, azaz a Felső-magyarországi Főkapitányság és a Szepesi Kamara áthelyezése Kassáról. A felkelés alatt át is költözött Eperjesre a kassai főkapitány, illetve Felső-Magyarország katonai főparancsnoka, és ez így maradt 1606 végéig. Kassán ugyanis Bocskai István erdélyi fejedelem tartózkodott udvarával, és csak halála után, jutott vissza „Felső Magyarország fővárosa” az uralkodó kezébe. Ezzel együtt elköltöztek Eperjesről a királyi hivatalok, amelyek legközelebb csak a nikolsburgi béke után tértek vissza átmenetileg a városba.

37 Ibid. 7169: Thurzó György mandátuma, 1611. június 1.

Veres Tünde

Hajdúk a regéci uradalom területén a 17. században

A 17. század első feléből származó, és a regéci uradalomra vonatkozó forrásokban gyakran lehet olvasni a hajdú katonák megjelenéséről a térségben. Az 1619-ben Bethlen Gábor oldalára álló, addig császárhű Alaghy Menyhért birtoklásának idején bizonyosan több hajdú lehetett az uradalom területén, amit jól mutatnak a lakosok panaszai is. Ezen hajdúk más katonákkal együtt átvonultak Regéc falvain, de a háborúk végével néhányuk az uradalom területén telepedett le, mint a várhoz szolgáló, fogadott katona. 1644-ben, amikor a vár és birtokai végleg a Rákóczi család kezére kerültek, még több hajdú érkezett a fejedelem csapatával. Bár számuk nem volt kimagasló, mégis fontos szerepet töltöttek be az uradalom rendjének betartatásában és a vár védelmében.

Jelen tanulmány ezen katonáskodó réteg szerepét mutatja be, külön kitérve Tokay Ferenc egykori regéci hajdúkapitány életére, szerepére a tokaji felkelésben, illetve Koháry Istvánnal való barátságára.

A hajdúk letelepítésének története igen ismert nem csak a magyar történettudomány berkeit tekintve, hanem szerves része az a magyar köztudatnak is.¹ Mégis közelebbről megvizsgálva a hajdú-kérdést, elmondható, hogy maradtak még tisztázatlan részletek. Ilyen példának okáért a hajdúk eredete,² illetve mint katonáskodó réteggént történő meg-

1 Bocskai István 1608-ban a korponai országgyűlésen 9254 hajdú katonának nemességet, illetve birtokot adományozott Kállóban, Nánáson, Dorogon, Hadházon, Vámospércsen. Egy évvel később, 1606-ban újabb 300 hajdút részesített ilyen kiváltságban, ők Szoboszlón kaptak területeket. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezen letelepítések inkább eredtek szükségből, ugyanis a majd 10 000 hajdú katona ellátása, kifizetése egyre nehezebbé vált, s Bocskai a zsoldhátralék problémáját ily módon kívánta orvosolni. Ld. Czigány István: Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660. = *Hadtörténeti Közlemények*, 117/4. 2004. 1212. (továbbiakban Czigány, 2004.) Ezen letelepítések nem voltak összetűzésmentesek. A helyi lakosok nem kívántak a hajdúkkal osztozkodni földjeiken, s az sem segített, hogy Kálló városának olyan részét kapták a katonák, amely már lakott volt. Így történt meg az az eset, hogy Kálló lakói rátámadtak a Rákóczi Lajossal érkező hajdúkra, mely odáig vezetett, hogy Báthory levélben kérte Illésházy István segítségét 1608-ban. Ld. Szilágyi Sándor: Illésházy István és más magyar főurak levelezése 1605–1608-ban. = *Történelmi Tár*, 1/4. 1878. 880–881.

2 A hajdúk már a 16. század közepéről származó forrásokban is megjelennek, s fegyvert forgató marhahajcsárokként jelölik meg őket. Ezen felfogást a későbbi történétírók is átvették, is nagyon sokáig tartotta magát ez a nézet. A 20. század elején kezdődő, hajdúság történetével foglalkozó kutatások azonban rámutattak, hogy ezen kép-

határozásuk. Értve ez alatt leginkább a korabeli forrásokat, amelyekben a „gyalog katona” alatt érthettek – és sokszor értettek is – hajdúkat. Ez azonban érvényes volt fordítva is: a gyalogos katonákat gyakran hajdú megnevezéssel illették, holott nem minden gyalogos volt hajdú. Másik dolog, amit a hajdúkról beszélve le kell szögezni, hogy bár legnagyobb számban a ma is köztudatban élő hajdútelepeken éltek, előfordultak az északabbi vidékeken, a Hernád-völgyében is. A 17. század háborús viszonyait tekintve, ez a tény nem annyira meglepő, hiszen a hajdú katonákat előszeretettel fogadták fel egyes hadjáratokba. Béke idején pedig főurak, vagy az erdélyi fejedelmek fegyveres erőinek számát gyarapították. Ezek a szabad zsoldosok voltak a „szabad hajdúk”.³

A hajdúk fontos politikai tényezővé váltak, s sem a magyar, sem pedig az erdélyi oldal nem hagyhatta őket figyelmen kívül. Már csak azért sem, mert letelepítésük után többször is fellázadtak, amely Czigány István megállapítása szerint a nekik adományozott jogok legitimitásáért folytatott küzdelem része volt.⁴ Jelentőségükkel ők maguk is tisztaban voltak, s céljaiknak megfelelően lavíroztak a magyar, erdélyi és török oldalak között. Így találjuk őket 1608-ban Báthory Gábor szolgálatában, de még ugyanebben az évben Mátyás főherceg támogatói között is,⁵ amelynek eredménye az érsekújvári egyezmény, illetve az lett, hogy a hajdúkapitány, Nagy András az Erdélyi Fejedelemség második emberévé vált.⁶

Báthory Gábor, 1608-ban 3000 hajdú katonát felfogadva foglalta el a fejedelmi széket. Amely 3000 katonát nem lehetett nehéz összegyűjteni, lévén, hogy számuk folyamatosan emelkedett, nem csak a Magyar Királyság keleti, hanem északi részein is. Jól mutatja ezt az az 1605-ből származó feljegyzés, amely eddigi kutatásaim alapján először hivatkozik

sokkal árnyaltabb. A hajdúk rétegét nem csupán marhahajcsárok, hanem elszegényedett nemesek, illetve parasztok, azon belül is legnagyobb részben szabad parasztok alkották, akiket a korszak háborúi arra kényszerítettek, hogy elhagyják lakhelyeiket. (Czigány, 2004. 1216.)

3 Ibid. 1214.

4 Ibid. 1218.

5 Mátyás 6000 hajdú katonát fogadott fel, és indult velük Prágába, hogy megszerezze a trónt I. Rudolf ellen. (Ibid. 1219.)

6 Az érsekújvári egyezmény ígéretet tett a zsitvatoroki béke betartására, amnesztiát hirdetett a hajdúk számára, illetve emellett megerősítette azok szabadságjogait is. Nagy András 1611-ben elpártolt a fejedelemtől, s az akkori felső-magyarországi főkapitány, Forgách Zsigmond oldalára állt az irányítása alatt lévő 10 000 hajdúval együtt. Forgách azonban nem sokáig élvezte a fejedelem egykori katonáinak támogatását, többen közülük ugyanis elhagyva nagy seregét ismételten Báthory oldalára szegődtek. (Ibid. 1218., 1222.)

hajdúkra a regéci uradalom területén. Ebben Munkácsi János – feltételezhetően nemes ember – a kassai tanácshoz fordul segítségért a következőkkel: *„Ismeretes a romlás, pusztulás, kárvallás kegyelmetek előtt, mely az országra szálla. Nekem is mind őszi, mind tavaszi takarmányom, 40 hordó borom, házbeli javam, lábas barmaim, fogytig prédára kele és házaimnak egy része elége. Megmaradt kevés boraimat eddig rejtegettem a regéczi jószágban, de most látván tágulását az hajdu, török és tatár vitézeknek, kérem, hogy oltalomért, nem kereskedelemért engedné bevitetni, hol házamhoz szállítva táplálnám házam népét.”*⁷

Az Abaúj megyei uradalom lakossága tehát kétség kívül megsínylette a 17. század háborúit, az átvonuló, fosztogató seregeket, amely alól természetesen a hajdúk sem voltak kivételek. A fentebb olvasható kérelem után azonban a források alapján majd 30 évig nem találkozunk hajdú katonákkal a térségben. Ez azonban minden valószínűség szerint nem állja meg a helyét.

Alaghy Menyhért 1612 és 1631 között volt a regéci vár és a hozzá tartozó birtokok tulajdonosa, s nem mellesleg az Udvar hű embere, aki a Bocskai féle felkelés idején Begiojoso seregében harcolt a hajdúk ellen.⁸ A főúr azonban a Bethlen vezette hadjárat során döntésre kényszerült. Birtokai és a fejedelem által vezetett seregek keresztezték egymást, továbbá mivel a környező főurak is Bethlen mellé álltak látva annak sikereit, így Alaghy is kénytelen volt szorult helyzetében, de legfőképpen birtoka, vagyona védelmében Bethlent támogatni. Ezen támogatást a fejedelem a Zemplén vármegye főispánja címmel honorálta 1621-ben.⁹ Ezek fényében pedig nagyon is elképzelhető, hogy Bethlen serege, s az azok között szolgáló hajdúk megfordulhattak az uradalom területén.

Ahogy gyengült azonban a fejedelem pozíciója, úgy veszítette el fokozatosan Alaghy támogatását is, aki vissza is tért az Udvar hűségére, amiért 1625-ben országbíróvá nevezték ki. Amikor pedig az erdélyi fejedelem harmadjára indította meg seregét a Magyar Királyság területe felé, Alaghy már nyíltan szembeszegült vele.¹⁰ Az ő 1631-ben bekövetkezett halála kapcsán olvashatunk ismét a hajdúk feltűnéséről, azonban nem az uradalom területén, hanem az azzal szomszédos Mádon.

Mád helyzete egy évtizedekre visszanyúló pereskedésre vezethető vissza, amelyben a szereplők az Alaghy, és a Rákóczi család voltak. Mivel maga a pereskedés igencsak hosszú és szövevényes, s nem tárgya jelen

7 Kerekes György: Kassa város levéltárából. = *Történelmi Tár*, 8/2. 1907. 269.

8 Szabó András: Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin birtokosai (1590–1631). = *A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 7. 1995. 14. (továbbiakban Szabó, 1995.)

9 Ibid. 15.

10 Ibid. 15–16.

tanulmánynak, nem kívánom részletekbe menően bemutatni, csupán annak végét. Mivel családi kapcsolatok kötötték a Rákóczi családot a regéci uradalomhoz,¹¹ de nem szerezhették meg, 1631-ben, Alaghy Menyhért örökös nélküli halálával lehetőséget láttak birtokainak megszerzésére. Mivel azonban az özvegy Erdődy Anna ekkoriban még életben volt, s az uralkodó biztosította is őt a regéci uradalom háborítatlan birtoklásában,¹² így csak kisebb lépéseket tehettek: 1632-ben Rákóczi György hadai elfoglalták Mádót,¹³ amely lépés ismételt pereskedéseket szült. Ugyanebben az évben került sor Alaghy Menyhért temetésére is,¹⁴ amely esemény kapcsán Reöthy Orbán levele emlékezik meg Rákóczi hajdúiról. Mivel a Leleszre tartó temetési menet Mádroz közel volt, így Rákóczi emberei joggal tartottak attól, hogy az összegyűlt főrendiek esetleg megpróbálják visszaszerezni Mádót.¹⁵ Reöthy a következőket javasolta Rákóczi Györgynek:

„Az én tetszésemből Mádrul az praesidiumot mind kihozzuk vala, mivel annak reoccupatiója felől semmi bizonyost nem érthettünk és mivel már Nagyságtok annak az városnak dominiumjában vagyon, az kösség is erős hittel kötelesek lévén az nagyságtok hűségére, nagyságtoknak penig feles hajdúi és fizetett szolgálai csak közel közel lévén mind éjjel nappal vigyázások lehetne rájok, és ha valaki bele akarna szállani, praevenialhatnák azt, sőt ha titkon beszállana is (kit nem reménlek) egy nap alatt kiverhetnének őket;”¹⁶

11 Alaghy Judit, a regéci vár egykori tulajdonosának, Alaghy János lánya, feleségül ment Rákóczi Zsigmondhoz, amely házasságra vezették vissza a Rákócziak a regéci uradalom iránt formált igényüket. Az Alaghy-Rákóczi házaspár az 1580-as évek végén perbekeveredett Alaghy Ferencsel és Istvánnal, akik arra hivatkoztak, hogy apjuk közösen birtokolta az uradalmat annak testvérével, Alaghy Jánossal. 1590 novemberében végül Alaghy Judit lemondott néhány birtokáról, köztük Mádról is Alaghy Menyhért javára, decemberben pedig átengedte neki az egész birtoktestet. Ld. Szabó, 1995. 11.; Melegh Szabolcs: A regéci vár birtoklástörténete. In: *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei I. 1999–2000. évi dolgozatok*. Szerk. Fazekas Csaba, Miskolc, 2003. 129. (továbbiakban Melegh, 2003.)

12 Österreichisches Staatsarchiv Hofkammerarchiv Hoffinanz-Ungarn, (továbbiakban ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn) r. Nr. 146. Konv. 1632. október fol. 38–39.

13 ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn. r. Nr. 145. Konv. 1632. június fol. 150–162.

14 Bár Alaghy Menyhért 1631-ben elhunyt, temetése csak egy évvel később történt meg Leleszen. Addig felesége a holttestet Regéc várában őriztette, nem tudni miért.

15 Nem volt véletlen a településért folytatott harc, ugyanis Mádértékesszőlőbirtokokkal rendelkezett, s egy 1635-ből származó felbecsülés 100 000 Ft-ra értékelte. Ld. ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn. r. Nr. 151. Konv. 1635. március fol. 60–134.

16 Szilágyi Sándor: Okiratok I. Rákóczy György uralkodása történetéhez 1632. I. = *Történelmi Tár*, 22/3. 1899. 428.

Az idézett levél részlete is azt mutatja, hogy I. Rákóczi György szolgálatában nem kevés hajdú állhatott, akik pedig éppen a regéci uradalom közelében állomásoztak. A hajdúk ilyen mértékű támogatása nem előzmény nélküli, tekintve, hogy Rákóczi Zsigmond is majd 2000 hajdút tudott hadrendbe állítani,¹⁷ s Rákóczi György is részben az 1630-31 között zajló harmadik hajdúfelkelésnek köszönhette trónra kerülését.¹⁸ Elődjeihez hasonlóan ő is osztogatott birtokokat, telepített le hajdúkat, aminek az eredménye az lett, hogy a Hernád völgye mentén elterülő Rákóczi birtokokra nagy számú hajdú érkezett. A letelepített és fegyveres szolgálatra kötelezett hajdúk által lakott települések elsősorban Szerencs, Megyaszó, Ónod, Böcs, és Hidasnémeti voltak, de nyilvánvalóan éltek más Rákóczi birtokokon, mint a regéci uradalom falvaiban is.¹⁹

Az uradalom azonban Erdődy Anna 1634-ben bekövetkezett halálával sem került a Rákócziak kezére, hanem Esterházy Miklós lett az új birtokos, akinek a császár már 1633-ban odaígérte. Beiktatására 1635-ben pedig sor is került.²⁰ Annak ellenére, hogy Esterházy az Alaghy családdal ellentétben nem lakta a várat, s köztudottan annak költségeinek leszorítására törekedett, nem eszközölt változtatást a várban szolgáló katonaság létszámát tekintve, helyette a kiszolgáló személyzetet csökkentette.²¹ Mivel tisztjeitől szigorú és pontos rendtartás követelt meg, így fennmaradtak a tisztviselők kifizetéseinek adatai.²² Ebből látható, hogy Esterházy alatt lovas hajdúk szolgáltak az uradalom területén. Egy lovas hajdú éves jövedelme 35 Ft volt, emellett járt még neki 12 köből búza, 10 köből zab, 2 hordó sör, rókabőr bélés, 3 sing posztó, 1 ártány, szalonna, egy öl széna és ami nagyon fontos, Alsóvadász ispáni címét is lovas hajdú töltötte be.²³ Összehasonlítva más tisztek éves jövedelmeivel,

17 Czigány, 2004. 1219.

18 Azon mintegy 1000 hajdú katonát, akik segítették Rákóczit, Derecskére telepítette le. (Ibid. 1222.) Nem minden hajdú állt át azonban Rákóczi oldalára, a Szabolcs vármegyei hajdúkapitányok, Keczer András, Ibrányi László, és Barna György is az Udvarnak fogadtak hűséget. Ld. Szilágyi Sándor: Okmányok I. Rákóczy György történetéhez 1631-ben. = *Történelmi Tár*, 21/1. 1898. 61.

19 Czigány, 2004. 1224.

20 Melegh, 2003. 129.

21 Mind Alaghy, mind Esterházy birtoklása alatt a várban szolgáló katonák létszáma 20–30 körül mozgott a hadi eseményektől, és a gazdasági teendőktől függően. (Sós István: A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében. = *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 42. 2003. 242.

22 Vö.: Ibid. 227–264.

23 Ibid. 241.

lovass hajdúnak lenni nem számított nagy jövedelmet hozó tisztségnak. A számtartó éves fizetése a következőképpen alakult: 45 Ft, 16 köből búza, 8 sing posztó, 3 db kőso, 2 marha, lovak eltartására széna, és a komlósi ispáni cím.

Sajnos külön a közhajdúk járandóságáról szóló adatok ebből az időszakból nem állnak rendelkezésre. Ebből a szempontból a fennmaradt, 1636-ból származó konvenció jegyzék biztosít egyfajta támpontot ennek megállapítására. Ennek alapján a hópénzesek fizetése a következőképpen alakult: a pattantyús 4 Ft-ot, a dobos 3 Ft 50 dénárt, a drabantok pedig 2 Ft 50 dénárt kaptak szolgálatuk fejében. Feltételezhető, hogy a közhajdúk fizetsége is hasonlóképp alakult, kiegészítve valamilyen terménnyel.

Nem sokáig tudhatta magáénak Esterházy Miklós az Abaúj megyei birtokokat. 1644-ben I. Rákóczi György egy sikeres ostrommal elfoglalta Regéc várát, akit ezt követően a linzi béke biztosított is birtoklásában egészen 1711-ig. Annak ellenére, hogy már 1643-ban Rákóczi embereit küldte a hajdúk megnyerésére ügyének támogatásához,²⁴ – ami sikerült is, mivel Forgách Zsigmond egyik levelében arról számol be, hogy a Rákóczi által felfogadott hajdúk támadására készülnek²⁵ –, valószínűsíthetően nem vettek részt Regéc várának elfoglalásában. Mivel a vár ostroma nyárra esett, így ekkor több katonát is hazaküldtek a betakarítás miatt. A feljegyzések alapján elsőként a hajdúkat eresztették el, majd őket követték júliusban a partiumi hadak.²⁶

Abból a fél évszázados időszakból, mely alatt a Rákócziak voltak Regéc tulajdonosai, nincs túl sok adat a hajdúk uradalombeli jelenlétére. Csupán kifizetések, udvari levelezések és néhány, az urbáriumokban említett név támasztja alá, hogy ha nem is nagy számban, de bizonyosan laktak a környező településeket, sőt hajdú katonaság állomásozott a várban is.

Az első feljegyzés, amely a hajdú katonák regéci jelenlétére utal ezen korszakból, 1652-ből származik. Ez kiemeli, hogy a fejedelem és családja a hajdúk mellett fizetett, zsoldos katonákat is fenntartott Óno-

24 Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 3/1. 1956. 46.

25 Ibid. 47.

Ezen katonáskodó réteg szerepe I. Rákóczi György hadjáratának elején azonban még nem volt jelentős, leginkább kimerült abban, hogy az általuk birtokolt kisebb palánkokat átadták a fejedelemnek, és portyázásaikkal zavarták a császári seregeket. A palánki csatában érdemes kiemelni a hajdúk szerepét, amely Rákóczi hadjáratnak egyik legnagyobb, és ami a legfontosabb, sikeres ütközete volt. (Ibid. 66.) Viszont Lucnál a hajdúk súlyos vereséget szenvedtek, mivel a császáriak hajnalban, ráadásul felkészületlenül érték őket. (Ibid. 196.)

26 Ibid. 184.

don, Munkácson, Sárospatakon, Tokajban és Regécen is, tehát a család fontos magyarországi váraiban.²⁷ A különböző uradalmakban állomásozó hajdúkat szükség esetén elhívhatták máshová szolgálni, amit az ónodi urbárium készítője, Cseh Mihály is lejegyez: „*Az mikor gonosz hírek folynak, az mi kegyelmes Urunk részirül való Praesidiumot gyakorta meg jobbitják mind Lovas Rendel, és gyalog Rendelis a mit az Szükség kívánnya, hol hajdúsággal, és egyéb vitézlő rendelis, hol pataki, munkácsi, avagy az Udvar gyalogsággal, az mikor mint az szükség kívánnya.*”²⁸

Több, a 17. század végéről származó levél támasztja alá az előbbi megállapítást. 1689-ben Klobusiczky Ferenc megbízásban utasította Jantó Jánost, hogy milyen rend szerint kell kifizetni azon hajdúkat, akiket Munkácsról küldtek a tállyai korcsma őrzésére. Először 1689 júniusában 10 hajdút küldtek az adott mezővárosba Mándoki Nagy Simon hajdútizedes vezetésével,²⁹ majd pedig augusztusban négy hajdút.³⁰ Ebből kiderül, hogy egy ilyen feladat során a tizedes 3 forintot, a közhajdúk pedig 2 forintot kaptak fizetség gyanánt, ezen felül pedig járt még nekik napjában 4 cipó és két font hús is. 1700-ban hasonló figyelhető meg. Akkor a makovikai uradalomból irányítottak 15 kaszást és egy hajdút a tállyai és a rátkai rétek kaszálására,³¹ amelyre valószínűsíthetően a háborúk okozta elnéptelenedés, és az ezzel járó munkaerőhiány miatt volt szükség.

27 Czigány, 2004. 1224.

28 Magyar Nemzeti Levéltár Urbaria et Conscriptiones (továbbiakban MNL U et C) E 156 – a. – Fasc. 088. – No. 023/a.

29 „*Jantó Janos Úr vévén (...) ezen Commissiomat; az Munkáchy Tiz hajdunak; kik Tallyan az korcsmakot oltalmazsak; fizessen pro menso Junio az szerenti Tizedesnek három forintot; köz hajdunak két két forintot. Item napjában négy negy czipot két font hust.*” Magyar Nemzeti Levéltár Városi és kamarai iratok (1527–1894) (továbbiakban MNL E 554 I.) Szalay gyűjtemény 1701. t.sz. Klobusiczky Ferenc utasítása Jantó Jánosnak a hajdúk fizetéséről, fol. 115r. Válasz a levélre ugyanitt: „*A. 1689. die 4. Juny En Mandoki Nagy Simon Tekintetes Klobusuczki Ferencz Adminisztrator úr parancsolattyabul rendeltetven Tallyara Tizedemmel edgyütt, vöttünk fel egy ho penzt pro menso Junio nemzetes viteézlő Janto Janos (...) urtul. magam mint Tizedes fl[orenos] 3 hung[aricos] es a köz legenyek két két forintot minden legeny melly egy summában ezt fl[orenos] 21 hung[aricos] in huszon edgy magyari forintokat mellyről ő mt levelessel quintalom.*” MNL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1701. t.sz. Kocsmaörző munkácsi hajdúk fizetéséről, fol. 115r.

30 „*Vévén ezen Commissiomat Kgd Janto Janos Úr ezen negy Hajduknak mind addigh migh a Kurta Korcsmaknak megh zabolazasara ott Tallyan tesznek adasson napjára negy negy czipot es két két font hust.*” MNL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1701. t.sz. Klobusiczky Ferenc Jantó Jánosnak négy hajdú kifizetéséről, fol. 117r.

31 MNL E 554 I. Szalay gyűjtemény 1703. t.sz. A tállyai és rátkai kaszálók fizetései, fol. 169r.

Rácz István szerint sok hajdú telepedett meg olyan településeken, amelyek elpusztultak, vagy lakosságuk nagy mértékben megfogyatkozott.³² Tekintve, hogy a 17. század közepe-vége táján a regéci uradalom egyes települései teljesen elnéptelenedtek – mint Legyesbénye –, vagy lakosságuk egy nagyobb részét elvesztették – mint Tállya esetében is –, megfontolandó Rácz István ezen megállapítása abból a szempontból, hogy az uradalom területét érintették-e ilyen önkényes hajdútelepülések. Annyi bizonyos csupán, hogy az 1697. évi urbáriumban³³ az eddiginél lényegesen több „jövevényt” jegyeztek fel, de annak feltárása, hogy a 17. század végén ezen jövevények lehettek-e hajdúk, további vizsgálatokra szorul.

Az uradalom falvait lakó hajdúkról az 1680-ban készült urbárium ad valamivel bővebb tájékoztatást.³⁴ Ebből kiderül, hogy vagyoniilag nem emelkedtek ki az uradalom többi lakosai közül, így valószínűsíthetően más katonáskodó rétegekkel – darabontok és székelők³⁵ – együtt kezelték őket. Viszont figyelemre méltó adat meglepően alacsony számuk. 1680-ban ugyanis mindösszesen 6 hajdút jegyeztek fel az urbáriumba, s ez a 6 hajdú három településen élt – Regécen, Mogyoróskán, és Fonyban.³⁶ Ezen számadat minden valószínűség szerint nem tükrözi a valóságot, több okból is. A tanulmány elején említésre került, hogy a korszakban gyalogon értettek hajdút, és fordítva is, így elképzelhető, hogy az, akit gyalogként jelöltek meg az urbáriumban, valójában hajdú volt.³⁷ A másik lehetőség, hogy gyakorlatilag ennyire kevés hajdú lakta az uradalom területét, s azok, akik a várban voltak, csak odavezényelt, felfogadott hajdúk voltak. Ezt támasztja alá Zrínyi Ilona 1682-ben Szirmay Miklós regéci várkapitánynak címzett levele.³⁸ E szerint Szirmay „*az ott való erősség*

32 Czigány, 2004. 1227.

33 MNL U et C E 156 – a. – Fasc. 011. – No. 011.

34 MNL U et C E 156 – a. – Fasc. 066. – No. 041 / b.

35 Székelőknek nevezték azokat az uradalom területén élő fegyverrel rendelkező jobbágyokat, akik a Regéhez tartozó erdők és a határ védelmével voltak megbízva.

36 A hat hajdú név szerint: Kútheli János, Dudas Istvan, Szabo Janos, Szabo Peter, Lengyel Joseph, Varga Janos. Ld. MNL U et C E 156 – a. – Fasc. 066. – No. 041 / b.

37 Zachar József is tanulmányában Thököly hajdú katonáit gyalogként nevezi meg: „*A haderőt három fegyvernem alkotta, a katona megnevezésű könnyűlovasok, a talpasnak hívott könnyűgyalogosok és a hajdúk, azaz gyalogosok, valamint a pattantyúsok, vagyis tűzerek.*” Zachar József: A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 118/3. 2005. 405.

38 Thaly Kálmán: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezet írásai. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 24.) Bp., 1873. 59–60.

*oltalmazására [Tokaj vára] s custodiájára suppeditáljon fogyatkozás nélkül Regécz várából legalább száz jó fegyveres hajdút, uram ő kegyelme [Thököly Imre] továbbvaló dispositiójáig ott tartván őket.”*³⁹

A regéci várban szolgáló, de az uradalom területét nem lakó hajdú katonaság tényét támasztja alá Tokay Ferenc története. Tokay a regéci hajdúk hadnagya volt 1683-ban. Személyéről nagyon keveset beszélnek a források. Származásáról egyedül egy helyen olvashatunk, e szerint a hajdúkapitány „nemtelen szülőkől származott.”⁴⁰ Mindössze egy per⁴¹ és az 1697-es lázadás kapcsán ismerjük nevét, amelyben vezető szerepet töltött be. Az 1683-ban Regécen történt események, amelyeket az említett per is megörökített, végül nagyban befolyásolta Tokay élete végének alakulását – talán az életét köszönhette neki.

1683-ban a regéci vár börtönében raboskodott Koháry Ferenc, aki a füleki vár 1682-ben történt elvesztésével került Thököly Imre fogságába.⁴² A rabságát Regécen megkezdő főúr egy 1683-ból származó per

39 Ibid. 59–60.

40 Dongó Gy. Géza: Történeti jegyzetek Zemplén vármegyéről. = *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 5–6. 1904. 173. (továbbiakban Dongó, 1904.)

41 Majláth Béla: Levéltári adatok Regéczvára történetéhez a XVII. század második feléből. = *Történelmi tár*, 12/1. 1889. 1–25. (továbbiakban Majláth, 1889.)

42 Thököly erdélyi és török csapatokkal seregét kiegészítve vonult a vár alá. Két hét ostrom után a várnép Koháry engedélye nélkül egyezsége lépett Thököly Imrével, aminek értelmében szabad elvonulást kaptak. A várkapitány azonban elutasította a megegyezést, aminek következtében Koháry több, mint három évi fogságba kényszerült. Thököly többször próbálta a saját pártjára állítani a császárhű főurat, ám sikertelenül. Koháry nem sokáig raboskodott a regéci vár börtönében, ezt követően Tokaj, Sárospatak, Ung és Munkács váraiban tartották fogva. Ld. Thaly Kálmán: *Adalékok Koháry István fogságának történetéhez*. = *Századok*, 4/9. 1870. 649–653. (továbbiakban Thaly, 1870.) 1684-ben már bizonyosan Munkácson tartózkodott. Ezt alátámasztják levelezései családtagjaival. Ld. Thaly Kálmán: *Koháry István rabsága történetéhez*. Újabb Adatok. = *Századok*, 6/4. 1872. 238–259. (továbbiakban Thaly, 1872.) Családtagjai 10 000 dukátot fizettek Thököly Imrének a megváltásáért, noha az eredetileg meghatározott összeg 20 000 arany volt, azonban a család nem rendelkezett kellő fedezettel annak kifizetéséhez. „A mi pedig a sarczot illeti, úgymint húszezer aranyat, – kegyelmed itéleti rajta, mitőlünk az lehetetlenség. (...) nagy rendeknél is ilyen summa fel nem található (...).” Ibid. 242. Kárpótlásként az Udvari Haditanács 25 000 forintot ígért a család részére, azonban a kifizetést az Udvar nem tartotta be maradéktalanul, ugyanis csak a divényi uradalomból kaptak területeket, azonban ennek értéke – 16 600 forint – sem érte el a megajánlott összeget. Ld. Szirácsik Éva: *A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718)*. Salgótarján, 2007. 9. A család korlátozott pénzügyi helyzete miatt új megoldásra kényszerült: nyolc kuruc főúri rab átadását ajánlották Koháryért cserébe – „(...) az nyolcz kívánt rabok végett a bécsi hadakozó tanácsnál alázatosan instáltam (...)” Ld. Thaly, 1872. 246.

szövege szerint szökést kísérelt meg, minden bizonnyal sikertelenül. A dokumentumban egy Dolesznénak nevezett, állítólagos boszorkányról akarják kideríteni, hogy mennyiben segítette Koháry szökését. Ehhez több „tanút” is megszólaltattak a kihallgatók.⁴³ Amellett, hogy a legtöbben valóban Doleszné ártó tevékenységéről, illetve vélt segédkezéséről számolnak be, akad közöttük két tanú, akik bizonyosan állítják, hogy Koháry Istvánt a várban szolgáló hajdúk segítették szökése során. Ők a következőképpen számolnak be az eseményekről: *„Tudom nyilván, hogy ezen megfogatott két hajdúk árúztatása által lett Koháry uramnak ő nagyságának megszabadulása.” „Tudom bizonyosan, hogy azon két hajdúk a kik fogva vannak, strázsák voltak, és azok által lett az úr szabadulása.”*⁴⁴ Hogy ki volt a két fogvatartott hajdú, nem lehet tudni. Az azonban bizonyos, hogy 1697. után Tokay Ferenc esdeklő levelével kereste meg a füleki vár egykori kapitányát, amely levélben saját magát nevezi meg, mint aki segített megszökni Kohárynak a regéci vár börtönéből, s ezen tetteire emlékezteti is a főurat.⁴⁵ Levele nem véletlenül íródott, ugyanis, mint az 1697. évi hegyaljai felkelés egyik vezetője éppen sorsára várt bécsi rabsága alatt. A halálbüntetést elkerülendő ír arról, hogy mennyire kegyesen bánt Koháryval annak regéci tartózkodása idején, *„vigasztalta”* és *„muzsikáltatta”*, mint írja *„megszabadulásának is én voltam oka, mely emberemet küldvén Ngodhoz, hogy Ngod órája már elérkezvén: szabadon bocsáttattassék le az várból.”*⁴⁶ Viszonzásért cserébe Tokay számított Koháry segítségére, mivel kilátásai nem voltak biztatóak. A vele együtt felkelőket már korábban vagy lemészárolták a császáriak a harangodi csatában – melyben ő is fogságba került –, vagy pedig azt követően került sor kivégzésükre.

Thököly leverése után többen kényszerültek bujdosásba, sokan az Abaúj és Zemplén vármegyei hegyek erdőségeiben húzták meg magukat. Ezen bujdosókat összegyűjtve Tokay Ferenc, és Szalontay György támadásra szánta el magát a császári őrsegek ellen, amelynek időpontját a július 1-re eső Jakab napi vásár adta. A dátum nem volt véletlen, ugyanis

A csere létrejöttét azonban Thököly közbelépése megakadályozta. Koháry István így csak 1685-ben szabadulhatott utolsó, ungvári börtönéből, miután Caprara elfoglalta a várat. Fogvatartása alatti hűségét a császár nem felejtette el neki, s mintegy hálából országbírónak nevezte ki.

43 A kihallgatók Bagoméry András, Abaúj vármegye szolgabírója, s annak két joggyakornoka, Fekete István és Pankotay János voltak. Ld. Majláth, 1889. 4.

44 Ibid. 5.

45 Thaly, 1870. 652.

46 Ibid. 652.

a sokadalom idejére a sárospataki várból kirendelték annak kapitányát, s több katonáját is, így a pataki erők megoszlottak. Tokayék először a kiküldött katonákra támadtak rá, akiket lemészároltak, s Babocsay Izsák feljegyzése szerint a vásárra érkező kereskedőket is kirabolták.⁴⁷ Ezt követően a megfogyatkozott helyőrséggel rendelkező várat könnyen megrohamozták, bevették, s több nemest megöltek, a katolikusokat kiűzték a városból, templomaikat elfoglalták. Egyedül néhány jezsuita pap menekült meg, akik a várárokból elrejtőzve húzták meg magukat, s akiket a megtalálásuk után a református pap saját oltalma alá vette.⁴⁸

Sárospatak elfoglalása után a tokaji vár megszállása következett, hasonló események közepette. A Szalontay és Tokay által vezetett sereg magához vette a várban őrzött harmincadból és sóhivatalból származó bevételt, amelyet szétszítottak egymás közt.⁴⁹ Ezt követően Tokay Tarcslar ment, ahol a környező lakosságot a felkelés támogatására és a Thökölynek szóló hűség letételére szólította fel. Manifesztuma hatására sokan melléjük is szegődtek.⁵⁰ Az eleinte sikeres vállalkozásnak tűnő felkelés azonban nem tartott sokáig. A kuruc had Ónodra történő átvonulásakor Harangodnál a császári csapatok váratlan támadásának következtében szétszéledt, a vezetőket elfogták, s egyedül Tokay Ferenc került el az azonnali kivégzést. Helyette Bécsben tartották fogva, ahonnan a fentebb részletezett levelét megküldte Koháry Istvánnak.

Bár arra vonatkozóan, hogy mi volt, vagy éppen mi lehetett a főúr válasza a levélre – ha volt egyáltalán –, források hiányában nem lehet biztosat megállapítani. Mindazonáltal az a tény, hogy Tokay Ferencet továbbra sem végezték ki, hanem Bécsben tartották ezt követően is fogva – ahol később életét is vesztette –, arra enged következtetni, hogy Koháry közbenjárhatott egykori fogva tartójának érdekében. Ez pedig véleményem szerint arra világíthat rá, hogy a későbbi országbíró regéci fogsága során igen szoros kapcsolatba került az akkor gyalog hadnaggyal, sőt, talán még barátság is szövődhetett kettejük között.

Jelen tanulmány arra kívánt rámutatni, hogy bár a regéci uradalom messzebb esik a hajdúvárosoktól, mégis találkozunk ezen katonáskodó réteggel az uradalom területén. Egyrészt a 17. század háborúi szülte viszonyok a társadalom egyes rétegeit vándorlásra készítették. Ezen vándor-

47 Dongó, 1904. 173.

48 Visegrádi János: Az 1697.-i parasztmozgalom lefolyása Sárospatakon. = *Adatok Zemplén Vármegye Történetéből*, 1–3. 1910. 69.

49 Dongó, 1904. 174.

50 Hubay Kálmán: Babocsay Izsák Tarczal város nótáriusának naplója. Harmadik rész. = *Adatok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 4. 1902. 110.

dorló rétegek katonai erejét hamar felismerve, és felfogadva azokat, a hadjáratok során az ország távolabbi szegleteibe is eljutottak, ami magyarázatot szolgáltat a hajdúk említésére az Abaúj megyei forrásokban. Történetük nagyban összefonódva az erdélyi fejedelmekkel – így köztük természetesen a Rákóczi családdal – megalapozta azt, hogy a magyarországi erősségekbe helyőrségként fogadják fel őket, s esetleg a várakhoz tartozó birtokok területére letelepedve élhessenek. A regéci uradalom esetében pontosan ez tapasztalható. Azonban nem csupán a fejedelmi családnak köszönhető a hajdúk megjelenése a térségben. Források szolgálnak arra bizonyítékkul, hogy már Esterházy Miklós birtoklásának idején is – s valószínűleg ezt megelőzően is – éltek és szolgáltak hajdú katonák a regéci uradalom területén. Az 1644. évet követő időszakban számuk bizonyosan nőtt, amit csak alátámaszt Zrínyi Ilona Szirmay Miklósnak címzett levele is. A várhoz szolgáló katonák életéről keveset tudni, a források is csak feladataikat, illetőleg járandóságait említik. Kivételt jelent ez alól Tokay Ferenc, aki egykori gyaloghadnagyként részt vett a hegyaljai felkelésben, s akinek Koháry II. Istvánnal való kapcsolata érzékelteti, hogy a regéci katonaság élete milyen lehetett. Egyben rámutat arra is, hogy a vár rendtartása a fogvatartottak terén nem lehetett jól ellenőrzött, tekintve hogy Tokay Ferenc – s a leírások alapján más, közhajdúk is – szorosabb kapcsolatba kerültek az udvarhű főúrral, akit még szökésében is segítettek. Annak ellenére, hogy Zrínyi Ilona már 1678-ban hozott parancsolatában deklarálta, hogy *„Az tömlöcz tartó rabot el ne szalasszon, mert fejével éri meg.”*⁵¹

51 Majláth, 1889. 2.

Végh Loretta Vivien

Hajdú-hetek a Horthy-korszakban Adalékok a két világháború közötti Magyarország emlékezet- és identitáspolitikájához

A két világháború közötti időszakban a korábbi sorsdöntő kollektív traumákból kifolyólag jelentős mértékben megnövekedett a közéleti és (részben) a társadalmi igény a nemzeti múlt újraértelmezésére, áttematizálására és nem kis részben patetizálására is. Nem véletlenül, hiszen 1920 után egy politikailag, gazdaságilag és katonailag elszigetelt, szétesett és vereséget szenvedett ország újjáépítéséhez alapvetően szükség volt a nemzeti öntudat erősítésére, amelyet a Horthy-korszakban több kultusz is szolgált. Ugyanis minden kultusz legyen az akár vallási vagy szekuláris jellegű, egyetemes vagy partikuláris érvényű az adott közösség, egy nemzet, egy felekezet, egy társadalmi réteg, vagy legszűkebben véve egy család, identitásérzetét és kohézióját gyarapítja.¹ A két világháború között mindvégig kitüntetett szerepet játszott a szimbolikus politikában, mind a magyar birodalmi ábrándok propagálására hivatott irredenta kultusz, mind az akkori államfő személye köré felépített Horthy-kultusz.² Ezek sorába illeszkedik az 1930-as évek második felétől a kibontakozó Bocskai- és hajdúkultuszt tápláló ún. Hajdú-hetek is, amik nemcsak regionális szinten, a Tiszántúlon és Hajdú-vármegyében, hanem országos viszonylatban is jelentős figyelmet kaptak, ezáltal szemléletes példát nyújtanak a Horthy-rendszer múlthoz való viszonyához, általában véve pedig – a kultuszépítő elemek vizsgálata révén – tanulmányomban mód nyílik a két világháború közötti Magyarország emlékezet- és identitáspolitikájának vizsgálatára is.

A témaválasztás rendkívül időszerű, hiszen korunk egyik leggyakrabban használt társadalomtudományi terminus technicusa az identitás, vagyis az önazonosság, illetve az önértelmezés. Minden társadalmi szereplő rendelkezik valamilyen azonosságtudattal, ez részben ösztönös, részben pedig külső hatások eredménye, amennyiben ezeket a hatásokat az állam és a politika különböző intézményei fejtik ki, identitáspolitikáról

1 Zeidler Miklós: Kultusz és propaganda. In: *Kultusz és propaganda*. Szerk. Ballabás Dániel, Eger, 2012. 7–17. (továbbiakban Zeidler, 2012.)

2 Az említett kultuszokról részletesen ld. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Bp., 2002. 137.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. 496.; Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Múltról a mának*. Szerk. Idem, Bp., 2004. 121–158.

beszélünk. Bizonyos értelemben minden politika identitáspolitiká, ám az egyes politikák identitásteremtő szándéka és kapacitása különböző. Identitáspolitikának tehát döntően csak azt a politikát, illetve a politikának csak azt a részét nevezzük, amely az egyének és a közösségek önazonosságának tudatos alakításával és állandó erősítésével törekszik a már meglévő vagy a jövőben elérendő hatalma legitimálására. Az identitáspolitikák forrásbázisa és hordozórendszere rendkívül változatos. Nem kétséges azonban, hogy minden identitáspolitikai időbeli keretei visszanyúlnak a múltba, tehát történelmileg szituáltak. Az identitáspolitikák történelmi tematizációjának kiindulópontja az eredet, amely a helyre, az időre valamint a reális és mitologikus ősökre egyaránt kiterjedhet. Az eredetmeghatározást az egymást követő kronologikus események követik, ezeket fordulópontként azonosított, különleges jelentőséggel felruházott időpontok választják el egymástól. A fordulópontok mellett minden történelmi tematizáció kitüntetett fontosságú alkotóelemei a történelmi személyiségek, hiszen általuk a múlt közel kerül az identitáspolitikák célszemélyeihez.³ Így a kulturális emlékezet tárgya nem a tényleges történelem a maga összetettségében és folyamatosságában, hanem a múlt olyan kitüntetett pillanatai és szereplői, amelyek és akik a jelen és a jövő szükségleteivel kapcsolatba hozhatóak, aktuális tanulságokkal szolgálhatnak, illetve követendő vagy elrettentő példaként felmutathatóak.⁴

A Horthy-korszak negyedévszázadára számos, emblematisztikus történelmi személyiséghez kapcsolódó évforduló esett, úgymint a Petőfi-centenárium 1923-ban, a Szent Imre és Szent István emlékév, előbbi 1930-ban, míg utóbbi 1938-ban.⁵ Mindemellett sorsfordító események jubileumára is sor került a vizsgált kronológiai korszakban, például a mohácsi csata 400. évfordulójára 1926-ban, amely több szempontból is a korszak emlékezetpolitikájának szerves részévé vált.⁶ A fentebb említett emlékünnepek kapcsán fontos figyelembe venni egy lényeges változást a dualizmus korához viszonyítva, ugyanis 1921 őszén az utolsó magyar

3 Idem: Identitáspolitikai és történelem. In: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Szerk. Idem, Bp., 2008. 267–274.

4 Idem: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Bp., 2015. 428.

5 Ezekről az eseményekről ld. Szabó Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós, Bp., 1984. 479–504. (továbbiakban Szabó, 1984.)

6 Részletesebben ld. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Bp., 2001. 7–12.; Hornyák Árpád: A mohácsi beszéd. In: *III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Az integrálódó Európa politikai földrajza, Pécs, 2002. november 7–8*. Szerk. Reményi Péter, Pécs, 2004. 272–276.; Kerepeszki Róbert: Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926. Emlékezhely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében.

király, IV. Károly második visszatérését követően megtörtént a katolikus Habsburg-ház harmadik, immár végleges trónfosztása, miután a korábbi évszázadok protestáns erdélyi fejedelmei új, jóval kedvezőbb megvilágításba kerülhettek, és főként Trianon, valamint az elszakított Erdély összefüggésében új ideológiai hivatkozási pontként szolgálhattak a politikai elit reprezentációs és propaganda tevékenységéhez. Az erdélyi fejedelmek közül voltaképpen három emelkedett ki és kapott nagyobb hangsúlyt a korabeli politikai közbeszédben: Bocskai István, Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc. Bocskai nem is elsősorban a Habsburg-ellenes felkelése, hanem sokkal inkább a hozzá hű hajdúk miatt került az érdeklődés középpontjába, akikben a jobboldali radikalizmus és a faji eszmék felé hajló rendszer megtalálta az „igazi” faj letéteményeseit az 1930-as években. A Bocskai- és hajdúkultusz legjellemzőbb megnyilatkozásai az 1937-től évről évre megtartott Hajdú-hetek voltak.⁷

Az országos napilapok hasábjain már 1936. január 14-én közlésre került egy első pillantásra talán kevésbé figyelemreméltó néhány soros cikk a Hajdú-hét megrendezéséről. Az aznapi rövid tudósítások szerint Hajdúböszörményben született meg az a „szép és érdemes gondolat”, hogy a hat régi hajdúváros – nevezetesen Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, valamint Vámospércs – nagyszabású ünnepi hetet szervezzen abból a célból, hogy különböző kiállítások keretében bemutassák akkori gazdasági és kulturális életüket, egyszersmind emléket állítsanak annak, hogy Bocskai István, a hajdúk letelepítője 330 évvel azelőtt a bécsi békében biztosította a magyarság politikai és vallásszabadságát.⁸ Az ünnepi hét időpontját mindenképpen a mezőgazdasági munkák befejezéséhez kellett igazítani, ugyanis a „Hajdúföld lakói” jobbára földművelésből éltek. Nem sokkal később azonban kiderült, hogy az ünnepély őszi, azaz szeptemberi időpontja egybeesik a Debreceni Hét „terminusával”, ennek következtében a hajdúvárosok 1936-ban lemondtak az első Hajdú-hétről, ezzel szemben azt kérték, hogy a következő évben a Debreceni Hetet tavasszal rendezzék meg, nehogy

In. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Loci Memoriae Hungaricae 2. Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós, Debrecen, 2013. 313–324.

7 Idem: Bethlen Gábor emlékezete a két világháború közötti magyar politikai közbeszédben. In. *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit, Debrecen, 2013. 43–53. (továbbiakban Kerepeszki, 2013.)

8 Hajduhetet rendez a régi hat hajdúváros, *Budapesti Hírlap*, 1936. 01. 14. 9.; Hajduhét Bocskay emlékére, *Magyarország*, 1936. 01. 14. 7.; Hajduhetet rendez Hajdúböszörmény, *Pesti Napló*, 1936. 01. 14. 13.

ismét ütközzön a két alkalom.⁹ Tulajdonképpen két vonatkozásban nyerhet politikai szerepet és jelentőséget a különböző évfordulók hivatalos megünneplése, ennek oka egyrészt az imént már említett reprezentáció, mivel a politikai hatalom – hasonlóképpen a propagandához – az ünnepi külsőségek szertartásrendje által tárja hívei és ellenfelei elé az adott rend politikai és társadalmi hierarchiaviszonyait, másrészt az emlékünnepek alkalmi beszédei rendkívül alkalmasak az adott rendszer ideológiájának kifejtésére.¹⁰ Ilyen háttér ismeretében nem meglepő, hogy a sajtó részletesen tudósított Darányi Kálmán miniszterelnök tiszántúli körútjáról, melynek szerves részét képezte a Hajdú-héten mondott nyitóbeszéde, annak ellenére, hogy útját kizárólag földművelésügyi miniszterként tette meg.¹¹

A források egybehangzó tudósítása szerint Darányi Kálmán miniszterelnök 1937. szeptember 4-én népes – képviselőkől és minisztériumi főtisztviselőkől álló¹² – kíséretével Hajdúszoboszlóra utazott. Ám a kormánypárt aznapra tervezett értekezletét szeptember közepére halasztották, mert – a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* leírása szerint – abban az időpontban a képviselőknek más elfoglaltságuk volt. Így lehetőségük nyílt megtekinteni a szoboszlói hőforrást és gyógyfürdőt, még mielőtt a cívisvárosba látogattak volna. A miniszterelnök első útja Debrecenben a Déri Múzeumba vezetett, kora este pedig Fáy István főispán vacsorát adott a tiszteletére az Arany Bika Szálló különtermében. Darányi csak másnap, 1937. szeptember 5-én, vasárnap reggel indult autóval Hajdúböszörménybe a Hajdú-hétre.¹³

A miniszterelnök és kísérete vasárnap délelőtt istentiszteleten vett részt, amelyen Szolnok Gerzson református lelkész arról beszélt, hogy „*a magyar lelkiséget, ezt a szent habitust, senki kedvéért, semmiféle idegen áramlatok és eszmék befolyásolására nem szabad levetnünk magunkról.*

9 Hajduhetet rendeznek a hajdúvárosok, *Friss Újság*, 1936. 04. 17. 8.

10 Szabó, 1984.

11 A hárommillió magyar nincstelen sorsáról fontos nyilatkozatot tesz holnap Darányi miniszterelnök, *Az Est*, 1937. 09. 05. 3.

12 A miniszterelnököt többek között Tasnádi Nagy András kultuszállamtitkár, Mikecz Ödön igazságügyi államtitkár, báró Vay László földművelési államtitkár, Megay-Meissner Károly országgyűlési képviselő, Rákóczy Imre, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője és dr. Incze Péter miniszteri titkár kísérte.

13 Darányi Kálmán vasárnap nyitja meg a „Hajduhetet”, Elmarad a tiszántúli képviselők péntekre tervezett értekezlete, *Budapesti Hírlap*, 1937. 09. 03. 3.; Elmarad a tiszántúli képviselők hajdúszoboszlói értekezlete, *Nyírvidék*, 1937. 09. 04. 5.; Darányi Hajdúszoboszlóra, Hajdúböszörménybe és Makóra utazik, *Pesti Napló*, 1937. 09. 03. 11.

*Ezer év során a magyarság mindig olyankor mutatta meg igazi erejét, amikor megnehezült az idők járása fölötté.*¹⁴ A lelkész végül Isten áldását kérte egyfelől a miniszterelnökre és további politikai pályájára, másfelől pedig minden hű magyarra. Darányi természetesen köszöntet mondott ezért a nemes gesztusért, valamint azért, hogy lehetővé tették azt, hogy hitbéli testvérei között lelkileg megerősödve folytathatta az útját az ország felvirágoztatásának érdekében. Voltaképpen nem meglepő, hogy a Hajdú-hét rendezvénysorozat éppen egy protestáns felekezethez tartozó miniszterelnökhöz, Darányi Kálmánhoz kapcsolódott.¹⁵ Az istentisztelet után ünnepélyesen megkoszorúzták Bocskai István fejedelem szobrát a róla elnevezett téren. Tasnádi Nagy András a réalpolitikus történelmi példájából kiemelte azt, hogy *„Bocskai István az első volt, aki erejét, szövetségeseit nem egyes hatalmasokban, hanem a népi tömegekben kereste”*.¹⁶ Az államtitkár beszéde után Darányi a kormány nevében hatalmas koszorút helyezett a szobor lábához, amin a következő sorok álltak: *„A nagy fejedelem emlékének tisztelettel, csodálattal és kegyelettel hódol a magyar kormány”*.¹⁷ A miniszterelnök ezt követően a főgimnázium épületében megnyitotta a Hajdú-hetet és az azzal kapcsolatos kiállításokat. Szabó Imre polgármester-helyettes buzdítására beszédet mondott, amelyben hangsúlyozta, hogy kemény verseny folyik az egész világon, s ebből a versenyből ki kell vennie a részét a Hajdúföldnek is.¹⁸ A kormányfő nyitóbeszéde után tiszteletét tette a hajdúdorogi gazdasági iskola aranykalászos gazda ifjainak felavatásán, nem sokkal később pedig megtekintette a vásártéren tartott állatkiállítást, amelynek keretében felhajtották a hajdúság híres magyarfajta bikáit és néhány környékbeli község „ötvenes gulyáját”. A Hajdú-hét nyitóünnepségén felavatták az ország lobogóját is, az ünnepi beszédet Nagy Emil ny. igazságügy miniszter, országgyű-

14 Darányi miniszterelnök nagyjelentőségű gazdasági beszéde a Hajdu Hét-en, *Az Est*, 1937. 09.07. 12.

15 Kerepeszki, 2013.

16 Darányi Kálmán a munkauzsora letöréséről. A miniszterelnök megnyitotta a Hajduhetet, *8 Órai Újság*, 1937. 09. 07. 6.

17 Darányi Kálmán miniszterelnök nagyfontosságú agrárpolitikai és agrárszociális bejelentései a Hajdúságban, *Budapesti Hírlap*, 1937. 09. 07. 1.

18 A miniszterelnök fent említett gondolatait megörökítette a korabeli filmhíradó is. A beszámolót ld. bővebben: A Hajdúhét megnyitása. *Magyar Világhíradó*, 707/4. bejátszás, 1937. 09.

Online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2460> – 2017. szeptember 26.

lési képviselő mondta, az Ereklýés Országzászló Nagybizottság nevében pedig Cselényi Pál társelnök beszélt és iktatta be az új országzászlót.¹⁹

Aznap, vasárnap délben a városháza közgyűlési termében gazdagylést tartottak, amelyen Berencsy Géza és Losonczy István üdvözlő szavai után dr. Uzonyi György képviselő ismertette a Hajdúság gazdasádmalmának problémáit és kívánságait. Az elhangzottakra a kormány első embere hosszabb, az egyes sajtóorgánmok szerint politikai tartalmú beszédben válaszolt, amely során több fontos bejelentést tett. Darányi a búza tőzsdei jegyzésével kapcsolatban bejelentette, hogy a földművelés-ügyi tárca segítőkezet fog nyújtani a gazdaközösségnek, mégpedig úgy, hogy a nagy tengeri termelésre való tekintettel a csövestengeri vasúti tarifáját az egész országban 20 százalékkal le fogják szállítani. Továbbá a kormány minimális összegű ár betartására fogja kötelezni a magtárakat működtető Futurát, amely akkor 4 pengő 80 fillér volt, de ez ár szükség szerint emelkedhetett. A kormánytagok belátták, hogy az addigi alacsony napszámbérek nem tarthatják tovább fent, mivel lépést kell tartaniuk a terményárak emelkedésével, ahol azonban azt fogják tapasztalni, hogy a bérekkel bizonyos fokú uzsora folyik a munkás kárára, ott nem fognak habozni és lépéseket fognak tenni azért, hogy megvédjék a munkások érdekeit.²⁰ A gyűlés utáni banketten pedig arról beszélt, hogy

*„a múltban a Hajdúság népét a szabadságszeretet és a fegyelem jellemezte, erre a két tulajdonságra megcsontított hazánknak napjainkban nagy szüksége van. Az ország jövője csak úgy lesz biztosítva, ha e két kiváló tulajdonság még fokozottabban érvényesül a jövőben. A kormány feladata, hogy megerősítse és nagyra növelje a nemzet szabadságvágyát, ránevelje arra, hogy a szabadsággal élni is tudjon és a kormány feladata, hogy minden erejével szembe forduljon azzal a féktelen izgatással, mely teli szájjal dicsőíti a diktatúrát, a zsarnokságot és az elnyomást”.*²¹

19 Országzászlóavatások, *Budapesti Hírlap*, 1937. 09. 07. 9.; Darányi miniszterelnök ma délben indul tiszántúli körútjára, *Pesti Napló*, 1937. 09. 04. 2.

20 Darányi a terményárakról és a napszámbérek, *Esti Kurir*, 1937. 09. 07. 6.; Meg kell védeni a munkást a munkabéruzsorával szemben, Darányi miniszterelnök a magyar nép szabadságáról és fegyelméről, *Friss Újság*, 1937. 09. 07. 5.; Darányi miniszterelnök fontos politikai beszédet mond a Hajdu-Hét megnyitásán, *Kis Újság*, 1937. 09. 04. 2.; A miniszterelnök szombaton a Hajdúságba utazik, *Népszava*, 1937. 09. 04. 2.; „Nem tarthatjuk fenn az eddigi alacsony napszámbérek”, „A munkauzsorával szemben megvédjük a munkás érdekeit”, A miniszterelnök a Hajdúhéten, *Népszava*, 1937. 09. 07. 6.; Darányi Kálmán tiszántúli útja, *Újság*, 1937. 09. 07. 2.

21 Szabadság, fegyelem, 8 *Órai Újság*, 1937. 09. 07. 9.

Nyilvánvaló, hogy egy-egy történeti korszak vagy politikai rendszer természetét saját toposzain, szimbólumain, kultuszain keresztül is megismerhetjük.²² Darányi Kálmán a vasárnap estét már Purgly Emil volt földművelésügyi miniszter tompapusztai kastélyában töltötte. Hétfőn, 1937. szeptember 6-án megnyitotta a Csanád vármegyei Gazdasági Egyesület fennállásának hetvenötödik évfordulója alkalmából megrendezett mezőgazdasági, ipari és népművészeti bemutatót Makón, délután fél ötkor pedig Szegeden át visszautazott Budapestre.²³

A Hajdú-hét gazdag programja a miniszterelnök távozása után is folytatódott, az elkövetkező napokban atlétikai versenyek, lovas felvonulások, lakodalmi, szüreti és pásztorjátékok, szabadtéri hangversenyek, utcabálok váltották fel a nyitónap mezőgazdasági, köztük bor-, szőlő- és gyümölcskiállításait. Az utolsó napon, 1937. szeptember 12-én, vasárnap a hadirokkantak tábori istentiszteletet tartottak a háborús hősök szobránál, valamint leleplezték Dr. Balthazar Dezső vörös márvány mellszobrát a Bocskai Gimnázium lépcsőházában. Az ünnepi napok keretében a hajdúság asszonyai hagyományos hajdúételekkel, hajdúkáposztával és hajdúkásával kedveskedtek az odalátogatóknak. A Hajdú-hétre az egész országból 50%-os kedvezménnyel lehetett utazni Hajdúböszörménybe, mindemellett filléres vonatok indultak Budapestről, Egerből, Hódmezővásárhelyről és Nyíregyházáról.²⁴ A Hajdú-hét alkalmi kiadványaként jelent meg a *Hajdúgazda* egyetlen száma, amely magát a rendezvény „üstökösének” nevezte. A Kövér Elek malomtulajdonos felelős szerkesztésében, csekély – mindössze nyolc oldal – terjedelemben közreadott alkalmi újság cikkei igen széles spektrummal rendelkeztek, több közle-

22 Zeidler, 2012.

23 A miniszterelnök a Hajdúságba és Makóra utazik, Ma délelőtt a kormánypárt több tagját fogadta, *Az Est*, 1937. 09. 03. 4.; Az Alföld gazdasági fellendítéséről beszélt Darányi miniszterelnök a Hajdúhét megnyitásán, *Pesti Hírlap*, 1937. 09. 07. 5.; Darányi vasárnap Hajdúböszörményben, hétfőn Makón beszélt gazdasági kérdésekről, Erőteljes védelmet ígért a mezőgazdasági munkásságnak, *Pesti Napló*, 1937. 09. 07. 6.

24 „Hajdu-hét” 95 ezer magyar iparos küzdelme, 8 *Órai Újság*, 1937. 08. 26. 2.; Bor-, szőlő- és gyümölcskiállítás a „Hajdúhéten”, *Borászati Lapok*, 1937. 07. 10. 224.; Hajdúhét, Darányi Kálmán nyitja meg a Hajduhetet Hajdúböszörményben, *Budapesti Hírlap*, 1937. 08. 22. 2.; Díszes külsőségek között megnyílt a Hajduhét, *Eger-Gyöngyösi Újság*, 1937. 09. 02. 3.; Hadirokkantvándorgyűlés Hajdúböszörményben, *Népszava*, 1937. 07. 31. 11.; Leleplezték Balthazar Dezső szobrát, *Népszava*, 1937. 09. 14. 7.; Jöjjön Hajdúböszörménybe! *Nyírvidek*, 1937. 09.12. 16.; Hajdúhét, *Pesti Napló*, 1937. 07. 08. 4.

ménye szolt a Hajdú-hét ismertetéséről, de fellelhető benne gazdaságpolitika és szépirodalom is.²⁵

Konklúzió gyanánt megállapítható, hogy ilyen mértékű összefogásra talán még soha nem volt példa a Hajdúságban. A Hajdúböszörmény által megrendezett Hajdú-hét, a rendezvény intézőbizottságának elnöke, a város akkori polgármestere Dr. Szálkay Antal szerint úgy erkölcsi, mint anyagi tekintetben sikerrel zárult. Úgy vélte, a térségnek ez volt az első erőpróbája, amely során lehetősége nyílt az ország színe előtt bemutatni mezőgazdasági, ipari és kulturális fejlettségét, és hogy ez az erőpróba teljes sikerrel zárult, azt legfőképp az ország különböző részeiből oda-sereglett látogatók bizonyítják.²⁶ Mindemellett egy rendkívüli kezdeményezésre is sor került, ugyanis Dr. Benkő Gyula hajdúnánási képviselő a Hajdúhét alkalmából mozgalmat indított, hogy a magyar törvénytárból töröltessenek a hajdúkat megszégyenítő törvények, amelyeket egykor a bécsi udvar nyomására hoztak. Benkő rámutatott arra, hogy az 1604. évi 12., az 1608. évi 20., az 1609. évi 19., és az 1613. évi 22. törvénycikkben foglaltak a szabad hajdúkat Magyarország pestisének, az ország közellenségének nyilvánították és súlyos büntetés terhével megtiltották mindenkinek, hogy hajdúkat tartsanak vagy fogadjanak magukhoz. A mozgalom ezzel szemben azt akarta bebizonyítani, hogy ezek az ellenséges érzésből és gyűlöletből született törvények elavultak és igazságtalanok, hiszen a magyar szabadság ügyének a hajdúk mindenkor hős harcosai voltak, többek közt Bocskai is ezért telepítette le őket mai területükön és ezért adott nekik nemesi levelet. Benkő és társai kérvényben kérték a vármegyei törvényhatóságot, hogy forduljon felirattal a kormányhoz, hogy vonják hatályon kívül a szóban forgó paragrafusokat, illetve rehabilitálják a hajdúösök emlékét.²⁷ Noha a törvények eltörlésére azóta sem került sor, a Hajdú-hetek megrendezésére pedig főképp az évtized végén kirobbanó második világháború miatt már nem került sor a korszak folyamán, mégis ez az esemény szemléletes példája a Horthy-rendszerre jellemző, aktuális közéleti állásfoglalásokkal feltöltött identitásformáló emlékezetpolitikai módszerekre.

25 Nyakas Miklós: H. Fekete Péter kiadatlan sajtótörténete. = *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 10. 2001. 71–143.

26 A Hajdúhét köszönete Az Est-nek, *Az Est*, 1937. 09.25. 8.; A Hajdúhét rendezőségének köszönete a Budapesti Hírlapnak, *Budapesti Hírlap*, 1937. 10. 2. 9.; A „Hajdúhét” köszönete, *Népszava*, 1937. 09. 25. 2.; A Hajdúhét köszönete, *Újság*, 1937. 09.28. 8.

27 Töröljék a magyar törvénytárból a hajdúkat megbélyegző törvényeket! Mozgalom a Hajdúhét alkalmából, *Pesti Hírlap*, 1937. 09. 05. 5.; Törölni akarják a magyar törvénytárból a hajdúkat megszégyenítő törvényeket, *Pesti Napló*, 1937. 09. 05. 17.

Barta Róbert

C. A. Macartney (1895–1978) történetírói munkássága és írásai a Kiegyezésről¹

BEVEZETÉS

Carlile Aylmer Macartney neve a szélesebb hazai és nemzetközi történész társadalom előtt leginkább az 1938 és 1945 közötti időszakban Magyarország mellett kifejtett aktív diplomáciai, politikai és propaganda „lobbi” tevékenysége, valamint a brit és amerikai egyetemeken évtizedekig tankönyvként használt főbb művei² révén ismert. A modernkori brit-magyar kapcsolatok diplomácia- és politikatörténeti vonatkozásaival foglalkozó szakemberek a skót-ír származású brit történész Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének különféle vonatkozásait már érintették³,

1 A tanulmány a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete által 2017. november 8-án megrendezett, 1867 – történetiség, emlékezet és a politika vizuális nyelve című tudományos konferencián elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata. A tanulmányhoz szükséges kutatások A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–20. században című, NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és támogatásával készültek és a Klebelsberg Kunó Kutatói Ösztöndíj (2016. szeptember-október) keretén belül valósultak meg.

2 Carlile Aylmer Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. I–II. Edinburgh, 1956–1957. (továbbiakban Macartney, 1956.) Magyar kiadása: Idem: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945*. I–II. Bp., 2006.; Idem: *Hungary*. (The Modern World. A Survey of Historical Forces.) Foreword by H.A.L.Fischer. London, 1934. (továbbiakban Macartney, 1934.) Magyar kiadása: Idem: *Magyarország*. (Révai Világkönyvtár) Ford.: Fest Sándor – Kállay Miklós. Bp., 1936.; Idem: *Hungary. From Ninth Century Origins to the 1956 uprising*. New Brunswick – London, 2009. (továbbiakban Macartney, 2009.) (A kötet az 1962-es kiadás reprintje); Idem: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, 1969. (Reprinted with Correction 1971.), (továbbiakban Macartney, 1969/1971.)

3 Robert John Weston Evans: The Making of *October Fifteenth*: C. A. Macartney and his Correspondents. In. *British-Hungarian Relations since 1848*. (SSEES Occasional Papers 62.) Ed. by László Péter – Martyn Rady, London, 2004. (továbbiakban Péter – Rady, 2004.) 259–271.; Hugh Seton-Watson: Carlile Aylmer Macartney 1895–1978. In. *Proceedings of The British Academy*, LXVII. London, 1981. 411–432. (továbbiakban Seton-Watson, 1981.); Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Bp., 2005.; Lojkó Miklós: C. A. Macartney and Central Europe. = *European Review of History*, 6/1. 1999. (továbbiakban Lojkó, 1999.); Czigány Lóránt: Trianon angol kritikusa. Száz éve született „Macartney Elemér”. = *Magyar Nemzet*, 1/19. 1995. 14. (továbbiakban Czigány, 1995.); László Péter: The Political Conflict between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney over

azonban „Macartney Elemérről”⁴ még nem született tudományos igényű, átfogó magyar nyelvű biográfia. A tanulmány elsősorban Macartney történeti tevékenységét kívánja bemutatni, különös tekintettel Magyarországgal kapcsolatos írásaira és azon belül is a Kiegyezésről alkotott véleményére. Ez utóbbi szempont jelentőségét az adja, hogy Macartney 1926 és 1978 között folyamatosan publikált,⁵ számos Magyarországgal foglalkozó szaktörténeti munkája több kiadást is megélt, bizonyíthatóan alakítva a korabeli brit és angol nyelven olvasó más országok közvéleményének Magyarország képét. Ebben a tekintetben meg kell vizsgálni Macartney és Szekfű Gyula kapcsolatát, hiszen a két életpálya többször is összefonódott, másrészt Macartney történeti látásmódját jelentősen befolyásolta a magyar történész munkássága.⁶

MACARTNEY, A TÖRTÉNETÍRÓ

A folyamatosan publikáló, ilyen módon grafománnak is nevezhető Macartney pályája során a történeti és a közéleti, diplomáciai tevékenység szorosan összekapcsolódott. 1921 és 1925 között bécsi brit alkonzulként kezdte diplomáciai pályafutását⁷ és már ebben az időben

Hungary. In: Péter – Rady, 2004. 167–193.; Ránki György: Találkozásaim Macartney Elemérről. = *Élet és Irodalom*, 7/8. 1978. 6. (továbbiakban Ránki, 1978.)

4 A brit és a magyar közvélemény főként a második világháború első éveiben, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg Macartney magyarított nevét. Rádiós szerepléséről bővebben: Pál Monika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”. C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Szerk. Frank Tibor, Bp., 2004. 340–357.

5 Carlile Aylmer Macartney: *Studies on Early Hungarian and Pontic History. Variorum collected studies*. Ed. by Lóránt Czigány – László Péter, Aldershot, 1999. A kötet Macartney 17 tanulmányát tartalmazza a korai és érett középkori Magyarországról, valamint Hugh Seton-Watson nekrológiát és Macartney műveinek hét oldalas, a szerkesztők által 1915-től kronologikusan válogatott listáját (összesen 81 tétel).

6 Erre nézve ld.: Balogh József és C. A. Macartney levelezése. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 1/2064., valamint Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetró és ideológus*. Bp., 2015. 364., 450. (továbbiakban Dénes, 2015.)

7 Ekkor kezdődött ellentmondásos kapcsolata Robert Seton-Watsonnal. Erre nézve ld.: *Correspondence with C. A. Macartney*. Library of the School of Slavonic and South East European Studies, University College London (továbbiakban UCL–SSSEES). SEW 17/15/5. A file 15 db levelet tartalmaz az 1921 és 1938 közötti időszakból, ebből 14-et Macartney írt Seton-Watsonnak. A levelezéssel kapcsolatban ld. még: Lojkó, 1999. 44.

is többször járt Magyarországon, először Pécs környékén, Baranyában Krisztics Sándor pécsi egyetemi tanár és a Magyar Nemzeti Szövetség⁸ vendégeként. Bécsi éveiben személyes, baráti kapcsolatot épített ki a magyar követség katonai attaséjával, Hindy Ivánnal, aki 1944 végén tábornoki rangban Budapest városparancsnoka volt. Macartney a régi barátság miatt dedikálta⁹ az 1946-ban a népbíróság által halára ítélt és kivégezt Hindynek legismertebb művét – *October Fifteenth* – ezért időnként még manapság is szélsőséges politikai kontextusba helyezik Macartneyt és tevékenységét. 1926 és 1928 között az *Encyclopedia Britannica* munkatársaként, majd 1928 és 1934 között a brit *League of Nations Union* és az *Intelligence Department of the League of Nations* alkalmazottjaként széleskörű publikációs tevékenységet fejtett ki, mely a *League of Nations* tevékenységének népszerűsítése¹⁰ mellett, Magyarországgal kapcsolatos

8 Krisztics Sándor és a Magyar Nemzeti Szövetség korabeli brit kapcsolatairól: Barta Róbert: Oxfordi Magyar Liga a Magyar Önrendelkezésért. = *Debreceni Szemle*, 2/3. 1994. 371.

9 Macartney, 1956.: „*To the honoured memory of Iván Hindy, General. † August 26th, 1946.*”

10 Maurice Fanshawe – Carlile Aylmer Macartney: *What the League Has Done 1920–1936*. League of Nations Union. (továbbiakban LNU) 195. March 1936. 94.; LNU Miscellenous. 1. *Austria. What the League Has Done for Austria*. 1934. LNU Pamphlet (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous. 2. *The League and Human Welfare*. March, 1939. LNU Pamphlet, 155. Rochester, (A 4. fejezet – The Relief of Refugees – C. A. Macartney közreműködésével. 60–81); LNU Miscellenous. 2. *Five Years Treaties 1919-1923*. LNU Pamphlet, 156. London, September, 1924. (C. A. Macartney közreműködésével 12.); LNU Miscellenous. 2., *The International Federation of League of Nations Societies*. LNU Pamphlet, London, April, 1933. (C. A. Macartney közreműködésével 20.); LNU Miscellenous. 3. *The Union at Work*. LNU Pamphlet, 252. London, July, 1923. (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous. 4. *The League Cares for the Homeless*. LNU Pamphlet, London, 1928. (C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous. 4., *Minorities by C. A. Macartney*. LNU Pamphlet, 268. London, January, 1929. (C. A. Macartney 40 oldalas tanulmánya 11 alkalommal említi Magyarországot és a magyarságot: 8., 10., 17., 18., 25–29., 31., 37.); LNU Miscellenous. 4. *A Memorandum on the Protection of Minorities*. London, 1934. (30 oldalas ajánlás a brit kormánynak C. A. Macartney közreműködésével); LNU Miscellenous. 6. *Treaty Revision and the Covenant of the League of Nations*. LNU Pamphlet, 353. London, August, 1933. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 9–13.); LNU Miscellenous. 7. *The Assembly at a Glance*. LNU Pamphlet, 373. London, October, 1934. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 10–11.); LNU Miscellenous. 7. *The League of Nations and the Coal Problem by C. A. Macartney*. LNU, Pamphlet, 384. London, May, 1935. 29.; LNU Miscellenous. 8. *Refugees and the League*. LNU Pamphlet, 389. London, September, 1935. 60. (C. A. Macartney: *Refugees* című munkájának felhasználásával); LNU Miscellenous. 8. *The Minorities Problem. Report by the Executive Committee of the*

publikációkat¹¹ is eredményezett Ezekből a munkákból kiderül, hogy szerzőjük erős szociális érzéssel rendelkezett, liberális alapállása és reformpárti gondolkodása a későbbiekben, a Magyarországgal kapcsolatos írásaiban is megjelenik. Ebben az összefüggésben Macartney többször is bírálta a Horthy-rendszert a földreform elmaradása és az elégtelen szociálpolitika miatt. Ugyanakkor Macartney kritikusi hangsúlyozzák, hogy a brit történész-diplomata írásaiban túlságosan magyarbarát volt, a Horthy-rendszerrel alapvetően pozitív képet festett és történelmi attitűdjében közel állt a Szekfű Gyula által képviselt történelmi iskolához. Kapcsolata Szekfű Gyulával az 1920-as évek elején kezdődött Bécsben, ahol Szekfű, mint a korábbi osztrák-magyar levéltár munkatársa és ekkor már magyar részről annak felszámoló biztosa bevezette Macartneyt a magyar történelem forrásainak tanulmányozásába.¹² Az 1920-as években mindketten az Encyclopedia Britannica szócikkírói voltak és leveleztek is egymással. 1929 tavaszán Szekfű felkérte Macartneyt, hogy vállalja a Londoni Egyetemen alapítandó magyar tanszék vezetését. Ez azonban a világválság okozta pénzügyi nehézségek, valamint a korabeli angol belpolitikai és tudománypolitikai viták miatt csak évekkel később és Macartneyt mellőzve valósulhatott meg. Szakmai kapcsolatuk és személyes

League of Nations Union. LNU Pamphlet, 427. London, June, 1942. 8. (C. A. Macartney közreműködésével. Magyar vonatkozások: 2–3.); LNU Miscellenous. 10. *Social and Economic Planning by C. A. Macartney. Report on the Industrial Advisory Committee Conference (February 19–21, 1935.)*. LNU Pamphlet, 383. London, May, 1935. 95. (C. A. Macartney bevezetőjével).

11 Macartney, 1934., Idem: *National States and National Minorities*. London, 1934. 553.

12 Részben Szekfű biztatására, Macartney 1938 és 1951 között szerzőként is aktívan közreműködött a magyar történelem korai forrásainak angol nyelvű kritikai kiadásaiban: *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources*. 1–2.: The Lives of St Gerald, The Composition of the Zágráb and Várad Chronicles and their relationship to the longer narrative chronicles. In. *Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek* 18. Dirigées par Emeric Lukinich, 1938. 456–507. Idem: *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III/1–2. The relations between the narrative Chronicles and other historical texts., The Attila Saga, The Hun Chronicle, and T.* In. *Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek* 21. Dirigées par Emeric Lukinich, 1940. Idem: *Studies of the Early Hungarian Historical Sources III–IV. (recte part IV.): The Hungarian Texts Relating to the life of St. Stephen. IV (recte part V): The interpretation of the Chronicon Poseniense and the Genealogy of Almus on (!) the Chronicon Budense.* In. *Études sur l'Europa Centre-Orientale, Ostmitteleuropäische Bibliothek*, 21/a, Dirigées par Emeric Lukinich, 1940.; Idem: *Studies of the Earliest Hungarian Historical Sources VI: Unrecognised components of the Chronicon Budense. VII: The Origin, Structure and the Meaning of the Hun Chronicle*. Oxford, 1951. 184.

barátságuk azonban fennmaradt.¹³ Később, 1943-ban Szekfü, nyílt náciellenes kiállása miatt már az angliai emigrációt fontolgatta, melyet Törökországon keresztül tervezett megvalósítani, azt remélve, hogy Macartney segítségével majd oxfordi egyetemi katedrához jut. Ebből azonban semmi sem lett, mert a magyar külügy nem támogatta Szekfü isztambuli utazását¹⁴ és az is kérdéses volt, hogy ekkor Macartney rendelkezhet-e olyan befolyással, hogy egyetemi pozícióba juttassa magyar tudóstársát. Szakmai kapcsolatuk mindenesetre túlélte a háború viharait, amit az is bizonyít, hogy Macartney az *English Historical Review* 1947-es évfolyamában recenziót írt Szekfü Gyula, *Állam és nemzet* című, francia nyelven megjelent munkájáról.¹⁵

1938 és 1946 között Macartney közhivatalnokként a *Foreign Office* szolgálatában állt, előbb mint az Arnold Toynbee vezette *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.) munkatársa, majd 1943-tól mint a *Foreign Office Research Department* (F.O.R.D.)¹⁶ alkalmazottja. Külügyi tisztviselőként is nyugodtan nevezhetjük grafománnak, de a korabeli hatályos brit törvények szerint minden hosszabb írásához már engedélyt kellett kérnie a *Foreign Office*-tól. Írásainak jól körülhatárolható, tematikus csoportja a külügyi tisztviselőként készült munkák. 1938 és 1946 között több mint 120 rövidebb-hosszabb memorandumot készített Magyarországról és Közép-Európáról a *Foreign Office* számára. A F.O.R.D. alkalmazottjaként 1943 nyara és 1946 ősze között szinte minden Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai jelentést ellátott különböző hosszúságú szeljegyzetekkel (*Minutes*). Ez három és fél év alatt több mint háromszáz *Minutes*-t jelentett, amelyekből kiderül, hogy Macartney pontos, naprakész

13 Czigány, 1995. 14.

14 Dénes, 2015. 364.

15 Carlile Aylmer Macartney: *État et nation* by J. Szekfü. = *English Historical Review*, 62/243. 1947. 264–265.

16 A *Foreign Research and Press Service* (F.R.P.S.)-ről és a *Foreign Office Research Department* (F.O.R.D.)-ről részletesen: Bán D. András: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról, 1942–1943*. Bp., 1996.; Christopher Brewin: Arnold Toynbee and Chatham House. In: *Chatham House and British Foreign Policy 1919–1945. The Royal Institute of International Affairs during the interwar period*. Eds. Andrea Bosco – Cornelia Navari, London, 1994. 137–161. (C. A. Macartney említése: 132; 136. jegyz., 147., 212., 234., 248.); Robert H. Keyserlingk: Arnold Toynbee's Foreign Research and Press Service, 1939–43 and its Post-War Plans for South-East Europe = *Journal of Contemporary History*, 21. 1986. 539–558. (C. A. Macartney említése: 553; 21. és 71. jegyz.)

és bennfentes információkkal rendelkezett a magyar ügyekről.¹⁷ 1943-tól ő szerkesztette a *Foreign Office* térséggel foglalkozó heti sajtószemléjét (*Reports & Bulletins of Axis Controlled Europe*) és a későbbiekben döntő részt vállalt a Magyarországról szóló *Handbook* összeállításában (1944–1945).¹⁸ Ezeken túl szorosan együttműködött a második világháború alatti brit külpolitika és hírszerzés olyan fontos szervezeteivel, mint a *Political Intelligence Department* (P.I.D.) és a *Warfare Executive Committee* (W.E.C.) Ebben a funkciójában 1945. július 17-én és 18-án brit részről ő hallgatta ki Horthy Miklóst luxemburgi hadifogságában.¹⁹

Macartney történészi, egyetemi oktatói pályafutási döntően az oxfordi *All Souls College*-hoz kötődött, 1936 és 1965 között *Research Fellow*, 1976-tól pedig az 1978-ban bekövetkezett haláláig *Fellow Emeritus* volt. 1951 és 1957 között az *Edinburgh University*-n is tartott kurzusokat (*Montagu Burton Professor of International Relations*). 1946 végén Macartney kilépett a külügyi szolgálatból és minden idejét a tudományos tevékenységnek szentelte. Magánkönyvtárának nagy része (826 tétel, ebből 112 magyar nyelvű, köztük Szekfü Gyula számos, Macartneynek dedikált munkája) jelenleg a *Lancaster Univeristy* könyvtárában található.²⁰

C. A. Macartney írásai és magyarországi kapcsolatrendszere nem szűkíthető le a magyar történelemmel kapcsolatos tudományos, publikációs tevékenységre. Legismertebb műve (*October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929-1945. Edinburgh, 1956-1957.*) mellett több tucat Magyarországgal kapcsolatos monográfiát, tanulmányt és cikket publikált. Válogatott publikációs listája 1915 és 1978 között 80 tételt tar-

17 A londoni *The National Archives* (továbbiakban TNA) 1938 és 1946 közötti magyar külpolitikával foglalkozó file-jai (FO/371/2300–5900), egyéb iratanyagokkal együtt 355 olyan levéltári dokumentumot tartalmaznak, melyekben a Macartney által írott és/vagy az ő közreműködésével készült memorandumok, *minute*-ok találhatók. Emellett az oxfordi *Bodleian Library Western Manuscripts* gyűjteménye (*Weston Library*) tartalmazza a Macartney által a *Foreign Office*-nak készített memorandum másolatait és az ezekhez kapcsolódó, részben magánjellegű levelezést (Carlile Aylmer Macartney Papers, MSS, Eng. Box 12.)

18 *Hungary Basic Handbook*. London. Part I.: Historical, Political and Social. March, 1944. pp.99. Part II.: Economic Survey. May, 1944. pp.56. Part III.: Supplement. Who's Who. January, 1945. pp.108 (Az első kötet II. és V. fejezetei C. A. Macartney közreműködésével készültek.).

19 *Report on Admiral Horthy*. TNA War Office WO204/12489. Magyarul: Egy angol professzor beszélgetései Horthy Miklóssal. = *Élet és Tudomány*, 48/36. 1993. 1128–1130. és ibid. 48/37. 1993. 1160–1162.

20 Mary S. St. Germain: *The C. A. Macartney Collection*. Lancaster, 1981.

talmaz, közöttük olyan munkákat, melynek révén Macartney nemzetközi ismertségre tett szert.²¹

Közéleti, publicisztikai tevékenysége során Macartney több Magyarországgal kapcsolatos előadást tartott a Royal Institute of International Affairs (Chatham House) felkérésére.²² 1921 és 1971 között több mint húsz alkalommal járt Magyarországon és a *Foreign Office*-ban már 1940-től őt tartották az első számú Magyarország szakértőnek. A brit és a magyar közvélemény mégis inkább az 1943-ig tartó, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg a nevét. Ezek a rádiós szereplések ellentmondásos hatásokat és reakciókat váltottak ki és ezek után Macartney-t egyértelműen a Horthy-rendszert támogató, magyarbarát személyiségként kezelték.²³ Ez okozta személyes ellentétét és politikai szakítását Robert Seton-Watsonnal, akit sokan cseh, szerb és románbarátként aposztrofáltak. A két „kelet-európai lobbista” közötti

21 Carlile Aylmer Macartney: *National States and National Minorities*. Issued under the auspices of Royal Institute of International Affairs, London, 1934.; Idem: *Hungary and Her Successors (1919–1937). The Treaty of Trianon and its Consequences*. Oxford, 1937.; Macartney, 1934. 376.; Macartney, 2009., Idem: *The Danubian Basin*. (Oxford Pamphlets of World Affairs. 10.), Oxford, 1939. 32. (New edition: 1941. Magyar kiadása: Idem: *A Dunamedence problémái*. Cambridge, 1942. In. *Current Problems* 12. Ed. by E. Barker, Bp., 1943.); Carlile Aylmer Macartney – Alan Warwick Palmer: *Independent Eastern Europe*. London, 1962.; Macartney, 1969.

22 Macartney 1931 és 1946 között hat előadást tartott a Chatham House-ban, ezek keretei általában a magyarországi újtairól szóló beszámolók voltak. Részletesen: Idem: *The Situation in Hungary. October 12th 1931*. (Macartney előadásának és azt követő vitának 25 oldalas gépelt változata). Library of Royal Institute of International Affairs (továbbiakban RIIA), 8/161.; Idem: *Some Aspects of Present-Day Hungary. 2nd December 1937*. (Macartney előadásának 18 oldalas és az azt követő vitának 12 oldalas gépelt változata), RIIA 8/475.; Idem: *Conditions in Hungary. 1946, March, 18, 1946*. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 10 oldalas gépelt változata), RIIA 8/1209.; Idem: *Ruthenia: A Problem of the Future. 27, February 1936*. (Macartney előadásának 16 oldalas és az azt követő vitának 11 oldalas gépelt változata), RIIA 8/399.; Idem: *Political Relations in the Balkans. 2nd February 1931*. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/120.; Idem: *Hungary and the Present Crisis. 2nd February 1931*. (Macartney előadásának és az azt követő vitának 24 oldalas gépelt változata), RIIA 8/551.

23 *Propaganda to Hungary*. TNA FO/371/30965 C.5358.; *Czechoslovak criticism of the BBC propaganda broadcast to Hungary*. TNA FO/371/30965 C.6701/116/21.; *BBC Surveys of European Audiences: Czechoslovakia, Poland and Hungary*. TNA FO/371/34383 C. 3345/50/62.; *Hungarian Broadcast from London*. TNA FO/371/26624 C. 4270/2240/21.; *Hungarian Broadcast from BBC*. TNA FO/371/26624 C. 5898/2240/21.; *Jaroslav Císař feljegyzése Seton-Watson részére Macartney rádió adásairól* (2 oldalas gépelt szöveg, évszám nélkül, valószínűleg 1941. október–november). UCL–SSSEES, Seton-Watson Papers, SEW 14/1/1.

kapcsolat akkor szakadt meg végérvényesen, amikor Macartney 1938 kora őszén két írást is közzétett a *Times*-ban, melyekben kifejtette, hogy a magyar-szlovák történelmi ellenségeskedés nyugvópontonra juthat, hogyha a nagyhatalmak teljesítik Magyarországnak a Felvidék déli részével kapcsolatos, etnikailag szerinte jogos területi igényeit.²⁴

Furcsa íroniája kettejük konfliktusokkal terhelt kapcsolatának, hogy Macartneyről máig talán a legkorrektebb pályaképet halála után három évvel éppen Hugh Seton-Watson, Robert Seton-Watson fia adta.²⁵

MACARTNEY ÁLLÁSPONTJA A KIEGYEZÉSRŐL

Már az 1934-ben megjelent Hungary című összefoglaló történeti feldolgozásban, majd annak későbbi, bővített és átdolgozott változatában (1962), valamint a Dunamedence problémái és az Október 15-e című munkák előszavában megragadható Macartney sommás értékelése a Kiegyezésről, miszerint az nem volt más, mint „*a magyar uralkodó rétegek és a Habsburgok közötti együttműködés újraérterlmezése, megerősítése.*”²⁶ Az 1969-ben megjelent és 1971-ben átdolgozott 908 oldalas Habsburg Birodalom történeti nagymonográfiájában Macartney 74 oldalt szentelt a Kiegyezés átfogó ismertetésének.²⁷ A kötet egyébként a manapság újra előtérbe került és a nemzeti történetírást fölülíró, birodalomtörténet írást hangsúlyozó irányzat előfutárának is tekinthető, amennyiben a szerző leginkább a Monarchia központi intézményeit, a központi kormányzati apparátust és a birodalmi elitet, valamint az uralkodói rendeleteket, intézkedéseket és azok hatásait, következményeit állítja vizsgálódásainak középpontjába.²⁸ Macartney hangsúlyozza, hogy

24 Grievances of Minorities: The Case of Hungary. A letter by C. A. Macartney. *The Times*, 1938. 10. 07. 10. (C. A. Macartney 1938. szeptember 19-én Budapestről írott levele. A levelet politikai nyomásra a *The Times* csak a müncheni szerződés aláírása után közölte.); Carlile Aylmer Macartney: Magyar and Slovak. The rival claims: an opportunity for just revision. *The Times*, 1938. 10. 26. 5–16.

25 Seton-Watson, 1981.

26 Macartney, 1956. 3.: „*It was [...] a re-establishment of the partnership between the Crown and the Hungarian ruling classes.*”

27 Idem, 1971. 495–568. (Chapter 11: Eight Years of Correction.)

28 Macartney Habsburg Birodalommal kapcsolatos történet szemléletének hatása leginkább Robert J. W. Evans és Péter László munkásságában érhető tetten, akik Oxfordban tanítványai is voltak az *All Souls College* professzorának. Ld. Robert John Weston Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation*. New York, 1979.; Péter László: *Az Elbától keletre*. (Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.) Bp., 1998.

nem akart nemzeti történelmet²⁹ írni, mert az feltétlenül torzította volna az összképet, ugyanakkor Magyarországnak a birodalomban elfoglalt helyét külön fejezetben ismertette.³⁰

Véleménye szerint a Kiegyezés megkötésével „*a kárpát-medencei magyar szupremáciát féltő mérsékelt politikai erők (Deák-párt) összefogtak Béccsel, hogy Magyarországon fenn tudják tartani uralmukat a nemzeti kisebbségek fölött és elejét vegyék a társadalmi feszültségeknek. Ezért egyeztek meg a Habsburgokkal, melyet „szükséges rossz”-ként (necessary evil) fogadtak el.*”³¹ Ugyanakkor véleménye szerint a Kiegyezés nem volt valamiféle örökké tartó és univerzális megoldás a Monarchia és a tágabb térség problémáira, hanem inkább egy, a fennálló helyzetből adódó, ad hoc megegyezés volt a bécsi udvar és a magyar elit között, melybe a birodalom más nemzetiségeinek politikai vezetői – jobb megoldás híján – kényszerűen beletörődtek.³² Macartney szerint ebben a tekintetben a magyarok számára 1867-ben a nemzeti, nemzetiségi kérdés (nacionalizmus) fontosabb ügy volt mindenféle társadalmi, gazdasági, vagy külpolitikai aspektusnál. Mielőtt azonban ebből azt szűrni le, hogy Macartney minden magyarokkal kapcsolatos történeti áttekítésében ezzel a néhány sommás megjegyzéssel mintegy elintézi a Kiegyezés ügyét, vegyünk figyelembe két további szempontot. Egyrészt Macartney nem csupán a magyar, de az osztrák történelem szakértőjének is számított (kitűnő német nyelvtudás, osztrák diplomáciai szolgálat), így nagy mélységben ismerte a kiegyezés kori osztrák belpolitikai viszonyokat. Másrészt szinte minden Magyarországról szóló hosszabb-rövidebb angol nyelvű munkája érthető módon az ismeretterjesztést is szolgálta, ilyenformán szaktörténeti nyelvvezető számos ponton és esetben, sokszor a kiadók kérésére egyszerűsödött.

A korabeli magyar dzsentri réteg kritikája ugyanúgy tetten érhető Macartney-nél, mint Szekfűnél, ugyanakkor a 19. századi magyar zsidóság térhódításának szekfű-i kritikája, „nem köszön vissza” Macartney írásaiban. 1970-ben, egy hosszabb tanulmányában Macartney összefog-

29 Macartney, 1971. xii.: „*But the tribal histories [...] cannot be completely satisfactory even for their own tribes, for the political, social and economic development of each people was bound up with and largely conditioned by that of the others, without some knowledge of which it does not even make a sense.*”

30 Macartney, 1971. 687–739. (Hungary under Dualism, 1867–1903)

31 Idem, 1956. 11.

32 Idem, 1971. 567.: „*The Compromise was not even in intention a general settlement of the problem of the Monarchy, still less of that of Central Europe. It was an ad hoc agreement between Francis Joseph and the Hungarian leaders, other parties intervening with more or less effects, under which each “compromised” by making certain sacrifices of rights and aspirations in the interest of security.*”

lalta a Kiegyezéssel kapcsolatosan addig megfogalmazott álláspontját.³³ Mindenekelőtt fontosnak tartotta a történeti-fogalmi tisztázást, ezért kétvázlasztotta és definiálta a Kiegyezés és a dualizmus fogalmait. Úgy látta, hogy amíg a Kiegyezés nem volt más, mint egy kétoldalú megegyezés a magyar király (Ferenc József) és a magyar nemzet képviselői között (az 1867/12. tc. alapján), addig a dualizmus – az előbbi törvényre alapozva – egy szélesebb politikai szerkezetet jelentett, meghatározva a Habsburg Monarchia politikai berendezkedését egészen 1918-ig. A Magyar Korona országai és a volt Habsburg örökös tartományok, mint két politikai entitás 1867 előtt önálló államisággal, azon belül eltérő berendezkedéssel rendelkeztek, de mindig voltak közös ügyeik. Macartney hangsúlyozza, hogy ezeket a közös ügyeket már a Pragmatica Sanctio is tartalmazta.³⁴ Szerinte az igazi kérdés valójában az volt, hogy a Kiegyezés valós választ adott a birodalom problémáira, vagy csupán egy válaszadási kísérletnek tekinthető. Áttekintése során részletes leírást kapunk a Kiegyezés közvetlen előzményeiről, a neoabszolutizmus elnyomó rendszeréről és annak fenntarthatatlanságáról. Ebben a tekintetben Macartney az olasz Risorgimento kezdetét (tehát a háborút a Piemont-Szárd Királysággal és a villafranca-i békét), a német-osztrák liberális ellenzék birodalmon belüli szerepét és a magyar ellenzék tevékenységét azonos súlyúnak tartotta, noha hangsúlyozta, hogy ez utóbbi két csoport is több belső frakcióra oszlott. A magyar ellenzék vezető ereje, az 1855-től egyre erősebbé váló Deák Párt (Macartney szóhasználatával) elvetette a szeparatizmust, elfogadta a Pragmatica Sanctio-t, de Macartney szerint maga Deák is túlzottnak tartotta a közös ügyek terén tett korábbi engedményeket. Az osztrák császári seregek 1859-es lombardiai veresége ugyan felgyorsította a megegyezési politika ritmusát, de Macartney szerint Ferenc József még ekkor sem kötötte össze ezt a vereséget a magyarok felé tett „gesztus politizálással,” mert legfőbb célja ekkor is a Monarchia egybentartása volt.³⁵ Az ekkor tett engedmények (októberi diploma, februári pátenz) inkább az osztrák tartományoknak jelentettek alkotmányos reformot, ugyanakkor az arisztokrata származású birodalmi elit vezette föderatív

33 Idem: The Compromise of 1867. In: *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Boyne Horn*. Ed. by Rognhild Hatton – Matthew Smith Anderson, London, 1970. 287–300. (továbbiakban Macartney, 1970.)

34 Ibid. 288.: Pragmatic subjects, common interests.

35 Ibid. 291.: „After this there began the story of Franz Joseph’s retreat towards constitutionalism, his object being to find an ally which would help him to hold the Monarchy together at the least cost of his authority. It was zigzag course, during which one such ally after another was tried and proved ineffective. It is often written [...] that this concessions to Hungary began on the morrow of the armistice of Villa Franca. This

alkotmányos reform kísérlet zátonyra futott. Ebben a tekintetben a Jaroslav Clem-Martinitz cseh gróf vezette Föderális Nemesi Párt 1859 és 1861 közötti programja és működése teljes kudarcnak bizonyult. Ráadásul 1861 és 1865 között a birodalmi *Reichsrat*-on belül olyannyira megerősödött az erőteljes centralizációs programot hirdető osztrák-német szárny, hogy emiatt a birodalmi gyűlés működését ekkor már nemcsak a magyarok, de a csehek, horvátok, lengyelek is bojkottálták. Macartney szerint 1866-ra (az osztrák-porosz háború kezdete) a magyar és osztrák tárgyaló felek között a szakadék már csak ott húzódott, hogy Ferenc József még ekkor is közös birodalmi parlamentben gondolkodott. Az áprilisi törvényekkel és a közös ügyekkel kapcsolatban azonban már megvolt a tárgyalási alap.³⁶ Macartney ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a lengyel, cseh és horvát politikai vezetők föderalista elképzeléseit nem Deákék futtatták zátonyra, hanem a birodalom szláv elitjei közötti mély és szerteágazó ellentétek.³⁷

A Kiegyezés létrehozásában a brit történész fontosak látta Andrássy Gyula gróf szerepét, aki felvidéki birtokokkal rendelkező, liberális elveket valló magyar arisztokrataként a szláv veszéllyel szemben javasolta a magyar-osztrák (német) összefogást. Ez a brit történész szerint sommázva akár a dualista rendszer egyik alapvetése is lehetne.³⁸ Sajátos párhuzamként úgy látta, hogy az osztrák belpolitikában a birodalmi föderalisták és a birodalmi centralisták éppúgy támadták a kiegyezéspárti Habsburg-udvart, mint Magyarországon a Kossuth-pártiak Deákékat, ráadásul ugyanúgy érvelve: túl nagy engedményekre kényszerülünk.³⁹

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

A Kiegyezéshez vezető út objektív és döntően korrekt áttekintése után Macartney értékeli az osztrák-magyar megegyezést és megpróbál a kiindulópontként szereplő kérdésre is válaszolni. Hangsúlyozza, hogy

is not the case [...] Francis Joseph was still entirely against any concessions to any group of Hungarians.”

36 Ibid. 295.

37 Ibid. 296.

38 Ibid. 296.: „*You take care of your Slavs [...] and we take care of ours /the version barbarians-for the Slavs-is not authenticated, although it would have been characteristic enough/ a lapidary formulation of what is usually said to have been the philosophic basis of Dualism.*”

39 Ibid. 296–297.: „*[...] in Hungary [...] a considerable party still thought that Deák was going too far in conciliation, and even more in Austria, from the federalists headed by Belcredi, on the one hand and the German centralists on the other.*”

a Kiegyezést nagyon rosszul fogadták a csehek és a keményvonalas német centralisták, ellenérveiket pedig még évtizedekig használták a Kiegyezés ellenzői. Eszerint a az osztrák(német) és magyar hegemonia a birodalom két felében halálra ítélte a Monarchiát, hiszen lehetetlenné tette a nemzetiségi mozgalmak jogszerű kibontakozását és ezzel az irredentizmus felé sodorta őket. Másrészt a Lajtán túli lakosság számára is igazságtalan volt, hiszen az ott élő népesség száma meghaladta a magyarság létszámát (nem beszélve a gazdasági fejlettségbeli különbségekről), így a két nemzet közötti paritás elve súlyosan sérült. Ehhez azonban jogosan fűzi hozzá Macartney azt, hogy a magyarok viszont a közös hadsereg és a közös pénzügyek terén egyáltalán nem voltak paritásos helyzetben. Noha hangsúlyozza, hogy a Kiegyezés nyilvánvalóan nem volt ideális megoldás a közép-európai nemzeti, nemzetiségi és társadalmi problémák megoldására, azt azért abszurdnak tartja, hogy annak megkötése törvényszerűen vonta volna maga után a dualista rendszerre halálos veszélyt jelentő irredentizmus megerősödését.⁴⁰ Összességében úgy látta, hogy minden Kiegyezés ellenes koncepció (abszolutizmus, arisztokratikus föderalizmus, német típusú centralizáció, ausztro-szlávizmus, a Kossuth-féle magyar szeparatizmus) végső soron azért bukott meg, mert az azokat támogató erők mindig gyengébbek voltak, mint az osztrák-magyar megegyezés hívei.⁴¹ Csak a Kiegyezésnek és az ez alapján létrejött dualista rendszernek volt erősebb a támogatottsága, mint az elutasíthatósága és ezért volt életképes. Hangsúlyozza, hogy a dualista rendszer háromszor annyi ideig létezett, mint az 1918 után a térségben létrehozott új berendezkedés.⁴² Végül Macartney megjegyzi, hogy a dualista berendezkedésben sem magyar részről, sem osztrák részről nem volt semmi új, hiszen a közös védelmi és külpolitikát leszámítva a Pragmatica Sanctio és az 1790. X. tc. már biztosította Magyarország belső önállóságát a birodalmon belül. A Lajtán túli területek alkotmányos helyzetében sem történt sok újdonság,

40 Ebben az összefüggésben Macartney a dél-tiroli olaszok példáját említi, ahol nagyon erős volt az irredenta mozgalom – maga a kifejezés is innen származik – mégsem ez okozta az Osztrák-Magyar Monarchia bukását, sőt, a birodalmon belüli más nemzetiségi mozgalmakkal összevetve a dél-tiroli olaszok mozgalma nagyon is kezelhetőnek bizonyult. Ibid. 298.

41 Macartney, 1971. 568.: „Any possible alternative to that of 1967 would have created other discontent, inflicted other injustices, and the real touchstone by which Dualism must be judged is not whether it was good but whether it was better (or less bad) than the possible alternatives to it.”

42 Macartney, 1970. 299.: „[...] living for fifty-one years-a very long life for any structural arrangement of central Europe, about three times as long as that with which the Allies tried to replace it after 1918.”

mert az 1849 áprilisi Stadion-féle alkotmány, valamint az 1861-es februári pátenst már rendezte helyzetüket (már Mária Terézia is egységesen kezelte ezeket a területeket azzal, hogy 1749-ben megszüntette a cseh és osztrák udvari kancelláriát és bevezette helyette a *Directorium*-ot és az *Oberste Justizstelle*-t). Ugyanakkor Macartney hangsúlyozza, hogy a Kiegyezés Ferenc József számára a magyarok irányába folytatott kompromisszumos politika végső határát jelentette, míg Budapestről nézve ez csak egy korszak kezdete volt, melyben a mindenkori magyar politikai elit az ún. közjogi kérdés (*issue of public law*⁴³) napirenden tartásával permanensen az adott és folyamatosan változó körülményekhez kívánta igazítani a Ausztriával fenntartott viszonyt.⁴⁴

A Kiegyezés és annak következményeképpen létrejött dualista rendszer Macartney szerint valójában egy régebbi berendezkedés adaptációja volt az újabb viszonyokhoz, mely azért volt sikeres, mert „ötven éven át egyben tartott egy ötvenmillió népeiséget, ami a térség történetében unikális jelenség volt.”⁴⁵

Macartneyt a Magyar Tudományos Akadémia a háború után külföldi levelező tagjai közé fogadta és annak ellenére, hogy kommunista nyomásra 1949-ben megfosztották MTA tagságától, haláláig büszkén használta az MTA tagja titulust. 1946-ban visszavonult a külügyi szolgálatól, de továbbra is aktívan tartotta a kapcsolatot a magyarsággal. Többször tett látogatást amerikai magyar szervezeteknél, az 1956-os forradalom leverése után Ausztriába utazott, hogy a menekülttáborokba került magyarokat segítse. A háború előtt az *Anglo-Hungarian Society* egyik vezetőjeként, később az *Anglo-Hungarian Fellowship* elnökeként nagy szerepe volt abban, hogy az Angliába menekült magyarok beilleszkedése sikeres legyen. Ahogyan művei és gyakorlati tevékenysége, úgy személyisége sem volt ellentmondásoktól mentes. Mindez leginkább a Robert Seton-Watsonnal fenntartott kapcsolatában érhető tetten, aki Macartney-t mindvégig kis mértékben antiszemitának és nagymértékben magyarba-

43 Ez Macartney értelmezésében lényegileg a magyar nemzet és a mindenkori magyar uralkodó között fennálló kapcsolat.

44 Macartney, 1971. 687.: „It has been said that while Francis Joseph looked on the Compromise as the end of the process, the Hungarians regarded it as a beginning [...] the Hungarians[...] entire political history had consisted of a series of periodical re-statement of their relationship to their Monarch [...] If satisfactory to them, it should be maintained; if it proved unsatisfactory, they were as a nation neither legally nor morally bounded to refrain from trying to get it amended.”

45 Macartney, 1970. 299.: „The proof of the pudding, to change the metaphor, is in the eating: and by that test the Compromise, if not generally palatable, at any rate contained enough vitamins to support fifty million people for fifty years.”

rátanak tartotta. Macartney azonban egyik utolsó konferencia szereplésén (Haifa, 1972. április) a két világháború közötti magyar külpolitikáról és a zsidókérdésről szóló előadásában imponálóan rácafolt erre, előadását egyöntetű elismerés fogadta.⁴⁶

A történész-diplomata Macartney kétségtelenül magyarbarát lobbistaként sokat tett azért, hogy a brit közvélemény a Horthy-rendszerre árnyaltabban és kevésbé ellenségesen tekintsen. Ezt leginkább *Foreign Office*-beli tevékenységével és rádióbeszédeivel tudta elérni. Történeti munkáiban objektivitásra, szakmaiságra és pontosságra törekedett (így a Kiegyezés bemutatásában és megítélésében is), egyéb publicisztikájában (cikkek, beszédek) már inkább tetten érhető a magyarság iránti rokonszenv. Az *All Souls College* történész professzora 1945 után is fenntartotta kapcsolatait Magyarországgal, de ez már inkább szakmai, mintsem politikai jellegű volt.⁴⁷

46 Idem: Hungarian Foreign Policy during the Inter-War Period, with Special Reference to the Jewish Question. In: *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*. Ed. by Bela Vago – George Lachmann Mosse. New York – Jerusalem, 1974. 125–136. Erről ld. még: Major Róbert: *Macartney a magyar zsidókról*. München, 1961.

47 Macartney 1945 utáni magyar kapcsolatairól bővebben: Ránki, 1978. 6.; Czigány, 1995. 14.

Szendrei Ákos

Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti dualizmus kori országgyűlési képviselőinek párthovatartozása és társadalmi háttere*

Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti a dualizmus korban egymással versengő városoknak számítottak, amelyek fejlődése nem azonos ütemben és eltérő keretek között ment végbe, de a Partium meghatározó településeiként a térség polgárosodásának a centrumát alkották.¹ Az innen származó vagy itt mandátumot szerzett politikusok több esetben az országos politika formálásába is beleszóltak. A tanulmány célja a három városban 1865 és 1918 között megválasztott országgyűlési képviselők pártkötődésének és társadalmi hátterének a vizsgálata.² Az elemzés segítségével részletes képet kaphatunk a város képviselőinek egymáshoz és az ország többi városi kerületében³ mandátumot szerzett képviselőkhez viszonyított politikai és társadalmi jellemzőiről.⁴ Kérdésként fogalmaz-

* Az itt közölt tanulmány jegyzetelt és bővített változata az „1867 – Történetiség, emlékezet és a politika vizuális nyelve” címmel megrendezett konferencián 2017. november 8-án elhangzott előadásomnak: *A dualizmus kori Debrecen országgyűlési képviselői*. A tanulmány elkészítését az OTKA K 112429 nyilvántartási számú, „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése” című pályázata támogatta. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 Az 1870. 42. tc., majd az 1876. 20. tc. értelmében Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti is a legmagasabb települési besorolásban részesült, így a törvényhatósági jogú városok kategóriájába tartozott. A partiumi térség negyedik törvényhatósági jogú városa Arad volt, amelynek vonzáskörzete azonban jelentős mértékben a Bánság területére esett, ezért ebbe a vizsgálatba nem vontam be.

2 A vizsgált korszak kezdete azért előzi meg a dualizmus 1867-es kezdődátumát, mert már két évvel korábban, 1865-ben is hasonló körülmények között, az 1848. 5. tc. alapján rendezték meg az országgyűlési választásokat.

3 Országos viszonylatban csak azokat a városi kerületeket (61 város 80 kerülete) vettem számításba, amelyek az 1848. 5. tc., az erdélyi 1848. 2. tc. és az ezeket módosító 1877. 10. tc. által annak minősültek, tehát nem használtam fel minden városi jogú település adatait.

4 A tárgyalt kérdéshez módszertanilag és tematikailag kapcsolódó irodalom, a teljesség igénye nélkül: *Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai*. V. Szerk. Borovszky Samu, Bp., 1901.; *Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Magyarország vármegyéi és városai*, VIII. Szerk. Idem, Bp., 1908.; Rudai Rezső: *A*

hatjuk meg, hogy létezett-e valamilyen térségre jellemző azonosság a politikai életet és kultúrát nagyban befolyásoló országgyűlési képviselők pártállásában és társadalmi jellemzőikben?

Mindhárom város esetében rendelkezünk a dualizmus korának tizen-négy általános választását és az e kerületekben megtartott tíz pótválasztást feldolgozó adatsorral (összesen 80 mandátum). Ugyanakkor az országos városi mandátumok tekintetében csak 1884-től van hasonló adatbázis.⁵ Ennek megfelelően a korszak első két évtizedében a három vizsgált város adatait egymáshoz tudtam viszonyítani, az ezt követő negyedszázadban

politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935). Bp., 1936.; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918.* Bp., 1942.; Gerő András: *Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon.* Bp., 1988.; Varga Lajos: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990.* Szerk. Földes György – Hubai László, Bp., 1994. 9–42.; Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában.* Nagyvárad, 1996. (továbbiakban Fleisz, 1996.); Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918.* Debrecen, 2002. (továbbiakban Irinyi, 2002.); Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914.* Csíkszereda, 2003.; Hajdú Zoltán: A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései. = *Múltunk*, 51/1. 2006. 137–169.; *Képviselők Magyarországon*, I. Szerk. Ilonszki Gabriella, Bp., 2005.; Varga Norbert: A közigazgatási reform és a helyi politikai elit viszonya Debrecenben és Szegeden (1870–1872). = *Debreceni Szemle*, 15/4. 2007. 466–475.; Pap József: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. = *Aetas*, 22/1. 2007. 5–30.; Schwarcz András: *A képviselet megkésett modernizációja. A magyar parlamenti képviselők összetétele és a politikai modernizáció, 1884–2006.* PhD értekezés. BCE Politikatudományi Doktori Iskola. Bp., 2008.; Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* CD melléklet. Bp., 2009.; Pál Judit: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád, Bp., 2011. 346–360.; Pap József: A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában. In: *Ibid.*, 389–403. (továbbiakban Pap, 2011.); Idem: Az 1901-es országgyűlési képviselők származásának kérdéséről. = *Acta Academiae Agriensis Sectio Historiae*, 39. 2012. 221–236.; Kerepeszki Róbert: Berettyóújfalui és Bihar vármegyei választások a két világháború között. = *Új Nézőpont*, 1/1. 2014. 7–19.; Zsoldos Ildikó: *Hatalom és pártstruktúra Szatmár vármegyében az 1905–06-os politikai krízis idején.* Habilitációs értekezés. Debrecen, 2015.

5 A vizsgált kerületek 1865–1918 közötti választásaira vonatkozó levéltári anyagok, korabeli újságok, Képviselőházi naplók és Országgyűlési almanachok segítségével regionális adatbázist készítettem. A helyi és országos jellemzők összehasonlító vizsgálatához a saját regionális választási adataimat és az Ilonszki Gabriella által 2009-ben publikált 1884 és 1918 közötti országos választási adatbázist használtam fel.

pedig ezt kiegészítettem a városi képviselőválasztások átlagos adataihoz történő viszonyítással is.

Előljáróban nézzük meg, hogy milyen társadalmi rétegekből kerültek ki a választók az általam vizsgált városokban. Annak ellenére, hogy mindhárom esetben nagyjából az országos szintnek megfelelő szűkös választójog volt a jellemző, a konkrét százalékok és számszerű adatok jelentős eltérésekre világítanak rá. Egy 1872-es főrendiházi kimutatás adatai szerint Debrecenben 8,8%, Nagyváradon 4,7%, Szatmárnémetiben pedig 9% volt a szavazati joggal rendelkező lakosok aránya. A korabeli 6,9%-os országos átlaghoz képest Debrecen és Szatmárnémeti kedvezőbb, Nagyvárad pedig negatívabb képet mutatott.⁶ Ez a jelenség minden bizonnyal összefüggésben állt a helyi választók társadalmi összetételével. Míg Debrecenben és Szatmárnémetiben főleg „régí joggal” és földbirtok alapján jutottak szavazati lehetőséghez a polgárok (kb. 70, ill. 75%), addig Nagyváradon a többi városhoz képest is kiugróan alacsony volt az így választójogot szerzők aránya (kb. 30%).⁷ Debrecen és Szatmárnémeti választóinak túlnyomó többsége parasztpolgár, kiskereskedő és kisiparos volt, akik kiegészültek a városba települt nemességgel, s mellettük csak az állami alkalmazottak száma volt jelentős. Ezzel szemben Nagyvárad választói között többségben voltak az ipari és kereskedelmi polgárság tagjai, és megjelent soraikban az iparos kispolgárság és kisiparos munkásság is. Az országos városi adatok azt mutatják, hogy a polgárság számszerű jelenléte még a Debrecenben és Szatmárnémetiben tapasztaltaknál is jóval kedvezőtlenebb volt, Nagyvárad adatait pedig nem elsősorban az országos adatokhoz kell hasonlítanunk, hanem a budapestiekhez.

Lényeges eltéréseket tapasztalhatunk a városok választókerületeinek számát illetően is. A korszakban Debrecen három, Nagyvárad és Szatmárnémeti azonban csak egy-egy országgyűlési képviselői mandátummal rendelkezett.⁸ Bár félévszázad alatt a városok népességének egymás-

6 Miniszteri indoklás az 1848. V. és az erdélyi 1848. II. törvénycikkek módosításáról és kiegészítéséről előterjesztett törvényjavaslathoz. Bp., 1874. május 20. Főrendiházi Irományok (továbbiakban FI) 1872–5–274. 374., 375., 378. Hasonló adatot közöl Debrecenre Irinyi, 2002. 392., illetve Nagyváradra Fleisz, 1996. 62.

7 FI 1972–5–274. 445–446.; *Debreceni Ellenőr*, 1884. 06. 07. 2.; Pap, 2011. 398–399.

8 A debreceni 1. választókerületet a Péterfia és Csapó utcák, a 2. választókerületet a Hatvan és Piac utcák, a 3. választókerületet a Cegléd és Varga utcák által határolt területek alkották. Közigazgatási értelemben Nagyvárad 1850 januárjában jött létre Olaszi és Újváros egyesülésével, majd 1860. január 14-én csatlakozott hozzá Váralja és Velence. Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete. Kismonográfia*. Nagyvárad, 2011. 133. Választójogi tekintetben csak az 1875. évi 2. tc. alapján ment végbe az egyesülés: „2. § Várad-Váralja és a Várad-Velence városrészek, melyek jelenleg a

DEBRECEN, NAGYVÁRAD ÉS SZATMÁRNÉMETI

hoz viszonyított aránya nagyjából azonos maradt, más városok stagnáló lélekszámához képest Nagyvárad, akárcsak Arad és Temesvár, de még Szatmárnémeti egyetlen országgyűlési képviselői helye, a dualizmus kori választási rendszer komoly anomáliáját jelzi.⁹

	Nagyvárad	Szatmár- németi	Debrecen	Kolozs- vár	Miskolc	Maros- vásárhely	Brassó	Nagy- szeben
1869	28698	18353	46111	26628	21535	13018	27766	18988
1880	31324	19708	51122	30363	24319	13192	29584	19446
1890	38557	20736	56940	35855	30408	14575	30739	21465
1900	47018	26178	72351	46670	40833	17515	34511	26077
1910	61034	34892	90153	58481	49182	23728	38999	29599

1. táblázat

Debrecen, Nagyvárad, Szatmárnémeti és néhány két országgyűlési képviselői mandátummal rendelkező város népességének változása 1869 és 1910 között
(Forrás: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása*.

Budapest, 1912.)

A megválasztott képviselők vizsgálatára térve elsőként tekintsük át a három városban mandátumot szerzett politikusok pártállását, majd vessük össze azokat az ország más városi kerületeiben tapasztalható jelenségekkel. A dualizmus kori Magyarország pártviszonyait kétpártrendszernek (1865–1875, 1905–1910), illetve hegemon többpártrendszernek (1875–1905, 1910–1916) szokás nevezni, ahol a két fő politikai tábor, a kiegyezést támogató többség (kormánypárt) és a számos önálló csoportból álló közjogi ellenzék állt egymással szemben.¹⁰ Országos szinten a

biharmegyei bihari választókerülethez tartoznak, ezen kerülettől elszakítván, a nagyváradai választókerülethez csatoltatnak, e szerint Nagy-Várad-Ujváros, Várad-Olaszi, Várad-Váralja és Várad-Velence városrészekből egyesített és törvényhatósági joggal felruházott Nagy-Várad város választ egy képviselőt. Online: Ezer év törvényei, <https://1000ev.hu/> – 2016. november 18.

9 Nagyvárad és néhány más város esetében a választók polgárosodottságának foka valószínűsíthetően kedvezőtlenül befolyásolta a választókerületek számának kialakítását. Részletesen ld. Szendrei Ákos: Nagyvárad országgyűlési képviselte a dualizmus korában (1867–1918). = *Új Nézőpont*, 1/2. 2014. 5–18.

10 Szabó Dániel: Parlamenti pártok Magyarországon. In. *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Főszerk. Vida István. Bp., 2011. 24. Az egyszerűség kedvéért kormánypártnak tekintem a 67-es többségi pártokat, még az 1906 és 1910 között kormányzó, a 48-as pártot is magába foglaló pártkoalíciót is, közjogi ellenzéknek pedig a 48-as alapon álló tömörüléseket. A kormánypártok: Felirati Párt, Deák-párt,

kormánypárt erőfölénye nem volt kétséges, azonban egyes országrészekben – különösen a Tiszántúlon – hasonló támogatottsággal rendelkezett a két nagy politikai oldal. Egyértelműen ezek közé a területek közé sorolható Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti is.

	1865	1869	1872	1875	1878	1881	1884	1887	1892	1896	1901	1905	1906	1910
Debrecen 1														
Debrecen 2														
Debrecen 3														
Nagyvárad														
Szatmárnémeti														

2. táblázat

A vizsgált választókerületek egyszerűsített pártpreferenciái 1865–1918¹¹

Az 1865 és 1910 közé eső tizennégy általános képviselőválasztás időszakát Debrecenben négy, Nagyváradon és Szatmárnémetiben pedig három-három szakaszra oszthatjuk fel. Az 1865-ös, 1869-es és 1872-es választások Debrecenben és Nagyváradon az ellenzék győzelmével (Határozati Párt, Balközép) végződtek. Ugyan mindkét városban az 1875-ös választáson is az addigi képviselők szereztek mandátumot, immár azonban a kormánypárt színeiben, köszönhetően elsősorban Tisza Kálmán korábbi ellenzéki vezérnek, akkori belügyminiszternek, aki a választások után 1875. október 20-tól a kormányfői tisztséget is elnyerte. Ezt követően Debrecenben 1881-ig folytatódott a kizárólagos ellenzéki (Függetlenségi Párt) mandátumszerzés. Szatmárnémeti választói az 1865-ös ciklusban még a Felirati Párt jelöltjét juttatták mandátumhoz, de 1869-ben csatlakoztak Debrecenhez és Nagyváradhoz, s 1875-ig az ellenzék jelöltjét részesítették előnyben.

Nagyváradon 1875-ben indult az a hét választáson keresztül, 1881 és 1896 között tartó időszak, amikor ugyancsak Tisza Kálmán jóvoltából a kormányzó Szabadelvű Párt hódította el a kerületet. Debrecen választóinak többsége 1881-től csatlakozott ehhez a trendhez, s 1896-ig a 2. és a 3. kerületben kormánypárti képviselők kaptak felhatalmazást, míg az 1.

Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt. A közjogi ellenzék fő pártjai: Határozati Párt, Balközép, 48-as Párt, Szélső, Függetlenségi Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi 48-as Párt, Függetlenségi és 48-as Ugron-párt, Függetlenségi és 48-as Kossuth-párt, Függetlenségi és 48-as Justh-párt, Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt stb. A közjogi alapon szerveződő pártok két táborra szorítkozó egyszerűsítését ebben az esetben azért tartom célravezetőnek, mert a vizsgált városokban a fenti pártok határozták meg a politikai viszonyokat.

11 Sötét mezővel az ellenzéki, világossal a kormánypárti mandátumokat jelöltem. A pótválasztásokon történt pártváltásokat kétszínű mezők jelzik.

kerületet 1882-től 1906-ig Thaly Kálmán, a függetlenségi ellenzék egyik vezető politikusa képviselte. Szatmárnémetiben az 1875 és 1892 közötti öt, majd az 1896 és 1905 közötti két választáson a kormánypárt, míg 1892 és 1896 között az ellenzék szerzett többséget.

Debrecenben és Nagyváradon 1901-ben változott meg a helyzet. Az előbbiben az 1901-es, az 1905-ös, az 1906-os és az 1910-es választások főként függetlenségi sikert hoztak, igaz a 3. kerületben 1901-ben és 1910-ben kormánypárti képviselő szerzett mandátumot. Ezzel szemben Nagyváradon politikai váltógazdaság alakult ki, 1901-ben és 1906-ban függetlenségi, 1905-ben és 1910-ben kormánypárti politikust juttatott a város a törvényhozásba. 1901-ben szakadt meg Tisza Kálmán nagyváradi képviselőisége is, a szomszédos Arad vármegyéből származó, de országos hírnévű függetlenségi politikus, Barabás Béla felléptetésével. Szatmárnémetiben pedig az 1905-ös, az 1906-os és az 1910-es választásokon egyaránt az ellenzék jelöltjét támogatta a többség.

A képviselők pártkötődésének fentebbi vázlatos áttekintéséből látható, hogy egyik várossal kapcsolatban sem állják meg helyüket az elhíresült történelmi toposzok, amelyek szerint Debrecen „ellenzéki fészek”, Nagyvárad és Szatmárnémeti pedig a kormánypárt egyértelmű bázisa lett volna. Debrecen három kerületében összesen negyvenkét (3x14) általános és hét pótválasztás volt a korszakban, amelyből tizenkilenc kormánypárti és harminc ellenzéki mandátum született. Nagyváradon tizennégy általános és két pótválasztás volt, ahol kilenc kormánypárti és hét ellenzéki mandátumszerzést jegyezhetünk föl. Szatmárnémetiben pedig tizennégy általános és egy pótválasztás alkalmával kilencszer a kormánypárt és hat alkalommal az ellenzék jelöltje szerzett többséget. Az ellenzékiként számon tartott Debrecen kilenc ciklusban rendelkezett legalább egy kormánypárti képviselővel (is), Nagyvárad és Szatmárnémeti pedig határozott kormánypárti híre ellenére öt illetve hat ciklusban ellenzéki képviselőt választott. Ezzel együtt az is megállapítható, hogy Debrecenben inkább az 1880-as és 1890-es években volt erős a kormánypárt támogatottsága, más időszakokban pedig nagy ellenzéki fölény volt érzékelhető. Nagyváradon az 1870-es közepéig az ellenzék, attól kezdve pedig inkább a kormánypárt rendelkezett nagyobb támogatottsággal, de több függetlenségi mandátum született ebben az időszakban is, Szatmárnémetiben pedig az 1875 és 1905 közötti időszakban volt erős a kormánypárt.

A három vizsgált város 1884 utáni országgyűlési képviselőválasztásokkor tapasztalható mandátumeloszlása az ország többi városi választókerületéhez képest jelentős eltérést mutat. Míg az országos városi

adatoknál 50%-ban kormánypárti (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) és 34%-ban függetlenségi¹² parlamenti képviselők szereztek többséget, addig Debrecenben 40%-ban a kormánypártok, 60%-ban a függetlenségek, Nagyváradon 75%-ban a kormánypártok és 25%-ban a függetlenségek, Szatmárnémetiben pedig 50–50% volt a szembenálló felek mandátumának az aránya.

Az 1884 utáni adatokat vizsgálva kijelenthetjük, hogy Debrecen 3-as számú választókerülete, a főváros és a hasonló státusú városok választókerületeivel együtt (Budapest 1., 2., 5., 7., Gyulafehérvár, Pozsony 1., 2., Szeged 1., Temesvár), a kormányzat legbiztosabb bázisa volt. Ebben a választókerületi kategóriában nyolc képviselőválasztás alatt hat vagy több kormánypárti mandátum született. Ennél bizonytalanabb volt a kormányzat helyzete Debrecen 2. kerületében, Nagyváradon és Szatmárnémetiben, hasonlóan pl. Arad, Brassó 1., 2., Budapest 3., 4., 6., 8., 9., Győr, Kolozsvár 1., 2., Marosvásárhely 1., Nagyszeben 1., Pécs, Szabadka 1. és Újvidék kerületeihez, ahol még a 67-esek jelentős bázissal rendelkeztek, s a korszakban három-öt mandátumot szereztek.

Ezzel szemben Debrecen 1. választókerületében 1884 után a kormányzat nem szerzett egyetlen mandátumot sem. Azt megelőzően is csak egy alkalommal, hiszen itt történt meg 1875-ben, hogy az akkor már kormánypárti Tisza Kálmánt képviselővé választották. Az ellenzéki Függetlenségi Pártnak országosan jóval kevesebb városi báziskerülete volt: pl. Békés, Eger, Hódmezővásárhely, Kézdivásárhely, (Kiskun)halas, (Kiskun)félegyháza, Kecskemét 2., Cegléd, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Makó, Marosvásárhely 1., 2. és Szabadka 1. választókerülete. A párt elsősorban nem a városokban, hanem az ország középső része és a Tiszántúl vidéki választókerületeiben örvendett nagy népszerűségnek.

A pártok támogatottságából az is kitűnik, hogy a vizsgált városokban a nagy közjogi irányultságú politikai tömbökön kívül más politikai csoportok nem tudtak mandátumhoz jutni. Noha az Egyesült Ellenzék/Mérsékelt Ellenzék/Nemzeti Párt neveket viselő csoport (5%) és az Országos Alkotmánypárt (2,2%) választásonként több tucat mandátumot tudhattak magukénak, a három városban sosem szereztek képviselőhelyet. Hasonló a helyzet az eszmei irányultságú pártokkal (Országos Antiszemita Párt, Magyarországi Független Szocialista Párt, Polgári Demokrata Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt) is. A kis pártok tendenciáját Debrecen 3. kerületében 1905-ben elért sikerével csak az Új Párt törte meg, de az sem bizonyult hosszabb távúnak. Az ekkor választást nyert Szabó

12 A különböző függetlenségi pártok képviselői között itt pártállás tekintetében nem teszek különbséget.

Kálmán 1906-ban ugyan ismét mandátumhoz jutott, de már a Függetlenségi 48-as Párt jelöltjeként.

Az országgyűlési képviselők pártállásának bemutatása után azt vizsgálom, hogy a képviselők a helyi elitből származtak-e, vagy az országos politikából érkeztek. A helyi származású képviselők aránya Debrecenben 70% (1884 után 65%), Nagyváradon 83% (1884 után 87%), Szatmárnémetiben pedig 80% (1884 után 63%) volt. Ezek az adatok az átlagos városi aránynál (39%) jóval magasabbak voltak, ugyanis a városi átlagot jelentősen befolyásolta az, hogy a kisebb, főként erdélyi városokban, elsősorban a kormánypártokra jellemzően, az országos pártvezetés tagjai szereztek mandátumot (pl. Lukács László: Abrudbánya–Verespatak, Körmöcbánya; Dániel Gábor: Oláhfalú). A helyi politikai elit tehát nagyjából uralta a képviselőválasztásokat a vizsgált városokban, ha mégsem helyi politikus szerzett mandátumot, akkor általában az országos pártvezetés első vonalához tartozott a képviselő (pl. Simonyi Ernő, Helfy Ignác, Thaly Kálmán, báró Láng Lajos Debrecenben, Barabás Béla Nagyváradon, Ugron Gábor és Hieronymi Károly Szatmárnémetiben).

Így ezen városok képviselői között több országos hírű politikussal és pártvezérrel is találkozhatunk. Ebbe a körbe tartozik a politikai pályáját a térségben megalapozó Tisza Kálmán, aki Debrecen 1. kerületében (1865, 1869, 1872, 1875) és Nagyváradon (1881, 1884, 1887, 1892, 1896) összesen kilenc alkalommal szerzett mandátumot. Helyi politikusként kezdte pályáját a debreceni 2. kerületben négy mandátumig (1901, 1905, 1906, 1910) jutó függetlenségi politikus, Bakonyi Samu. Tisza és Bakonyi képviselői tevékenysége azért is kapcsolódott szorosan az említett kerületekhez, mert képviselőségük ideje alatt más kerületet nem képviseltek a törvényhozásban. Már országosan elismert és népszerű ellenzéki politikusként került a régióba Simonyi Ernő, aki Debrecen 1. kerületében két (1878, 1881), Thaly Kálmán, aki ugyanabban a kerületben nyolc (1882 p.v., 1884, 1887, 1892, 1896, 1901, 1905, 1906), Helfy Ignác, aki a város 2. kerületében egy (1878), Barabás Béla, aki Nagyváradon egy (1901), és Ugron Gábor, aki Szatmárnémetiben szintén egy (1892) alkalommal lett képviselő.¹³ A függetlenségi, ipar- és munkásszakértőként számon tartott Mudrony Soma egy pótválasztáson (1880 p.v.) jutott mandátumhoz Debrecen 3. kerületben. A munkapárti báró Láng Lajos, volt pénzügyi államtitkár, kereskedelmi miniszter és képviselőházi alelnök szintén Debrecen 3. kerületének lett egy alkalommal (1910) képviselője. A „szürke eminenciásként”, illetve a kormányzat mérsékelt kritikusaként

13 *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Szerk. Sturm Albert, Bp., 1897. 365–367.; Hajdú vm. és Debr. főisp. ir. 156/1878. *Egyetértés*, 12/215. 1878. 08. 06. 1.;

emlegetett Chorin Ferenc is egyszer (1896) lett képviselő Szatmárnémetiben, az egykori belügy-, később pedig kereskedelmi miniszter, Hieronymi Károly szintén ott szerzett mandátumot 1901-ben.¹⁴

Az országos szintű vezetők mellett körvonalazódik egy regionális jelentőségű politikusokból álló csoport is. Ezek a képviselők pályájuk alatt általában több térségbeli választókerületben is mandátumhoz jutottak. Közéjük tartozott Patay István, a szabadságharc honvéd alezredese, aki előbb Debrecen 3. kerületében (1865, 1869), majd a hajdúszoboszlói kerületben szerzett mandátumot a Határozati Párt, illetve a Balközép színeiben.¹⁵ Debrecen 2. kerületében nyert két választást (1885 p.v., 1887) a Balközépben és a Szabadelvű Pártban politizáló gróf Dégenfeld-Schönburg Lajos, Tisza Kálmán sógora, aki korábban a sziráki, majd a dárdai választókerületből jutott a törvényhozásba, később pedig Nógrád vármegye főispánja lett.¹⁶ Rajtuk kívül többen voltak olyanok, akik viszonylag hosszú időn keresztül képviselték ugyanazt a kerületet, és pályájuk alatt máshol nem is szereztek mandátumot. Kiss Lajos Debrecen 2. kerületében hat (1865, 1869, 1872, 1875, 1881, 1884), Király Ferenc ugyanott három (1889 p.v., 1892, 1896), Molnár György Debrecen 3. kerületében három (1872, 1875, 1878) és Körösi Sándor ugyanott négy alkalommal (1881, 1884, 1887, 1892) szerzett mandátumot. Nagyváradon nem volt hasonló képviselői teljesítmény, de Szatmárnémetiben Boros Bálint hat választást nyert (1867 p.v., 1875, 1878, 1881, 1884, 1887), míg Kelemen Samu hármat (1905, 1906, 1910).¹⁷

A következőkben a mandátumot szerzett politikusok társadalmi státuszát, eredeti hivatását és iskolai végzettségét hasonlítom össze.¹⁸ A kép-

Magyarország, 12/23. 1905. 01. 25. 6., *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911*. Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József, Bp., 1906. 49–50., 245–246.; *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Szerk. Sturm Albert, Bp., 1892. 231–232.; *Nagyvárad*, 32/245. 1901. 10. 04. 1.; *Szabadság*, 31/27. 1905. 01. 27. 1.

14 *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915*. Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc, Bp., 1910. 169–170., 223–224., 295–297., 336–337.; *Egyetértés*, 15/160. 1881. 06. 12. 3.; *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Szerk. Sturm Albert, Bp., 1888. 271. (továbbiakban Ogy. alm. 1887–1892.)

15 Barta János: Debrecen az abszolutizmus korában (1849–1867). In: *Debrecen története. III. 1693–1849*. Szerk. Rácz István, Debrecen, 1981. 37.

16 Ogy. alm. 1887–1892. 196.

17 *Budapesti Hírlap*, 15/326. 1896. 11. 26. 7.

18 A képviselők felekezeti hovatartozásának vizsgálatára az országos városi adatok hiányossága miatt nem térek ki. A legtöbb debreceni és nagyváradi képviselő felekezeti hovatartozása ismert, viszont az országos adatok hiányosak a képviselőházi almanachok szerkesztési módja miatt.

viselők társadalmi státusza több választókerületben eltért az átlagostól, sőt néhány meglepő jelenséget is tapasztalhatunk. A vizsgált városokban arisztokrata politikus csak ritkán, három esetben szerzett mandátumot, kétszer Debrecen 2. (gróf Dégenfeld-Schonburg Lajos 1885, 1887) és egyszer 3. kerületében (báró Láng Lajos 1910).¹⁹ Nagyváradon és Szatmárnémetiben főrendű nem lett képviselő. A nemesi származásúak azonban mindhárom városban nagy többségben voltak. Debrecenben 46% (1884 után 27%), Nagyváradon 93% (1884 után 87%), Szatmárnémetiben csupán 27% (1884 után 13%) volt a részesedésük. A nemességgel nem rendelkező közrendű képviselők aránya Szatmárnémetiben volt a legmagasabb, 73% (1884 után 87%), míg Debrecenben 48% (1884 után 63%), Nagyváradon pedig mindössze 7% (1884 után 13%). Az 1884 utáni összesített városi adatok szerint a mandátumot szerzett képviselők 10%-a volt arisztokrata, 24%-a nemes és 51%-a közrendű. Szatmárnémeti képviselői között kimagaslóan nagy volt a nemességgel nem rendelkezők aránya, de a debreceni mandátumok is jóval polgárosultabb képet mutatnak az országos adatokhoz képest. Nagyváradon viszont kiugróan magas volt a nemesi származású képviselők aránya. Tovább árnyalhatjuk ezt a képet a debreceni kerületek egyenkénti vizsgálatával, amelynek alapján azt látjuk, hogy 1884 után a közrendű képviselők Debrecen 2. kerületében a mandátumok 70%-át, a 3. kerületben 89%-át tudták megszerezni.

A következőkben a képviselők iskolai végzettségét tekintem át. Debrecenben 41 képviselő (88%, 1884 után 93%), Nagyváradon 11 képviselő (68%, 1884 után 50%), míg Szatmárnémetiben 13 képviselő (93%, 1884 után 100%) rendelkezett biztosan felsőfokú oklevéllel. Debrecen 1884 utáni átlaga 5%-kal, Szatmárnémetié 12%-kal haladtja meg az országos városi arányt (88%), míg Nagyváradé közel 20%-kal elmaradt attól. Ebben a tekintetben is kiugró a debreceni 3-as választókerület teljes adatsora, hiszen 1865 és 1918 között minden mandátum felsőfokú végzettséggel rendelkező személyhez került.

Ezek után a képviselők eredeti foglalkozását vizsgálom.²⁰ A debreceni képviselők 54%-a (1884 után 56%-a) volt jogász, 64%-a (1884 után 75%-a) humán értelmiségi, 12%-a (1884 után 7%-a) birtokos, 6%-a (1884 után 7%) tőkés és gyáros, 8%-a (1884 után 33%) tanár és tanító, 32%-a (1884 után 37%-a) pedig hivatalnok. Nagyváradon a képviselők 62%-a (1884 után 37%-a) volt jogász, 44%-a (1884 után 75%-a) humán

19 Láng Lajos bárósítása 1910-es mandátumszerzésekor már folyamatban volt, de a címet csak egy évvel később kapta meg.

20 A foglalkozási adatok nem mindig egyértelműek, azaz egy képviselő egyszerre több kategóriába is tartozhatott (pl. jogász, birtokos és hivatalnok).

értelmiségi, 31%-a (1884 után 50%) birtokos, 44%-a (1884 után 25%-a) hivatalnok, ugyanakkor tőkés és gyáros, illetve tanár és tanító nem volt közöttük. Szatmárnémetiben a mandátumhoz jutók 87%-a (1884 után 88%-a) volt jogász, 13%-a (1884 után 13%-a) birtokos, ugyancsak 13%-a (1884 után 25%-a) volt tőkés és gyáros, 93%-a (1884 után 88%-a) hivatalnok és 7%-a (1884 után 13%) mérnök. Itt humán értelmiségi, tanár és tanító nem szerzett mandátumot.

A jogászok (1884 utáni országos városi átlag 40%) mindhárom városban, a humán értelmiségiek (1884 utáni országos városi átlag 31%) pedig Debrecenben és Nagyváradon az országos szinthez viszonyítva lényegesen magasabb arányban szerepeltek a képviselők között, míg a hivatalnokok (1884 utáni országos városi átlag 48%) aránya Debrecenben és Nagyváradon alacsonyabb volt az országos átlagnál. A vizsgált városokban a képviselők foglalkozása szempontjából a birtokosok, a tanárok és a tanítók esetében regisztrálhatjuk a legnagyobb eltéréseket. Debrecenben és Szatmárnémetiben csak 12–13% volt a birtokosok aránya, Nagyváradon azonban bő triplája annak. A tanárok, tanítók aránya Debrecenben 8% volt, míg Nagyváradon és Szatmárnémetiben ilyen foglalkozású jelölt nem szerzett mandátumot. Ezeknél a foglalkozásoknál Debrecen adatai álltak legközelebb az országos városi átlaghoz (1884 után földbirtokos 13%, tanár és tanító 17%). Debrecen és Nagyvárad képviselői között jelentősen elmaradt a gyárosok és tőkés vállalkozók aránya az átlagos városi 10%-os szinttől, Szatmárnémetiben azonban ettől valamivel kedvezőbb arányt találunk. Azonban a vizsgált városokban megjelentek az országos szintű városi adatokban is csak alig mutatózó mérnökök, akik Debrecenben a 2%-át (1884 után 3,5%-át), Szatmárnémetiben pedig a 7%-át (1884 után 13%-át) tették ki a képviselőknek. Ehhez hasonlóan számottevő volt a közigazdászok aránya is, akik Debrecenben a képviselők 4,5%-át (1884 után 7,5%-át), Nagyváradon pedig a 6%-át (1884 után 12%-át) alkották. Ha a képviselők eredeti foglalkozási adatait Debrecenben nem városi, hanem választókerületi szinten nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy Debrecen 3. választókerülete – magasan a városi átlag feletti adatokkal – a legképzettebb és szakmai szempontból a leginkább szerteágazó képviselőket küldte a törvényhozásba.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti városi társadalmának és társadalmi kultúrájának jelentős különbségei mellett megválasztott képviselőik pártállásában, státuszában, végzettségében, illetve eredeti foglalkozásában is komoly eltérések mutatkoztak, sőt esetenként nagyok voltak a különbségek az országos városi arányokhoz viszonyítva is. A három városra jellemző térségi azonosság

DEBRECEN, NAGYVÁRAD ÉS SZATMÁRNÉMETI

tehát ezen a téren sem fedezhető fel és nem kell csodálkoznunk azon, ha települések pénzügyi-gazdasági, oktatási, kulturális és tudományos téren zajló vetélkedéséről olvasunk. Hiszen ebből a képviselőválasztásokat elemző politikai és politikai társadalmi áttekintésből is kirajzolódik, hogy e városok dualizmus kori fejlődése mennyire más úton járt, és mennyire más célokat tűzött ki maga elé.

Melléklet

Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti országgyűlési képviselői 1865–1918*

Választókerület, név, párt, ¹ év	Státusz ²	helyi kötődés ³	végzettség ⁴	jogász ⁵	birtokos	humán értelmségi	tőké, gyáros	tanár	ménők	közzgazd.	hivatalnok	katonatiszt	pap, lelkész
Debrecen, 1.													
Tisza Kálmán HP, BP, SzP, 1865, 1869, 1872, 1875	2	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Simonyi Ernő FP, 1878, 1881	3	0	5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Thaly Kálmán FP, 1882 p.v., 1884, 1887, 1892, 1896, 1901, 1905, 1906	2	0	5	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Tüdös János FP, 1909 p.v., 1910	3	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Jánosi Zoltán EFP, 1918	3	1	5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Debrecen, 2.													
Kiss Lajos HP, BP, SzP, 1865, 1869, 1872, 1875, 1881, 1884	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Helfy Ignác FP, 1878	3	0	5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Gróf Dégenfeld- Schonburg Lajos SzP, 1885 p.v., 1887	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0

* Az országos városi adatok az 1884 és 1916 közötti választásokra vonatkoznak. Jelölésük zárójelben.

DEBRECEN, NAGYVÁRAD ÉS SZATMÁRNÉMETI

Választókerület, név, párt, ¹ év	Státusz ²	helyi kötődés ³	végzettség ⁴	jogász ⁵	birtokos	humán értelmségi	tőkes, gyáros	tanár	mérnök	közzgazd.	hivatalnok	katonatiszt	pap, lelkész
Király Ferenc SzP, 1889 p.v., 1892, 1896	3	1	5	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Bakonyi Samu FP, JFP, 1901, 1905, 1906, 1910	3	1	5	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Debrecen, 3.													
Patay István HP, BP, 1865, 1869	2	1	5	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Molnár György BP, SzP, 1872, 1875, 1878	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Mudrony Soma FP, 1880 p.v.	3	0	5	1	0	1	1	0	0	1	1	0	0
Kőrösi Sándor SzP, 1881, 1884, 1887, 1892	3	1	5	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Kola János SzP, 1895 p.v., 1896	3	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Dobieczi Sándor SzP, 1901	3	0	5	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0
Szabó Kálmán UP, FP, 1905, 1906	3	1	5	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0
Baró Láng Lajos NMP, 1910	1	0	5	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Nagyvárad													
Lukács György HP, 1865	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tokody Agoston BP, 1868 p.v.	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gyórfly Gyula BP, 1869, 1872	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0

SZENDREI ÁKOS

Választókerület, név, part, ¹ év	Státusz ²	helyi kötődés ³	végzettség ⁴	jogász ⁵	birtokos	humán értelmségi	tőkés, gyáros	tanár	mérnök	közzgazd.	hivatalnok	katonatiszt	pap, lelkész
Teleszky János BP, SzP, 1874 p.v., 1875, 1878	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Tisza Kálmán SzP, 1881, 1884, 1887, 1892, 1896	2	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Barabás Béla FP, 1901	2	0	5	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Hlatky Endre SzP, 1905	2	1	5	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Szokoly Tamás FP, 1906	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hoványi Géza NMP, 1910	3	1	5	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Szatmárnémeti													
Gyene Károly DP, 1865	2	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0
Boros Bálint DP, SzP, 1867 p.v., 1875, 1878, 1881, 1884, 1887	3	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Kiss János 48P, 1869, 1872	2	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Ugron Gábor FUP, 1892	2	0	5	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Chorin Ferenc SzP, 1896	3	0	5	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0
Hieronymi Károly SzP, 1901	3	0	5	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0
Kelemen Samu FP, 1905, 1906, 1910	3	1	5	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0

DEBRECEN, NAGYVÁRAD ÉS SZATMÁRNÉMETI

Jegyzetek

- 1 HP: Határozati Párt, BP: Balközép, DP: Deák-párt, SzP: Szabadelvű Párt, 48P: 48-as Párt, FP: Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, JFP: Függetlenségi és 48-as Justh-párt, FUP: Függetlenségi és 48-as Ugron Párt, EFP: Egyesült Függetlenségi Párt, NMP: Nemzeti Munkapárt, UP: Új Párt
- 2 A státusz változói: 0 – nem ismert, 1 – arisztokrata, 2 – nemes, 3 – közrendű
- 3 A helyi kötődés változói: 0 – nincs, nem ismert, 1 – van
- 4 A végzettség változói: 0 – nincs, nem ismert, 5 – befejezett felsőfokú végzettség
- 5 A foglalkozás (jogász, birtokos, humán értelmiségi stb.) változói: 0 – nem, 1 – igen

Törő László Dávid

Eckhart Ferenc történeti munkássága a dualizmus idején

Tanulmányomban historiográfiai szempontból mutatom be Eckhart Ferenc (1885–1957) jog- és gazdaságtörténész pályakezdését. Kitérek főbb műveire, azok fogadtatására és a kortárs történeti diskurzusokra, miközben kapcsolati hálójáról és szakmai képzettségének színtereiről is igyekszek képet adni. A történész jelentős hatással volt kortársaira és az utókorra, a dualizmus idejére eső pályakezdésével ugyanakkor a korábbi irodalom csak elvétve és tömören foglalkozott. A dualizmus korszaka az újabb historiográfia-írás szerint a magyar történetírás professzionalizálódásának időszaka.¹ A következőkben így arra is kitérek, hogy Eckhart életművének korai szakasza mennyiben reprezentánsa ennek a historiográfiai folyamatnak, milyen szerepet játszott abban a bécsi intézményrendszer és miként nyilvánult meg mindez első tudományos és politikai vitáiban.

Eckhartnak két jelentősebb értékezése jelent meg ebben az időszakban, *A magyar királyi adózás története 1323-ig* és az egyes részeiben magyarul, de teljes szöveggel németül publikált *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Több kisebb tanulmányt is írt genealógiai, közigazgatási témákban, okleveleket adott ki és számtalan recenziót közölt a *Századok*, a *Történeti Szemle*, a *Turul* és a *Levéltári Közlemények* hasábjain. Történeti tevékenységét érintő vitákba is bekapcsolódott, Erdélyi Lászlóval rögtön az első műve kapcsán összetűzésbe keveredett, de állást foglalt a korszak osztrák–magyar történészeinek összecsapásaiban és a Szekfü Gyula ellen indított politikai hajszával szemben is, miközben folyton reformokat sürgetett a történetírás különböző területein.

VITA A PATRIMONIÁLIS KIRÁLYSÁG TÉZISÉRŐL

Az aradi születésű Eckhart tanulmányi eredményei és némi támogatás következtében 1904-ben felvételt nyert a korszak elitképzőjének számító Báró Eötvös József Collegiumba.² Történelem és latin volt a fő

1 Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. 106–166. (továbbiakban Romsics, 2011.); Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 129–151.

2 1904 júliusától a Collegium félfizetős, majd 1905. augusztus 14-től állami ösztöndíjas tagja volt. Eckhart Ferenc kinevezései, előléptetései, megbízásai. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban MTA KK) Ms. 5614/67–68.

szaktárgya, s leckekönyve szerint legtöbbször Marczali Henrik, Fejérfarkas László és Békefi Remig köztörténeti, forráselemző és művelődéstörténeti óráit látogatta, kitűnő eredménnyel. Foglalkozott történeti segédtudományokkal, de áthallgatott a jogi karra is.³ Ebben az időszakban született első, nyomtatásban megjelent műve, bölcsészdoktori értekezése, amely a középkori királyi adóztatást vizsgálta, vámtörténeti kutatásokkal kiegészítve.⁴

A könyv központi fogalma a *patrimoniális királyság* volt:

„[A] király, mondhatnók, teljesen birtokosa volt az országnak. [...] Történelmünk főproblémája épen az a kérdés, hogyan jutott a királyi család ez óriási birtokok tulajdonába, melyek képessé tették csaknem teljesen abszolút uralom berendezésére, mely lényegesen eltért a nyugati hűbéres rendszertől. [...] A király joga [...] oly erős volt, hogy a birtokosokat nemcsak hadi szolgálatra kényszerítette, hanem ugyanazon dománialis jellegű adókkal sújtotta, melyeket a vármegyei szervezet által kezelt saját birtokain is szedett [...]”.⁵

Az idézett szövegrész is szemlélteti, hogy a szerző alapvetően gazdasági tényezők (pl. a birtokstruktúra) függvényeként tekintett a királyi hatalom lehetőségeire, így a király abszolút jogkörének köszönhetően számos adót vethetett ki, akár országosan is.⁶ Eckhart szerint a kezdeti virágkor után a 13. században hanyatlás következett be, amit a feudalizmus térnyerése és az „erélytelen” királyok fémjeleztek: az országos adók szerepe csökkent, a rendkívüli adóké pedig megnőtt, hiszen ezeket már mindössze vészhelyzet esetén, alkalmasszerűen vetették ki, nem pedig országosan és rendszeresen. Ezt az időszakot követte az Anjouk korában az ismételt fellendülés.

3 Eckhart Ferenc leckekönyvei, egyetemlátogatási igazolásai és középiskolai tanári diplomája. MTA KK Ms. 5614/1. Eckhart ezen kívül szert tett angol nyelvi és irodalmi műveltségre is Arthur B. Yolland irodalomtörténész óráin. Ezt a tudását később különösen az angol alkotmány- és jogtörténeti munkák olvasásánál hasznosíthatta. Yollandról Frank Tibor: *Anglofil magyarok*. In: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülés szövegei*. Szerk. Hunyady György – Török László, Bp., 2014. 140–141.

4 Eckhart Ferenc: *A magyar királyi adózás története 1323-ig*. Arad, 1908.

5 Ibid. 1.

6 „Ha mindezekhez vesszük, hogy Kálmán mily korlátlanul rendelkezik a személyi adózással is, úgy láthatjuk, hogy a királynak őseitől öröklött hatalma volt alattvalói, egyháziak és világiak birtokainak szolgálatát igénybe venni. Alkotmányunk szelleme tehát – ha ugyan szabad ily szóval élnünk e korban – olyan volt, mely a királynak megengedte, hogy szükség esetén rendkívüli szolgáltatással, adóval terhelje a földet.” Ibid. 36.

A vizsgált 1000 és 1323 közti periódust követően a szerző szerint az Anjouk fő bevétele már a pénzverésből származott. A záró évszámmal kapcsolatban azt is megjegyezte, hogy az csak jelképes határ, hiszen „*intézmények, rendszerek nem jönnek egyszerre létre és nem is hirtelen szűnnek meg [...]*”⁷ A munka elsősorban a király bevételeivel foglalkozott, de képet rajzolt a középkori társadalmi, gazdasági és alkotmányos viszonyokról is. Jellemző Eckhart történelemszemléletére az a mondat, amelyet a cseh és lengyel alkotmány- és adótörténettel összehasonlítva írt le összegzőképpen: „*Ez adózás fejlődése adja meg később valamennyi ország alkotmányának jellegét.*”⁸ Eckhart első könyve több olyan koncepciót is tartalmazott, amelyek végigkísérik történetírói munkásságát. Felvetette a cseh, lengyel és magyar állapotok közti analógiákat, a magyar viszonyokat európai kontextusban próbálta értelmezni, témáit pedig társadalomtörténeti szempontból dolgozta ki.⁹

Domanovszky Sándor kedvezően ítélte meg az értekezést a *Századokban* írt recenziójában. Fontosnak tartotta, hogy Eckhart nemcsak királyi törvényeket vizsgált, hanem szorgalmas munkával összegyűjtötte az adózásra vonatkozó okleveleket is.¹⁰ A tartalmi összefoglalás és néhány kiegészítés után a recenzió írója a könyv kapcsán felmerülő kérdésekről is kifejtette véleményét, és kiemelte az adózás társadalomtörténeti vonatkozásait is. „*Eckhart az egyes adóknál egyenként fölveti a kérdést: hogy mi volt tulajdonképeni lényegük? kik tartoztak fizetni? és hogyan szedték? Ez a világos elrendezés lelkiismeretes adatgyűjtésen alapuló tanulmányát nagyon használhatóvá teszi. [...]* Az adózáson kívül, a dolog természete-

7 Ibid. 3.

8 „*Még közelebb állnak a mieinkhez Cseh- és Lengyelország adózási viszonyai. Csehországban is van rendkívüli adó a 'bérna' vagy 'pomoc' melynek okleveles elnevezése, 'collecta generalis' és természete is megfelel a magyar királyi collectának azon kivétellel, hogy Csehországban az országgyűlés szavazza meg, míg nálunk a király önhatalmúlag rendeli el.*” Ibid. 38.

9 Korábban a jogtörténész Hajnik Imre is a cseh és lengyel viszonyokhoz hasonlította a magyar alkotmányfejlődést egyetemes jogtörténeti tankönyvében. Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet*. Bp., 1899. 73., 11–120., 242–245. Tagányi Károly szintén alapvetőnek tartotta a szláv népek jogtörténetének vizsgálatát. Az orosz történetírás állapotáról írt tanulmányában megjegyezte, hogy „*[...] a ki valamikor az Árpád-kori magyar társadalom történetét fogja megírni, a szláv népek jogtörténelmét [...] sem fogja mellőzhetni.*” Tagányi Károly: *Orosz történetírás 1891-ben*. II. = *Századok*, 26/3. 1892. 240.

10 Domanovszky Sándor: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Írta Eckhart Ferencz. Arad, 1908. = *Századok*, 43/5. 1909. 435.

ténél fogva, más kérdések is merültek föl. Különösen társadalmiak.”¹¹ A művet pozitívan fogadta a királyi adózással foglalkozó Hóman Bálint, valamint az összehasonlító jog- és társadalomtörténet egyik modern képviselője, Tagányi Károly is.¹²

A bencés szerzetes és történész Erdélyi László azonban elutasította a patrimoniális királyság koncepcióját, és vitába szállt a fent említett szerzőkkel. Szerinte a királynak fizetett országos, neki alanyi jogon járó adók (például a székelek ököradója vagy a füstpénz) inkább földesúri járadékok voltak, amelyek hűbéres viszony alapján, földesúri jogcímen járt a királynak, ugyanúgy mint bármely más földbirtokosnak. Eckharttal ellentétben úgy gondolta, hogy a királyi adószedés hatalma számos intézmény, így az egyház birtokaira nem terjedt ki.¹³ Erdélyi tanulmányaiban ismételten kétségbe vonta a külföldi analógiák, európai példák bizonyító erejét: „Eckhart a rendkívüli adó eredetét és fejlődését külföldi példákkal, hasonlóságokkal és különbözőségekkel iparkodott megvilágítani. Hóman a magyar füstpénz hadmentességi adó jellegét támogatta külföldi példákkal. Csakhogy az analógiák általában gyöngye érvék.”¹⁴ Fontosabbnak tartotta az Aranybulla és más törvények forrásértékét, amelyeket Eckhart azért nem tekintett jelentősnek, mert az oklevelek tanúsága szerint azokat a királyok ritkán tartották be.¹⁵ Erdélyi szerint a középkori magyar társadalomban már a 11. században fontos szerepet játszottak a birtokokat szabadon bérlő telepések, akik nem adót, hanem csupán *földbért* fizettek a királynak.¹⁶ Vitapartnereivel, Eckharttal és Hómannal szemben azt is kifejtett, hogy a 11–12. században a magyar társadalom széles rétegei voltak szabadok, a „szabad telepés bérlők” osztálya pedig korlátozás,

11 Ibid. 437.

12 Hóman Eckharthoz hasonlóan úgy vélte, hogy a királynak joga volt adót szedni egyes társadalmi rétegektől („félszabadok”) relatív szabadságuk megőrzéséért cserébe, amit ő az első állami egyenes adónak nevezett. Hóman Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. = *Történeti Szemle*, 1/2. 1912. 161–184. A témához ld. még Draskóczy István: Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője. In: *Történeti ártértekelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor, Bp., 2011. 40–57.

13 Erdélyi László: *Az első állami egyenes adó elmélete*. Kolozsvár, 1912. 28., 47.

14 Ibid. 52.

15 Ibid. 41–43.

16 A bérleti díj szabadságot, az adófizetés függő helyzetet jelentett, ezért vált a vita fő kérdésévé, hogy adóról vagy földbérről volt-e szó.

megkötöttség nélkül költözhetett, bérelhetett királyi és földesúri földeket, és takaríthatott meg pénzt is.¹⁷

Erdélyi könyvéről Eckhart recenziót közölt a *Történeti Szemlében*, ahol ismét a király széleskörű adókivetési joga mellett érvelt. Hómannal és Tagányival egyetértve megjegyezte, hogy a korai századokban „a társadalmi osztályok között korántsem lehet szigorú válaszfalakat” vonni.¹⁸ Erdélyi művének bírálata és rövid méltatása után kijelentette: „Legfontosabb tanulsága munkájának, hogy középkori történetünk legfontosabb kérdésével nem lehet foglalkozni, míg okleveleink alaposan megrostált, kritikai kiadása el nem készült.”¹⁹

Eckhart mellett Hóman is válaszolt Erdélyinek: „A XI–XII. század gazdasági és társadalmi rendszerébe, a földközösség korába, a mikor nem a föld, hanem az egyéni munka képvisel értéket, a mikor a vagyont nem körülhatárolt földbirtok, hanem bizonyos számú úrbéres szabad vagy rabszolga szolgáltatása alkotta, – a szabad telepes bérlők osztálya semmiképen sem helyezhető el.”²⁰ Hóman Erdélyit Tagányi Károlyhoz „utalta”, azaz a vitás társadalomtörténeti kérdésekben sokkal nagyobb kutatási tapasztalattal rendelkező Tagányira bízta Erdélyi ellenérveinek megválaszolását. A *Történeti Szemlében* Tagányi Hómannal értett egyet: „Már Hóman is [...] rámutatott arra, hogy e korszak gazdasági és társadalmi rendszerébe, ilyen, a többi földesúri nép fölött magasan álló bérlő osztály semmiképen el nem helyezhető.”²¹

A folyóirat hasábjain terjedelmes és éles hangú vita bontakozott ki, amelyben a legfőbb vitás kérdések a magyar középkor társadalmi, gazdasági és jogi viszonyai körül alakultak ki. Erdélyi hat, terjedelmes vitáírásában továbbra is hangsúlyozta, hogy a királyi hatalom nem lehetett abszolút az első királyok idején, a szabadság/szolgaság ismertetőjele pedig a földbirtokokkal volt összefüggésben: a szabadság a szabad költözésben, a függés

17 Ibid. 59–65.

18 Azaz a szabad telepes bérlők „osztálya” még anakronizmus ebben a korszakban. Eckhart Ferenc: Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár, 1912. = *Történeti Szemle*, 2/3. 1913. 441.

19 Ibid. 442.

20 Hóman Bálint: Adó vagy földbér? = *Századok*, 47/3. 1913. 199.

21 Tagányi Károly: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. = *Történeti Szemle*, 3/3. 1914. 442.: „Hiszen a bérletnek, azaz szabatosabban mondva haszonbérletnek az a formája, melyről Erdélyi beszél, még a sokkal magasabb és differenciáltabb gazdasági kulturával bíró külföldön is csak később jött létre, a mikor t. i. már a városok s a forgalom föllendülésével, a terménygazdaság mellett, a pénzgazdaság is jelentőségre emelkedhetett.”

viszont a röghöz kötöttségben nyilvánult meg.²² Tagányi három részes választ tervezett, amit csak „kivégzés”-ként emlegetett.²³ Részletesebben a harmadikkal foglalkozom, ugyanis bírálata mellett abban fejtette ki a középkori magyar társadalomról szóló elméleteinek jelentős részét.

Tagányi a már korábban általa kifejtett földközösség elméletéből indult ki, és a szabadság/szolgaság állapotát a földbérlés és a szabad költözés helyett inkább a személyi kapcsolatok függvényében értelmezte.²⁴ A hadi szolgálattal, illetve a nem magyar, meghódított népek esetében adóval inkább el lehetett nyerni egy bizonyos fokú szabadságot, mint a birtokról birtokra való szabad költözéssel.²⁵ A történész szerint a „*hűbéri elem kovása*” is megjelent már a Szent István korabeli társadalomban, amit maga a király vett át a nyugati feudális országok gyakorlatából, persze az először szintén nem a birtokokhoz kötődött, hanem személyes jellegű volt (például a hadkötelezettség esetében).²⁶ A király legfőbb hatalma kialakuló magánbirtokain alapult, uralmának a királyi megyék

22 Erdélyi László: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. I. = *Történeti Szemle*, 3/4. 1914. 517–561.; Idem: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. II–V. = *Történeti Szemle*, 4/1–4. 1915. 32–50., 202–226., 334–352., 481–514.; Idem: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. VI. = *Történeti Szemle*, 5/1. 1916. 39–63.

23 Angyal Dávidnak, a *Történeti Szemle* szerkesztőjének írta a vita idején: „*Minden reményem meg van arra, hogy befejező cikkem még jobban sikerülni fog mint az eddigiek. Kivégzés lesz, a legszigorúbb tudományos alapon, a legnagyobb tárgyilagosság mellett.*” Tagányi Károly levele Angyal Dávidnak 1916. szeptember 6-án. MTA KK Ms. 809/196. Vele szemben Erdélyi sokkal inkább a szívére vette a vitát: „*Tagányi cikkét becsületsértőnek tartom, mert tudatlannak bélyegez, kivel már szóba sem akar állni. A cikk mindenképpen alkalmas arra, hogy engem megvetésnek tegyen ki. [...] Sietek, mert ég az arcom a szégyentől, mit Tagányi ráken. Aztán kacagok, mert megint a kezembe adta magát vak szenvedélyességével és frázisaival.*” Erdélyi László levele Angyal Dávidnak 1916. április 4-én. MTA KK Ms. 801/81.

24 Tagányi Károly 1894-ben a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében fejtette ki a földközösségről szóló gondolatait. „*A földközösségnek lényege mindenütt abból áll: hogy a község határa közös tulajdont képezvén, annak használatához a község minden tagjának egyenlő joga van, vagyis: mindenkinek egyenlő nagy, egyenlő távol s egyenlő minőségű földet kell kapnia.*” Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. In: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Szerk. Zsigmond Gábor, Bp., 1977. 344. Tagányi szerint a földközösség a királyság megalapításakor még egy elterjedt gazdasági forma volt, a birtokokat közösen művelte a faluközösség, a földbirtok helyett pedig inkább az emberi munkaerőnek volt értéke. Az Erdélyivel való vitában Eckhart és Hóman szintén a földközösség elméletére támaszkodva cáfolták a szabad telepes bérlők osztályának létezését.

25 Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései”-re. III. = *Történeti Szemle*, 5/4. 1916. 546–547.

26 Ibid. 549.

voltak a legjelentősebb gazdasági tényezői, ő adományozott birtokokat is a nemességnek és az egyháznak.²⁷

A kortárs történészek számára az adó vagy földbér vitájában Tagányi érvei voltak a meggyőzőbbek. Szekfü Gyula részben Tagányi írásaira támaszkodva alakította ki magyar történelmi szintézisének Szent István koráról szóló részét.²⁸ Domanovszky Sándor is alapvetően Tagányival értett egyet, igaz, a személyes kapcsolatok mellett Erdélyihez hasonlóan a szabad költözést/röghöz kötetést is lényegesnek vélte a társadalmi változások szempontjából.²⁹ Az Erdélyivel folytatott vitának itt mindössze néhány, Eckhart nézeteire is reflektáló elemét említettem meg. Nem minden vitakérdésben értett mindenki egyet Tagányival, de érdemes leszögezni, hogy a király adókiadó jogával kapcsolatban az Erdélyit kritizálók azonos pozíciót foglaltak el. Eckhart egyébként az 1913-ban írt recenziót leszámítva nem vett részt nyíltan a polémiában, viszont egy leveléből kiderül, hogy figyelemmel követte. Bécsből írta Angyal Dávidnak: „Erdélyi ugyancsak személyeskedik Hómannal a Századokban és miután újat

27 Ibid. 572., 585.

28 Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza*. Debrecen, 1988. 36–37. Szekfü szerint a nomád magyarságra jellemző földközösséggel szemben Szent István hozta be a magántulajdon elvét az országba, amivel a történész az államalapítás jelentőségét emelte ki.

29 Ld. az *Árpád-kori társadalom differenciálódása* című kéziratát, ahol a vitáról is bőven írt. In. Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc, Bp., 1979. 215–280. A Tagányi és Erdélyi közötti véleménykülönbségek más (gyepűelve és a vármegyék eredete), itt nem részletezett kérdéseiről Romsics, 2011. 277–279. A földközösség elméletének recepciójához Izsépy Edit: *A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. = Századok*, 103/5–6. 1969. 1090–1091.; Csiki Tamás: *A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata*. In. *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Ifj. Barta János – Pallai László, Debrecen, 2004. 363–374. Csiki szerint Tagányi földközösség-teóriájának tényként való akceptálása a saját korában elutasításra talált az uralkodó köznemesi történet szemlélet és az államnemzeti narratíva kidolgozói részéről. Gyáni Gábor Tagányi tudományos törekvéseit a dualizmus kori magyar történetírásban egyenesen ellenkánonként határozza meg: „A nyílt ellenkánon gyakorlati képviselője jegyében Tagányi nagy figyelmet szentelt a földközösség historikumának, mely téma kuriózumnak számított a maga korában. [...] Aligha tekinthető pusztán a véletlen művének, hogy Tagányi munkássága jórészt visszhangtalan maradt a maga korában, és hogy egy sor tanulmánya mindmáig kéziratban lappang.” Gyáni Gábor: *Kanon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In. *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Bp., 2015. 31. A fenti véleményekkel szemben úgy gondolom, hogy Tagányi kutatási eredményei és elméletei nem voltak annyira visszhangtalanok, hiszen kulcsszerepet játszottak az Erdélyivel folytatott vitákban is.

felhozni nem tud, ellenben nagyon dühös, folyton tudására és tapasztalaira hivatkozik. Ezek pedig ugyancsak subjectiv érvek.”³⁰

TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG AZ ELSŐ BÉCSI ÉVEK IDEJÉN

Amikor Eckhart a korábban idézett levelet írta, már egy új beosztásban volt és egy újabb köteten dolgozott. A levél írásakor még levéltári fogalmazó volt Bécsben, alig egy hónap múlva pedig allevéltárnokká nevezték ki.³¹ Korábban egy szemesztert töltött Berlinben külföldi ösztöndíjjal, hármat pedig Bécsben (1910–1911) az IÖG (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) külsős tagjaként.³² Az egyik részletes önéletrajzában leginkább Alfons Dopsch és Oswald Redlich osztrák történészeket emelte ki, akiktől ebben az időszakban a legtöbbet tanult.³³ 1911. július 19-én gyakornoknak nevezték ki a Bécsi Udvari Kamarai Levéltárhoz, s ettől az időponttól kezdve egészen 1929-ig változó állásokban, de folyamatosan Bécsben dolgozott és élt. Így teljesen új szellemi környezetben és forráskutatási lehetőségekkel láthatott hozzá a következőkben bemutatott művek megírásához. Ekkor készült a hiteleshelyekről szóló terjedelmes, német nyelvű munkája (1914), amelyet első művéhez hasonlóan megkerülhetetlennek tartok az életmű egészének értékelésében. Először a munka előtanulmányaival foglalkozom, amelyekben már érvényesültek az IÖG kurzusain oktatott módszerek és témák.

Eckhart egy 1910-ben megjelent tanulmányában a császári és pápai kancelláriáknak a magyar királyi oklevelekre gyakorolt hatásával foglalkozott. Az oklevelek szövegezésében az európai és a hazai politikai események hatásait érzékelte, hiszen azok a kormányzás egyik legfelső szintjéhez kapcsolódtak.³⁴ Vizsgálatait jelentősen kitágította *A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag* című értekezésében, amely a *Történeti Szemle* első évfolyamában jelent meg. Eckhart nemcsak a

30 Eckhart Ferenc levele Angyal Dávidnak 1913. április 18-án. MTA KK Ms. 807/161.

31 Az önéletrajzi iratai közül az (MTA KK) Ms. 5614/61. jelzettel ellátott dokumentum részletesen adatozza Eckhart különböző pozícióit a vonatkozó dátumokkal együtt.

32 Eckhart Ferenc lecke-könyvei, egyetemlátogatási igazolásai és középiskolai tanári diplomája. MTA KK Ms 5614/5–7. Eckhart itt művészettörténetet, gazdaság- és társadalomtörténetet, illetve történeti segédtudományokat (szfragisztika, paleográfia, diplomatika) tanult. Az IÖG kurzusairól, tanáiról, az órák tematikájáról és évfolyamtársairól bővebben: Alphons Lhotsky: *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954*. Graz – Köln, 1954. 289–378.

33 MTA KK Ms 5614/60.

34 Eckhart Ferenc: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása Árpád-kori királyi okleveleink szövegezésében. = *Századok*, 44/9. 1910. 713.

királyi oklevelekre koncentrált, hanem az oklevéltant egy szélesebb módszertani-tematikai kontextusba helyezte. A királyi okleveleken kívül fontosnak tartotta a hiteleshelyi, bírói, megyei és városi okleveles anyagot is, az oklevéltant pedig a pénzügy-, gazdaság- és közigazgatás-történet segéd tudományának tekintette, hiszen a dokumentumokat előállító intézmények története összefüggött például a gazdasági fellendüléssel vagy hanyatlással.³⁵ Forrásbázisát kiterjesztette az adóslevelekre, urbáriumokra, telekkönyvekre és hitellevelekre.³⁶ A középkori magyar történelemről korábban kifejtett gondolatai ebben a tanulmányában is megjelentek. A hazai okleveleknek a külföldiekénél egységesebb tárgyi és formai jellegét is a patrimoniális királysággal hozta összefüggésbe, hiszen „*az ország nem oszlik hűbéres territoriumokra, minek következtében hiányoznak a területiális fejedelmek és az uralkodó, valamint az alattvalók közti viszonyra vonatkozók. A patrimoniális királyság mellett a rendi tagozottság kisebb, a bíráskodás egyszerűbb, nem területenként változó, az egyház és állam viszonya áttekinthetőbb.*”³⁷

A fentebb bemutatott tanulmányok és egy magyar nyelvű részlet publikálását³⁸ követően Eckhart hiteleshelyekről szóló írása a MIÖG önálló köteteként jelent meg.³⁹ Munkájában nem csupán a királyi hatalom okleveleivel foglalkozott, hanem a szélesebb közeg által magánügyekben felkeresett oklevélkiadó hiteleshelyekkel is. Eckhart a hiteleshelyekben egy sajátosan magyar jogi intézményt látott, amely alapvető a középkori források vizsgálata szempontjából. Értekezésében kifejtette, hogy az

35 Idem: A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag. = *Történeti Szemle*, 1/4. 1912. 558–559.

36 Ibid. 570.

37 Ibid. 583.

38 Eckhart Ferenc: Hiteles helyeink eredete és jelentősége. = *Századok*, 47/9. 1913. 640–655.; Idem: Hiteles helyeink oklevélkritikája. = *Turul*, 4. 1913. 158–163. Fejérfpatakyl László, Gombos Albin és Domanovszky Sándor a Századokban 1913 és 1917 között megjelent publikációk közül Eckhart Ferenc tanulmányának ítéltek oda a Szilágyi Sándor jutalomdíjat. Szeberényi Gábor: A levéltárnok és tanítványa. Historiográfiái háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez. In. *Pedagógia-oktatás-könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Szerk. Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor, Pécs, 2014. 463. 51. jegyzet.

39 A Történeti Szemle híradása szerint a munkát az osztrák történészi közeg kedvezően fogadta. „A bécsi *Historische Gesellschaft* f. évi február 17-iki gyűlésén Dr. Eckhart Ferencz [...] felolvasta a 'Magyarországi hiteles helyek keletkezése és jelentősége' című értekezését. Az értekezést az elnök [Oswald] Reidlich [sic!] tanár és a társaság tagjai nagy elismeréssel fogadták.”: *Történeti Szemle*, 3/2. 1914. 320.

oklevelek és a pecséthasználat elterjedésével, ami az olvasni nem tudók számára különösen fontos volt, a 13–14. században a királyi kancellária mellett elsősorban a hiteleshelyek (konventek, káptalanok) adtak ki jogügyletekről szóló okleveleket. A hiteleshely az előtte lefolytatott jogi ügyletről köteles volt oklevelet kibocsátani, amelynek elmulasztása királyi büntetést vont maga után. Eckhart most is hangsúlyozta az erős királyi hatalmat, s rámutatott, hogy ezek az intézmények a hiteles pecsétet az uralkodótól kapták.⁴⁰ Az így kialakult intézményes állapotok a magyar jogéletnek sajátos egységet biztosítottak: a király szervezte meg az oklevélkiadó helyeket, s a kiállított iratok egy központi terminológia, formula szerint készültek. A hiteleshelyek századokon keresztül azonos jogelveket érvényesítettek, ami konzerválta a meglévő jogállapotokat, és kizárt mindenféle újítást, így a magyar jogélet erős folytonossággal bírt.⁴¹

A mű recenzensei értékelték Eckhart azon törekvését, hogy egy sajátosan magyar intézménnyel foglalkozik. Hóman Bálint, akit Eckhart kért meg egy ismertetés megírására,⁴² ebben nagy erényt látott:

*„A külföldi, elsősorban osztrák történeti, jogtörténeti és közjogi irodalomban a legújabb időkben ismét fokozottan lábrakapott tendentiosus felfogással szemben – a mely a magyar jogélet középkori intézményeinek különös jellegét, magyar voltát szereti teljesen kétségbevonni – egyedüli védekezésünk a magyar intézményeknek minden chauvin túlzástól ment, szigorúan tudományos módszerességgel megírt, idegen nyelvű monographikus feldolgozása lehet. Alig van intézményünk, a mely a hiteles helyeknél jobban magán viselné a nyugati államok gyakorlatától való függetlenség bélyegét.”*⁴³

40 Eckhart Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck, 1914. 38–40.

41 Ibid. 160–163.

42 „Ugyancsak a mai postával küldök Professor úrnak egy példányt a Hiteles helyekről megjelent munkámból. Hómant kértem meg, hogy írjon róla néhány sort a [Történeti] Szemlébe.” Eckhart Ferenc levele Angyal Dávidnak 1914. december 10-én. MTA KK Ms. 807/141.

43 Hóman Bálint: Eckhart, Franz: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Sonderabdruck aus den Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. IX. Erg. Bd. 2. Heft. Innsbruck, 1914. = *Történeti Szemle*, 4/4. 1915. 586.

Áldásy Antal szerint Eckhart érdemeinek egyike az, hogy „ezen specifikus magyar intézménnyel” megismertette a külföldi tudományos köröket.⁴⁴

Röviden érdemes kitérni arra is, hogy Eckhart jogtörténeti munkássága milyen szemléleti alternatívát jelentett a korszakban. Az előbb elemzett írárok ugyanis nem csupán Erdélyi László, hanem Timon Ákos jogtörténetírói felfogásával is szemben álltak.⁴⁵ A Budapesten magyar alkotmány- és jogtörténetet tanító Timon (1891–1925) szerint a magyar alkotmányfejlődés egyedi és minden más nemzetétől eltérő jellegét a sajátos közjogi gondolkodás adja meg. Ez a jogszellem Timon történeti elbeszélésében a kezdetektől (Etelköz, vérszerződés) fogva megnyilvánult a magyar alkotmányban, és az által sikerült a királyi hatalmat modern demokratikus értelemben korlátozni „nemzetgyűlések”, törvények (pl. a Magna Chartával párhuzamba állított Aranybulla) segítségével. A közjogi magyar génusz Timon szerint a honfoglalás óta folyamatosan jelen volt a magyar történelemben, megakadályozta a patrimoniális állam, a feudalizmus és a rendi dualizmus kialakulást, s még 1848 után is érvényesült. A közjogias gondolkodás kiteljesedése a részben Timon által kidolgozott, és sajátos misztikával felruházott Szentkorona-tan volt, amely értelmében a közhatalom gyakorlása megoszlott a nemzet és király között. Az államhatalmat szimbolizáló koronában (a testben) organikusán egyesül a fej (az uralkodó) a tagokkal (nemzet), akik így közösen uralkodnak koronatagságuk folytán. Timon nem fejtette ki, hogy mikor és hogyan keletkezett a Szentkorona-tan, ugyanis a nemzetből eredő és megosztott közhatalom számára állandó érték volt, így nem igényelt különösebb indoklást.

Eckhart pályakezdő írásain és vitáin keresztül igyekeztem kidomborítani a professzionális történetíráshoz jellemző jegyeket, például az intézményekhez kötött történészképzést, valamint a forráskritikában és a segédtudományokban való jártasságot. Ezúttal Eckhartnak a Száműzött Rákóczi-vitában tett állásfoglalására térek ki röviden, hogy azzal a professzionális történész beszédmódját és felfogását szemléltessem.

44 Áldásy Antal: Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Innsbruck, 1914. (Sonderabdruck aus den Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung. 9. Ergänzungsbd.) = *Századok*, 51/1. 1917. 73–74.

45 Timon nézeteivel és a kortárs recepcióval máshol bővebben foglalkozok, ezért itt csak röviden térek ki a problémára. Törő László Dávid: Der Streit zwischen Harold Steinacker und Ákos Timon. In: *Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz* 45. Hrsg. von Alois Kernbauer, Graz, 2016. 111–121.

Szekfű Gyula II. Rákóczi Ferenc emigráns éveiről írott könyve 1914-ben országszerte élénk vitákat, durva támadásokat váltott ki.⁴⁶ Eckhart a Szekfű elleni támadásokat élesen elítélte a műről írt recenziójában, amelyet az osztrák történeti közeg számára írt, és amely a MIÖG hasábjain jelent meg.⁴⁷ A tanulmányzámba menő kritika megírását maga Eckhart kezdeményezte Oswald Redlichnél, aki a MIÖG szerkesztéséért volt felelős.⁴⁸ A bécsi magyar történész először megpróbálta megmagyarázni a nem magyar olvasótábor számára, hogy Szekfű azért részesült olyan heves támadásokban, mert egy „félstenként” tisztelt hőst szállított le a hibákat is elkövető, hétköznapi emberek szintjére.⁴⁹ Rákóczi kritikai ábrázolását egy olyan „tisztítási folyamat” állomásaként üdvözölte, amelyet a „nagyobb nemzetek” már régen maguk mögött hagytak. A művet szerinte nem érte „objektív” kritika, inkább csak szenvedélyből táplálkozó, személyeskedő megnyilatkozások láttak napvilágot a napi sajtóban és politikában.⁵⁰ A Szekfűt ért kritikák jellege miatt komolyabb tudományos bírálatok szinte alig születtek, ezért Eckhart ebből a szempontból is értékelte a művet, amelyet a magyar történetírás szempontjából üdvözlendőnek tartott, mivel kellően összehangolta a magyar és egyetemes történelmet. Tanulmányában Eckhart a professzionális történész pozícióját teremtette meg, s a vitában résztvevőket két táborra osztotta: a szubjektív, érzelmeiktől fűtött, forrásokban járatlanokra (ők Szekfű ellenfelei), és az objektív, forráskritikát alkalmazó, szakszerű tudósokra (ők a támogatók). A közönségtől, amelynek az írását szánta, kedvező válasz érkezett. Ludwig Bittner bécsi levéltáros és történész Eckhart tanulmányát a *Histo-*

46 Szekfű általában az emigráns lelki alkatot kritizálta Rákóczi példáján keresztül, amivel a 19. századi magyar emigrációról is ítéletet mondott.

47 Korábban egy Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Riedl Frigyes által fogalmazott, Szekfűt védelmező nyilvános állásfoglalást is aláírt, amely több lapban is megjelent 1914-ben. Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 100.

48 Levelében hosszasan fejtegette, hogy miért érdemes az osztrák és német szakmai közönséggel megismertetni a vitát. Eckhart szerint kevés tudományos munkának volt korábban akkora visszhangja Magyarországon, mint Szekfű művének, amely ráadásul megosztja a tudományos életet, ám komoly kritika még nem született róla. Eckhart Ferenc levele Oswald Redlichnek 1914. július 17-én. Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Nachlass Redlich. [Jelzet nélkül] (továbbiakban NL Redlich)

49 Eckhart Ferenc: Julius Szekfű, A száműzött Rákóczi (Der verbannte Rákóczi). = *Sonderabdruck aus den Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 2. 1915. 2.

50 Ibid. 12.

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

rische Zeitschrift lapjain ismertette, és azt nyugodt, kimért hangnemű, a német olvasótábor számára hasznos munkának tartotta.⁵¹

A BÉCSI INTÉZMÉNYRENDSZER JELENTŐSÉGE A TÖRTÉNELSI PROFESSZIONALIZÁCIÓBAN

Eckhart dualizmus idején kifejtett tudományos működésének megismerését elengedhetetlennek tartom a történész pozicionálásához, életművének értékeléséhez. Eckhart ekkor több olyan történésszel tartott kapcsolatot, akik gazdaságtörténettel és társadalomtörténettel foglalkoztak, illetve a jog- és alkotmánytörténeti kérdéseket társadalomtörténeti alapon közelítették meg. 1912-ben jelent meg Szekfű Gyula *Serviensek és familiárisok* című munkája, amelyről Eckhart visszatérően úgy írt, mint számára lelkesítő és példaértékű műről.⁵² A középkori gazdaságtörténet, különösen vám- és kereskedelem-történet terén érdemes megemlíteni Domanovszky Sándort, aki *A harmincadvám eredete* címmel 1916-ban tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását.⁵³ A szintén pályakezdő Hóman Bálint a középkori várostörténettel, adózással, gazdaságpolitikával és e tényezők társadalomra gyakorolt hatásával foglalkozott, s Eckharttal egy táborban találjuk az Erdélyivel folytatott vitában. Bár nem minden konkrét kérdésben értettek egyet, a királyi adópolitika háttéréről, az Árpád-kori „alkotmányos” viszonyokról egyezett a véleményük. Az idősebb generáció tagjai közül Tagányi Károlyt tartotta igazán sokra.⁵⁴ Az

51 Ludwig Bittner: F. Eckhart: Julius Szekfű: A számüzött Rákóczi (Der verbannte Rákóczi). = *Historische Zeitschrift*, 115. 1916. 686.

52 Ismert, hogy ebben Szekfű egy hűbéri eredetű, de szerinte a magyar viszonyoknak megfelelően átalakult társadalmi intézmény történetét taglalta: elszegényedő, lesüllyedő személyek valamely úr szolgálatába álltak védelemért cserébe, ami hasonlított a hűbéres kötelékek rendszerére. Mindezzel cáfolni próbálta a nemesi egyenlőséget és a hűbéri elemektől teljesen mentes, autochton magyar társadalomfejlődés (pl. Timon Ákos által hirdetett) tézisé. Szekfű könyvét később Eckhart „sok ösztönzést adó” munkának nevezte. Eckhart Ferenc: *Bevezetés a magyar történelembe*. Pécs – Bp., 1924. 162.

53 Idem: Domanovszky Sándor: *A harmincadvám eredete*. Budapest, 1916. = *Történeti Szemle*, 7/1–2. 1918. 121–122.

54 Tagányi történetírói munkásságának Eckhart általi megítéléséről egy keltezetlen, német nyelvű dokumentum – valószínűleg nekrológ – tanúskodik. Ebben Eckhart elismerően írt a középkori forrásokban való jártasságáról, illetve arról, hogy rámutatott a magyar, szláv és német társadalomfejlődés párhuzamaira. Művei közül a földközösségről szóló írását külön méltatta, majd megemlítette az Erdélyivel folytatott vitáját. Erdélyi felfogását tévesnek nevezte, Tagányi vitairatainak legfontosabb tanulságát pedig abban látta, hogy „jóllehet Magyarország a feudalizmust nem, de a feudális társadalmi formák bizonyos intézményeit átvette. A feudalizmus területétől keletre a társadalmi fejlődés

említett történetírókkal Eckhart szoros kapcsolatban volt, vagy mint koléga Bécsben, vagy mint olyan levelezőpartner, aki figyelemmel kísérte a másik munkásságát.

Az európai jelenségeként értelmezhető professzionalizáció egyik fontos kísérőjelensége volt a történeti gondolkodást középpontba állító historizmus, ami az egyes korok eltérő jellegét vette alapul. Hasonlóan a magyar történészek többségéhez, Eckhart Erdélyi László és Timon Ákos szemléletmódját történetietlennek tartotta, az Árpád-kor viszonyainak „demokratikus” jellegét pedig illúziónak. Míg Timon értelmezésében az alkotmányé és az alkotmánytörténeté (valamint a törvényeké) volt a főszerep, addig Eckhart első munkáiban társadalomtörténeti nézőpontból nyújtott széles körű áttekintést az egyes jogintézményekről. Az Erdélyi és Tagányi között zajló társadalomtörténeti vitában közelebb állt hozzá az a szemlélet, amely a lassan változó „rendszereket” elsősorban az oklevelek, és nem csupán egy-egy törvényen keresztül elemzi. Az európai kontextusnak és a külföldi szakirodalom ismeretének nagyobb fontosságot tulajdonított, mint Erdélyi, vagy az erősen romantikus-nacionalista Timon. A dualizmus utolsó éveiben a Timon-féle jogtörténet-írással szemben kibontakozóban volt egy olyan történészi törekvés, amelyik gyökeresen más alapokon tárgyalta az alkotmány- és jogtörténetet, európai kontextusba helyezte azt, történetileg közelítette meg, és hangsúlyozta a társadalomtörténeti összefüggéseket.⁵⁵ Eckhart bécsi szellemi környezetének döntő szerepe volt abban, hogy elsajátíthatta a professzionális történetírás eszközeit: az IÖG, a bécsi magyar történészek köre, a különböző levéltárak és könyvtárak mind hozzájárultak és lehetőséget nyújtottak a szakma akkoriban modern fokon való műveléséhez.⁵⁶

mindenhol hasonló tendenciákat és formákat mutatott.” Eckhart Ferenc: Karl Tagányi. MTA KK Ms. 5617/19.

55 Nem véletlen, hogy Tagányi és Szekfü közösen írták volna a középkori alkotmány- és közigazgatás-történetről szóló részt a Hóman Bálint által tervezett *A Magyar Történettudomány Kézikönyvébe*. Szeberényi Gábor: Tagányi és Szekfü. Adalékok egy mester-tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez. = *Aetas*, 31/4. 2016. 55–56.

56 A bécsi intézményeknek, kapcsolatrendszereknek az egyes életművekre gyakorolt historiográfiai hatása még nem eléggé feltárt és kutatott téma. A vonatkozó irodalomból ld. például Manfred Stoy: Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. In: *Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Hrsg. von der Generaldirektion, Wien, 1998. 47–63. Fazekas István: Szekfü Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor, Bp., 2011. 58–75.

A professzionalizáció ugyanakkor Európa-szerte a nemzeti gondolat jegyében zajlott, a történészek munkásságukkal igyekeztek részt is venni a nemzetépítés folyamatában.⁵⁷ Jóllehet már a hiteleshelyekről szóló művet is egy osztrák–magyar diskurzusba helyezve értékelte Hóman Bálint, Eckhart esetében a legnyilvánvalóbban gazdaságtörténeti munkái árulják el a „sorskérdéseket” vizsgáló nemzeti történetírás iránti elkötelezettségét.⁵⁸ Természetesen többféle nemzeti történetírás létezett a korszakban, ezért mindenképpen szükséges regisztrálni Eckhart és a szintén nemzeti történelemből kiinduló Timon közötti jelentős minőségbeli különbségeket.

57 Stefan Berger – Cristoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015.

58 A Habsburg gazdaságpolitika történetéről először 1915-ben írt hosszabban, amikor Rudolf Sieghart bécsi bankár könyvét ismertette és vitatta a Századokban. Sieghart szerint Mária Terézia kettős vámrendelete valóban hátrányosan érintette a magyar iparfejlődést, ám minderre szükség volt a rendek adó- és vámmentességének pótlására, s végeredményét tekintve mindkét fél jól járt ezzel a „munkamegosztással”. Eckhart ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a rendek valóban felelősek voltak azért, mert ragaszkodtak adómentességükhöz és kiváltságaikhoz, de a Habsburg „gyarmatosító” gazdaságpolitika végeredményben sokkal inkább okolható az elmaradott magyar társadalmi fejlődésért. Rudolf Sieghart: *Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie*. Wien, 1915.; Eckhart Ferenc: A közös vámterület történetéről. = *Századok*, 49/9. 1915. 465–478. A kérdéssel egyelőre érintőlegesen foglalkoztam, ugyanis Eckhart elsősorban a két világháború között fejtette ki a „gyarmatosításról” szóló gondolatait, a dualizmus idején inkább előtanulmányokat írt a témában.

Gulyás László Szabolcs

Levéltári bölény-kalászat Az európai bölény (*Bison bonasus*) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében¹

Ha a kutató az európai bölény elterjedését kívánja vizsgálni a középkori Magyar Királyságban, számos, szinte leküzdhetetlennek tűnő nehézséggel kell szembenéznie. Az egyik ilyen a sokat emlegetett forráshiány, hiszen a nagy valószínűség szerint bölényre vonatkozó közvetlen adataink – szemben például az ebből a szempontból sokkal bőbeszédűbb 16–17. századi források nyújtotta lehetőségekkel – a korokban igen ritkák, gyakorlatilag a két kezünkön meg tudjuk számolni őket. Nagy gondot jelent továbbá, hogy ezek a források sem teljesen egyértelműek. A bölénynek a középkorban ugyanis nem volt az írásos dokumentumokban használt konkrét és kizárólagos elnevezése, ehelyett olyan latin terminusokat alkalmaztak rá, amelyeket olykor más, hasonló állatok megnevezésére is használtak. Nem segít a helyzeten az sem, ha a régészeti kutatás eredményeire próbálunk támaszkodni a kérdésben. A bölény csontanyaga köztudott módon igen nehezen különböztethető csak meg az őstulok maradványaitól, arról nem is beszélve, hogy egy bölényre utaló leletből még nem lehet egyértelműen arra a következtetésre jutni, hogy a nagyvad a lelőhely környékén is honos lett volna. Tegyük hozzá, hogy az ilyen leletanyag is csupán néhány lelőhelyről ismeretes az országban.² Segítségül hívhatnánk még esetleg a nyelvészeti forrásokat, azon belül is főleg a földrajzi neveket a vizsgálathoz, de mint azt majd a későbbiekben látni fogjuk, felhasználásuk erre a célra sok esetben több, mint problémás.

A bölény középkori magyarországi jelenléte jól ismert a magyar történeti köztudatban, akár csak a szakmai körökben. A 19. században meginduló tudományos kutatás nagyjából egy évszázada teljesedett ki, majd az 1960-as évektől vett új lendületet. Ha röviden össze akarjuk

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Bölénycsont leletek ismertek például az Árpád-korból a szabolcsi földvár területéről, Esztergomból, a középkor végéről pedig Nagykanizsáról. Az árpád-kori lelőhelyeket felsorolja Daróczi-Szabó Márta: *Az Árpád-kori Kána falu állatcsontjainak vizsgálata*. Doktori disszertáció (kézirat). ELTE BTK, Bp., 2013. 21. (továbbiakban Daróczi-Szabó, 2013.); Daróczi-Szabó László: Középkori királyi központok és várak állathasznosítása. In: *Gazdaság és Gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter, Bp., 2008. 92.

foglalni a szakirodalmi előzményeket, az 1910-es évekből meg kell emlékeznünk Szalay Béla munkásságáról, aki több, kisebb-nagyobb írásában is foglalkozott a bölény magyarországi elterjedésével. Ő különféle források – köztük földrajzi nevek – vizsgálatával próbálta az állat elterjedési területeit mind Európában, mind pedig Magyarországon megállapítani és arra jutott, hogy a bölény leginkább az erdős hegyvidékeken élt.³ További érdekes megfigyelés a részéről, amit több munkájában is kifejtett, hogy az iméntivel ellentétben az őstulokra utaló földrajzi nevek – párhuzamban az állat által kedvelt élőhelyekkel – általában nem hegyvidékeken, hanem síkságokon voltak a gyakoribbak.⁴ Egy kései tanulmányában úgy látta, hogy az ország különféle, belsőbb területein (Bakony, Diósgyőr környéke, Felső-Magyarország, stb.) is megjelenő bölénycsordák elterjedésének kiindulópontja egyenesen a Székelyföld lehetett.⁵

A 20. század második felében leginkább Bökönyi Sándor, Jankovich Miklós és Vörös István munkásságát érdemes a témában megemlíteni, akik több fontos – köztük néhány nemzetközi jelentőségű – munkájukban foglalkoztak a szarvasmarha házasításának, az őstulok elterjedésének kérdéseivel, miközben számos alapvető megállapítást is tettek a három marhaféle történetével kapcsolatosan.⁶

Kiemelendő még a témában Csöre Pálnak a középkori magyar erdőgazdálkodásról írt, valamint egy másik, vadászattörténeti összefoglalója, amelyek több adatot ismertetnek az őstulok, a jávorszarvas és a bölény magyarországi elterjedésére nézve.⁷

3 Munkásságának és magának a témának a recepcióját lásd Szilády Zoltán: Kihalt nagy emlőseink (Dr. Szalay Béla állattörténeti tanulmányai). = *Állattani közlemények*, 16/3. 1917. 211–221. (továbbiakban Szilády, 1917.). Szalay egy munkájában összegyűjtötte azokat az Európa-szerte megjelenő helyneveket, amelyek a bölény (*Wisent*, *Zubr*) és az őstulok (*Urus*, *Tur*) elterjedésére utalhatnak. Közép Európában 461 ilyet talált. Szalay Béla: Der Wisent in Ortsnamen. = *Zoologische Annalen*, 7. 1915. 1–80.

4 Szilády, 1917. 217.

5 Szalay Béla: Székely bölények. = *Székelység*, 2/5–6. 1932. 54. (továbbiakban Szalay, 1932.)

6 A legfontosabbak: Bökönyi Sándor: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Szerk. Földes László, Bp., 1961. 83–111.; Jankovich Miklós: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. = *Agrártörténeti Szemle*, 9. 1967. 420–431. (továbbiakban Jankovich, 1967.); Vörös István: Early medieval aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. = *Folia Archaeologica*, 36. 1985. 193–218. (továbbiakban Vörös, 1985.)

7 Csöre Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Bp., 1980. 145–149., valamint Idem: *A magyar vadászat története*. Bp., 1994. 44–47., 94–95. (továbbiakban Csöre, 1994.)

Újabbban, 2008-ban Szegfű László foglalkozott érintőlegesen a bölény magyarországi elterjedésének ügyével, amikor a Kiszombor településnévben kódolt szláv *zobr*, azaz „bölény” kifejezést, mint lehetséges etimológiát értékelte. Ezen a helyen – munkája célkitűzéseit jócskán túllépve – több korabeli forrást is megemlített a témára nézve.⁸ Daróczi-Szabó Márta a szarvasmarha kialakulása kapcsán beszélt – szintén érintőlegesen – a témáról 2013-ban megírt doktori disszertációjában.⁹ A bölény magyarországi elterjedésével foglalkozó szakirodalmat Náhlik András és Mara Gyöngyvér foglalta össze nagy vonalakban egy bő évtizede megjelent dolgozatban.¹⁰

Ha az európai bölényről szót ejtünk, a kérdés önmagában nem tárgyalható. Feltétlenül ki kell térnünk ugyanis néhány közelebbi és távolabbi rokonára is, amelyekkel az írott források rendszeresen összekeverték. Ezek az őstulok, a bivaly és a jávorszarvas voltak.

A kutatás jelen állása szerint a Kárpát-medence területén az európai bölény egy sajátos változata terjedt el. Ez mind a síkságokat kedvelő, lengyel és orosz területeken elterjedő *Bison bonasus bonasus*-tól, mind pedig a hegyvidékeket preferáló, a Kaukázusban élő *Bison bonasus caucasicus*-tól eltért. Az alfaj a *Bison bonasus hungarorum* nevet kapta a szakirodalomban. A kutatás állásfoglalása alapján eltűnése a Magyar Királyság területéről fokozatosan történhetett. Elsőként, nagyjából a 14. században a sík területekről a hegyvidékekre szorult vissza, majd a késő középkorban a magyar alfaj ki is halt. Helyét az északi alfaj vette át, amely kizárólag Erdélyben még az újkort is megérte.¹¹

A bölény magyarországi kipusztulásának időpontja és helye vitatott. Korábban a 15., majd még inkább a 18. századra tették az utolsó feljegyzést bölény magyarországi elejtéséről, s ezek már egytől-egyig Belső-Erdélyre vonatkoztak. Újabbban egy 20. század eleji, a Tátrából származó adat merült fel ennek kapcsán, bár az ebben az esetben is nyilvánvaló,

8 Szegfű László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. In: *Kiszombor története I.* Szerk. Marosvári Attila, Kiszombor, 2008. 108–109. (továbbiakban Szegfű, 2008.)

9 Daróczi-Szabó, 2013. 21–22.

10 Náhlik András – Mara Gyöngyvér: Korabeli bizonyítékok a bölény kárpát-medencei elterjedésére és kihalására. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. Természettudományok.* Szerk. Bálint Laura, Csíkszereda, 2004. 455–461. (továbbiakban Náhlik – Mara, 2004.)

11 Németh Attila et al.: Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review. = *Mammal review*, 47/1. 2017. 45–46. (továbbiakban Németh et al., 2017.)

hogy a faj állandó jelleggel ekkor már régen nem tartózkodhatott a Kárpát-medence területén.¹²

A bölény rokona, az őstulok (*Bos primigenius*) jelenléte és élelmezési célra történő felhasználása a Kárpát-medencében már a neolitikumtól kezdve régészetiileg is kimutatható.¹³ Az őstulok keresztezésével kifejlődő szarvasmarhának azonban minden bizonnyal nem ezen a területen ment végbe a domesztikálása, hanem jövevényként érkezhetett a térségbe.¹⁴ Téves az a korábbi elképzelés, miszerint a magyar szürkemarha az őstulok keresztezésével alakult volna ki, ehelyett jelen állás szerint úgy tűnik, hogy a 18. századtól Magyarországon is megjelenő podoliai marha volt a magyar szürke őse.¹⁵ A kutatás állásfoglalása szerint az őstulok kipusztulása a masszív tömegvadászat révén már a késő neolitikumban megindult, előfordulása a népvándorlás korára kifejezetten ritkává válhatott, a kora középkortól kezdve pedig területileg eltérő ütemben a kontinens nagy részéről el is tűnt.¹⁶ Európában 1627-ben pusztult ki végérvényesen, ekkor ejtették el ugyanis Lengyelországban az írásos dokumentumokkal bizonyítható, legutolsó ismert példányt.¹⁷ Az őstulok magyarországi kipusztulásáról ugyanakkor megoszlanak a vélemények, legkorábban ez akár már a 9–10. században is megtörténhetett, míg a legtöbben a 13. századra helyezik az eseményt. Újabban előkerült régészeti leletek alapján Erdély északnyugati részén az őstulok talán még a 14–15. század

12 A kipusztulás lehetséges időpontjára ld. pl. Tolnai Vilmos: Utolsó Bölény. = *Magyar Nyelv*, 16, 1920. 151.; Horváth Géza: Kihalt és új állatfajok Magyarországon. = *Természettudományi közlöny*, 55/804. 1923. 69. (továbbiakban Horváth, 1923.); Soós Lajos: A bölény tragédiája. = *Természettudományi közlöny*, 63/943–944. 1931. 600–604.; Szalay, 1932. 55.; Náhlik – Mara, 2004. 458–459.; Daróczi-Szabó, 2013. 20.

13 Bartosiewicz László: *Régészeti állattan*. 6–7. Online: http://regeszet.elte.hu/uploads/File/Bartosiewicz_allattan.pdf – 2017. július 10. (továbbiakban Bartosiewicz, 2017.) Az őstulok hazai jelenlétére és kipusztulására összefoglalóan ld. Vörös, 1985.

14 Bartosiewicz László: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Bp., 2006. 102. (továbbiakban Bartosiewicz, 2006.); Daróczi-Szabó, 2013. 14.

15 Vörös István: Adatok a magyar szürkemarha és rackajuh történetéhez. In: *Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés*. (Acta Musei De János Arany Nominati 10.) Szerk. Novák László Ferenc, Nagykőrös, 2004. 201., 212–215.

16 Vörös, 1985. 218–219.

17 René Kyselý – Petr Meduna: O zvířeti velkém jako slon, mezi jehož rohy si mohou sednout tři muži. Pratur ve středověku Čech a Moravy – historická a archeozoologická analýza. = *Památky Archeologické*, 100. 2009. 254. (továbbiakban Kyselý – Meduna, 2009.)

környékéig fennmaradhatott. A középkor végére, azaz a 16. századra vonatkozó vélemények viszont már bizonyosan nem vehetők komolyan.¹⁸

A bivaly (*Bubalus bubalus*) magyarországi megjelenését korábban kifejezetten korai időszakra tették, manapság azonban már tarthatatlan az az álláspont, hogy ezt az állatot a hunok, avarok, esetleg a magyarok terjesztették volna el Európában. A bivaly Európán belül elsőként minden bizonnyal a Balkánon jelent meg, maga a kifejezés is délszláv – bolgár – átvételre utalhat. Hazánkban az állat első ismert csontleletei azonban csak a törökkortól, azaz a 16–17. századból adatolhatók.¹⁹ Ugyan már a középkori helynévanyagban találhatók bivalyra utaló helynevek a Kárpát-medencében (mint például a *Bial*, *Biol*, *Biwol* stb.), azonban úgy tűnik, hogy ezek valójában nem a bivalyra vonatkoznak, hanem az őstulokra és a bölényre. Az elnevezés használata csak később mehetett át a késő középkorban vagy a kora újkorban a Kárpát-medencébe érkező új állatfajra, majd az újkorban annak kizárólagos nevévé vált.

A társaság utolsó tagjára, azaz az európai jávorszarvasra (*Alces alces*) igen kevés közvetlen adat vonatkozik a középkori Magyarországról. Az egyik ilyen az az 1265-ben Liptóra és Túrócra utaló említés, amely a tilalmazott vadászott vadak felsorolása közepette említi meg a *beniaminos et onagros* kifejezéseket. Habár ezt többen is a bölényekre vonatkozó forrásként értékelték, úgy tűnik, hogy a jávorszarvasról és annak növendékeiről lehet szó.²⁰ „Természetesen” a jávorszarvas és a bölény elnevezését ugyanúgy keverték egymással a középkori írásbeliségben és utána is jó darabig, mint a többi.²¹ Magyarországi elterjedése ebből adódóan az írott források segítségével gyakorlatilag szinte megállapíthatatlan. Az amúgy is ritka vadállat a kora újkorra – talán a 16. század végére? – minden bizonnyal végleg eltűnt hazánk területéről.²²

Jelen ismereteink szerint a mai napig használt „bölény” szavunk az ótörök ’szarvas’, ’jávorszarvas’ értelmű „*bülen*” („*bolan*”, „*bulan*”, „*pu-*

18 Horváth, 1923. 68.; Csöre, 1994. 45.; Bartosiewicz, 2006. 100.; Daróczi-Szabó, 2013. 19–21.; E. Kovács Péter: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). = *Történelmi Szemle*, 47/1–2. 2005. 90. (továbbiakban E. Kovács, 2005.); Németh et al., 2017. 45.

19 Gunda Béla: Magyar-szláv szó- és nyelvtörténeti kapcsolatok. = *Magyar Nyelvőr*, 89. 1965. 476–477.; Bartosiewicz, 2017. 11.

20 Pavol Maliniak: A Zólyom megyei vadászat történetéből a középkorban és az újkor idején. = *Acta Academia Agriensis Sectio Historiae*, 40. 2013. 161–162. (továbbiakban Maliniak, 2013.); Csöre, 1994. 46.

21 Szilády, 1917. 218–219.

22 Horváth, 1923. 65–66; Csöre, 1994. 46–47.

lan” stb.) kifejezésből származik. A köznyelvben ennek számos változata elterjedt a középkorban és a kora újkorban, amelyek az írott forrásokban, de a helynevekben is rendszeresen megjelennek (*bölon, bölom, bölöny, belen, belin, belénd, belind, belleny, bellény, belem, stb.*). Hozzá kell tenni, hogy ezeket a különféle alakokat nyelvészeink a legtöbb esetben nem hozzák összefüggésbe a nagyvaddal, hanem más, személynévi vagy nemzetségnévi névadási motivációt vélnek felfedezni az elnevezés mögött.²³

A szó másik változata a Székelyföldön terjedt el, *begyen* vagy *begyend* formában.²⁴ Ezt többek között már Iványi Béla is felvetette 1935-ben a Csíkban található Begyendtör dűlőnév kapcsán, aminek magyar jelentése valószínűleg „bölénycsapda” lehetett.²⁵ Ezt bizonyítja egy 20. századi beszámoló is, amely alapján a modern kori néphagyomány még annak az emléket is megőrizte, hogy hogyan történt az állatok elejtése: eszerint a bölények vonulási útjába egy nagy gödröt ástak, amelybe kihelyezett karót helyeztek.²⁶ Bölények elterjedését mutathatja ez alapján a Barcaságban található Begyen-bérc helynevünk is.²⁷ A kifejezés másik ismert változata a *bedéng* volt.²⁸

A bölény szó emellett nagy valószínűség szerint kapcsolatban állhat a bölömbika szavunkkal is, az elterjedt véleményekkel ellentétben azonban semmilyen köze nincs a beléndek növénynévhez.²⁹ A jávorszarvas

23 Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I. A–I. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, Bp., 1890. 310–311.; Gombocz Zoltán: Régi török jövevényszavaink. = *Magyar Nyelv*, 3/3. 1907. 106.; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Szerk. Kiss Lajos – Papp László, Bp., 1967. 361. (továbbiakban TESZ); Rácz János: *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. (A magyar nyelv kézikönyvei 24.) Bp., 2012., a „bölény” és a „bölömbika” címszavak. Online: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_545_01_Allatnevek_enciklopediaja/ch07.html – 2017. június 15.

24 Putnoky Imre: Begye. = *Magyar Nyelv*, 10/2. 1914. 96.; Szalay Béla: Begyén. = *Magyar Nyelv*, 10/8. 1914. 363.

25 Iványi Béla: Pótlék az Oklevélszótárhoz. = *Magyar Nyelv*, 31/5–6. 1935. 196.

26 Domokos Pál Péter: Bölényfogó vermek emléke Csíkban. = *Ethnographia*, 90/1. 1979. 89. (továbbiakban Domokos, 1979.).

27 Árvay József: *A barcasági Hétfalu helynevei*. Kolozsvár, 1943. 140.

28 A Gyergyói-Havasokon élő „bedéng”-et egy 18. század végi munka „vad-bial”-ként értelmezi. Techert József: Adatok a nyelvújítás korának szókészletéhez. = *Magyar Nyelv*, 36/3. 1940. 200.

29 TESZ I. 273., 362. Bár a beléndek kifejezés szláv eredetű és nincs kapcsolatban a bölény szavunkkal, alakja a népetimológiában összemosódott azzal. Rácz János: Csengővirág és bolondítófű. = *Magyar Nyelvőr*, 127/3. 2003. 331.

értelmű „bölény” kifejezés használata Csőre Pál logikus véleményét elfogadva valószínűleg úgy ment át a bölényre, hogy utóbbira – amelyet korábban feltételezhetően nem ismertek – őseinknek egészen egyszerűen nem volt külön szavuk.³⁰

A szó változékony formáiból és értelmezéséből adódó nehézségeket súlyosbítja, hogy a kor hasonló kinézetű, hazánkban felbukkanó patás nagyvadjait (az imént említett őstulkot, a bivalyt és a jávorszarvast) a magyar és külföldi kortársak láthatóan olykor igen nehezen tudták csak egymástól megkülönböztetni.³¹ így a különféle neveket párhuzamosan használták rájuk, mind a köznyelvben, mind pedig a latin írásbeliségben.³² Ezt a középkor derekától megszaporodó magyar nyelvemlékeink is látványosan bizonyítják.

Az 1395 körül keletkezett Besztercei szójegyzékben a *buballus* bivaly (*bial*), míg a *bosellus* bölény (*belyn*).³³ Az 1405 körülről fennmaradt schlägli szójegyzék említi a tulok nevét (*iuvenus* – *tuluk*), míg a bivaly (*bial*) *buballus*-ként, a bölény (*belem*) *basellus*-ként szerepel benne, sőt, utóbbi kifejezés néhány sorral lentebb újra előfordul a szövegben (*centaurus* – *bwlen*).³⁴

Az *Ortus Sanitatis* 1517. évi kiadásának az 1520-as, 1530-as évek-ből származó magyar glosszái között is szerepel a kifejezés, itt mind a *bubalus*, mind pedig a *bisontes* bivalyt (*Byal*) jelent.³⁵

A fenti sorba illeszkedik Murmelius János latin-magyar szójegyzéke 1533-ból. A fent említett nagyvadak közül ebben csak a bivaly neve ol-

30 Csőre, 1994. 46.

31 Mindhárom állatnak már a középkorban megjelent a magyar elnevezése, de nehéz megmondani, hogy e kifejezések használatakor valójában melyik marhafélére gondoltak a szöveg lejegyzői. Ld. a Bölény, Bölényes, Bivaly, Bivaly-akol, Bivaly-bőr és Tulok címszavakat. *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjtötte Szamota István. Szerk. Zolnai Gyula, Bp., 1902–1906. 92., 75., 1017–1018.

32 Jankovich, 1967. 420–421., Daróczi-Szabó, 2013. 21–22.

33 *A besztercei szószedet*. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI/1.) Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérté és teljes szömutatókat készített hozzá: Finály Henrik, Bp., 1892. 56.; Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1894. 78–85. (továbbiakban Zolnai, 1894.)

34 *A schlägli magyar szójegyzék a 15. század első negyedéből*. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István, Bp., 1894. 64., 72.; Zolnai, 1894. 86–91.

35 Ernýey József – Jakubovich Emil: Két természetrajzi szójegyzék. = *Magyar Nyelv*, 11/2. 1915. 81.

vasható (*bubalus* – *biial*).³⁶ Heltai Gáspár részben Bonfini művén alapuló „Krónika az magyaroknak viselt dolgairól” címet viselő, 1575-ben magyar nyelven megjelent munkájából is visszaköszön a következtetlenség. Az Erdélyben élő állatokról szóló beszámolóban „serényes ökröket” és „beléneket” is megemlíti, amelyek Csőre Pál szerint ebben az esetben ugyanazt, azaz a bölényt jelenthetik.³⁷

Calepinus 1585-ben kiadott latin-magyar szótára csak a *bubalus*-t ismeri, bivaly (*bial*) jelentéssel. Ebben tehát sem a *bonosus*, sem a *bosellus*, sem pedig a *bisons* nem szerepel.³⁸ Néhány évvel később, 1590-ben került Debrecenben kiadásra Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke. A munka számos olyan kifejezést tartalmaz, amely számunkra fontos lehet, de a következtetesség itt sem jellemző. Szikszainál a tulok (*tuliok*) *iuvénens*, a bivaly (*bial*) pedig *buballus*, az *urus* ellenben jávorszarvas (*iavor*) értelmű, míg az amúgy a bölényt jelentő *bisons* kifejezést „erdei vad ökör”-ként értelmezi. Utóbbi esetben logikusnak tűnik, hogy a bölényre gondolt. Külön érdekesség, hogy a jávorszarvassal egyenértékű *alce* mellett a következő áll: „agas bogas szarvu oly nag vad mint az vad okor”. Azaz Szikszai Fabricius Balázs a korban megfigyelhető bizonytalanságot remekül prezentálja, amikor a jávorszarvas latin jelentését nem tudja megfeleltetni annak magyar párjával, nála a jávor és az *alce* ezek szerint két külön állatfaj.³⁹

36 *A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból.* A Schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István, Bp., 1896. 8., 9.

37 „Ez koronás hegyekben és erdőkben Erdély környül találnyi külemb-külembféle sok vadakat, serényes ökröket, vad lovokat, jávorokat, dánvadakat, beléneket.” – Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt írta Kulcsár Péter, Bp., 1981. 44.; Csőre, 1994. 46.

38 *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből.* Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rendezte Melich János, Bp., 1912. 30.

39 *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből.* Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Melich János, Bp., 1906. 40.

LEVÉLTÁRI BÖLÉNY-KALÁSZAT

	Besztercei szójegyzék 1395 k.	Schlägli szó- jegyzék 1405 k.	Ortus sanitatis 1517	Murme- lius 1533	Heltai Gáspár 1575	Calepi- nus 1585	Szikszai Fabricius Balázs 1590
Ős- tulok	–	<i>iuventus</i>	–	–	–	–	<i>iuvenens</i>
	–	<i>tuluk</i>	–	–	–	–	<i>tuliok</i>
Bivaly	<i>buballus</i>	<i>buballus</i>	<i>bubalus</i> , <i>bisontes</i>	<i>bubalus</i>	–	<i>bubalus</i>	<i>buballus</i>
	<i>bial</i>	<i>bial</i>	<i>byal</i>	<i>biial</i>	<i>serényes ökör?</i>	<i>bial</i>	<i>bial</i>
Bölény	<i>bosellus</i>	<i>basellus</i> , <i>centaurus</i>	–	–	–	–	<i>bisons</i>
	<i>belyn</i>	<i>belem</i> , <i>bwlen</i>	–	–	<i>belén</i>	–	„erdei vad okor”
Jávor	–	–	–	–	–	–	<i>urus</i> , <i>alce</i>
	–	–	–	–	<i>jávor</i>	–	<i>iavor</i>

A fenti következtetés nem csupán a magyarországi források sajátja.⁴⁰ Ezért is fontos Sigismund von Herberstein személye, aki talán elsőként próbálta beazonosítani a bölényt már-már „tudományos jelleggel” a 16. század közepén megjelenő, *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című munkájában. Amikor a Litvániában honos vadakról és azok vadászataról beszámolt, egyértelműen megkülönböztette az őstulkot, a bölényt és a jávorszarvast.⁴¹ Ennél is tovább ment azonban, hiszen a biztonság kedvéért a bölényt és az őstulkot le is rajzolta. A két állat összetévesztése a korban olyan mértéket ölthetett, hogy Herberstein a rajzaihoz néhány viccesen kritikus sort is csatolt.⁴²

40 A bölény viszonylagos ismeretlensége visszaköszön abból is, hogy habár a legtöbb esetben *bubalus*-nak hívják az európai források, más nevek, pl. az *urus* is megjelennek vele kapcsolatban. Szilády, 1917. 216. Az őstulok és a bölény párhuzamos elnevezéseire és a *bubalus*-ra, mint „gyűjtőnévre” a külföldi szakirodalomból (az antikvitástól az újkorig végigvezetve) ld. pl. Kysely – Meduna, 2009. 241–243. A tanulmány széles nemzetközi kitekintéssel tárgyalja az őstulok európai megjelenését is.

41 *Sigismund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum Commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand. Basel 1556 und Wien 1557. Unter der Leitung von Frank Kämpfer, erstellt von Eva Maurer und Andreas Fülberth. Redigiert und herausgegeben von Hermann Beyer-Thoma, München, 2007. 352–354.*

42 A képeket közli Csöre, 1994. 94–95. A két rajzon szereplő feliratok: „*Bisons sum, Polonis suber, Germanis bisont, ignari uri nomen dederant*”, illetve: „*Urus sum, Polonis tur, Germanis aurox, ignari bisontis nomen dederant*”.

A bölény elnevezésével kapcsolatos problémák később sem szűntek meg Magyarországon. Erre példaként Miskolczi Csulyak Gáspár 1702-ben megjelentetett „Egy jeles vad-kert” című – amúgy feltétlenül úttörőnek számító – zoológiai munkáját érdemes megemlíteni, amelynek 10. fejezete a következő címet viseli: „Az Alcesről, avagy Beléndről”. Figyelemre méltó, hogy itt a szerző sem a *bosellus*, sem pedig a *bonosus* kifejezést nem említi. Nem véletlenül: ha beleolvasunk a fejezetbe, világosan látszik, hogy Miskolczi a „belénd” alatt egyértelműen a jávorszarvast érti.⁴³ A könyve egy későbbi fejezetében azonban említés szintjén már a bölény is előkerül. A 13. fejezetben („Az Ökörrel és Tehénről”) az „ökor” szót egyfajta gyűjtőkifejezésként alkalmazza, ahová a bivalyt, a jávort és a bölényt (*bonasus*) is sorolja, de utóbbi magyar nevét már nem ismeri, vagy ha ismeri is, nem tesz róla említést.⁴⁴ Ezt az elképzelést máshol is megtaláljuk a korszakban. A Páriz-Pápai szótárban hasonló a helyzet, a „belénd” és a jávor egyaránt *alces*-ként szerepel a kötetben, míg a bölénynek híre-hamva sincs.⁴⁵ A fent említett, az állatok elnevezésében megjelenő következetlenség azért is furcsa, mert 16. századi adataink még azt mutatják, hogy a bölény kifejezést és magát az állatot olykor még a kora újkorban is egymáshoz kapcsolták.⁴⁶

Összességében tehát, ha az elnevezés alakulásának történetét áttekintjük, világosan látszik, hogy a „bölény” szavunk eredeti, jávorszarvas jelentése az újkorig sem szorult teljesen háttérbe az újabb értelmével szemben. Az östulok és a bivaly, mint a Kárpát-medencében megismert új állatfajok – melyek ráadásul meglehetősen hasonlítanak is küllemüket tekintve a bölényre – megnevezési nehézségei pedig tovább bonyolították az amúgy sem egyértelmű helyzetet, főként, ami a latin írásbeliséget illeti.

A bölények és a bölényhez hasonlatos nagyvadak megnevezésének azonosítása a középkori okleveles anyagban nem egyszerű. Ezek a legtöbb esetben ugyanis személy- és helynevek formájában jelennek meg a forrásokban, amelyek értelmezése (azaz hogy vajon valóban kapcsolat-

43 „Külső formájára és szőrire nézve hasonló a ketskékhez, de mivelhogy derekasabban szarvasforma egészlen, azonban a lónál is tetésebb, erre nézve ló-szarvasnak is nevezhetjük”. Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vad-kert*. Lőcse, 1702. 91. (továbbiakban Miskolczi, 1702.)

44 „annak nemei közé számoltatnak a bialok is, úgymint erdei vad ökrök. És viszont a *bonasus*, kinek serénye és vissza horgadt szarvai vannak, melly miatt tükrölődésre is alkalmatlan. Ezenképpen a jávor is a melly felette igen gyors állat...”. Ibid. 119.

45 Franciscus Páriz Pápai – Petrus Bod: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. I. Posonii – Cibinii, 1801. 23.,

46 Domokos, 1979. 90–91.: „*Bölin*” (1551); Kovács István: Szótörténeti adalékok. = *Magyar Nyelv*, 55. 1959. 424.: „*az Belyn vadath*” (1568) stb.

ban állnak-e ezek valamilyen módon valamelyik patás jószággal) már önmagában is problémás nyelvészeti kérdéseket vet fel.

Ennél egyértelműbbek azok a – sajnos elenyésző számú – közvetlen említések, amelyek kétség nélkül ezekről az állatokról – pontosabban ezek valamelyikéről – számolnak be. A legelső ilyen ismert adat a 11. századból származik, amikor a besenyők elleni hadjárat alkalmával az éhező magyar sereg köré Szent László Istenhez való fohászkodása után szarvasok és bölények (östulkok?) csordája gyűlt s így megmenekültek az éhínségtől.⁴⁷ Másodjára egy arab nyelvű elbeszélő forrásunkat illik megemlíteni, amely ráadásul az egyik legkorábbi is a többi között. Abu-Hámid al-Garnáti 12. század közepén keletkezett, a „Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló” címet viselő munkájában értekezik egy nagytestű, vadon élő és a helyiek által vadászott marhaféléről, sajnos azonban itt sem lehet megmondani, hogy a bölény vagy östulok állhat-e az általánosító leírás hátterében, amely így gyakorlatilag bármelyikre vonatkozhat a kettő közül.⁴⁸

Ami az okleveles forrásokat illeti, az igen ritka közvetlen nagyvad- említések alapján lehetetlen az egyes állatfajtákat elkülöníteni. Tudomásom szerint például a megkérdőjelezhetetlen jelentésű *bonosus*, a *bosellus* és a *bisons* ezekben egyáltalán nem szerepel, legalábbis én magam nem ismerek ilyen dokumentumot.⁴⁹ Az említett schlagli szó-

47 *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Budapestini, 1938. (Reprint kiadás, Szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László, Bp., 1999.) 520.: „Cumque surgens ab oratione reverteretur, ecce grex cervorum et bubalorum obviat ei, et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit”.

48 Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt, Bp., 1985. 62.: „Básgirdban elefánthoz hasonló tehenek élnek, egynek-egynek a bőre olyan súlyos, mint két öszvéré együttvéve, a feje meg egész szekérrakományt kitesz. Vadásszák és szaitalnak nevezik – ez az egyik legcsodálatosabb állat. Finom húsu, (nagy testű) állat, a szarvai nagyok és hosszúak, mint az elefánt agyarai.” Megfontolandó, hogy a magyar kutatás általában az östulokkal azonosította a leírt vadállatot (Daróczi-Szabó, 2013. 20; Szegfű, 2008. 108–109. stb.). Az állat szarvainak jellemzése alapján egyébként ez tűnik a logikusabbnak, hiszen a bölénynek rövidebb, visszahajló alakú tülke van.

49 Ezeket a kifejezéseket egyébként a középkori magyarországi latinság szótára sem ismeri. *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. I–V. (A–I). Kiadásra előkészítette Boronkay Iván (I–II.), Boronkay Iván – Bellus Ibolya (III.), Boronkay Iván – Szovák Kornél (IV.), Szovák Kornél (V.), Bp., 1987–1999. (továbbiakban Lex. Lat.). A Lodovico da Bagno által Isabella d’Este mantovai örgrófnéhez Egerből írt – a lenticékben még említendő – levélben ugyan a „bison iubatus” kifejezés szerepel a bölény kapcsán, de E. Kovács Péter sikeresen

jegyzékben a tulok mellett álló *iuvencus* ugyanakkor jól ismert – ha nem is gyakori – a középkori magyarországi latinságban, hiszen a kora Árpád-korban keletkezett törvények ezt a kifejezést alkalmazzák a büntetési tételként szerepeltetett tinó latin fordításaként. Ez viszont egyértelművé teszi, hogy itt bizonyosan nem a vadon élő őstulokról van szó. A szintén a schlägli szójegyzékben álló *centaurus* valódi különlegesség. Én magam egyetlen magyarországi középkori okleveles említést találtam csupán a szó előfordulására, de ott is nyilvánvaló módon a mitikus lényről, nem pedig a bölényről van szó.⁵⁰

Van egy olyan elnevezés is, amely csupán egyetlen egy alkalommal fordul elő a hazai forrásanyagban. 1226-ban egy egyértelműen hamis oklevél alapján Meletei Tivald azért kapott birtokadományt, nemességet és nemesi címet II. Andrástól, mert az őt a Szentföldön egy bölény (*quidam urus beticus*) támadásától megmentette. A kifejezésnek magyarországi párhuzamai a középkorból tudtommal nincsenek.⁵¹

Az egyetlen olyan latin szó, amely a középkori magyar okleveles forrásanyagban többször is előfordul, és amely mögött a bölény is megbújik, az újkorban már minden kétséget kizáróan bivaly értelemmel bíró *bubalus* volt.⁵² Mivel teljesen bizonyos, hogy az elnevezést három állat-

kimutatta, hogy a terminust a levél művelt írója Pliniustól kölcsönözte, azaz a bölénnyel vagy akármely más nagyvaddal kapcsolatosan a mindennapokban azt bizonyosan nem használták. E. Kovács, 2005. 91. A forrás olasz nyelvű szövegét ld. ibid. 95–97.

50 A II. Lajos által a Gellyeieknek adott címerbővítés során említik meg a címerben található, nyilazó kentaurt. Áldásy Antal: *Magyar címeres emlékek*. III. Bp., 1926. 77–78. A Bartal-féle latin szótár ugyan említi a kifejezést, mégpedig bölény értelemben, de ő sem ismer más forrást erre nézve, azaz ő is a szójegyzéket veszi alapul. Antonius Bartal: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Budapestini, 1901. 118. (továbbiakban Bartal, 1901.)

51 Az állatot Szentpétery Imre fordítja bölénynek. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. (továbbiakban Reg. Arp.) I–II/1. (1001–1272). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.). Szerk. Szentpétery Imre, Bp., 1923–1943., II/2.–II/4. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván, Bp., 1961–1987. Itt: I/1. 432. sz.; Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII*. Pest–Bp., 1860–1873. I. 217–219. (továbbiakban ÁÜO)

52 A Lexicon Latinitatis alapján a szó bölény jelentése ugyanakkor nem ismert. Lex. Lat. I/3. 360.: „*bubalus, buballus*”: „*bos silvestris, bison – vad szarvasmarha, bivaly*”. Bartalnál a „*bubalae vaccae*” mint „bivalytehén,” a „*bubalinus, bubulus*” mint „bivaly, ökör” szerepel. Bartal, 1901. 84. Nehezen értelmezhető Jankovich Miklós véleménye, aki a bubalus kifejezést következetesen „vadmarhának” fordítja. Jankovich, 1967. 422., 425.

fajra (az őstulokra, a bölényre és a bivalyra) is párhuzamosan alkalmazták, igen nehéz meghatározni, hogy mikor melyiket jelenti valójában.⁵³

A *bubalus* szó értékelése kapcsán és az erre vonatkozó források felsorolása előtt tehát néhány tényezőt feltétlenül figyelembe kell vennünk. Először is azt, hogy az őstulok – az újabban előkerült és fentebb már említett északnyugat-erdélyi régészeti leletet leszámítva, de annak ellenére is – a 13. századra már minden bizonnyal eltűnhetett a Kárpát-medencéből. Ehhez hozzátehetjük, hogy a jávorszarvas gyakorlatilag már ekkor is csak elvétve volt jelen, a bivaly pedig csupán a középkor legvégén telepedett meg a régióban, ahogyan azt fentebb már kifejtettem. Ebből pedig logikusan az következik, hogy a *bubalus* szó a 13. századig, de még inkább a 12. század végéig bölényt és őstulkot egyaránt jelenthetett, a 14. századtól kezdve viszont már egyértelműen bölény értelemmel bírt. A középkor végén ugyanakkor, az ekkoriban betelepített bivaly megjelenésével párhuzamosan a „bölény” mellett már a „bivaly” is a jelentések közé került.

Ami a köznyelvben használt magyar szóváltozatokat illeti, a „tulok” szavunk véleményem szerint a bölényre és az őstulokra egyaránt használatos volt, míg a „bölény” különböző változatai valószínűleg a legtöbb esetben már a mai jelentéssel bírtak. Érdekes a középkor derekától helynevekben megjelenő „bivaly” kifejezés jelentésének alakulása. A források alapján úgy tűnik, hogy ez a 13. századig bölényt és őstulkot, később pedig szintén bölényt és bivalyt jelenthetett, mígnem az újkorban a jelentés elvált a bölénytől és végérvényesen a bivalyra ment át.

Mindezek után vegyük tehát sorra a rendelkezésre álló okleveles adatokat. Az alábbiakban a „bubalus” kifejezést minden esetben bölénynek fordítom majd, ha a forrás a 13. században vagy később keletkezett és abban az állat vadászatáról esik szó, kivéve ott, ahol egyértelműen bizonyíthatónak tűnik az ellenkezője.

Az első ilyen említés az 1138. évi dömösi összeírásban szerepel, ahol bölény (vagy őstulok) szarvval (*cornu bubalinum*) adózó erdélyiek-ről tesznek említést.⁵⁴ Kérdéses egy amúgy jól ismert, 1199. évi oklevél adatának bölényvadászatra vonatkozó értelmezése, amelyet Szalay Béla

53 Ez a párhuzamos jelentés egészen a 18. századig fennállt, amikor Linné egyértelműen a bivalyra kezdte el használni a kifejezést. Daróczi-Szabó, 2013. 21.

54 *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár.* I–IV. (1023–1372) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53.). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond, Bp., 1997–2014. (továbbiakban EO) Itt: I. 9. sz.; *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis* I–XI. Studio et opera Georgii Fejér, Buda, 1829–1844. (továbbiakban CDH) Itt: II. 104.: „In Ultrasilvanis partibus sunt homines, qui debent per annum dare viginti martures, centum corrigias, et unam pellem ursinam, et unum cornu bubalinum.”

foglalmazott meg egy munkájában az 1930-as években. A forrásban rögzített történet szerint, amikor Imre király egy alkalommal Máramarosban vadászva leesett a lováról, életét egy bizonyos Lőrinc ispán mentette meg. Bár a forrás konkrétan nem számol be arról, hogy mire vadászott a király és kísérete, Szalay ezt – vitatható módon – egyértelműen bölényvadászatra vonatkoztatta, míg Lőrincben bölényvadász ispánt látott.⁵⁵

Legfontosabb, a témához kapcsolódó forrásunk, azaz a Váradi Regesztrum több olyan említést tartalmaz, amely arról tanúskodik, hogy a 13. századi Szilágy megyében a bölényvadászatra egész királyi vadászszervezet épült. Figyelembe véve az őstulok eltűnéséről fentebb kifejtett ismereteinket, itt már minden bizonnyal valóban bölényekkel állunk szemben.⁵⁶ 1208-ban Ipp faluban hallunk egy Dédács (*Deudas*) nevű földért pereskedő bölényvadászokról (*venatores bubalorum de villa Ypu*), akikről azt is megtudjuk, hogy tizedes-százados rendben éltek, hiszen *decurio*-juk is volt, akit Mertnek hívtak.⁵⁷ Sőt, saját ispánnal is rendelkeztek. 1213-ban a szintén szilágyi Szentmárton faluból származó András nevű bölényvadászt (*venator bubali*) vádolták meg egy kard ellopásával. Az ügyben Pál, a bölényvadászok ispánja (*comes venatorum bubalinorum*) hozott döntést.⁵⁸ Ugyanő (megint csak mint *comes venatorum*) egy másik alkalommal a szatmári alesperes színe előtt perelt egy Solymos faluba való asszonyt.⁵⁹ A királyi bölényvadászok másik ismert, László nevű ispánjának még helyettese is volt, Joachim (*vicarius iudex Ladislai comitis venatorum bubalinorum*), aki egy alkalommal pénztartozás miatti perben ítélezett.⁶⁰ Nem szorul külön magyarázatra, hogy ha Erdélyben vagy annak határán olyan szolgáltató népek éltek, akik bölényszarvval adóztak, és a bölényvadászatot egy erre specializálódott ispánság kerekein belül folytatták, akkor a környékbeli bölényállomány sem lehetett

55 *Hazai okmánytár: (Codex Diplomaticus Patrius) I–VIII.* Kiadják Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső, Győr – Bp., 1865–1891. (továbbiakban HO) Itt: II. 1–2.; Szalay, 1932. 52. A történetre ld. még Gulyás László Szabolcs: *Városfejlődés a középkori Máramarosban.* (Erdélyi tudományos füzetek 280.), Kolozsvár, 2014. 19. (továbbiakban Gulyás, 2014.)

56 A Váradi Regesztrum idézendő négy említése már régóta ismert a kutatás előtt. Ld. pl. Szalay, 1932. 52–53.

57 EO I. 36. sz., CDH VII/1. 194., *A Váradi Regestrum.* Értelmezi Kandra Kabos, Bp., 1898. 452–454. (továbbiakban Vár. Reg.)

58 EO I. 44. sz., Vár. Reg. 290.

59 Ibid. 382–383.

60 Ibid. 413–415.

jelentéktelen méretű.⁶¹ A térségben élő bölényekre utalhat még, így igazolhatja erdélyi jelenlétüket az 1227-ben Kraszna megyéből említett, de a 11. század végére (kb. 1090–1093) visszamenő Bölénymező földrajzi nevünk (*planicies bubalorum*) is.⁶²

Kérdéses egy másik, nagyjából egykorú, *bubalus* szóval képzett földrajzi név. 1232-ben II. András egyik oklevelének keltezési helye ugyanis bizonyos Bölénysziget (*insula bubalorum*) volt.⁶³ A helynév joggal azonosítható az olykor Bivaly-nak (*Bial*) is nevezett Solt megyei Szentkirály településsel, ami a mai Kiskunlacháza területén, a Ráckevei-Duna bal partján helyezkedett el. Mivel bivalyok ekkoriban még bizonyosan nem élhettek a térségben, a *Bial* itt egyértelműen bölényt jelenthetett.⁶⁴

Néhány további adat esetében viszont egyértelműnek tűnik, hogy a *bubalus* kifejezés nem „bölény”, hanem „bivaly” értelemben volt használatos. Amikor 1415-ben Kaplai Dezső fia László elhalt anyjának hagyatékáról intézkedett Gömör megyében, a javak között *bubalos*-okat is megemlítettek. Mivel ezeket a négylábú háziállatok és a sertések között sorolják fel, nyilvánvaló, hogy ez esetben domesztikált jószágokról,

61 Jankovich Miklós a *bubalus*-ban „vadmarhát” lát, míg a „*venator bubalinorum*” szerinte a „bubalusborjúk” befogásával és domesztikálásával foglalkozott. Jankovich, 1967. 426.

62 CDH III/2. 484., EO I. 6. sz. A lokalizálásra lásd Csók Zsolt: Thoughts on the formation and settlement development of the medieval County of Crasna, during the 11th – 13th centuries. = *Revista Transilvania*, 34, 2015. 51–52. A magyar elnevezés Szalay Béla szerint nem „Bölénymező”, hanem „Belének Laposa” volt. Szalay, 1932. 53.

63 A kifejezést Szentpétery Bivalyszigetnek, nem pedig Bölényszigetnek fordítja. CDH III/2 301.: „*Datum in insula Bubalorum*”. Vö. Reg. Arp. I/1. 485. sz.

64 Az elhelyezkedésre és a névalakra ld. Engel Pál középkori birtoktérképét! Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Bp., 2001. (továbbiakban Engel, 2011.). A Bivaly – Szentkirály megfelelésre ld. továbbá Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Bp., 1938. 282. sz. A Magyar Névarchívum ellenben Bivalyszigetet Fejér megyébe lokalizálja: *A magyar névarchívum kiadványai*. Szerk. Hoffmann István, „*Insula bubalorum*” címszó. Online: <http://nevarchivum.klte.hu/nevarchivum/nevszo.html> – 2017. június 26. Ez ma a Székesfehérvártól keletre található Csór település területére vonatkozik, ahol a középkorban egy Bial nevet viselő falu feküdt. A helységnek már az Árpád-korban is vannak nyomai (Bial, Biwol). *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 45.) Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila, Bp., 2008. 310. sz.; Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I–IV. Bp., 1963–1987. (továbbiakban Györffy, I–IV.) Itt: II. 351.; Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp., 1890–1913. (továbbiakban Csánki) Itt: III. 320.

azaz bölények helyett valóban bivalyokról van szó.⁶⁵ 1489-ben hasonló helyzettel állunk szemben, 28 bivaly (*bubali*) szerepel ugyanis egy ingóságeltárban. A Kusalyi Jakcs Péter özvegyének, Zsófiának járó hitbér és leánynegyed kiadása miatti perben bemutatásra kerülő inventarium adatszerkezete alapján itt is egyértelműen bivalyról beszélhetünk, mivel a felsorolásban a 28 állat az ökrök, tehenek, borjak és aprómarhák megemlézése után következett.⁶⁶ Mindezek alapján – még ha ez régészetileg csupán egy évszázaddal későbből mutatható is csak ki, a bivalyok a 15. század elején már megjelenhettek a Magyar Királyság egyes területein.

A fentiekben már szóba került egy 1518-ban Lodovico da Bagno által Mantovába küldött olasz nyelvű levél. A középkori hazai írott források közül ez az egyetlen, amely részletesen beszámol a Magyar Királyságban élő bölényekről (*bison iubatus*). Megtudjuk, hogy az országban nagy számban vannak jelen a faj példányai, amelyeket rendszeresen vadásztak, de például Bakócz Tamás esztergomi érsek vadasparkjában is található volt egy ilyen állat. A levél írója igen részletesen értekezik a nagyvadról (a húsának ízétől kezdve az állat félelmetes erején át egészen a külleme pontos felvázolásáig), sőt, a biztonság kedvéért le is rajzolja azt.⁶⁷

Az olyan adatokat, amikor egyértelműnek tűnik, hogy az említett bölény nem Magyarországról, hanem külföldről származik, ez esetben teljes mértékben figyelmen kívül kell hagynunk, hiszen semmiképpen nem utalhatnak az állat természetes helyi elterjedésére. Ilyen például az az 1417. évi oklevél, amelyből megtudjuk, hogy Zsigmond a lengyel királytól egy bölényt kapott ajándékba,⁶⁸ illetve, amikor arról van hírünk, hogy néhány évvel Mohács után, 1529-ben Havasalföldön járó magyarok bölényeket (*bubalos*) zsákmányoltak.⁶⁹ Ugyanígy el kell, hogy tekintsünk egyes sokat emlegetett, a középkor végi helyzetre visszautaló, de egyéb-

65 „*pecora quadrupedia, buballos, scrophas*” – *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál, Pest – Bp., 1871–1931. (továbbiakban Zichy, I–XII.) Itt: VI. 335.

66 „*boves sexaginta... triginta due vacca cum vitulis... pecudes et pecora quinquaginta tres... bubali viginti octo*” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban MNL OL DL) 27 959.

67 A levél ide vágó szövegrészét olaszul és magyarul is közli E. Kovács, 2005. 95–97.

68 *Zsigmondkori oklevéltár* I–XII. (1387–1425). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.) Összeállította Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 1951–2013. (továbbiakban ZsO) Itt: VI. 82. sz.

69 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond, Bp., 1990. (továbbiakban Kolozsmonostor) Itt: II. 4267. sz.

ként bizonytalan újkori adattól is, leginkább a Thurzó Borbála esküvője kapcsán előkerülő 30 bölényről, amely állítás hitelét egyébként már egy évszázada is megkérdőjelezték.⁷⁰

A fentiekkel a közvetlen és konkrét, latin kifejezéssel álló, középkorból származó és valószínűsíthetően bölényről beszámoló említéseink sajnos véget is értek. Ezeken kívül a források csupán közvetetten, magyar vagy latin nyelven írásba foglalt személynevekkel illetve magyarul álló helynevekkel utalnak a nagyvadra.

Ami a helyneveket illeti, ezek közül nagyon kevés az olyan, amely kétséget kizáróan a bölényre megy vissza, a legtöbb helynév kapcsán ráadásul leginkább a személynévi eredet vetődött fel a kutatásban, még úgy is, hogy formai szempontból egyáltalán nem kizárt ezeknek a kapcsolata a bölénnyel.⁷¹

A nyelvész vélemények szerint is valóban bölényre utalók szűk köre a következő. Közülük a Bihar megyei Belényes *oppidum* a legismertebb, amelynek elnevezése bölények jelenlétére, vagy bölényvadászok itt fekvő településére mehet vissza. Belényestől nem messze számos hasonló helynév is ismert, ezek azonban Kiss Lajos véleménye szerint már nem közvetlenül a bölényből származnak, hanem magából a Belényes helynévből: Belényessonkolyos, Belényesszeleste, Belényesszentmiklós, Belényesújlak.⁷² Ugyanez a helyzet, azaz az állat lehet a névadó a Krassóban található, Resicabányától északnyugatra fekvő Bényes esetében, amelyet máskor egyébként szintén *Belenus*-nak is hívtak.⁷³

Kiss Lajos nem említi ugyan, de hasonló lehet a helyzet, azaz a bölény bújhat meg a következő helynevek névadási motivációja mögött. Ilyen

70 Radvanszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a 16 és 17. században*. III. Bp., 1879. 61. A Radvanszky által magyarul hozott forrásban a 30 bölény megnevezése latinul is szerepel (*bonosae*) ami viszont inkább utalhat császármadárra (*bonosa*), mintsem bölényre (*bonosus*). Beke Ödön: *Legenda a 30 árvai bölényről*. = *Magyar Nyelvőr*, 62, 1933. 87. Ennek ellenére sokan még ma is elfogadják, mint bölényre vonatkozó adatot. Daróczi-Szabó, 2013. 73. További újkori forrásokban található említéseket hoz például Jankovich, 1967. 41–42.

71 Ilyen bizonytalan adatunk például az a 15. század elejéről származó Belenkuta helynév, ami valószínűleg egy Tejeden élt nemes nevét őrizte meg. Jakubovich Emil: A madi határjáró levél 1404-ből. = *Magyar Nyelv*, 2/4. 1906. 157. Ugyanehhez jön előzményként: *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk. Nagy Iván – Tasnádi Nagy Gyula, Bp., 1878–1920. (továbbiakban AOKm) Itt: I. 34.: „*Belen et Choc de Teyed*” (1302).

72 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp., 1988. (továbbiakban FNESZ) Itt: I. 189. A bihari Belényesre: Györffy, I. 599.; Csánki I. 597.

73 FNESZ I. 196.; Györffy, III. 479.; Csánki II. 98.

formát mutat a Temes megyében fekvő Felső- és Alsóbényes (*Felsewbynys* et *Alsobynys*), melyeket ugyan nyelvészeti munkák tudtommal nem ismernek, de valószínűsíteni lehet a bölénnyel való kapcsolatukat.⁷⁴ Közvetlen forrást jelenthet még a bölények középkori jelenlétére a Kraszna megyéből fennmaradt Bölényesmála helynév.⁷⁵ Ismert emellett Zarándban egy Belényszeg (*Belenzek*) nevű település.⁷⁶ A sor kiegészíthető még néhány nagy valószínűség szerint bölényre visszamenő névalakkal. Ilyen például a Jászságban található Belényszállás (*Belenzalas*), bár ez formáját tekintve akár személynévi névadás is lehet,⁷⁷ de gyanús a Valkó megyében 1396-ban előkerülő *Belyn Beseno* elnevezés is.⁷⁸ Kérdéses végül a Sziszeknél a Szávába ömlő Kulpa folyó közelében, Zágráb megyében egy határjárás során említett *Belinazos* nevű völgy etimológiája.⁷⁹

Hasonló hangzású, de Kiss Lajos szótára szerint nem bölényre visszavezethető helynévből elég sok található a Kárpát-medencében. A földrajzi nevekként az a probléma, hogy a magyar nyelvben állatnévből képző nélkül elvileg nem jöhetne létre helynév⁸⁰ és ezért ilyen esetben nyelvészeink általában eleve más etimológiát próbálnak keresni a szóra. Úgy tűnik azonban, hogy ez sem minden esetben igazolható, hiszen ha a fent már említett *insula bubalorum* a későbbiekben *Bial* néven jelenik meg a forrásokban, akkor nyilvánvaló, hogy itt valóban egy képző nélkül álló, állatnévből keletkezett településnévvel állunk szemben, nem pedig személynévi helynévadás történt. Ez pedig megkérdőjelezheti, hogy valóban minden esetben igaz-e a fent említett szabályszerűség. Anélkül tehát, hogy ezt döntő bizonyítéknak tekintenénk, érdemes azokat a helyneveket is számba venni, amelyek formai szempontból gyanakvásra okot adóan néznek ki.

Ilyen például az ország északi, hegyvidéki régiójában, Gömör megyében a Rimaszombattól nem messze található Bellény (*Belyen*), amely Kiss szerint személynévi eredetű volt, esetleg a Bél nemzetséggel lehet

74 Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története* I–IV. Bp., 1881–1885. (továbbiakban Krassó) Itt: III. 455. (1480); Máskor „Kétbényes” („*utraque Bynys*”). Csánki II. 28.

75 ZsO III. 3135. sz.: „*in prato Bolenyesmala et Nagzoldopag pataka vocato*”.

76 MNL OL DL 12 086. (1429.); Engel, 2011.; Csánki I. 726.

77 Kolozsmonostor I. 1809. sz. (1468).

78 ZsO I. 4298. sz.: „*medietatem locorum villarum videlicet duarum Belyn Beseno et Lazarfalva vocatarum*”.

79 Ibid. 2283. sz.: „*in quendam vallem Belinazos dictam*”.

80 Tóth Valéria szíves közlése.

még összefüggésben, akik itt is birtokoltak.⁸¹ Hasonló a Trencsénben található *Belen* birtok,⁸² valamint ismerünk ugyanezen a környéken, Nyitra megyében is egy Bölgyén (*Belgyan*) nevezetű földet.⁸³

Kelet-Magyarországon, azaz Erdélyben és tágabb környékén van ilyen gyanús helynevünk Szabolcs megyében (*Belen* tó),⁸⁴ Zaránd megyében (*Belyen* falu),⁸⁵ továbbá egy 17. század közepi forrás alapján ettől délre, a Szörénységben fekvő település is hasonló nevet viselt (*Belen*).⁸⁶ A legfontosabb és legjobban adatolható helynevek közé tartozik, mégis kérdéses a Sepsiszentgyörgytől nyugatra, a Miklósvár-szék területén található Bölön (*Bulyn*, *Bwlen*, *Belen*, *Bewlen*, stb.) névadásának motivációja, amely nyelvészeink szerint talán szláv személynévi eredetű lehet (ez esetben a szó alapalakja a *Belin* volt), esetleg a beléndek szóval állhat még összefüggésben. Ha figyelembe vesszük azonban azt is, hogy a település nem messze fekszik a bölény forrásokkal is igazolható földrajzi elterjedésétől, akkor erősen felvethető, hogy mégis csak a nagyvad állhat a névadás hátterében.⁸⁷

Rátérve az ország déli részén felbukkanó helynevekre, megemlítendő a Szerém megyében található, a forrásokban már a 14. századtól rendszeresen előkerülő *Belyen*.⁸⁸

A Veszprém környékén található *Belend* falu és a Fejér megyében elhelyezkedő Billyén (*Belenylese*) esete azért is érdekes, mert tudomá-

81 FNESZ I. 191.; Csánki I. 131.; Kolozsmonostor I. 1637. sz. (1461). Györffy György szintén a Bél nemzetségnévből vezeti le a szó etimológiáját. Györffy, II. 486.,

82 MNL OL DL 63 230. (1469.). Másik neve: Gbelány. Csánki IV. 118–119.

83 Reg. Arp. I/2. 807. sz., MNL OL DL 29 658. Ugyanez megjelenik ZsO I. 187. sz.: Kysbulgan, mint a nyitrai Tapolcsány vár egyik elszakított tartozéka. MNL OL DL 62 537., ZsO V. 565. sz. Györffy, IV. 361. A megyében az Árpád-korban ismert emellett egy Billa (Bellyén) helynevünk is – Györffy, IV. 357.

84 MNL OL DL 54 775. (1431.).

85 *Gyula város oklevéltára 1313–1800*. Szerk. Veress Endre, Bp., 1938. 42. (1506). Talán a korábban már említett Belénszegről lehet szó?

86 Krassó IV. 336., 342. (1642)

87 FNESZ I. 250.; *Székely oklevéltár 1219–1776*. Közzéteszi Barabás Samu, Bp., 1934. 53. (1427), 134. (1475), stb.

88 *Anjou-kori oklevéltár. 1301–1387. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia)*. I–XXXII. Szerk. Kristó Gyula (I–VI., VII., XIX.), Blazovich László (VII–VIII., X., XXI.), Géczi Lajos (VII., IX–X., XXI.), Almási Tibor (XI–XIV.), Kőfalvi Tamás (XIV.), Tóth Ildikó (XV.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXIII–XXIV., XXVI–XXIX.), Sebők Ferenc (XXV., XXXI.), Bp. – Szeged, 1990–2015. (továbbiakban AO) Itt: XXIII. 32. sz. (1339). Minden bizonnyal a mai Boljevci településről van szó. Engel, 2011.; Csánki II. 241.

som szerint ezek az egyedüli olyan, a fenti sorba illeszthető helyneveink, amelyek az ország belső területein, nem pedig hegyvidéki jellegű határvidékén fekszenek.⁸⁹ Ismerünk mindezek mellett egy konkrétabb információk híján sajnos lokalizálhatatlan *Belin* nevű földet is, amelyet IV. Béla adott 1264-ben Radiszláv halicsi hercegnek.⁹⁰

A *Belen*-hez és a *Belin*-hez hasonló névalakú földrajzi nevek tehát meglehetősen nagy számban fordulnak elő a középkori Magyarországon. Véleményem szerint egyáltalán nem igazolható, hogy ezek közül egyik sem hozható legalább közvetetten kapcsolatba a bölény szavunkkal. Érdemes még megemlíteni, hogy a bivaly kifejezésből is képződtek olykor helynevek, sajnos azonban a fent említett, azaz az elnevezés kapcsán tapasztalható következetlenségek miatt nem tudni, hogy valóban őstulok, bivaly, vagy esetleg bölény állhat-e ezek esetében a névadás hátterében.⁹¹ Nyilván, ha a helynév az Árpád-korra megy vissza, akkor őstulok, de még inkább bölény, ha késő középkori, akkor pedig bölény vagy valóban bivaly lehetett az elnevezés kiindulópontja.

A másik érdekes és igen nagy számban, főleg víznévként, olykor helységnévként megjelenő Tur kifejezés ugyan valószínűleg nem áll kapcsolatban a bölénnyel, ennek ellenére mégér egy kisebb kitérőt. A szó ugyanis a szláv „őstulok” értelmű *tur* szóra megy vissza, és figyelembe véve a fent említett jelenséget, miszerint a bölényt, a bivalyt, a tulkot, de még a jávort is sok esetben keverték a forrásokban, nem kizárt, hogy olykor valójában bölényt takarhat a névadás.⁹² Ehhez hasonló a Túróc is, amely viszont Kiss Lajos szerint nem őstulkot, hanem inkább már „ökör, szarvasmarha” jelentést takarhat. Minden, „Túróc” előtagú helynevünk valószínűleg már nem közvetlenül a „tulok”-ról, hanem magáról a Túróc-ról kaphatta a nevét. A „tur” kifejezést számos összetett helynevünk és folyóvíznevünk is tartalmazza, illetve több településnévben is szerepel, ezért ezek közül ezúttal csak néhányat sorolnék fel. Ilyen például a Körmöcbánya közelében fekvő Turova patak, a Pest megyei Tura, a

89 CDH IX/7. 729., illetve Csánki III. 320.

90 Reg. Arp. I/3. 1406. sz., ÁÚO III. 99.

91 Ilyen például Biallak Temes megyében (Csánki II. 28.), vagy a már említett Bial Fejér megyében. De bivalyra utaló nevet viselő településünk máshol is volt az országban, például Bács megyében (Bivaló – Bywolou, Györffy, I. 214.), Csongrádban, Makó és Kiszombor környékén (Bial – EO I. 334. sz., Györffy, I. 849.), és Dobokában is (Byolokol – Györffy, II. 60.),

92 FNESZ II. 684–685. A magyarországi Tur folyóneveknek a szláv „tur” szóval való kapcsolatát korábban többen is kritizálták, de jelen állás szerint mégis csak ez lehet a helyes etimológia. Vö. például Melegdi János rövid megjegyzéseivel! *Magyar Nyelv*, 19/7–8. 1923. 131–132. és *Magyar Nyelv*, 20/1–3, 1924. 43. Ld. még Szilády, 1917. 215.

Varannótól nem messze található (Nagy-)Turány, a Rózsahegy melletti Turapatak falu és a mellette folyó patak, a Nagytapolcsány melletti Turcsány, a szabolcsi Túrístvándi, az alföldi Túrkeve, a Trecsén melletti Turna, a Zágrábtól délre található Túrmező (*Turopolje* = „tulokmező”).⁹³ Ugyanezt őrizheti a mai Hajdúsámson régebbi neve, a Túrámson, akár csak a Mezőtúr, Somogytúr, Tordatúr (a mellette folyó patak nevééről), sőt Pais Dezső szerint még a Torockó név is.⁹⁴ Hozzá kell tenni, hogy ennél lényegesen több ilyen földrajzi nevünk lehetett. Szalay Béla egy 1917-ben írt, máig kéziratban lévő munkájában a középkori Magyar Királyság területéről összesen 216 olyan földrajzi nevet gyűjtött össze, amely a „tur” szóból alakult, s ezeket megrostálva arra jutott, hogy összesen 65 kötődik közülük valóban az őstulokhoz.⁹⁵

A Máramaros megyében az Izába torkolló Tur pataknév azért különösen érdekes, mert a megye okleveleit bő száz évvel ezelőtt összegyűjtő Mihályi János szerint nem őstulkot, hanem kifejezetten „bölényt” jelentett.⁹⁶ Állítása nem is tűnik teljesen megalapozatlannak, hiszen köztudott, hogy a megyében fekvő Sziget mezőváros pecsétjén bölényfej található, mint azt Mihályi a település által kiadott 1383. évi oklevél pecsétje kapcsán is részletesen leírta.⁹⁷ Az is figyelemre méltó, hogy a Máramarosból kivándorló és a köztudottan bölényfejes címerrel bíró Moldva megalapításában kulcsszerepet játszó román Dragos (akinek szintén bölényfejes címere volt) a legenda szerint egy bölényt üldözve került az új hazába.⁹⁸ Az pedig már csak egy további érdekes adalék az esetleges *tur* = bölény értelmezéshez, hogy amikor Luxemburgi Zsigmond 1435-ben oklevélben szabályozta a máramarosi sókamara működését, eltiltotta a sóbányászokat a szervezkedésre lehetőséget teremtő, *tur*-nak nevezett gyűlések tartásától is. Habár a sóbányász-összejövetelek elnevezésének etimológiáját többen

93 Maliniak, 2013. 161., 21. jegyzet, illetve FNESZ II. 685–689.

94 Ibid. I. 559., II. 138., 487., 665; Pais Dezső: A Túróci-fennsík helynévtörténete. = *Magyar Nyelv*, 19/5–6. 1923. 74.

95 Vörös, 1985. 217–218.

96 Mihályi János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramarossziget, 1900. 175.

97 Ibid. 80. Az oklevél sajnos nincs meg, így a pecsétet nem tudjuk leellenőrizni. Gulyás, 2014. 77. Mihályi János az oklevélhez fűzött jegyzetben fejti ki ezen álláspontját.

98 A Moldvába költözés történetét az 1504 körül szláv egyházi nyelven íródott Névtelen krónika mondja el. Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. = *Ethnographia*, 47/1–2. 1936. 48–50. Györffy György úgy látja, a monda egyértelműen magyar gyökerekkel rendelkezik, azaz gyakorlatilag kölcsönzés: a magyar néphagyomány szarvas-üldözéssel összefüggő történetének román változatáról van szó. Györffy, IV. 119–120.

próbálták már megfejteni, megnyugtató válasz eddig még nem született a kérdésre, így – ha kicsi is a valószínűsége – nem zárható ki, hogy a kifejezés valamilyen összefüggésben állhat a bölény elterjedésével.⁹⁹

A bölényre utaló helynevek kapcsán még egy, szintén szláv eredetű elnevezést kell megemlíteni. Ez pedig a „zombor” szavunk, amely több földrajzi névben is előfordul. Az ilyen helynevek a kutatás megállapítása szerint valószínűleg személynévi eredetűek a magyar nyelvben, és az ősszláv, bölény jelentésű *zobr*, *zubr* (a románban viszont már *zumbri*) közszóra mennek vissza.¹⁰⁰ Ha valóban személynévből alakult helynevekről van szó, akkor ezek a településnevek nem állhatnak közvetlen kapcsolatban a bölény elterjedésével. Ennek ellenére érdemes ezeket is megemlíteni. Ilyen volt az északkeleti országrészben Mezőzombor, a Bácskában Zombor, valamint a csongrádi Kiszombor.¹⁰¹

A kifejezés helynévben nem csupán a Magyar Királyságban és a magyar nyelvben jelent meg, hanem a régióban is több példa is van rá. A nem magyar névadás eredményeképpen keletkező hasonló helynevek ugyanakkor közvetlenül a bölényből jöttek létre. Pavol Maliniak említi zólyomi példaként *Zuburpataka rivulus*-t, *Zwbor predium*-ot, *Zubra* falut és a *Zubratina* nevű rétet.¹⁰² Felvethető még ebből a szempontból az Árva megyei *Zuberec* és *Zubrohlava*, a pozsegi *Zuberkovac*, a verőcei *Zubrica*, a modrusi *Zubrinci* helynév is.¹⁰³

A román nyelvben is adtak hasonló helyneveket, melyek szintén közvetlenül a bölényből keletkeztek, azaz nem személynévből jöttek létre. Szabó T. Attila hozza példának a témában a Belső-Szolnok megye északi részén található *Poiana Zimbrului* (Bölénytisztása) esetét, ahogyan – az igaz, csupán a 16. században létrejövő – románok lakta Arad megyei Zimbró (Ma *Zimbru*) településnév és a beregi *Zimbrilova* is bölények jelenlétére utalhat.¹⁰⁴ Szalay Béla a Gutin- és a Cibles hegységből sorol

99 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 212 979. Összefoglalóan: Gulyás, 2014. 71., az ott hivatkozott szakirodalommal.

100 Pais Dezső: Jegyzetek Anonymushoz. = *Magyar Nyelv*, 31/7–8. 1935. 270.

101 FNESZ II. 139., 809., I. 761.; Györffy, I. 878. Kiszombor névadásának háttéréről részletesen értekezik Szegfű, 2008. 108. Ő is úgy látja, hogy a helynév nem közvetlenül az állat nevéből, hanem az állat elnevezésére visszavezethető személynévből jött létre.

102 A szlovák nyelvtudomány és történetírás is potenciálisan bölényre utaló adatként kezeli a hasonló névalakokat. Maliniak, 2013. 161., 21. jegyzet. Kiss Lajos azonban ezeket – az imént említett Zombort kivéve – nem hozza összefüggésbe a bölénnyel. FNESZ II. 807–808.

103 Horváth, 1923. 68–69.

104 Szabó T. Attila: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. = *Magyar Nyelv*, 30/5–6. 1934. 169. A Zimbró falunévhez ld. Szilády, 1917. 213., Zimbrilovához ld.

fel hasonló földrajzi neveket, szintén Belső-Szolnok megyéből (*Calea Zimbrului* – Bölényösvény, *Várfu Zimbrului* – Bölénycsúcs, *Izvoru Zimbrului* – Bölényforrás, *Valea Zimbrului* – Bölényvölgy, stb.).¹⁰⁵

A három marhaféle megnevezésének különböző változatai személynévben is előfordultak, mégpedig tulajdonságnévként, azaz a legtöbb esetben a személynév megkülönböztető névelem részét alkották. Ezek az oklevelekben mind köznyelvi, azaz magyar, mind pedig latin formában szerepelhettek a névszerkezetben. Be kell látni azonban, hogy az ilyen személynévnek földrajzi elterjedése semmilyen biztos információt nem tartalmaz arra nézve, hogy az ország mely részén is éltek ezek az állatok. Így ezek létezését csupán dokumentálni lehet, komolyabb következtetések levonására sajnos nem alkalmasak. Ezen nevek névadási motivációi között megjelenik a tulok (*Twlok*, *Tulok*, *Tuluk*, *buculus*),¹⁰⁶ a bivaly (*Bial*, *bubal*),¹⁰⁷ és a bölény (*Belen*, *Belenfeu dictus*, *Belend*, *Bölhen*, *Begen*)¹⁰⁸ is.

A személynévhez hasonlóan nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel a középkori képi bölényábrázolások felhasználásának lehetősége is. Ezek a legtöbb esetben címerképeken szerepelnek, ami eleve nehezíti azt, hogy hiteles forrásként fogadjuk el őket a probléma vizsgálatához. A közösségi – így például települések által használt – címerek még nagyjából elfogadhatónak is tűnnek ebből a szempontból, hiszen egy lakott hely vagy egy tartomány egyfajta állandósággal rendelkező entitás volt a földrajzi térben, így címerképében a természeti környezet sajátosságai is gyakran megjelenhetnek, mint azt például Sziget címere kapcsán is feltételezhetjük. Azaz, ha egy település címerképén szerepelt a bölény, akkor az jó eséllyel azért történhetett meg, mert a környéken az állat tényleg előfordult. A nemesi címereket viselő családok viszont sok esetben nem rendelkeznek ilyen földrajzi meghatározottsággal, arról nem is beszélve, hogy a címerképeket számos más tényező (szimbolikus jelentéstartalom, címerdivat) is alakíthatta. Azt mindenesetre rögzíthet-

Horváth, 1923. 69.

105 Szalay, 1932.54.

106 ÁÚO XI. 447.; AOkm V. 290., VI. 36.; ZsO VI. 1517. sz.; HO IV. 236.

107 AO X. 375., 398. sz.; CDH IX/4. 120.; ZsO II. 4695. sz.; ZsO II. 7121. sz.; Krassó III. 132., 134.; MNL OL DL 42 076., 42 089., 90 696.

108 AOkm I. 34.; AO I. 376. sz., VIII. 204. sz.; *A Perényi család levéltára 1222–1526*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Közzéteszi Tringli István, Bp., 2008. 37. sz.; *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. Varjú Elemér – Iványi Béla, Bp., 1908–1928. Itt: I. 96. (1414); *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Összegejtötte és szerkesztette Jakab Elek, Buda, 1870. Itt: I. 153.; Kolozsmonostor I. 629. sz.; MNL OL DL 17 660.

jük, hogy a bölény a címerek viszonylag népszerű alkotóeleme volt,¹⁰⁹ de következtetésként csupán annyit állapíthatunk meg a segítségükkel, hogy a kor embere valóban ismerte a Magyar Királyságban a bölényt és megfelelő presztízzsel bíró címerállatnak is tartotta azt.

A források áttekintése után próbáljuk megállapítani, hogy mely területeken élhetett a középkor folyamán bölény a Magyar Királyságban! Értelemszerűen a fentiekben citált adatok nem mindegyike rendelkezik ugyanolyan bizonyító erővel (főleg a bölény magyar nevére emlékeztető, de képző híján a nyelvészeti vélemények szerint általában személynévi eredetűnek tekintett helynevek a gyanúsak), de azért érdemes ezeket egymás mellé állítani. A következő táblázatban csak az 1526 előtti forrásokat közlöm. A fent már érintett „tur”-ból képzett neveket ezúttal kihagyom, mivel nagyobb a valószínűsége, hogy a legtöbbjük az őstulokkal áll kapcsolatban, illetve hogy az ezeket viselő települések nem közvetlenül az állatról, hanem víznevekről kapták az elnevezésüket.

109 A már említett Dragos mellett ilyen címerrel rendelkezett a Wass család (MNL OL DL 73 677. *A római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk. Barabás Samu, Bp., 1895. [továbbiakban Széki Teleki] Itt: I. 110.), Arnold zalai ispán (a pecsétképet közli Jankovich, 1967. 423.), Lendvai Pál (Zichy IX. 149–150.), Lépes Lóránt (Széki Teleki I. 464., 471–472., II. 13.), Szentgyörgyi Tamás (MNL OL DL 1172., utóbbi leírása: *Sopron szabad királyi város története* I–II. Közli: Házi Jenő, Sopron, 1921–1943. Itt: I/3. 291.), vagy például Balassa Demeter (AOkm V. 371.), stb. Az említett Demeter címerének bölényét a következőképpen írja le az imént hivatkozott 1350. évi oklevél: „*sigillum ipsius imaginem capitis quasi bovis cornuti vel bubali continens*”. Nem meglepő, hogy az oklevél írója ugyanolyan terminológiai nehézségekkel küzd, mint mindenki más is a korban.

LEVÉLTÁRI BÖLÉNY-KALÁSZAT

Lokalizáció	Dátum	Közvetlen említés	Földrajzi nevek			
			bölény-ből képzett (?)	bubalus-ból képzett	bivaly-ből képzett	zubr-ból képzett
„Erdély”	11. szd.	cervorum et bubalorum				
	1138	cornu bubalinum				
„Magyarország”	12. szd. közepe	„elefánthoz hasonló tehenek”				
	1518	bison iubatus				
Arad vm.						Zimbru
Árva vm.						Zuberec
						Zub-rohlova
Bács vm.					Bywolou	
Belső-Szolnok vm.						Poiana Zimbru-lui
						Calea Zimbru-lui
						Várfu Zimbru-lui
						Izvoru Zimbru-lui
						Valea Zimbru-lui
Bereg vm.						Zimb-rilova
Bihar vm.			Belenus			
Bodrog vm.						Zombor
Csongrád vm.					Bial	Kiszombor
Doboka vm.					Byolokol	
Fejér vm.			Belenlese		Bial	
Gömör vm.	1415	bubalos (=bivaly?)	Belyen			
Jászság			Belenzalas			
Kraszna vm.				planicies bubalorum		

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Közép-Szolnok	1489	bubali (=bivaly?)				
Krassó vm.			Belenus			
Kraszna vm.			Bolenyes-mala			
Modrus vm.						Zubrinici
Nyitra vm.			Belgyan			
Pozsega vm.						Zuberkovac
Solt vm.				insula bubalorum	Bial	
Szabolcs vm.			Belen			
Szerém vm.			Belyen			
Székelyföld			Belen			
Szilágy vm.	1210-es, 1220-as évek	bövény-vadász-szervezet				
Temes vm.			Felsewbynys et Alsobynys (utraque Bynys)		Biallak	
Trencsén vm.			Belen			
Valkó vm.			Belyn Beseno			
Verőce vm.						Zubrica
Veszprém vm.			Belend			
Zaránd vm.			Belenzek			
			Belyen			
Zágráb vm.			Belinazos			
Zólyom vm.						Zubur-pataka
						Zwbor
						Zubra
						Zubratina

A táblázat adatai alapján valószínűsíthető, hogy a bövény a 13–15. században az ország három nagy régiójában lehetett jelen. Ezek közül a legfontosabb és a faj számára legtovább lakóhelyül szolgáló terület Erdély, illetve a középkor derekáig ennek nyugati peremterülete volt. Ez az övezet déli irányból észak felé haladva karéjszerűen foglalta el az ország keleti részét. Délen a bövény élőhelyének legtávolabbi pontja Temes és Csongrád megye lehetett, majd innen nagy ívet leírva haladt tovább

ez a terület Arad, Krassó, megyéken át, majd a Székelyföldet is érintve Zárándon, Dobokán, Biharon, Közép- és Belső-Szolnokon, Szilágyon, valamint Krasznán keresztül egészen Szabolcsig és Beregig. Minden bizonnyal a sorba illeszthető az a Máramaros is, amelyre nézve ugyan nem rendelkezünk sem közvetlen említéssel, sem pedig bölény jelenlétére utaló helynévvel, de a fentiekben a *tur* kifejezés kapcsán kifejtett gondolatmenet alapján szintén a bölény élőhelyéül szolgálhatott.

A másik nagy régió az ország északi részén található, amelyhez Árva, Gömör, Nyitra, Trencsén, de leginkább Zólyom megyék sorolhatók. Végül a harmadik nagy, élőhelyként felvethető régió a Délvidéken, Szlavóniában és Horvátországban lehetett (Bács, Bodrog, Pozsega, Szerém, Valkó, Verőce, Zágráb és Modrus).

Az ország közepére vonatkozó két adatunk, amelyek Solt és Veszprém megyére utalnak, minden bizonnyal a bölény korai, talán Árpád-korra visszamenő elterjedését mutathatják. Kizártnak tekinthető, hogy ezen a területeken a középkor végén is bölények éltek volna. A Jászsági *Belenzalasa* sem vehető ebből a szempontból komolyan, hiszen alakja alapján személynévi eredetű helynévnek tűnik. Figyelembe véve a helynévi források kapcsán megfigyelhető dilemmákat és bizonytalanságot is, úgy tűnik, hogy a potenciálisan bölényre visszamenő helynevek elrendeződése egyfajta szabályos rendet mutat. Nem hinném, hogy véletlennek tekintető, hogy a felsorolt megyék vagy alapvetően hegyvidéki jellegű peremterületeken fekszenek, vagy pedig ezekkel közvetlenül határos megyék (Szabolcs, Bács, Bodrog) voltak.

Összességében tehát úgy látszik, hogy a bölény, amely a honfoglalást megelőzően minden bizonnyal az ország számos belső területén is honos volt, az Árpád-kortól kezdve már fokozatosan húzódott a peremvidékeken fekvő hegyvidéki erdőségek felé. Ez a folyamat bizonyosan kapcsolatban állt az ország benépesítésével. A lassan gyarapodó lakosság és a bölények közötti mind gyakoribb konfrontáció, valamint a nagy királyi vadászatok hatására az egyre fogyó populációjú faj a ritkán lakott és rejtkehelyet biztosító határvidéki erdőségekben talált menedéket a maga számára, melyek közül Erdély kifejezetten sokáig, egészen a modern kor hajnaláig nyújtott otthont a fejedelmi vadnak.

Kádár Tamás

**Harcban a koronáért. (II.)
I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310
közötti szakasza¹**

1305. június elején Itália szívében egy egyetemes jelentőségű, Károly magyar király szempontjából pedig szerfelett fontos és rendkívül kedvező esemény történt: szokatlanul hosszú, 11 havi széküresedés után Bertrand de Goth bordeaux-i érsek személyében a Perugiában összegyűlt bíborosok végre megválasztották XI. Benedek utódát, aki az V. Kelemen (ur.: 1305–1314) nevet vette fel. Az új pápa IV. Fülöp francia király (ur.: 1285–1314) segítségével nyerte el a tiarát, és nyilván részint emiatt is, elődeihez hasonlóan a legmesszebbmenően támogatta – az annak nápolyi rokonságához, egyben szoros szövetségeseihez tartozó – Károly Róbert magyarországi trónigényét.² Kelemen, aki fittyet hányva a sok évszázados hagyományokra, megválasztása után egyáltalán nem sietett Rómába, hanem szülőföldjén, Franciaországban maradt, alighanem már a – csak november 14-én, Lyonban történt – pápává koronázása előtti hónapokban is fordított némi figyelmet a magyar ügyekre, valamint Károly helyzetének alakulására, 1306 derekától azonban jórészt II. Károly nápolyi király (ur.: 1285–1309) és hitvese, Mária kérésére, mind gyakrabban foglalkozott azzal.³ Maga Károly Róbert is igyekezett mihamarabb felvenni a kapcsolatot az új egyházfővel. 1306-ban András Domonkos-rendi szerzetest küldte az akkor többnyire Languedocban és Dauphiné-ben tartózkodó pápához, hogy kieszközölje IV. Béla leánya, Margit hercegnő épp három évtizede elakadt szentté avatási eljárásának újbóli elindítását, illetve sikeres befejezését. A kezdeményezést alapvetően a királynak a Nyulak szigeti apácaként meghalt rokona iránti, alkalmasint még Nápolyban, kisgyermekkorában, nagyanyja, Mária királyné elbeszéléseinek hatására kialakult, őszinte és mély tisztelete motiválhatta, de minthogy az minden bizonnyal általános támogatásra számíthatott szerte az országban, a király

1 A dolgozat a Történeti Tanulmányok XXIII. (2015. évi) kötetében publikált monográfiánk folytatása, ld. Kádár Tamás: *Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első évei 1305 végéig.* = *Történeti tanulmányok*, 23. Debrecen, 2015. 42–111. (továbbiakban Kádár, 2015.) Megjelentetésében ezúttal is Bárány Attila professzor úr nyújtott szíves segítséget, amit e helyen is hálásan köszönünk.

2 Sophia Menache: *Clement V.* Cambridge, 1998. 13–15.

3 Ibid. 16.; Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szent-székkal.* I. Bp., 1901. (továbbiakban Fraknói, 1901.) 119–120.

népszerűsége szempontjából is üdvös és hasznos hajtó vállalkozásnak ígérkezett.⁴ Margit hön áhított kanonizációja ismeretlen okból ezúttal is megfeneklett, de ez aligha a király – már számos diplomáciai küldetésben bizonyított – követén múlt, aki gyaníthatóan elnyerte a pápa tetszését is, mivel nem sokkal később Antivari érsekévé nevezte ki.⁵

Magyarországon mindeközben Károly 1306 tavaszán ismét magához vonta a kezdeményezést: hadjáratot indított a zólyomi erdőispánság több fontos erősségének, valamint Esztergom várának elfoglalása céljából. Az Ottó koronázása óta eltelt bő negyed évet feltehetően csak látszólag töltötte tétlenkedéssel, csapatai alighanem már április vége tájt valahol a Bükkalja vidékén, talán épp Egerben gyülekeztek, legalábbis maga a király – hosszabb szünet után – május 6-án itt bocsátott ki oklevelet.⁶ A sereg a Garam felső folyása mentén vonult fel és alkalmasint Zólyom körül kezdte meg a harcokat, ahol a Balassa családbeli Miklós fia Demeter zólyomi ispántól és unokatestvérétől, Domonkos fia Doncstól sikerült elfoglalnia az erdőispánság névadó, fő erősségét, valamint a szomszédos Lipcse és Dobronya várait, így lényegében a kiterjedt ispánság igen jelentős részét Károly uralma alá hajtotta. Demeter, aki egyébként III. András legszilárdabb hívei, legbelsőbb, kivételesen megbecsült bizalmasai közé tartozott, a király halála után Domonkos nevű fivére fiával, Donccsal – csakúgy, mint a bárói elit zöme – Vencel pártjához csatlakozott.⁷ Arra nézvést nem rendelkezünk pozitív forrással, hogy a két

4 Deák Viktória Hedvig: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomán*. Bp., 2005. 268–269.; Klaniczay Gábor: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. = *Századok*, 140/2. 2006. 447–448.

5 Ibid. 448. A pápai udvarba küldött követ személyére ld. Borzákné Nacsá Mária: *Andreas Hungarus*. (Szócikk.) In: *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, Bp., 1994. (továbbiakban KMTL) 45.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban MNL OL DL) 50 126., kiadása: *Anjoukori Okmánytár. (Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis)*. I–II. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály. Okmánytár.) Szerk. Nagy Imre, Bp., 1878–1881. (továbbiakban AOkm. I–II.) II. 111., regesztája: *Anjou-kori Oklevéltár. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia)*. I–III. Szerk. Kristó Gyula, Bp. – Szeged, 1990–1994. (továbbiakban AO I–III.) Itt: I. 31. sz.; *Károly Róbert emlékezete*. A szöveganyagot vál., szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula – Makk Ferenc. (Bibliotheca Historica.) Bp., 1988. (továbbiakban KRE) 17.

7 1306. jún. 27.: MNL OL DL 90 340., kiadása: *Hazai Okmánytár. (Codex diplomaticus patrius)*. I. Kiadják Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső, Győr, 1865.; VII. Kiadják Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső, Bp., 1880. (továbbiakban HO I., VII.) I. 101–102., regesztája: AO II. 44. sz. Zólyom ma Zvolen, Zólyomlipcse; Slovenská Ľupča, Dobronya ma Dobra Niva; mindhárom Zólyomi kerület, Szlovákia. A

Balassa Vencel hazatérése után az annak helyét elfoglalt Ottót is nyíltan támogatta-e, az viszont csaknem bizonyosnak tekinthető, hogy Doncs és nagybátyja Károly királyságát határozottan elutasította, sőt alighanem üldözte is az ellenpárthoz tartozó nemeseket. Zólyom és Lipcse ráadásul eredetileg királyi várak voltak, a Balassák ilyen módon jogtalanul tartották azokat a kezükön, következésképp a hadjárat egyik alapvető célja az ő megzabolázásuk, hűségre kényszerítésük lehetett.⁸ Károly az érintett zólyomi várak elfoglalásáról megemlékező 1306. június 27-i adománylevele egyik mondatrészének megfogalmazása alapján úgy tűnik, hogy a katonai akció e tekintetben is sikerrel járt. Demeterék – formálisan legalábbis – valószínűleg számukra sem teljesen előnytelen megoldásként, behódoltak a győztes uralkodónak.⁹ Ugyanezen napokban, feltehetően még május folyamán, Károly csapatai délnek fordulva bevették a Hont vármegyei, szintén a Balassák kezén lévő Palojtát is, majd Esztergom alá vonultak. Az érseki székhely 1301 augusztusa óta a Károly-ellenes erők egyik legfontosabb közép-magyarországi vára volt, és immár két éve Kőszegi János közvetlen ellenőrzése alatt állt.¹⁰

Károly seregéhez, amelynek igen tekintélyes részét Csák nembeli Ugrin, valamint Aba nemzetségbeli Omodé tartományainak nemessége adhatta, még a zólyomi harcok kezdete előtt Csák nembeli Máté több szerviense is csatlakozott. Aligha hihető, hogy ez a roppant hatalmú oligarcha tudtán kívül, főleg akarata ellenére történt volna, épp ellenkezőleg, nagyon is valószínűnek tarthatjuk, hogy fegyverre kelt familiárisai – köztük a hadjárat alkalmával teljesített érdemdús szolgálataiért az ifjú uralkodó által néhány héttel később meg is adományozott Bogár fia Már-

Balassákra ld. Zolnay László: Miklósfia Demeter mester. (1250–1312.) = *Turul*, 49/1–2. 1935. 35–37.; Idem: A „Balassák” és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) = *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 5. 1985. 102–129. (továbbiakban Zolnay, 1985.)

8 Kristó Gyula: *Csák Máté*. (Magyar História. Életrajzok.) Bp., 1986. (továbbiakban Kristó, 1986.) 113.; Zolnay, 1985. 109.

9 „*tunc spiritu rebellionis inducti...*”: HO I. 101.; Kristó, 1986. 110.; Zolnay, 1985. 113.

10 HO I. 101.; Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988. (továbbiakban Kristó, 1988.) 25. Zolnay L. szerint Palojta és a zólyomi várak elfoglalására Esztergom bevétele után került sor. Ld. Zolnay, 1985. 109. A honti település ma Alsópalojta; Dolné Plachtince, Besztercebányai kerület, Szlovákia. Esztergom vára az elmúlt évek során vélhetően számottevő károkat szenvedett, alig öt év leforgása alatt ugyanis háromszor cserélt gazdát (1301 tavaszán majd augusztusában és 1304. júl.-ban), gyaníthatóan mindahányszor kisebb-nagyobb ostrom révén, így aligha lehetett a legjobb állapotban. Ld. Kádár, 2015. 51., 56–57., 84–85.

ton – Máté utasítására vettek részt a hadakozásban.¹¹ Esztergom ostroma feltételezhetően még május vége előtt kezdődhetett és – nem csekély véráldozatot követelő elestével – legkésőbb június derekán véget ért. A csapatait személyesen vezető király ugyanis az imént hivatkozott, június 27-én, Esztergomban kelt oklevelében már említi az erősség bevételét, illetve az örömteli hírről, talán épp magától a kegynyilvánításában részeltetett nemestől – 23-i kiadványa szerint – kevéssel azelőtt már Károly hitvese, Mária is értesült, aki pedig a hadszíntértől minden bizonnyal kellő, több napi járőföldre tartózkodott e hetekben.¹² A királyné ezen, bizonyos Kázmér fia Pétert három somogyi faluval megadományozó *privilegiuma* egyébként az első egyértelmű forrásunk Károly nős voltára. Máriának a közhitelű pecsétjének hiányára vonatkozó megjegyzése ugyanakkor meglátásunk szerint, ellentétben a korábbi vélekedéssel nem feltétlenül jelenti azt, hogy a királyné egyáltalán nem rendelkezett autentikus nagypecsétnyomóval, ebből következően pedig, hogy csak nemrég léptek házasságra Károllyal, mivel az okirat kérdéses vonatkozó félmondata úgy is értelmezhető, hogy a királynéi felségpecsét egyszerűen csak nem volt kéznél, amikor szükség lett volna rá.¹³

Hogy Szepesvár elfoglalása, amelyet magunk 1304 késő ősze és 1305 vége közé helyeztünk, valóban más időpontban, sőt, feltehetően jóval korábban történt, mint Esztergom megvívása, valamint, hogy a király az előbbi eseménynél valószínűleg nem volt jelen, az uralkodó Rikolf fia Kokas javára kelt 1307. évi adománylevelének adataiból állapítható meg. Ebben Károly ugyanis azon túl, hogy a szepesi erősség bevételéről az Esztergomért vívott harcok elbeszélése előtt emlékezik meg, az érseki székhely ostroma kapcsán arról is említést tesz: Kokas a kemény küzdelem közben, két szerviensét elveszítve, „*felséges szeme láttára*” sebesült meg, ilyesmire viszont, jelesül tehát, hogy régi híve derekas vitézkedésének ott

11 Kristó, 1986. 111. Márton mester személyére és pályájára: Pór Antal: Bogár fia István és Bogárfia Márton. (Képek a XIV. századból.) = *Századok*, 24/3. 1890. 224–230.

12 1306. jún. 23.: MNL OL DL 76 198., kiadása: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. (Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő.)* I. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Pest, 1871. (továbbiakban Zichy I.) 112–113.; regesztája: AO II. 42. sz.; 1306. jún. 27.: HO I. 101–102.

13 Zichy I. 113.: „*et quia sigillo attentico presens carebamus, nostro sigillo anularii consignauimus, promittentes litteras presentes privilegiarii cum nostrum sigillum presens fuerit atenticum*”; Pór Antal: Az Anjouk kora. In: *A magyar nemzet története*. III. *Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895. (továbbiakban Pór, 1895. 29.; Idem: Magyar–lengyel érintkezés a XIV-ik században. = *Századok*, 37/4. 1903. 309.; Kristó Gyula: Károly Róbert családja. = *Aetas*, 20/4. 2005. 17.

is szemtanúja lett volna, Szepesvár elfoglalása kapcsán nem utal.¹⁴ Kokas Esztergom alatti szolgálata, illetve megsebesülése felidézésekor ellenben az uralkodó azt is hozzáteszi, hogy híve a harc során újbóli alkalommal kapott sebet szolgálatában. Gyaníthatóan 1306. június dereka tájt került sor Visegrád várának elfoglalására is, amelyet ugyancsak Kőszegi János tartott a kezén, és feltehetően legnagyobbbrészt – az oda magukat még 1304 nyarán befészkelte – cseh zsoldosok védtek.¹⁵

Esztergom birtokbavétele kapcsán ki kell térnünk egy új, a szakirodalom eddigi, általános álláspontjától gyökeresen eltérő kutatói vélekedésre. Skorka Renáta egy a közelmúltban megjelent tanulmányában feltételezi, hogy az érseki székváros – az Anjou-párti erők általi – elfoglalása jóval korábban, még 1304–1305 fordulóján, a király és seregének Szepes megyébe vonulta előtt történt. Érvelésében két valóban alapos megfontolásra érdemes momentumra hívja fel a figyelmet, jelesül egyfelől, hogy Tamás érsek egy 1305. február 24-i oklevél szerint római útjáról visszatérve kölcsönt vett fel a Szent Adalbert-bazilika megrongálódott részeinek kijavíttatására, ezt pedig aligha tette volna akkor, ha székhelye még idegen, ráadásul ellenséges kezekben, Kőszegi János birtokában lett volna, másfelől nem tűnik túl valószínűnek, hogy a főpap 1305. július végén élt volna a Henrik-fiakkal szemben a kiközösítés (illetve az *interdictum*) kétélű fegyverével, ha azok még a kezükben tartották volna Esztergomot.¹⁶ Skorka nézetének helytállósága véleményünk szerint több tekintetben is igencsak kétséges. Az mindenekelőtt meglehetősen nagy biztossággal kizárható, hogy Esztergomot a morvaországi hadjáratból hazatért sereg, vagy annak egy része foglalta volna el, mivel a Károly vezette főerők 1304. november legelső napjaiban lépték át az ország északnyugati határát, maga az uralkodó pedig legfeljebb öt héttel később

14 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. (továbbiakban MNL OL DF) 258 687., kiadása: *Supplementum analektorum terrae Scepusiensis*. II. Collegit et brevibus notis illustravit Michael Schmauk, Szepesváraljae, 1889. (továbbiakban SATS II.) 25–26., regesztája: AO II. 272. sz.; Kádár, 2015. 102.

15 Kristó Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Bp., 1973. 113.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp., 1996. (továbbiakban Engel, 1996.) 460.; Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004. (továbbiakban Iván, 2004.) 28.: 2. jegyz.

16 Skorka Renáta: Fehérvár az interregnum időszakában. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina, Bp., 2015. 361–373. (továbbiakban Skorka, 2015.) itt: 366.: 55. jegyz. Az esztergomi stefanita konvent a szerző által hivatkozott kiadványa Skorka közlésével ellentétben előző nap, febr. 24-én kelt, ld. AO I. 713. sz.

már a Szepességben tartózkodott.¹⁷ Károly ugyanakkor – az imént hivatkozott, 1307-ben kelt adománylevele szerint – jelen volt a vár ostrománál, és talán bevételénél is. Ilyenformán aligha valószínű, hogy a külországi hadjáratból épphogy visszatért sereg nemhogy, mint általában szokás volt, magyar területre érve csakhamar feloszlott, hanem a király vezényletével nagy sietve Esztergom alá vonult, azt harc révén bevette, majd szintén Károly személyes parancsoksága alatt, azon nyomban a Szepességbe indult, és oda még december 7. előtt meg is érkezett.¹⁸ A feltevés szerint az uralkodónak, illetve seregének tehát kevesebb, mint 40 nap állt a rendelkezésére, hogy a legrövidebb útvonalon számítva is (ezt külön hangsúlyozva) közel 700 km-es távot, ráadásul majdnem mindvégig viszonylag nehéz, hegyvidéki terepen haladva, és gyaníthatóan igen kellemetlen időjárási viszonyok közepette, késő ősszel teljesítse, ami önmagában is szerfelett valószínűtlen, ha azonban hozzávesszük, hogy Skorka elmélete szerint a mondott szűkös időkeretbe Esztergom várának alkalmasint nem röpké vívása és elfoglalása is bele kell férjen, az elképzelés – fenti forráskönyv szerint – úgyszólván egészen lehetetlennek látszik.

Ami mármost a Skorka által felhozott két érvet illeti, a másodikkal, miszerint kevésbé hihető, hogy Tamás alkalmazta volna az egyházi fenyegetések veszélyes eszközét a Kőszegi testvérek ellen, ha azok még kezükön tartották volna székvárosát, feltétlenül vitatható.¹⁹ Magunk úgy gondoljuk, az érsek megaléglően érseksége javainak Henrik bán fia és familiájuk általi több éve szakadatlanul tartó, óriási károkat okozó rablását és pusztítását, legvégső lehetőségként, utolsó adujaként nyúlt az egyébként személyére és egyházára nézvést is igen számottevő kockázattal járó korabeli „szuperfegyver”-hez, és hirdette ki rájuk az *excommunicat*ot, illetve területeikre az *interdictum*ot. Az érseki bazilika renoválására felvett, egyébként csak kisebb összegű, 42 márkányi kölcsön időpontja már jóval nyomósabb argumentum, amit azonban esetleg az is magyarázhat, hogy a prelátusnak csekélyebb kísérettel talán szabad bejárása volt a várba, ami már csak azért sem teljesen elképzelhetetlen, mert előde, a hasonlóképpen nyíltan Károly-párti Mihály érsek legkésőbb 1304 nyarára valamilyen módon, illetőleg mértékben, birtokba tudta venni a néhány

17 1304. dec. 7.: MNL OL DL 31 193., kiadatlan oklevél, regesztája: AO I. 669. sz.

18 MNL OL DF 258 686., kiadása: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I. Ad edendum preparavit Vincent Sedlák, Bratislavae, 1980. (továbbiakban RDES I.) 163.

19 Skorka, 2015. 366.: 15. jegyz.

évvel korábban még bizonyosan – egyedül – Kőszegi János kezén lévő Duna menti erősséget.²⁰

Nagyjából fél éve, 1306. január legeleje tájt óta rövidebb megszakításokkal Nyugat-Magyarországon is kiterjedt harccselekmények folytak. A csatározást az osztrák és stájer urak kezdték meg, amikor is (I.) Rudolf herceg (ur.: 1298–1307) utasítására, megbosszulandó Kőszegi János embereinek folyamatos be-bechapásait és a Lajtán túli pusztítását, valamint az Ottónak Károly ellenében nyújtott támogatást, feldúlták a báró Sopron és Győr vidéki birtokait. Mint az ilyen hadakozások alkalmával sűrűn előfordult, természetesen számos más, akár épp Károlyhoz húzó vagy pártjához tartozó nemes jószágai is áldozatul estek a támadásnak, amit egyébként, ugyancsak a hagyományoknak megfelelően, János familiárisai a lehető leghamarabb viszonzottak egy ausztriai „látogatással”.²¹ Az 1291 előtti évtizedek szinte folyamatos háborúskodását, kölcsönös be-betöréseit idéző anarchikus állapot csak 1306 őszére, Rudolf és főhűbéresei váratlan csehországi elfoglaltsága miatt csillapodott számottevően, de a korábbi viszonylagos béke ezt követően sem állt helyre maradéktalanul.

A Garam vidéki hadjárat sikere révén Károly pozíciói lényegesen javultak Ottó kárára, aki a jelek szerint, jóllehet feltehetően Budán tartózkodott, nem tett semmi érdemi lépést a szomszédos Duna menti erősség felmentése érdekében, talán mert egész egyszerűen nem állt módjában egy ellentámadás végrehajtása. Esztergom megszerzésével ugyanakkor Károly egyfelől biztosan megvetette lábát, ezáltal pedig egy rendkívül fontos hídfőállásra tett szert a Dunántúl északkeleti sarkában, másfelől Buda közvetlen közelébe jutott, ahonnét a székvárost immár bármikor könnyedén, egy napon belül elérhette.²² A rég nem tapasztalt győzelem után a király hetekig, július java részében bizonyosan Esztergomban maradt csapataival, majd, miután a helyzetből adódóan várható erőpróba elmaradt a továbbra is passzív Ottóval, elegendő őrseget hagyva a várban, ismeretlen irányba vonult el, és feloszlatta seregét. Tartózkodási helyéről, mozgásáról ezt követően körülbelül egy újabb évig nincs információnk, amikor viszont – élete ezen valóban sorsdöntő esztendeje múltával – újra

20 MNL OL DL 58 443., kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. VIII/1–7. Studio et opera Georgii Fejér, Budae, 1832–1842. (továbbiakban CDH VIII/1–7.) VIII/1. 177., regesztája: AO II. 712. sz.; Skorka, 2015. 366.: 15. jegyz. 1304 júliusában Mihály érsek az utolsó pillanatban menekült el a csehek által körülzárt Esztergomból. Ld. 1304. nov. 1.: RDES I. 159–160.

21 Révész Ferencz: Németujvári Iván. Élet- és jellemrajz. = *Erdélyi Múzeum*, 8/1–3. 1891. 49–71., 133–158., 222–246. (továbbiakban Révész, 1891.) itt: 243.; Pór, 1895. 28.

22 Kristó, 1988. 25.

felbukkan, szembeötlően mutatva a fergeteges változást, már Budán találjuk.²³

A nyár vége felé Ottó egy újabb, számára roppant kedvezőtlen eseményről értesült, jelesen, hogy augusztus 4-én Olomouchban – meglehetősen zavaros körülmények között – meggyilkolták szövetségesét, Vencel cseh és lengyel királyt, akivel nem mellesleg fiágon kihalt a Přemysl-ház. A bajt tetézte, vagy inkább megsokszorozta, hogy (VI.) Henrik karintiai herceg (ur.: 1295–1335), akit a cseh főurak egy csoportja királlyá választott Prágában, néhány hétig tartó uralkodás után 1306. szeptember elején meghátrálni és visszalépni volt kénytelen – a nagy sereg élén Csehországba nyomult – Rudolf osztrák és stájer herceg javára.²⁴ I. Albert király (ur.: 1298–1308) legidősebb fia még az év végén el is foglalta a cseh trónt, így Ottó tehát nem csupán legfontosabb, sőt, egyetlen szövetségesét veszítette el, de a Cseh Királyság is egy csapásra épp régi és hatalmas ellenlábasai, a feltörekvő Habsburgok birtokába került, ráadásul ezzel teljesen el is szigetelődött birodalombeli hercegségétől, valamint utolsó – reménybeli – külföldi támaszától: a családi tartományok kormányzását immár egyedül ellátó és a magyar ügyek iránt egyébként vélhetően nem különösebben érdeklődő öccsétől.

Esztergom elfoglalásának volt még egy kétségkívül előnyös folyamánya az Anjou-pártiak szempontjából: Károly egyik legelkötelezettebb híve, a magyar egyházszervezet feje, Tamás érsek végre elfoglalhatta székhelyét, ahonnan új lendülettel folytathatta a király uralma kiterjesztése és megszilárdítása érdekében kifejtett, addig sem eredménytelen tevékenységét. A metropolita, aki nem mellesleg valószínűleg megvá-

23 1307. okt. 13.: MNL OL DF 285 245., kiadatlan oklevél, regesztája: AO II. 247. sz. A király említi *privilegium*ában, hogy az adományos budai udvarába küldte az országba tört szerbektől zsákmányolt hadizászlót. Ez nem sokkal korábban történhetett, lévén Buda 1307 júniusában került Károly birtokába.

24 Petri Zittaviensis abbatís Chronicon Aulae Regiae. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos, Budapestini, 1937–1938. (továbbiakban CFH I–III.) I. 502.; Franz Palacky: *Geschichte von Böhmen*. II/1. Prag, 1847. 373–374.; Alphons Lhotsky: *Geschichte Österreichs 1281–1358*. (Geschichte Österreichs. II/1., Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs 1.) Wien, 1967. (továbbiakban Lhotsky, 1967.) 146–149.; Karl-Friedrich Krieger: *Die Habsburger im Mittelalter. Von Rudolf I. bis Friedrich III*. (Urban-Taschenbücher. Band 452.) Stuttgart, 2004.² 104–105.; Skorka Renáta: Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymos László tiszteletére*. II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél, Bp. – Debrecen, 2014. 625–638. (továbbiakban Skorka, 2014.) itt: 636.

lasztása óta, ellentétben Mihály érsekkel, viselte Esztergom vármegye örökös ispáni címét is, 1306 végén Pozsony, az abaúji Szina, majd Lőcse és Lipcse érintésével egy hosszabb körutat tett egyházmegyéje, illetve az egri püspökség területén, majd a következő év kora tavaszán a Komárom megyei Udvardra tartományi zsinatot hívott össze.²⁵ A májusban, a kijelölt helyen összeült *synodus*on, oldalán többek közt János nyitrai, Péter pécsi és Márton egri püspökökkel, Tamás egyfelől az elődei és Boccasini bíboros-legátus által Buda városával, illetve annak vezető polgáraival és eretneknek tekintett papjaikkal, valamint – hivatkozással VIII. Bonifác pápa 1303. évi ítéletlevelére – a Károlyt az ország törvényes uralkodójának el nem ismerő személyekkel szemben a korábban kimondott egyházi fenyegetéseket megújította, másrészt pedig általánosan, mindenkit intett, hogy engedelmeskedjék a királynak, az azt megillető jogokat és szolgáltatásokat teljesítse számára, mert – miként hozzátette – ellenkező esetben kész egész Magyarországot *interdictum* alá vetni, továbbá a lázadókkal és a bitorlókkal szemben kereszteshadjáratot hirdetni. A zsinat határozatai a két király között a trónért folyó küzdelem alakulására az alább vázolt, merőben váratlan események folytán már nem voltak hatással, Károly uralmának elismertetésében és megerősítésében azonban alighanem döntő, és önmagukban, a Szentszék ez irányú kezdeményezéseitől függetlenül is sarkalatos szerepet játszottak.²⁶

Ottó az 1306 első felét, főképp pedig a riválisa május–júniusi hadjáratát követő hónapokat, gyaníthatóan a kedvezőtlen folyamatok hatására némiképp elbizonytalanodott, illetve fogyatkozó táborának megszilárdítása végett is, javarészt párthívei jutalmazásával, különböző birtokadományok és kiváltságok osztogatásával töltötte. Rövid, ráadásul súlyos legitimációs problémákkal terhelt királysága idejéből csak igen kisszámú oklevele maradt fenn, lévén – mintegy értelemszerűen – kiadványai, ha ugyan valaha is érvényt tudtak szerezni az azokban foglaltaknak, bukása után semmit sem értek az adományosok számára, sőt, Károly hatalmának megszilárdulásával inkább csak bajt hozhattak birtokosaikra.²⁷ E kegyosztogatás sorában kiemelt fontosságú lehetett a Benedek veszprémi püspök javára 1306. július 28-án tett *donatio*. A bőkezű adománnyal Ottó

25 AO I. 710. sz.; AO II. 88., 111–113. sz.; Pór, 1895. 30.

26 MNL OL DF 248 976., közlése: RDES I. 219–221., regesztája: AO II. 172. sz. A zsinat egyháztörténeti kérdéseihez: Szuromi Szabolcs Anzelm: Szempontok az 1307. évi udvardi zsinat kánonjogtörténeti vonatkozásaihoz. = *Iustum aequum salutare*, 9/3. 2013. 105–110.

27 A király kiadványaira, oklevelezési gyakorlatára és kancelláriája működésére ld. Szabó Aladár: Venczel és Ottó királyok oklevelei. = *Turul*, 34. 1916. 13–46.

– kiemelve annak a koronázása alkalmával teljesített érdemes szolgálatait – három zalai falut jutatott a főpaprak, ami önmagában cáfolja azt az új keletű, egyéb szempontokból is megkérdőjelezhető kutatói vélekedést, miszerint Benedek és Antal csanádi püspökök csak színleg állt volna pártjára, és királlyá avatását is csupán azért vállalták el, hogy ily módon visszaszerezhessék tőle a Szent Koronát.²⁸ A szóban forgó *privilegium*levelet ezenfelül, legalábbis a *datum per manus*-formula szerint, névleg – magát udvari alkancellárnak címezve – Antal foglalta írásba, ami alapján teljesen kétségtelen, hogy a két főpap, minden bizonnyal önszántából és nem egy hirtelen, átgondolatlan elhatározás nyomán, 1306 közepén, valamint fél évvel korábban ugyancsak Ottó pártjához tartozott, mi több: azok őszinte, talán egyenesen legelkötelezettebb híveinek számítottak. Antal egyébként legkésőbb április eleje óta állt a központi kormányzati írásszerv élén, és minthogy – az említett július 28-i oklevél kivételével – mindahányszor kancellárnak nevezi magát, csaknem bizonyosnak látszik, hogy a püspöktársa részére kiállított adománylevelbe e tekintetben szokatlan hiba csúszott.²⁹ A főpap minden valószínűség szerint épp Ottó iránti hűségéért nyerte el attól magas hivatali megbízatását, amit különben 1298–1299-ben egy rövid megszakítással már betöltött.³⁰

Talán ekkortájt, 1306. szeptember közepén került sor Ottó és hívei azon táborba szállására, amelyet csak későbbi, 1309-ben kelt oklevelek említenek. Az erdélyi székeskáptalan és a hét dél-erdélyi dékánuság között folyt perben a káptalan képviselője azt állította, hogy amikor a király nagy sereggel a pesti mezőkön tartózkodott, a szebeni szászok közül többen csatlakoztak hozzá, szolgálták, és előjáróik nyilvánosan hűség esküt tettek neki, majd, mikor – alkalmasint ezen egybegyűlt had élén nem sokkal később – a leginkább a somogyi településsel azonosítható Segesdre vonult, vagy esetleg egy más alkalommal ismét fegyverbe hívták támogatóit, Segesd körül táborozó seregében a szebeniek ugyancsak

28 MNL OL DF 200 083., kiadása: *Egyházi Értekezések és Tudósítások*. II. Veszprém, 1820. 67–68., regesztája: AO II. 55. sz.; Skorka, 2014. 636.

29 1306. ápr. 10.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Herausgegeben von Franz Zimmermann – Carl Werner, Hermannstadt, 1892. (továbbiakban UGDS I.) 231.

30 Antal püspök életére ld. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története a középkorban (1243–1307)*. (A csanádi egyházmegye története. I/2., Csanádvarmegyei könyvtár 24.) Makó, 1933. 24–37.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak.) Bp., 2011. (továbbiakban Zsoldos, 2011/a) 87., 113.

jelen voltak.³¹ A szászok ellen felhozott vádak egy része minden bizonynyal többé-kevésbé igaz lehetett, ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a Segesd név a királyföldi, Segesvár mellett fekvő falut takarja, ez esetben pedig az állítólagos ottani történések Ottó végzetes erdélyi látogatásához kapcsolódnak. A kérdésre alább visszatérünk.

Károly és Ottó kormányzatának struktúrájáról és személyi összetételéről 1306–1307 vonatkozásában alig tudunk valamit. A bajor herceg országnagyi elitje valószínűleg egy az egyben megegyezett Vencel méltóságviselőinek körével. Nádora – mondhatni magától értetődően – királyságának tartóoszlopa, Héder nembeli Kőszegi János volt, a szlavón bánaságot, és mellé a második legtekintélyesebb bárói hivatal rangjára emelkedett tárnokmesterséget – még ezen anarchikus időkben is szokatlannak számító tisztséghalmozóként – annak fivére, Henrik kapta meg.³² Utóbbi, bizonyára Ottó jóváhagyásával, ezen felül somogyi, tolnai, baranyai és bodrogi ispánnak is címezte magát, és jóllehet ez esetében *intitulatioi* alapján nem adatolható, János nádor hasonlóképpen, királyi rábólintással, mint ispán igazgathatta Moson, Sopron, Vas és Zala megyéket is. A tárnokmesteri tisztségben még 1306 legelején alighanem személycsere történt, Henrik bán átadta a fontos *dignitast* Rátót nembeli Domonkosnak, aki korábban szintén Vencel pártjának egyik vezére volt.³³ A tekintélyes hevesi–nógrádi báró Ottó iránti elkötelezettsége azonban – nem utolsósorban mert testvére, Kokas ispán már 1304 végén Károly táborához tartozott – már jóval bizonytalanabb, és az is elképzelhető, hogy a tárnokmesterséget valójában nem foglalta el. Ez annál is inkább valószínű, mert 1307 februárjában már egy új, Miklós nevű előkelő viselte a hivatalt, akit alkalmasint Kőszegi János unokájával azonosíthatunk.³⁴ Ottó János mellett – legkésőbb 1307. március elejétől – Borsa nembeli Jakabot is nádorának címezte, illetve tekintette. A bihari tartományúr és testvére, Beke ispán több éve az ellentábort erősítették, amiért is a jobára csak „Kopasz” néven emlegetett bárót valamikor 1306. január végét megelőzően, feltehetően az előző év folyamán, azaz még bajor riválisa

31 Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Lat. 4013., fol. 16–44., kiadásaik: UGDS I. 272–274., regesztáik: AO II. 683., 686. sz. Ottó 1306. szept. 13-án Pesten tartózkodott, elképzelhető, hogy ekkor történt a később említett táborozás is. Ld. CDH VIII/1. 199–201., AO II. 70. sz.

32 Engel, 1996. 16., 36.

33 Ibid. 36., 102., 114., 175., 178., 206., 225., 234.

34 Kádár Tamás: Egy hűséges báró a XIII–XIV. század fordulóján. Rátót nembeli „Porc” István fia Domonkos nádor. = *Fons*, 21/3. 2014. 279–280.; Miklós tisztségére, illetve személyére: AO II. 127. sz.; Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembeli Kőszegiek „családi története”. = *Vasi Szemle*, 64/6. 2010. 659.

előtt, Károly is kinevezte nádorává. „Kopasz” Jakab pártváltásának, valamint a két szembenálló király általi nádori megbízatásainak kérdésére az alábbiakban külön kitérünk.³⁵ Ottó kormányzatának utolsó ismert tagja Miklós, a győri Szent Adalbert-társaskáptalan prépostja jellemző módon ugyancsak a Kőszegi családból került ki, aki nyilván atyja befolyására – 1307 márciusát megelőzően – királyi alkancellár lett.³⁶

Károly kormányzatáról, annak ellenére, hogy 1306 tavaszán – legalábbis saját nézete szerint – már uralkodása hatodik évét kezdte meg, még kevesebb információval rendelkezünk. A gyaníthatóan első udvari kancellárja, Vince kalocsai érsek hivatalviselésére csak 1307. szeptemberétől vannak adataink, és új, második(?) alkancellárja – a tisztséget a csak két ízben, 1303-ban felbukkanó, közelebből ismeretlen István utódként betöltő – Berke fia János küüllői főesperes működése is nagyjából ekkortól, augusztus végétől mutatható ki.³⁷ János bizonyosan nem sokkal korábban lépett hivatalba, 1307. január 20-án ugyanis még Péter erdélyi püspök kancellárjaként szerepel, azelőtt pedig, 1303-tól egészen 1306. szeptember közepéig adatolhatóan, Kán nembeli László vajda szolgálataiban állt, mint annak főjegyzője (*protonotarius*).³⁸

Károly világi elitjének tagjai közül a mondott időszakban csak néhány báró országnagyi, illetve ispáni tisztségviselése ismert, és egy kivételt leszámítva valamennyien olyan előkelők voltak, akik korábban, még III. András uralkodása idején nyerték el kinevezésüket, ő pedig elismert, illetve meghagyott hivatalukban. Így minden jel szerint már uralkodása első éveitől, de legkésőbb 1304 augusztusától jóváhagyásával, vagy egyszerűen elnéző tudomásulvételével három bárója: Aba nembeli Omodé, Rátót nemzetségbeli Lóránd és Péc nembeli Apor is nádornak tekintette és címezte magát. Mint láttuk, 1306 februárja előtt Károly Borsa nembeli Tamás fia Kopasz személyében maga is nádori méltóságra emelt egy bárót, aki valószínűleg a tényleges nádora volt.³⁹ Alighanem ekkortájt

35 1306. febr. 2.: MNL OL DL 91 157., kiadása: AOkm. I. 107–108., regesztája: AO II. 9. sz.; 1307. márc. 4.: MNL OL DL 1701., kiadása: CDH VIII/1. 219–220., regesztája: AO II. 131. sz.

36 CDH VIII/1. 219–220.

37 Vince kancellárságára: AO II. 232. sz.; Berke fia Jánosra: AO II. 230. sz.

38 János 1307 előtti pályafutására, illetve tisztségeire: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.)* II/4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 13.) Bp., 1987. 4339. sz.; AO I. 463. sz.; II. 72., 114. sz.

39 A király 1310 előtti nádoraira: Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). = *Századok*, 133/1. 1999. 41–62. (továbbiakban Kristó, 1999.) itt:

került a király bárói közé, és lett tanácsának tagja Ákos nembeli István, III. András utolsó országbírája is, aki Vencel trónra lépte után szintén felvette, vagy megkapta attól a nádori címet, és amelyet Károly a jelek szerint ugyancsak elismert. Rajtuk kívül csupán Csák nembeli Ugrin országnagyi hivatalviselése adatolható ebben az időszakban, a főúr egyszerre négy megye: Bács, Valkó, Pozsega és Szerém ispáni tisztét töltötte be, legkésőbb 1303 derekától.⁴⁰

1306 második felétől a nápolyi uralkodóház sürgetésére és a magyar főpapoktól érkező megkeresések hatására Károly helyzete és a Magyar Királyság belső ügyei újfent komolyabb figyelmet kaptak a Poitiers-ben berendezkedett pápai udvarban. Augusztus–szeptember táján V. Kelemen utasította Vince kalocsai érseket, hogy amiért fellépett „*természetes ura*”, Károly király ellen, az egyház birtokait fosztogatta, és a főpap (Vince) egy fekvőségét elfoglalta, Kán nembeli László erdélyi vajdát közösítse ki, az uralma alatt álló tartományt pedig vesse *interdictum* alá.⁴¹ Vince érsek minden bizonnyal maga fordult panaszával a Szentszékhez, és egyúttal – gyaníthatóan – a Károly melletti nyílt és egyértelmű állásfoglalás kifejezését kérte az új pápától, amit V. Kelemen tehát azonnal teljesített is. A kalocsai főpap a *mandatum* kézhezvétele után habozás nélkül végrehajtotta a pápai megbízást, és december folyamán kihirdette a László vajdával, illetve tartományával szembeni fenytékeket, azonban az oligarchával meglehetősen jó, kiegyensúlyozott viszonyt ápoló Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök érthető okokból ódzkodott azok alkalmazásától, és hagyta, hogy az egyházmegyéjébeli papok és szerzetesek ignorálják az érsek által hozott szigorú szankciókat.⁴² Vince valószínűleg e talán nem is oly váratlan fejleményről értesülve, még az éve vége előtt szólította fel engedetlen *suffraganeus*át, hogy az is mondja ki a vajdára az *excommunicat*ot, tartománya lakóira pedig az *interdictum*ot, az egyházi

43–51.; Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* (A Jósza András Múzeum kiadványai 68.) Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert, Nyíregyháza, 2011. 289–299. (továbbiakban Zsoldos, 2011/b) Zsoldos ugyanitt bizonyítja, hogy Kopasz I. Károly nádora volt 1306 elején (298.).

40 Ákos István címzetes nádorságára: Zsoldos, 2011/b 289–290.; Ugrin ispánságaira: AO I. 437. sz.; Engel, 1996. 100., 164., 199., 221.

41 AO II. 91., 114. sz.; Kristó Gyula: Kán László és Erdély. = *Valóság*, 21/11. 1978. 21. 83–96. (továbbiakban Kristó, 1978.) e helyt: 90.

42 Pór Antal: László erdélyi vajda. (1291–1315.) Rajzok Erdély multjából a középkorban. = *Erdélyi Múzeum*, 8/6. 1891. 433–481. (továbbiakban Pór, 1891.) e helyt: 444–445.; Temesváry János: *Erdély középkori püspökei.* Kolozsvár, 1922. (továbbiakban Temesváry, 1922.) 108.

büntetéseket pedig maradéktalanul tartassa be püspökségében, egyben kilátásba helyezte püspöke számára, hogy amennyiben továbbra sem téteti közhírré László vajda kiközösítését, őt magát, illetve egyházmegyéjét azonos büntetéssel sújtja. Péter ugyanis december 26-án János küüllői főesperes révén a gyulafehérvári domonkos konvent előtt – arról bizonyosságlevél kiállítását kérve a szerzetesektől – felolvastatta a kalocsai érsek szerinte durva nyomásgyakorlása elleni, a *Curia*hoz intézett, a napokban írásba foglalt tiltakozását és fellebbezését.⁴³

Oklevele az ügy egyéb részletei mellett egy felettébb érdekes belpolitikai információt is tartalmaz, jelesül megjegyzi, hogy az érsek annak ellenére akarja a vajda kiközösítésére, és a főpapi széke alá tartozó megyék lakosságának tilalom alá vetésére kényszeríteni, hogy az ország főrangú előkelői és nemesei – távollétében – úgy határoztak, hogy a következő év május 1-jéig semmiféle új döntés és eljárás ne történjék a bárókat illetően.⁴⁴ Eszerint tehát, valamikor az 1306. év őszén, valószínűleg a „*medium regni*” területén egy szélesebb körű tanácskozásra, vagy egy kisebb országgyűlésre került sor, amelyen alighanem mindkét király hívei részt vettek. Feltehetőleg ugyanezen a gyűléssel kapcsolatos III. Frigyes osztrák és stájer herceg (ur.: 1298–1314/1330) egy magyar egyházi személynek írt, sajnos keltezetlen, de bízvást 1306. augusztus vége utánra datálható levele, amelyben a herceg buzdítja a címzettet, egy ismeretlen klerikust, hogy mivel a Magyar Királyság nagyjai az ország ügyéről folytatandó tárgyalásra készülnek, mint fogalmaz: összhangban az Apostoli Szék, Albert német király, valamint fia, a cseh uralkodó szándékával, mindent kövessen el Károly kormányzásának háborítatlansága érdekében.⁴⁵ Frigyes levele egyben némi bepillantást enged abba is, hogy a bécsi udvar – valószínűleg a Károllyal és vezető párthíveivel való élénk összeköttetés révén – mennyire naprakész értesülésekkel bírt a magyarországi fejleményeket illetően.

1307. január 20-án Vince érsek végül a fenyegetések alkalmazására vonatkozó fenyegetését – Károly király és Csák nembeli Ugrin kérésére – Péter tekintetében visszavonta, de a László vajdával és más személyek-

43 CDH VIII/1. 203–204., AO II. 93. sz.

44 CDH VIII/1. 203–204., AO II. 92. sz. A régebbi hazai történetírás a levél ezen közlése alapján, félreértelmezve vagy túldimenzionálva azt, úgy vélekedett, hogy báróik javaslatára, illetve révén Károly és Ottó 1307. máj. 1-jéig fegyverszüneti megállapodást kötött (ld. Pór, 1895. 29.). Ezt azonban, jöllehet, nem kizárható természetesen, valójában egyetlen forrásunk sem támasztja alá.

45 Csak közlésből ismert okmány: *Der österreichische Geschichtsforscher*. II. Herausgegeben von Joseph Chmel, Wien, 1841. (továbbiakban OG II.) 403., regesztája: AO II. 66. sz.

kel szemben korábban foganatosított egyházi büntetéseket érvényben hagyta.⁴⁶ Mindez ugyanakkor, mint az sejthető volt, semmi érdemi következménnyel nem járt az erdélyi tartományúr hatalmára nézve, és a helyi egyházszervezetnek, valamint Péternek a vajdához való viszonyulását illetően igen árulkodó, hogy július 26-án kelt válaszlevele szerint a püspök székeskáptalana készségesen és feltűnően gyorsan teljesítette László egy kérését.⁴⁷ A koronáért folyó belharcok során az eddigiekben bölcs semlegességet, valamennyi jelölttel szemben határozott távolságtartást tanúsító országnagy állásfoglalása, mint a következő hónapok történései megmutatták, döntő változást hoztak az események menetében.⁴⁸

Ottó király a Přemysl-dinasztia fiági kihaltával megindult közép-európai hatalmi átrendeződés rá nézve nyilvánvalóan módfelett hátrányos, a magyarországi belpolitikai viszonyokra is hasonló kihatással lévő eseményei miatt 1307 elejére sürgető kényszerhelyzetbe került. A Birodalomból még a korábbiaknál is aggasztóbb hírek érkeztek, Csehországban ugyanis Rudolfnak néhány hét alatt sikerült stabilizálnia uralmát. Sőt, Albert és fiai a Prágából elűzött Henrik karintiai herceggel is rendezték kapcsolatukat, ezáltal Ottót teljesen elszigetelték családi törzsbirtokaitól, amelyek körül egyébként ugyanekkor szintén egy újabb jókora darabbal bővült a Habsburg-ház fojtogató szorítása.⁴⁹ Nem kizárható, hogy riválisa sikerei, és esetleges Esztergomból kiinduló kisebb-nagyobb portyázó támadásai miatt, valamint mert talán kétségei támadtak a város hűsége felől is, székhelyén, Budán, Ottó nem érezte magát biztonságban, ezért úgy döntött, hogy ottani hívei lojalitásának ébrentartása, gyérülő társadalmi bázisának megerősítése, illetve gyarapítása érdekében ellátogat az ország tiszántúli részébe és – a Károllyal a közelmúltban félreérthetetlenül szembehelyezkedett – Kán nembeli László tartományuraságába, Erdélybe is. Mindenekelőtt a Szebenben és északon, Beszterce vidékén nagy számban élő szászok felkeresésében reménykedett, akik feltehetően

46 MNL OL DF 277 259., kiadatlan oklevél, regesztája: AO II. 114. sz.

47 MNL OL DL 29 108., közöletlen irat, regesztája: AO II. 196. sz.

48 László kivárára játszó politikájára: Pataki József: *Anjou királyaink és a két román vajdaság*. (Értekezések az Erdély és Kelet-Európa története c. tárgyköréből. 2.) Kolozsvár, 1944. (továbbiakban Pataki, 1944.) 18.; Tudor Salagean: *Transylvania against Charles Robert: Voivode Ladislaus Kán and his Position in the Contest for the Hungarian Crown (1301–1310)*. In: *La diplomatie des états Angevins aux XIIIe et XIVe siècles. (Diplomacy in the Countries of the Angevin Dynasty in the Thirteenth–Fourteenth Centuries.) Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest 13–16 septembre 2007*. Sous la direction de Zoltán Kordé – István Petrovics, Roma – Szeged, 2010. 117–123. (továbbiakban Salagean, 2010.) különösen: 117–121.

49 Skorka, 2014. 636–637.

követek révén már korábban is hívták, sürgették, hogy jöjjön el közéjük.⁵⁰ Egykorú német forrásunk szerint elindulta előtt László vajdával is kapcsolatba lépett, sőt a tartományúr javaslatára felmerült, hogy nőül veszi annak leányát. Nem elképzelhetetlen, hogy a vajda német származású, állítólag a bajor hercegi családdal távolabbi rokonságban lévő feleségétől származott az ötlet, vagy legalábbis ő közvetítette a király és férje között az ügyben, de hasonlóképp az szintén lehetséges, hogy Ottó részéről, tanácsadói javaslata nyomán vetődött fel a házasság gondolata.⁵¹ Ottó ekkor egyébként már igencsak benne járt a korban, 46 éves múlt, és épp negyed százada, első hitvесе korai halála óta özvegy volt, ami kissé ritka dolognak számított fejedelmi származású férfiak esetében. Ráadásul, míg testvérének és felső-bajorországi unokafivérének számos utóda született már ekkorra is, neki nem volt gyermeke sem, így felettébb időszerűnek látszott egy új házasságkötés. Egy reménybeli fiúgyermek, azaz majdani trónörökös gyaníthatóan hatalmi helyzetét illetően is számottevő előnyt jelentett volna, annál is inkább, mert ellenlábasa szintén nem büszkélkedhetett utóddal.⁵² Kán László támogatásának esetleges elnyerése másrészt pedig óriási előrelépésnek, akár döntő fordulatnak ígérkezett a koronáért, illetve az egyedüli főhatalomért vívott harcban.

Ekkortájt, 1307 első hónapjaiban bukkanhatott fel Ottó hívei sorában, illetve valószínűleg Budán is Borsa nembeli Beke, aki néhány évvel korábban még Károly oldalán, annak zászlói alatt serénykedett.⁵³ A hirtelen pártváltást természetesen a legkevésbé sem nevezhetjük meglepő, avagy szokatlan történésnek, számos példát ismerünk rá ugyanis ezen zavaros években. Bekével azonban néhány hónap múltán ismét az ellentáborban, Károly közvetlen környezetében találkozunk, sőt, mint látni fogjuk, rendkívül értékes szolgálatot tett annak érdekében, ami alapján igen csábító feltételeznünk: a lépés egy Ottó ellen jó előre kitervelt, mindamellett komoly kockázatokat rejtő összeesküvés része volt.⁵⁴

50 UGDS I. 272–274.; Pór, 1891. 446.

51 Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CFH I. 592.; Anonymi monachi Bavari Compilatio chronologica rerum Boicarum. In. CFH I. 282.; Hóman Bálint: A rendiség kialakulásának kora. In. Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. II. Bp., 1936.² (továbbiakban Hóman, 1936.) 48.; Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. (Magyar História.) Bp., 1987. (továbbiakban Bertényi, 1987.) 42.

52 Pór, 1895. 26.; *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*. I–II. Herausgegeben von Wilhelm Karl von Isenburg, Marburg, 1965. (továbbiakban Isenburg, 1965.) I. Tafel 26.

53 AO I. 317. sz.; AO II. 232. sz.

54 Csák nembeli Máté Vencel király pártjának egyik vezére volt, legkésőbb 1304 őszén azonban áttért Károly oldalára. Ákos nembeli István szintén Vencel egyik fő

Ottó – a valódi kincsként őrzött Szent Koronát magához véve – legkésőbb 1307. február első napjaiban el is indult a keleti országrészbe, 8-án pedig már a Borsa fivérek tartománya területén, Váradon tartózkodott, ahol Balog-Semjén nembeli Mihály fia István és testvérei javára intézkedett.⁵⁵ A nevezett Mihály fiai tekintélyes szabolcsi és szatmári nemesek, és nem mellesleg – nagyjából két évtizede, még a IV. László országlása végén lezajlott heves belharcok óta – Aba nemzetségbeli Omodé legelszántabb ellenségei voltak, érthető tehát, hogy miért épp most folyamodtak a királyhoz: adja vissza az abaúji nagyúr által még akkoriban jogtalanul elfoglalt birtokaikat, miként az oligarcha pártállásának ismeretében az is mintegy természetes, hogy Ottó készséggel teljesítette kérésüket. A család szóban forgó tagjai egyébként korábban a Borsákkal is harcban álltak, de ekkorra már, bizonyval felismervén, hogy a két irdatlan erejű tartományuraság közé szorulva hosszabb távon esélyük sincs, kénytelen-kelletlen behódoltak azoknak, és szervienseikké lettek.⁵⁶

párthívének számított, de 1304. ápr. előtt hasonlóképp átment az ellentáborba. Pór A. véleménye szerint Beke akár a feltételezett cselszövés „rendezője” is lehetett. Ld. Pór, 1895. 31.; Kristó, 1986. 107–108.

55 MNL OL DL 50 643., kiadása: AOkm. I. 121., regesztája: AO I. 120. sz. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Ottó bihari, majd erdélyi látogatásával áll összefüggésben Héder nembeli Miklós tárnokmester egy évszám nélkül, dec. 23-én kelt oklevele. Ld. DF 25 165., kiadása: RDES I. 356., regesztája: *Erdélyi okmánytár. (Codex diplomaticus Transsylvaniae.) Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* II. 1301–1339. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 40.) Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Bp., 2004. (továbbiakban: EO II.) 203. sz. Biter fia Miklósnak küldött *missilis*ében a tárnokmester arról tudatja a címzettet, hogy a király jan. 8-án László vajda és Borsa nembeli Kopasz nádor meglátogatására indul, és javasolja, hogy amennyiben személyesen nem tudna a tárgyalások helyszínére menni, testvérét vagy szolgáját küldje oda. Jakó Zs. 1312. dec. 23-ára datálta a kiadványt, amit Zsoldos A. is elfogadott. Ld. EO II. 203. sz.; Zsoldos Attila: *Erdélyi háborúk a 14. század elején.* In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század).* Szerk. Pósán László – Veszprémy László, Bp., 2016. 198–231. (továbbiakban Zsoldos, 2016.) e helyt: 204. A levél ugyanakkor Miklós első tárnokmestersége idején, 1306 végén is kelhetett és a király tervezett útja Ottó 1307. febr. eleji váradi tartózkodására és nem sokkal későbbi erdélyi látogatására is utalhat, annál is inkább, mert I. Károly 1311–1313 közötti itineráriumába egy esetleges jan.–febr.-i kelet-magyarországi, főként pedig erdélyi utazás felettébb nehezen illeszthető be. Vö. Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323).* = *Századok*, 122/1–2. 1988. 89–146. (továbbiakban Engel, 1988.) itt: 103.: 62. jegyz., 136–137. Ez – ha felvetésünk helytálló – azt is jelentené, hogy Ottó már 1306. dec. közepén Biharba készült, valamint, hogy Kopasz nádor már ekkor a pártjához tartozott.

56 Zsoldos Attila: *IV. László és a Kállaiak ősei.* = *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 42. Nyíregyháza, 2000. 77–79.; Bárány Attila: *Debreceni Dózsa küzdelme*

Így Ottó döntése értelmében, legalábbis elvi lehetőségük nyílt elvesztett fekvőségeik visszaszerzésére, aki viszont újabb megbízható, és riválisa, Károly legfőbb támogatóját alighanem egyenesen gyűlölő híveket nyert személyükben. Ottó hetekig a Borsák tartományában időzött, és alkalmassint március 4-én is ott tartózkodott, amikor is egy szintén vezető famíliásuknak számító rokonukat, debreceni András fia Dózsát adományozta meg.⁵⁷ *Privilegium*ában a király Borsa nembeli Tamás mindhárom fiát hívének nevezi, és Kopasznak a nádori címet is megadja, ami alapján úgy tűnik, hogy viszonyukban döntő fordulat következett be a közelmúltban, Ottó bizalmába, valamint kegyébe fogadta őket és – ennek jeleként is – az ő vendégszeretetüket élvezte e napokban. A Képes Krónika tudósítása szerint a király Beke társaságában folytatta útját Erdélybe, aki talán kalauza is volt a számára természetyszerűleg teljesen ismeretlen tájakon.⁵⁸ Ottó előbb Besztercére, az ottani szászokhoz látogatott el, ahol a már említett okleveles forrásaink szerint a szebeniek követei megkérték, őket is keresse fel. Alighanem a meghívásnak is eleget kívánt tenni, de leginkább azért folytathatta útját dél, a tartomány belső részei felé, hogy a nagy hatalmú vajdával mielőbb találkozzék.⁵⁹ Mint fentebb már utaltunk rá, elképzelhető, hogy a kérdéses segesdi tartózkodására valójában ekkor került sor, és a hivatkozott periratokban szereplő helynév a Segesvár közeli települést jelöli.⁶⁰ Sajnos, részint ebből kiindulva csak további találgatásokba bocsátkozhatnánk, ezért helyesebb elfogadnunk, hogy Ottó útvonalával, illetve személyes sorsával kapcsolatban a besztercei tartózkodását követő hónapokban, amelyek egyúttal rövid életű magyar királysága utolsó hónapjai voltak, nem tudunk mondani semmi biztosat. Mindössze egyetlen, ámde annál fontosabb, sőt, túlzás nélkül rendkívüli jelentőségű eseményt örökítettek meg forrásaink, jelesül, hogy Ottó – az

a bihari oligarchákkal. In. *Debrecen város 650 éves. Vároštörténeti tanulmányok.* (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai 7.) Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 67–113. (továbbiakban Bárány, 2011.) itt: 72.

57 MNL OL DL 1701., kiadása: CDH VIII/1. 219–220., regesztája: AO II. 131. sz.; vö. Bárány, 2011. 77–78.

58 *Chronicon pictum.* In. CFH I. 661.

59 UGDS I. 273–274.; Valaczkai László: Ottó. In. *Magyarország vegyes házi királyai (1301–1526).* Szerk. Kristó Gyula, [Szeged,] 2003. 15–22. (továbbiakban Valaczkai, 2003.) e helyütt: 20.

60 UGDS I. 273.; A kutatók közül csak Pór A. vélekedett így, ld. Pór, 1895. 30.

ideillő népmesei fordulattal élve: hogy, hogy nem – Kán nembeli László fogságába, a Szent Korona pedig szintúgy annak kezére került.⁶¹

A híres-nevezetes királyfogás valamennyi körülménye ismeretlen, és korántsem eldönthető, hogy a gyanútlan király azt megelőzően végül találkozott-e egyáltalán a vajdával, illetve, hogy az ténylegesen maga, „saját kezűleg” ejtette rabul, avagy a meghökkentő akciót bizalmasai hajtották végre. Szintúgy nem tudjuk, hogy a tartományúr mikortól, hol és mennyi ideig tartotta fogva Ottót, kút főink ugyanis tömören csupán annyit írnak: miután elfogta a királyt, „*sok napig láncon tartotta várában*”.⁶² A dolog körüli nagymértékű bizonytalanság dacára, már csak az esemény súlya miatt is, érdemes arra rövidebben kitérnünk. Amennyiben a segesdi táborozás helyszíne mégiscsak a szászföldi település volt, úgy következőképp a király számottevő fegyveres erővel rendelkezett az otléte körüli napokban–hetekben, mi több, elképzelhető, hogy sereggel indult meg Budáról, és ment Erdélybe. Egy közelkorú dél-német forrásunk szerint Ottó valamiféle csel révén, I. Albert király ármánykodása következtében került fogságba, ami, legalábbis az értesülés első része vonatkozásában, hihetőnek látszik.⁶³ Az Ottó fogságra vetése és bebörtönzése hátterében meghúzódó, aligha felderíthető történések, valamint Borsa nembeli Beke újabb, szélesebb pártváltása között ugyanis valószínűleg joggal tételezhetünk fel szoros, akár még ok-okozati természetű összefüggést is. Ennek megvilágításához Erdélyt elhagyva vissza kell térnünk a „*medium regni*”-ben ugyanekkoriban lezajlott, Ottóra nézvést nem kevésbé hátrányos eseményekhez.

1307. június 1-jén – a cseh fogságból frissen hazatért – Werner fia László, illetve Csák nembeli János csapatukkal az éjszaka leple alatt, vélhetően néhány átállt polgár segítségével bejutott Buda várába, és elfoglalta azt.⁶⁴ Petermann bíró el tudott menekülni, de a Károly-ellenes városi tanács többi tagjának nem volt szerencséje, a támadók lovakkal, kötélén vonszolva ölték meg őket, a pápa és a főpapok kiközösítésének néhány évvel korábbi tragikomédiájában részt vett, „szakadár” papokat

61 Chronicon pictum. In. CFH I. 661.; Andreae presbyteri Ratisponensis Chronicon de ducibus Bavariae. In. CFH I. 73.; Pör, 1891. 446.

62 Chronicon pictum. In. CFH I. 661.; Chronicon Poseniense. In. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1938. (továbbiakban SRH II.) 48.

63 Anonymi monachi Chronicon Osterhoviense. In. CFH I. 592.; vö: Anonymi monachi Bavari Compilatio chronologica rerum Boicarum. In. CFH I. 282.

64 Chronicon pictum. In. CFH I. 661.; Salamon Ferencz: *Budapest története*. II. Bp., 1885. (továbbiakban Salamon, 1885.) 303–304.

pedig Tamás esztergomi érsek kezére adták. I. Károly nem sokkal később, szeptember 3-án, annak javára kelt adománylevele szerint Buda bevételében ugyanakkor Beke is kitüntette magát, ami tekintve, hogy néhány hónappal, vagy csak hetekkel azelőtt még Ottó mellett, híveként exponálta magát, és Erdélybe kísérte azt, meglehetősen gyanús momentum.⁶⁵ Albert fiának, Frigyes osztrák és stájer hercegnek ezenfelül ismeretes egy sajnos nem megnevezett magyar előkelőhöz írt levele, amelyben a herceg egyfelől a Károly iránti hűségre buzdítja a címzettet, valamint arra kéri: támogassa jelen sorai átadóját abban, hogy megbízása szerint – rokona, a király ügyének előmozdítása érdekében – eljusson László erdélyi „comes”-hez. A levél keltezetlen is, de minthogy abban Frigyes a testvérét királynak nevezi (akit következésképp csakis Rudolf cseh uralkodóval azonosíthatunk, miként az is csaknem bizonyos, hogy a László comes megnevezés a vajdát jelöli), illetve arról élő személyként beszél, a *missilist* 1306. szeptember és 1307. július eleje–dereka – a fivér prágai trónra lépése és elhunyt – közé datálhatjuk.⁶⁶ A Habsburgok a jelek szerint tehát összeköttetésben álltak, de legalábbis törekedtek annak megteremtésére Kán nembeli Lászlóval, ami közvetve alátámasztani látszik a – tárgyban mellesleg valószínűleg nem teljesen elfogulatlan – *Chronicon Osterhoviense* azon fenti információját, miszerint a vajda Albert intrikáinak következtében fogta el Ottót.⁶⁷ Mindezek Borsa nemzetségbeli Beke ugyanekkortájt történt újbóli villámgyors pártváltásával, viharos Buda alá érkezésével, továbbá a vár – épp ezen homályos hónapokban, Ottó a Tiszántúlon, vagy már az ország legkeletebbi részeiben való tartózkodása idején végrehajtott – elfoglalásával együtt határozottan valamiféle nagyszabású, határokon átívelő konspirációt sejtet. A feltevés bizonyítására – fájdalmunkra – nincs lehetőségünk, de úgy véljük, elég sok, önmagában másként nehezen megmagyarázható mozzanat utal arra, hogy Ottó valóban régi ellenlábasai, a Habsburgok áldozata lett, és messterkedéseikben, illetőleg ravasz tervük kivitelében, alighanem Károly király tudtával, a magyar bárói elit több tagja – köztük talán Beke – is szerepet vállalt.⁶⁸

65 MNL OL DL 1710., közlése: AOkm. I. 131–133., regesztája: AO II. 232. sz.

66 A levél másolatát a 19. század közepén Wiener Hofbibliothek-ben őrizték, Cod. philol. 383. f. 5. jelzet alatt, kiadása: OG II. 402., regesztája: AO II. 65. sz.

67 Anonymi monachi *Chronicon Osterhoviense*. In. CFH I. 592.; Anonymi monachi *Bavari Compilatio chronologica rerum Boicarum*. In. CFH I. 282.; Salagean, 2010. 119.

68 Beke ebben való esetleges részvételére ld. Pór, 1895. 31.; általában az osztrák intrikákra vonatkozó, a korban leginkább valószínűleg Bajorországban népszerű véleményekre: Valaczkai, 2003. 20.

Mint már említettük, Ottó erdélyi tartózkodásának, illetve az azzal egyidejűleg lezajlott országos eseményeknek a kronológiája nem ismert, és alkalmasint felderíthetetlen is. Ilyenformán lehetséges, hogy a király még jóval 1307. május vége előtt László vajda fogságába került, amiről, vagy mert maga is jelen volt, vagy csak valaki által biztos értesülést szerezvén, Beke lóhalálában Károlyhoz, vagy egyenesen Buda alá, Werner fia Lászlóékhöz sietett a döntő fontosságú hírral. Eszerint, amennyiben persze igazunk van a kérdést illetően, Buda megtámadása részint Ottó elfogása és hosszas raboskodása miatti – immár könnyen megjósolható és bizonyosnak ígérkező teljes körű – bukásának mintegy következménye volt, és maga a váratlan fordulat leginkább április folyamán, esetleg május első felében történt.⁶⁹

Könnyen lehet ugyanakkor, hogy Buda elvesztése, valamint talán egy még későbbi esemény is megelőzte Ottó fogságra vetését, és valójában az előbbi, vagy a kettő együttesen eredményezte vesztét. 1307. augusztus 10-én V. Kelemen pápa, oklevelében felidézve a magyar trón körüli viszály és küzdelem sokéves történetét, VIII. Bonifác a nápolyi Anjouk javára 1303-ban meghozott ítéletét helyben hagyva, *excommunicatio* és *interdictum* büntetése alatt megparancsolta Ottó híveinek, hogy hagyjanak fel a Károly és nagyanyja, Mária királyné elleni tevékenységükkel, továbbá – általában – mindenkinek, hogy Ottó és támogatói számára ne nyújtsanak segítséget Magyarország elfoglalásában és bitorlásában, valamint, hogy a bajor uralkodót, vagy esetleges más trónkövetelőt ne merészeljék az ország királyának nevezni.⁷⁰ Ottót ugyanezen büntetések terhe alatt, ugyanerre utasította bullájában, felszólítván hogy a Magyarországra vonatkozó „*állítólagos*” jogait egy éven belül terjessze az Apostoli Szék elé, hozzátéve: amennyiben ezt nem tenné meg, bármilyen bíróság előtt örök hallgatásra kötelezi. Két nappal korábban a pápa Poitiers-ben Gentile Partino da Montefiore, Hegyi Szent Mártonról (*Sancti Martini de Monte*) címzett presbiter-bíborost (1300–1312) „*de latere*”, azaz teljes körű felhatalmazással a Szentszék követeként Magyarországra és Lengyelországba küldte, elsősorban nyilván azért, hogy – az 1303-as ítéletnek érvényt szerezve – Károly királyságának megerősítésén munkálkodjék.⁷¹ A kardinális másik kiemelt feladata az anarchikus viszonyok miatt

69 Ekként vélekedett Pór A.: Pór, 1895. 31.

70 MNL OL DF 291 236., kiadása: *Vetera monumenta historica Hungariam sacra illustrantia*. I. Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, Romae, 1859. (továbbiakban VMHH I.) 417–421., regesztája: AO II. 221. sz.

71 MNL OL DF 273 019., közlése: *Acta legationis cardinalis Gentilis*. (*Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.*) (Monumenta Vaticana

vészesen megrendült egyházfegyelem mielőbbi és szigorú helyreállítása volt. Számos, a *legatio*val kapcsolatban kiadott oklevele között Kelemen – egyéb jogosítványok mellett – előrelátóan azt sem mulasztotta el engedélyezni bíborosának, hogy amennyiben küldetése során szükségesnek érzi, érsekek, püspökök, világi fejedelmek és főurak ellenében egyházi fenyítékeket alkalmazhasson.⁷² A pápai bulla legkorábban feltehetően csak augusztus vége tájt érkezett meg az országba, így szeptember előtt László vajda aligha értesülhetett tartalmáról, valószínűsíthetően akkor, amikor Ottó már a foglya volt. Annak tehát – meglátásuk szerint – ily módon nem lehetett része a vajda megdöbbentő lépésében, másfelől azonban kihirdetése nem kisebb eredménnyel járt, mint hogy uralma összeomlását teljessé és visszafordíthatatlanná téve, betetőzte Ottó bukását.

Károly mindeközben, valószínűleg még a nyár első felében, számos bárója társaságában bevonult Budára, és a várban rendezte be új, immár állandó székhelyét. Ezekben hónapokban érhetette az országot az a szerb támadás, amelyről a király október 13-án kelt *privilegiuma* számol be.⁷³ Az esemény viszonyított időpontjának meghatározása azon alapul, hogy az oklevél megemlíti: az adományosok Budára, a királynak küldték el az ellenségtől zsákmányolt zászlót, azaz a székvárost ekkorra Károly már bizonyosan birtokba vette, és erről már a Szerémségben is értesültek. Bár a magyar kutatás egységesen úgy véli, hogy II. István-Milutin király (ur.: 1282–1321) csapatai törtek be az úgynevezett Innenső Szerémségre, a magunk részéről azonban nagyon is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a támadást valójában a volt szerb uralkodó, Milutin bátyja, István-Dragutin csapatai hajtották végre.⁷⁴ Vitathatatlan ugyanis egyfelől, hogy amíg egy évtizeddel később Milutin és Károly között mély, háborúhoz vezető konfliktus feszült, sőt, hosszú ideig a szerb király expanzív törekvései jelentették a legnagyobb fenyegetést az országra, másrészt pedig a trónról javára lemondott fivére, Dragutin, Caroberto apai nagyanyjának, Mária nápolyi királynénak a sógora, tehát az Anjouk elvi szövetségese volt, a századforduló körüli években, különösen pedig 1300 ősze után ugyanakkor nincs semmi érdemleges információnk a magyar király és a Nemanja-ház két

historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus 2.) Edidit Antonii Pór, Budapestini, 1885. (továbbiakban AG) 7–8., regesztája: AO II. 201. sz.; Gentile bíboros életútjára ld. Umberto Betti: *I cardinali dell'Ordine dei Frati Minori*. (Orizzonti Francescani. Collana di cultura francescana 5.) Roma, 1963. 29–30.

72 Kiadásból ismert okmány: AG 10., regesztája: AO II. 208. sz.

73 MNL OL DF 285 245., kiadatlan oklevél, regesztája: AO II. 247. sz.

74 Kristó, 1988. 27.

említett tagjának viszonyáról.⁷⁵ Ilyenformán egyáltalán nem bizonyos, hogy 1307 táján Károly Milutinnal ellenséges, illetve Dragutinnal baráti viszonyban állt. Emellett érdemes azt is fontolóra vennünk, hogy a Nemanja-uralkodócsalád 1282-ben megejtett dinasztikus országmegosztása nyomán István-Milutin a korabeli szerb állam déli – hozzávetőleg kétharmad – részét kapta meg, az uralma alá tartozó területek tehát nem voltak határosak a Magyar Királysággal, és aránylag nagyobb távolságra feküdtek attól. Másfelől Milutin és testvére kisebb-nagyobb megszakításokkal legalább egy évtizede hadakoztak egymással, így az sem kizárható, hogy egy Dragutin elleni támadás alkalmával a szerb király serege – gazdag zsákmány reményében – Magyarországon is kipróbálta a fegyvereit.⁷⁶ Akár Dragutin, akár öccse csapatai törtek be a Szerémbe és a környező megyékbe, az mindenesetre valószínű, hogy portyázók közül nem túl sokan juthattak haza szerencsésen a rabolt javakkal, ugyanis egy Ugrin mester szervienseiből verbuválódott sereg, átkelve a Száván, megütközött velük, legyőzte, és szétszórta őket.

1307. szeptember eleje tájt a király, kíséretében a két érsekkel, több püspökkel, a tárnokmesterévé kinevezett Csák nembeli Ugrinnal, valamint Aba nembeli Omodé, Rátót nemzetségbeli Domonkos és Ákos nembeli István nádorokkal kisebb körúton járt a Duna–Tisza köze északi részén: 21-én Körös mellett, 29-én pedig Ócsán keltezett.⁷⁷ Ugyanekkoriban, bizonyos mértékig még szeptember elején, október 9. tájára, Rákos mezejére hívta

75 Engel, 1988. 114–115., 127.; Kristó, 1988. 55. Dragutin felesége Katalin hercegnő, V. István magyar király leánya volt. Ld. Wertner Mór: *A középkori délszláv uralkodók genealógiai története*. (Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár 28.) Temesvár, 1891. (továbbiakban Wertner, 1891.) 61–63.; a nápolyi Anjouk és a szerb uralkodók 1301 körüli kapcsolataira: Đura Hardi: Petrovaradin – the “Seat” of Charles Robert of Anjou. In: *The Cultural and Historical Heritage of Vojvodina in the Context of Classical and Medieval Studies*. (Faculty of Philosophy Department of History. Monographs 61.) Ed. by Đura Hardi, Novi Sad, 2015. 139–168. (továbbiakban Hardi, 2015.) e helyt: 162–164.; Aleksandar Krstić: The rival and the vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić. = *Banatica*, 26/2. 2016. 33–51. (továbbiakban Krstić, 2016.) e helyütt: 40–41.

76 Az 1310 előtti szerb–magyar háborúskodásról megemlékező forrásaink „*Stephanus rex*” néven emlegetik a katonai konfliktust kirobbantó, kérdéses kilétű délszláv uralkodót (MNL OL DF 285 245.; AG 313.; AOkm. I. 197.). Milutint ugyanakkor későbbi, 1319 körül kelt okleveleink rendre Uros néven említik, ami alapján a Károly uralkodásnak első évtizedében történt szerb támadásokat inkább Dragutinhoz kapcsolhatjuk. A nézetünket gyámolító további észrevételeinket és érveinket bővebben kifejtve és a hivatkozásokkal ld. alább.

77 1307. szept. 21.: MNL OL DF 264 134., kiadása: RDES I. 234., regesztája: AO II. 237. sz.; szept. 29.: csak kiadásból ismert: AOkm. I. 135., regesztája: AO II. 239. sz.

össze első(?) országgyűlését. A *congregatio* meghirdetését alkalmasint Károly régi, bennfentes hívei tanácsolták az uralkodónak, és fő, ha nem épp egyedüli célja – mint az ottani történésekből elég világosan kitetszik – az lehetett, hogy a megjelentek nyilvánosan tanúságot téve iránta való elkötelezettségükről és lojalitásukról, hivatalos országgyűlési végzésben is elismerjék uralma jogszerűségét, és kinyilvánítsák, hogy egyöntetűen elfogadják, illetve őt tekintik az ország törvényes királyának.⁷⁸ Minde mellett a gyűlés jó lehetőséget kínált arra is, hogy Károly felmérhesse: pillanatnyilag milyen társadalmi elfogadottsággal, támogatottsággal bír az országban, és, természetesen elsősorban az egyházi és világi elit tagjai közül, kik azok, akik, esetleges távolmaradásuk miatt továbbra is – egyre inkább gyérülő – ellenzékéhez sorolhatók, vagy az egyértelmű politikai állásfoglalás következetes elodázását választók táborába tartoznak.

Ezen őszi napokban érhetett véget Ottó vakmerő, kezdetben reményteli, végül azonban teljes balszerencsébe fordult magyarországi kalandja. Hazai és külföldi forrásaink két, némileg eltérő változatban beszélnek el a király fogságba esése utáni sorsát, a Pozsonyi Krónika arról tudósít, hogy László vajda, miután hosszabb ideig rabságban tartotta, Szegeden „kénye-kedvére” átadta Csák nembeli Ugrinnak, aki aztán urával, Károllyal Ottót kiűzte az országból, míg német kútfőink úgy tudják: a bukott király kényszerű külföldre távoztáról „saját hatáskörben”, maga az erdélyi oligarcha gondoskodott.⁷⁹ A főhatalom kivételes tisztelettel övezett felségjelvénye, a királyi korona természetesen a nagyúr birtokában maradt. Ottó „kiszabadulásának” körülményei, kellemetlen fordulatokban szintén bővelkedő hazajutásának útvonala és egyéb részletei nemkülönben kérdésesek, így legfeljebb valószínűsíthető, hogy Ugrin, vagy Kán nembeli László Havasalföldre vitette, ahonnan egy újabb fogságba esés után a Halics–volhíniai Fejedelemség területére ment. Ott feltehetően hasonlóképp igencsak hideg fogadtatásban részesült, lévén a helyi uralkodó, I. György (Jurij Lvovics) fejedelem (ur.: 1301–1308?) Károly király rokona és szövetségese volt.⁸⁰ Innen Poroszországba, majd minden bizonnyal a – Károllyal szintén baráti kapcsolatot ápoló – Krakkói Nagyfejedelemség-

78 Salamon, 1885. 305–306.; Pór, 1895. 33.

79 Chronicon Poseniense. In. SRH II. 48.; Matthiae Neoburgensis Chronicon. In. CFH I. 1612.; Pór, 1891. 446. Kristó Gy. Ottó átadását taktikai lépésnek tartja. Ld. Kristó, 1978. 90.

80 Andreae presbyteri Ratisponensis Chronicon de ducibus Bavariae. In. CFH I. 73.; Viti Arnpeckii Chronicon Austriacum. In. CFH III. 2648.; Otacher szerint Ottó Prágában is megfordult 1308 elején. Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1946., b. hasáb – 1948., j. hasáb

gen keresztül Sziléziába vezetett útja, ahol előbb, újfent, harmadszor is elzárták, de hamar kiengedték a fogságból, és legott eljegyezte vendéglátója, (III.) Henrik glogówi, ścinawai, żagańi és nagy-lengyelországi fejedelem (ur.: 1274/1290/1305–1309) leányát, Ágnest. Csak 1308. február végén ért haza Alsó-Bajorországba, és bár élete végéig, makacsul viselte és megkövetelte magának a „*rex Hungariae*” címet, valamint nem tett le arról, hogy visszatér magyar földre, és újrakezdi a harcot elvesztett királyságáért, az csupán soha meg nem valósult terv maradt.⁸¹

A *generalis congregatio* megtartására nagy valószínűség szerint Ottónak az országból való eltávolítása után került sor. A pesti Szent Péter ferences kolostorban, illetve az attól keletre elterülő mezőn összegyűlt főurak és nemesek, élükön Ugrin tárnokmesterrel, Aba nembeli Omodé, Borsa Kopasz, Ákos nembeli István és Rátót nemzetségbeli Lóránd nádorokkal, október 10-én, miként az e napon, közösen kiadott oklevelükben áll; „*a királyság jó helyzete és haszna érdekében, alapos előzetes megfontolás után*” Tamás és Vince érsekek, valamint a jelen lévő számos püspök előtt egy akarattal jelentették ki, hogy Károlyt és utódait Magyarország királyaként, illetve törvényes uraként elismerik, és engedelmességet fogadnak neki.⁸² Előírták, hogy mindazok, akik illetéktelenül a királyi, vagy a királynéi méltósághoz, az egyházhoz, az ország nemeseihez vagy bármely más lakójához tartozó tisztséget, birtokot, vagy bármiféle jogot bírnak, és nem tudják bizonyítani, hogy a sajátjuk, adják vissza azt, valamint, hogy a „*szolgaságba kényszerített*” nemesek szabadon szolgálhassanak bárkinek, akinek csak akarnak. Kijelentették, hogy azon személyeket, akik továbbra sem vetnék alá magukat Károly uralkodói hatalmának, legyenek azokat bármilyen magas állásúak vagy rangúak is, egyként hűtlennek és közellenségnek fogják tekinteni. Minderre Tamás érsek kezébe ünnepélyes esküt tettek, vállalván, hogy a fogadalmaikat megszegőket, ugyancsak mint hűtleneket és a köz ellenségeit, *excommunicatio*val sújtsák, ezenkívül pedig személyük és javaik adassanak a király kezébe.⁸³

Végigtekintve a Károly iránti hűségüket kinyilvánító főurak névsorán, azonnal feltűnik, hogy az ország tartományurai közül a talán leg-hatalmasabbak, Csák nembeli Máté, Kőszegi János és Henrik, valamint László erdélyi vajda nem vettek részt az országgyűlésen, sőt, feltehetően

81 Andreae presbyteri Ratisponensis Chronicon de ducibus Bavariae. In. CFH I. 73.; Johannis Aventini Annales Boiorum. In. CFH I. 385.; Pór, 1895. 32.; Valaczkai, 2003. 20.

82 MNL OL DL 39 259., kiadása: CDH VIII/1. 221–223., regesztája: AO II. 243. sz.

83 Salamon, 1885. 305–307.; Hóman, 1936. 49.

még képviselőt sem küldtek arra. Ezen, főként – az Anjou-ellenes párt elszánt vezéreinek számító – Kőszegi fivérek vonatkozásában nincs okunk meglepődni, de az okiratból kiderül az is, és ez már feltétlenül valamely magyarázatra szorul, hogy a Károly legfőbb drávántúli támogatói, a Baboníciók és a Subíciók sem jelentek meg a rákosmezei *congregation*.⁸⁴ A délvidéki oligarchák esetében aligha a lojalitás akár csak rövidke megígásáról lehet szó, Károly iránti elkötelezettségüknek ezekben az években is többször nyilvánvaló jelét adták, ráadásul az is elképzelhető, hogy jóllehet képviseltették magukat az országgyűlésen, azt a bárók nem említették meg oklevelükben. Az országgyűlés emellett azt is megmutatta, hogy az egyeduralomért folytatott harcban elért igen jelentékeny sikerei ellenére Károly párthíveinek táborára legalább három–négy éve óta egyetlen egy új tartományúri vagy bárói taggal sem gyarapodott, ugyanazok az előkelők álltak trónja körül, akik már 1304 közepén is őt támogatták.⁸⁵ Ilyenformán a király fennhatósága továbbra is csak az ország központi vidékeire, területének legfeljebb két ötöd részére terjedt ki, a fennmaradó óriási hányadban, jelesül a Dunántúl kis híján egészében, a Felvidék nyugati és középső megyéiben, a Maros-vidéktől délre fekvő tágas-térs alföldi régióban, és természetesen Erdélyben uralkodói hatalma többnyire egyáltalán nem, vagy minimális mértékben érvényesült. Sok tekintetben hasonló lehetett a helyzet a Károlyhoz hű nagyurak uralmi körzeteiben is, ráadásul a királynak kényesen kellett ügyelnie arra is, hogy olyan lépéseket csak végső esetben, és igen korlátozott számban tegyen, amelyek az eszközeikben egyébként szintén nem válogatós, törvényszegésekre, az egyházzal és köznemesekkel szembeni hatalmaskodásra nemkülönben hajlamos előkelői érdekeit sértenék.

Mindazonáltal nápolyi rokonsága, mint azt II. Károlynak II. Jakab aragón királyhoz 1308. január 7-én írt leveléből tudjuk, a magyarországi politikai viszonyokat illetően úgy volt értesülve, hogy Caroberto helyzete a közelmúltban számottevően javult, mivel a prelátusok, bárók és mágánások, akik hosszú időn át engedetlenséget tanúsítottak vele szemben, most elismerték királyuknak, és hűséget fogadtak neki.⁸⁶ Hozzátette még, és a nápolyi uralkodó levele e tekintetben különösen fontos, hogy hasonlóképp illő engedelmességre tértek iránta a nevezetesebb városok is, amelyek korábban visszautasították uralmát. Végezetül annak az inkább csak reménykedésnek tekinthető véleményének is hangot adott, miszerint

84 CDH VIII/1. 221.; Kristó, 1986. 115.

85 Kristó, 1999. 40–53.

86 II. Károly kiadatlan levele a 19. század végén a barcelonai Archivo de la Corona de Aragón-ban volt, regesztája: AO II. 300. sz.

ha a *Curia* Magyarországra készülő követe megérkezik oda, bizonynyal a király esetleges ellenfelei is megbékélnek majd.

Hogy mikor, mely bárók tartoztak a Károly trónjogát, illetve uralkodói voltát elutasító ellenzékiek, valamint a nyílt, egyértelmű állásfoglalást egyre csak halogatók közé, a király itineráriumában is tükröződik. Trónra lépésétől ugyanis nagy valószínűség szerint egészen 1310-ig mindössze egy ízben – az 1304. őszi, cseh királyságbeli hadjárat alkalmával, tekintélyes fegyveres erő élén – lépett olyan területre, amely nem egy megbízható híve tartományához, illetve törzsbirtokaihoz tartozott, sőt, nyilván személyes biztonsága miatt, okulva az elődei ellen elkövetett jó néhány, tevőleges erőszakkal végrehajtott felségsértés szomorú tanúságaiból, a felsorolt országrészeknek még a „*medium regni*”-hez, vagy a lojális főurai magánhatalma alatt álló vidékekhez legközelebb eső peremterületeit is elkerülte.⁸⁷ A rákosi gyűlés feloszlása után is a régóta állhatatos hátországnak számító északkeleti megyékbe indult, november 19-én Torna mellett, december 3-án a borsodi Szikszón keltezett. Ezt követően azonban – már csaknem szokásosnak nevezhető módon – ismét nagyon hosszú időre, kilenc hónapra nyomát veszítjük, és újbóli felbukkanásának színhelye sem nyújt fogódzót közelmúltbeli hollétét, vagy tevékenységét illetően.⁸⁸

A következő, 1308. év tavaszán négy, Károly további sorsát, illetve országlását döntőleg meghatározó esemény történt. Április 5-én, bizonynyal sokak, köztük a király leplezetlen öröme, elhunyt Kőszegi János volt nádor és kormányzó, a kor egyik leggátlástalanabb, roppant hatalmú oligarchája.⁸⁹ A másik fontos hírről – a dolog természetéből adódóan – Károly csak egy bő évvel később, 1309. május vége tájt értesült, de érdemes talán itt szót ejteni róla. Nagyatyja, II. Károly nápolyi király március 16-án, Marseilles-ben – mint az egyébként lényegében biztosra vehető

87 I. Károly 1301–1310 közötti itineráriumát ld. Kádár, 2015. 110–111., illetve jelen tanulmányunk végén. A király, legalábbis az okiratokból megállapíthatóan 1310. márc. végén járt először olyan területen, Bars megye székhelyén, amely nagy valószínűség szerint egy korábban ellenpárti, ilyenformán kérdéses hűségű oligarcha, jelesül Csák nembeli Máté fennhatósága, vagy közvetett ellenőrzése alatt állt (AO I. 195–198.; AO II. 855. sz.).

88 1307. nov. 19.: MNL OL DL 68 772., kiadása: RDES I. 237., regesztája: AO II. 256. sz.; dec. 3.: MNL OL DL 42 684., kiadása: *Árpád-kori oklevelek 1095–1301. (Codex diplomaticus Arpadianus.)* (Magyar történelmi emlékek. I.) Az eredetiek után közzé teszi ifj. Kubinyi Ferencz, Pest, 1867. 57–58., regesztája: AO II. 263. sz. 1308. szept. 1.: MNL OL DL 91 159., közlése: AOKm. II. 155–156., regesztája: AO II. 432. sz.

89 Ottokars Österreichische Reimchronik. In. CFH III. 1951., j. hasáb; Révész, 1891. 244.

volt – végrendeletében fiát, az elsőszülötti jogokkal még 1296-ban felruházott, és egyidejűleg calabriai herceggé kinevezett Róbertet tette meg általános örökösévé, őt és leendő utódait pedig – felettébb részletesen szabályozva a trón öröklésének az uralkodócsalád különböző ágai, illetve egyes tagjai közötti sorrendjét – kizárólag elvi lehetőséget biztosítva számára, a kérdés kapcsán egyébiránt Károlyt magát meg sem említve, gyakorlatilag kizárta abból.⁹⁰ A végakarat értelmében az unokának, noha az II. Károly elsőszülött fiának törvényes házasságból származó, egyedüli fiúgyermek volt, tehát jóval előkelőbb hely illette volna meg az utódlási listán, lényegében csak teljes atyai rokonságának kihalása esetén nyílt volna módja jog szerint elfoglalni a dél-itáliai királyság trónját. Károlynak nagyatyja mindössze 2000 uncia aranyat rendelt örökségül, és hasonlóképpen, készpénz hagyományozása révén gondoskodott annak hajadon, 17, illetve 15 év körüli hűgairól, Beatrix és Klemencia hercegnőről is. A király, akit noha az egyértelműen személye ellen irányuló, legalábbis a nagyszülői szeretet és jóindulat hiányát sejtető végakarat az előzmények ismeretében különösebben nem érhetett meglepetésként, azt mindazonáltal alighanem csalódottan és sértetten vette tudomásul, és már ekkor elhatározta, hogy saját önérzete és reménybeli leszármazottai érdekében nem hagyja magát kirekeszteni a nápolyi trón örökléséből, és ha kell, szembe is száll rokonaival negligált jogaiért.⁹¹

Május 1-jén az Aargau kantonbeli Windisch közelében unokaöccse, János címzetes sváb herceg és annak három tettestársa orvul meggyilkolta I. Albert német királyt. A tetterős uralkodó váratlan halála óriási csapás volt a Habsburg-házra, és, minthogy legnagyobb hatalmú külföldi szövetségesét, nem mellesleg pedig édesanyja bátyját veszítette el személyében, az Károlyt is igen érzékenyen érinthette.⁹²

Végül, de nem utolsósorban az ifjú király egy örömteli hírt is kapott ekkortájt: 1308. május végén hosszas késlekedés után megérkezett Spalato-ba Gentile da Montefiore bíboros-legátus.⁹³ Követi működését a dalmáciai egyházmegye sokrétű és alaposabb vizsgálódást igénylő ügyeinek rendezésével kezdte meg, amelyekbe olyannyira belemerült, hogy közel öt hónapig maradt a horvát tengerpart városaiban. Néhány hetes spalato-i tartózkodás után június közepén Trauba, ahonnét Scardonába látogatott

90 CDH VIII/1. 247–249.; Miskolczi István: A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra. = *Történeti Szemle*, 13. 1928. 18–78. (továbbiakban Miskolczi, 1928.) itt: 24–25.

91 Ibid. 26., 32.; Dümmerth Dezső: *Az Anjou-ház nyomában*. (Utazások a múltban és jelenben.) [Bp.,] 1982. (továbbiakban Dümmerth, 1982.) 251.; Bertényi, 1987. 89.

92 Lhotsky, 1967. 158–159.

93 AG 10–12., regesztája: AO II. 371. sz.

el, majd – augusztusban – Zarában időzött egy jó darabig. Ezután Zengget ejtette útba, és csak szeptember eleje körül ment tovább Zágrábba, ahol szintén heteket, talán egy egész hónapot töltött.⁹⁴ A király mindeközben, talán hogy mielőbb találkozhasék a legátussal, újfent felkereste korábbi rendszerinti tartózkodási helyét, Csák nembeli Ugrin tartományát. Szeptember 1-jén az első, igencsak egyszerű udvarának otthont adó Pétervár radon volt, és talán – az 1302 körüli ínséges időkről megemlékezve – a ciszterci kolostorban is járt.⁹⁵

Meglehet ugyanakkor, hogy a király délvidéki látogatása egy újabb szerb támadással, vagy akár egy az azt megtorló akcióval állt összefüggésben. Több ezekben az években keletkezett forrásunk utal ugyanis egy a közelmúltban, alighanem épp 1308 második felében vagy 1309 elején lezajlott szerémségi szerb betörésre.⁹⁶ Megítélésünk szerint e fegyveres konfrontációt illetően sem eldönthető, hogy melyik Nemanja-házbeli uralkodó, Dragutin, vagy az egyébként harciasságáról híres fivére, Milutin állt a háttérben, illetve intézett támadást Kelet-Szlavónia – és talán Bács megye – ellen. Mi magunk a magyar kutatás általános álláspontjától eltérően – jöllehet tagadhatatlanul nincs egyértelmű bizonyítékunk rá – úgy véljük, azt ebben az esetben is az előbbihez köthetjük.⁹⁷ A támadók, akiknek fő célja a zsákmányszerzés lehetett, feltehetően nem lebecsülendő katonai erőt képviseltek, ráadásul, mint Károly Dorozsma nembeli Garai Pál javára 1310 márciusában kelt adományleveléből tudjuk: belföldi szövetségeseik is voltak. Ezek közül bizonyos Erhard fia János

94 AG 18–23., 45–53., 56–57.

95 MNL OL DL 91 159., kiadása: AOkm. I. 155–156., regesztája: AO II. 432. sz. A szerb kutatás szerint egyértelmű, hogy a király Dragutin folyamatos fenyegetése és támadásai miatt ment a Délvidékre, talán, hogy személyesen, tárgyalások révén rendezze az ellentéteket, de egy nyári hadjárat is elképzelhető, ld. Mihajlo Dinić: Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina. = *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, 3. 1955. 49–82. (továbbiakban Dinić, 1955.) itt: 64.; Hardi, 2015. 164–165.

96 Az egyik vonatkozó irat csak kiadásból ismert: AG 313., regesztája: AO II. 685. sz.; a másik I. Károly 1310. márc. 20-i adománya: MNL OL DF 265 778., kiadása: Aokm. I. 195–198. (197.), regesztája: AO II. 855. sz.; Kristó, 1988. 27. Hardi I. Károly pétervárad-i látogatása okaként mind a Dragutinnal lefolytatott tárgyalások, mind pedig egy ellene vezetett katonai akció lehetőségével számol. ld. Hardi, 2015. 164–165.

97 Kristó Gy. úgy gondolta, hogy Milutin bosszúból támadt Magyarországra, amiért a Subíciók – Dragutin oldalán – beavatkoztak a szerb dinasztia belső hatalmi harcaiba. Ld. Kristó, 1988. 28–29. Az újabb szerb szakirodalom ellenben egybehangzóan azon a véleményen van, hogy az akciót, csakúgy, mint a feltételezhető korábbi betöréseket Dragutin csapatai, a szerb uralkodó tudtával, sőt egyenesen parancsára hajtották végre. Ld. Dinić, 1955. 64–65.; Đ. Hardi 1309 tavaszára valószínűsíti a hivatkozott legátusi oklevélben (AO II. 685. sz.) említett szerb dúlásokat, ld. Hardi, 2015. 165.

szlavóniai előkelő, oldalán több társával csatlakozott is csapataikhoz, és azokkal együtt pusztított Szerém és Valkó megyében, mígnem Károly helyi párthívei a buzgó Garai Pál vezetésével szét nem verték seregüket.⁹⁸

Károly a Szerémségből szeptember első napjaiban visszatért az ország közepébe, 7-én Cegléd mellett, egy bő héttel később pedig a nagy-szigeti Lóréven volt, ahol legalább egy hetet töltött.⁹⁹ Amikor legátus végül október–november fordulója tájt megérkezett Budára, gyaníthatóan már a király is a városban tartózkodott, hogy személyesen tudja fogadni. Gentile, aki ferences szerzetes létére kissé érdekes módon a várbeli Szent Miklós domonkos rendházat választotta székhelyéül, alapvetően jól gondolkodván, úgy ítélte meg az általános politikai helyzetet, hogy Károly uralmának megszilárdítása érdekében az azt el nem ismerő tartományurak megnyerése, illetve hódolatra bírása nélkül egy jottányi előrelépésben sem reménykedhet, ezért – türelmes és engedékeny fellépéssel – elsősorban velük kell, és lehetőleg minél többel közülnük, valamilyen kedvező megegyezésre jutnia.¹⁰⁰ Első számú kiszemeltje az ország az idő szerinti alighanem leghatalmasabb nagyura, Csák nembeli Máté volt, akivel még Budára utazása során kapcsolatba lépett, majd, mivel a báró örvendetes módon hajlandóságot mutatott a találkozásra, azt november elejére a királyi székvárosba hívta. A tartományúr, mert saját biztonsága szempontjából az ottani megjelenését nem ítélte megfelelőnek, nem vállalta, hogy a székvárosba jön, ezért azt javasolta, hogy a pálos rend a pilisbeli Kékesen lévő monostorában ejtsék szerét a tárgyalásoknak.¹⁰¹ Gentile készségesen elfogadta a kért helyszínmódosítást, mire Máté, valószínűleg a követ, valamint a király környezetének – a báró hírhedt megbízhatatlanságát jól ismerő – tagjaiban ezzel nem kis meglepetést keltve, azon nyomban el is ment Kékesre, így november 10-én létrejött a valóban történelminek nevezhető találkozó.

Mind a legátus, mind pedig a trencsényi oligarcha igen népes kísérettel érkezett a kékesi Szent László-rendházba, míg azonban Máté oldalán

98 Aokm. I. 195–198. (197.)

99 MNL OL DL 1173., kiadatlan, regesztája: AO II. 436. sz.; MNL OL DF 283 555., közlése: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.)* VIII. Collegit et digessit Tadija Smičiklas, Zagrabiae, 1910. (továbbiakban CDCr. VIII.) 252–253. regesztája: AO II. 441. sz.; MNL OL DF 229 866., kiadása: Wenzel Gusztáv: Budai regesták. II. közlés. = *Magyar történelmi tár*, 4. 1857. 176–178., regesztája: AO II. 459. sz.

100 A király nov. 8-án bizonyosan Budán tartózkodott: MNL OL DL 29 660., regesztája: AO II. 480. sz. Gentile székhelyére: AG 101–112.; koncepciójára és politikájára: Pór, 1895. 35–36.; Bertényi, 1987. 43.

101 CDH VIII/7. 60–63.; a helyszín körüli egyezkedésre: Ibid. 61–62.

kizárólag csak világiak voltak jelen, a királyt értelemszerűen Gentile vezetésével, vélhetően a bíbornok döntése szerint, csupán egyházi személyek képviselték a megbeszéléseken.¹⁰² Máté fiát és néhány befolyásos, törvénytírásaiban szerfelett serényen közreműködő hívét, köztük Záh nembeli Feliciánt hozta magával, míg a másik oldalon, a legátus tanácsadói között saját, itáliai klerikusai mellett, nyilván egyházmegyéik érintettsége, a Mátétól és szervienseitől elszenvedett töménytelen jogszerelem és felbecsülhetetlen kártétel okán Tamás esztergomi érsek és János nyitrai püspök, valamint két szerzetesrend magyarországi előljárója: a domonkosok és a minorita testvérek tartományfőnöke is helyet kapott. A tárgyalások viszonylag gyorsan átütő sikerre vezettek, lévén a báró késznek mutatkozott Gentile valamennyi követelését teljesíteni.¹⁰³ Megígérte, hogy aláveti magát a pápa és a bíboros-legátus parancsainak, illetve rendelkezéseinek, Károlyt elismeri a Magyar Királyság jogos örökösének, uralkodójának, valamint saját természetes urának, iránta hűséget és engedelmességet tanúsít. Vállalta, hogy az ország békéje és nyugalma érdekében Rátót nembeli Domonkos mesterrel és más főurakkal, akikkel addig viszálykodott, igazságos és méltányos egyezsége lép, és az ezen, vagy más személyekkel kötendő bárminemű megállapodásai kizárólag a király javát szolgálják majd. Végezetül minderre, fiával és a kíséretében lévő familiárisaival együtt ünnepélyes esküt tett a bíboros, a fenti egyházi vezetők és a – feltehetően a király által megfigyelőként odaküldött, szintén Kékesen tartózkodó – nagyszámú nemes előtt, amit a legátussal váltott békecsókkal meg is erősített.¹⁰⁴

Nem tűnik túl valószínűnek ugyanakkor, hogy az északnyugati országrészek – a királlyal vetekedő hatalmú, mindentől és mindenkitől független fejedelemként viselkedő – ura valóban az említett formában, számára is megfelelő ellentételezés nélkül ment volna bele a megegyezésbe, alapos okunk van ilyenformán feltételezni: annak több olyan, a hivatalos iratokból kimaradt pontja is lehetett, amelyek leginkább Máté igényeit voltak hivatottak kielégíteni. Hogy Gentile és a nádor szóbelileg egyébről is megállapodhatott, vagy legalábbis az előbbi más elvárásokat is megfogalmazott, sőt egyenesen konkrét feladatokat szabott a – neki nem tetsző mondatok hallatán sejthetően inkább bölcs hallgatásba burkolózó – nagyúrnak, közel három évvel később, 1311 július 6-án kelt kiadványának néhány részlete támasztja alá.¹⁰⁵ Lévén ezen, a Máté kiközösí-

102 CDH VIII/7. 62.; Fraknói, 1901. 123.

103 CDH VIII/7. 62–63.; AG 385–386.; Kristó, 1986. 123–126.

104 CDH VIII/7. 61–62.; AG 386.

105 AG 386–389.

tését hírül adó oklevele a báróval kapcsolatos korábbi tervei és a kékesi megegyezés teljes kudarcának legkirívóbb bizonyítéka és egyszersmind beismerése, állításait, különösen az 1308. novemberi alku tekintetében indokolt valamelyes fenntartásokkal kezelni. Az oklevél tanúsága szerint a tartományúr nem csupán alávetette magát Károly uralkodói főségének, hanem azt is vállalta, komoly fegyveres erővel és bármikor, ha kell, személyesen is részt vesz a király a lázadók elleni hadjárataiban, sőt valószínűsíthetjük, Gentile ezen túlmenően azt is értésére adta: felettébb kívánatosnak, vagy inkább: dicsőségét növelő teendőjének tekinti, hogy az uralkodó által szervezett országos akciótól függetlenül, önállóan is indítson támadásokat az azzal dacoló, vagy nyíltan szembeszegülő oligarchák, valamint nemesek ellen, és minden tőle telhetőt kövessen el a királyi hatalom kiterjesztése és megszilárdítása érdekében.¹⁰⁶ A szöveg egy rövidke félmondatban arra is utalást tesz, hogy Máté és a kardinális között az e harcok során a nagyúr kezére jutott, vagy majdan kerülendő várak, uradalmak, birtokok és más javak sorsáról is szó esett, és úgy látszik, az e kérdésben nyert nem hivatalos ellentételezést, fizettette meg – előre – szolgálatait. Alkalmasint abban állapodtak meg, hogy a lázadóktól és a királyi javak bitorlójától elfoglalt, illetve visszaszerzett fekvőségek több mint felét – egyfajta később megerősítendő adomány gyanánt – megtarthatja. Máté emellett feltételezhetően – ugyancsak informálisan – országnagyi tisztségekre is ígéretet kapott, bár lehetséges, hogy ez csak később merült fel.¹⁰⁷

Gentile bíboros végeredményben minden bizonnyal elégedetten távozott a kékesi találkozóról és tért vissza a Budára, a hírekre ott váró királyhoz. A közeljövő eseményei azonban hamarost és félreérthetetlenül bebizonyították, hogy azon főpapoknak és előkelőknek volt igaza, akik még a november 10. előtti hetekben, értesülvén a legátus Mátéval kapcsolatos merész tervéről, figyelmeztetve a nagyúr köztudott állhatatlanságára, kétszínűségére és ravaszságára, óvták és minden módon próbálták lebeszélni azt annak megvalósításáról. A trencsényi oligarcha a legkevésbé sem igyekezett ugyanis megfelelni a Szentszék követe által belé vetett, túlonúl jóhiszemű és optimista bizalomnak, a későbbi vádak szerint változatlanul és a tőle megszokott kíméletlenséggel, illetve intenzitással pusztította, dúlta és rabolta a tartománya, valamint a szomszédos terüle-

106 AG 386.

107 AG 388. Máté végül 1309–1310 fordulóján megvalósult tárnokmesteri kinevezésére ld. Kristó, 1986. 127., illetve alább.

tek egyházi és világi birtokosainak javait, és sanyargatta az országrész lakosságát.¹⁰⁸

Ha e tekintetben a legátus rosszul számolt is, ámbar korántsem lehetett biztos a dolog felől, és a nagyúr akár végül vissza is léphetett volna a találkozótól, abban nem tévedett, hogy Máté nádort sikerül rábírnia a kompromisszumra. Valószínűleg részint ennek reményétől is sarkallva, még a Budára érkezte körüli napokban, feltűnően közeli időpontra, november 18-ra, miként az esemény jegyzőkönyve fogalmaz: „*általános tanácskozást*” hívott össze a királyi székvárosba.¹⁰⁹ Ez valójában, mint egyébként az oklevél több részletéből is kiviláglik, természetesen országgyűlést jelentett, amelyre a késő őszi dátum, valamint a *congregatio* meghirdetése és kezdete közötti igen szűkös, talán három hétre tehető időkülönbség ellenére a királyság csaknem minden részéből felettébb sok nemes, klerikus és egyéb lakos sereglett össze. Az egybegyűltek túlnyomó többsége, egyfelől nagy, bizonyosan többezresre tehető létszámuk miatt, másfelől a vélhetően III. András uralkodása idején állandósult, és immáron szokásosnak tekintett gyakorlatot követve, Pest keleti és déli határában, a rákosi mezőn táborozott le.¹¹⁰

Gyaníthatóan Gentile – levélben is megerősített, baráti hangú – felhívásának téve eleget, személyesen jött el a gyűlésre Héder nembeli Kőszegi Henrik bán is, aki egyébként a kíséretében lévő szerviensei nagy száma miatt, legalábbis látszólag, szintén kiszorult Budáról. Henrik társaságában volt, és – szintén komoly fegyveres erő élén – alighanem hasonlóképp járt dédunokaöccse, Gergely fia Miklós mester is.¹¹¹ A Dunántúl déli részét és Szlavónia északi mintegy harmadát uralma alatt tartó oligarcha, Vencel, majd Ottó király egyik – fivére, János nádor melletti – leghatalmasabb párthíve, valamint a Kőszegi család új feje, ezen fennmaradt forrásaink alapján váratlan, jószerével pálfordulásnak minősíthető lépése valószínűleg vegyes reakciókat váltott ki a király környezetében. Bárói egyfelől nyilván örültek a fejleménynek, de csakúgy, mint Máté nádor esetében, a tartományúr valódi szándékait, megbízhatóságát illetően, familárisai tömegének láttán is, mindazonáltal komoly kétségeik lehettek, ami nem mellesleg ugyanakkor, hatványozva Károly és az udvar ambivalenciáját, kétségkívül elmondható a dédunokaöcs megjelenésének vonatkozásában is.

108 A Máté személyével kapcsolatos vélekedésekre: AG 385.; 1310–1311-es dűlása: AG 387–389.

109 AG 116.; Hóman, 1936. 51.

110 AG 116., 118.; Salamon, 1885. 307–308.

111 AG 116–117.; Pór, 1895. 39.

A király, Gentile bíboros, a főpapok és bárók nagyjából egy hétig tartó budai tanácskozás után november 27-én, mint Salamon F. fogalmaz: „*Magyarország történelmének egyik legszerencsésebb napján*” átkeltek a Duna túlsó partjára, és mindannyian a Pest városfalától délkeletre, a Szentkereszt-falva szomszédságában fekvő Szent Antal domonkos kolostor templomába mentek, amely körül a rákosi mezőn várakozó nemesek és más országlakosok kevéssel azelőtt már összegyűltek.¹¹² Maga a legátus, az eseményről készült egykorú közjegyzői okirat hízelgő bibliai szóképét idézve: „*a vizek rettenthetetlen halászához hasonlatosan,*” egy lélekvesztőnek tűnő csónakon, vagy kisebb dereglyén vitette át magát Pestre, majd bevonulván a domonkosok egyházába, az ülés elnökeként középtűt, a király közvetlen közelében foglalt helyet. Jobbra tőle a főpapi kar tagjai: Tamás esztergomi és Vince kalocsai érsek, Háb váci, Rád nembeli Benedek veszprémi, Kőszegi Miklós győri, János nyitrai, Márton egri, Péter pécsi, Ágoston zágrábi és Tamás vegliai püspök, balján a legrangosabb világi előkelők sora: másokon kívül az említett Henrik bán, rokona: Gergely fia Miklós mester, Aba nemzetségbeli Omodé nádor, Rátót nembeli Domonkos, fivérei: Kokas és László, Borsa Kopasz nádor, valamint Aba nembeli Kompolt fia Péter ült.¹¹³ Ugrin tárnokmester, Kán László erdélyi vajda és Csák nemzetségbeli Máté nádor nem vettek részt az országgyűlésen, de megbízottaik révén képviseltették magukat. Csakúgy, mint két héttel korábban, a kékesi megállapodásnál, jelen volt Pál, a Domonkos-rend provinciális perjele, Haymo minorita tartományi *minister*, továbbá az Ágoston-rendiek magyarországi előljárójának helyettese, Salamon testvér is.¹¹⁴ Károly elfogadottságának növekedését mutatja, hogy a „házigazda” Buda, Óbuda és Pest mellett, amelyeknek polgárai igen jelentős számban voltak jelen, több város is követeket küldött Rákosra, és akik – a főurak, nemesek, világi klerikusok és különböző rendbeli szerzetesek valódi seregével együtt – szintén ott szorongtak a templomban, vagy álldogáltak izgatottan, a már említett forrásunk tudósítása szerint: „*eltelvén a nem várt béke csodálatával,*” és „*mohón sóvárogva a köznyugalmat*”, annak falain kívül.

Gentile bíboros – jó okunk feltételezni – igen alaposan felkészült beszédére, amelyet a ferences rendben végzett intenzív és sok évtizedes pasztorációs munkája, majd pedig egyházfejedelmi tevékenysége során kiérlelt retorikai tehetségét megcsillantva, előre megírt szöveg felhasználásával

112 AG 116.; Salamon, 1885. 308.

113 AG 116–117.; Pór Antal: A történelmi jelenetek korhű rekonstruálásáról. = *Századok*, 27/5. 1893. 421–428. (továbbiakban Pór, 1893.) itt: 423–424.

114 AG 117–118.

nálása nélkül, szabadon adott elő. Nem teljesen elképzelhetetlen az sem, hogy homíliaszerű szónoklatának leglényegesebbnek tartott részeit, vagy akár egészét, magyarul mondta el; a követi megbízatásától *legatio*ja tényleges megkezdéséig eltelt nem csekély idő, valamint az országba érkezése óta eltelt fél év elvileg bőven elegendő lett volna arra, hogy magyar egyházi személyek segítségével valamilyen szinten elsajátítsa a nyelvet.¹¹⁵ Mi magunk azonban úgy véljük, ha tett is egyáltalán ez irányba lépéseket, a történelmi jelentőségű pillanatban, az ügy rendkívüli fontossága miatt aligha kockáztatta volna, hogy magyarul, ilyenformán esetleg nyelvtani hibákat vétele, rossz kiejtéssel, vagy félreérthetően fogalmazva szóljon a rendházban összezsúfolódott tömeghez, másfelől pedig azt, mint kétségkívül fontos és az Apostoli Szék követére nézvést elismerésre érdemítő körülményt, a gyűlésen történeteket megörökítő közjegyzői oklevél gyaníthatóan nem mulasztotta volna el megemlíteni. A tehát valószínűleg latinul elhangzott beszédet egy magyar klerikus, vagy épp a püspöki kar egyik tagja fordíthatta le az egybegyűlteknél. Mondandóját a Szentírás a Mennyeek országáról szóló egyik híres, Máté apostol evangéliumában szereplő példázatából vett szavakkal kezdte, jelesen azon kérdéssel, amellyel a történetbeli szolga – a gabonaveteménybe került konkoly miatt – gazdájához fordul: „*Uram, ugye jó magot vetettél a földedbe?*”¹¹⁶ Folytatván előadta, és kifejtette, hogy Magyarország termőföldjébe maga a Mindenható Atya szórt magot, amelyből számos „*kiváló, szent és tiszta életű katolikus király sarjadt,*” és akik közül az első, Szent István az ország koronáját „*a római főpap által felszentelve nyerte el*”.

Bár forrásunk, a sokszor hivatkozott jegyzőkönyv szövegében nincsen nyoma, a fejlemények alapján okkal vélelmezhető: a kardinális tovább is ment e tárgyban, és ha egyértelműen nem is mondta ki, de legalábbis burkoltan, néhány szó erejéig utalt rá, hogy a koronaküldés által szerzett jogköre révén, mint azt a pápák már több ízben is hangoztatták, az uralkodóház kihalta, vagy a királyságért folyó belső viszálykodás esetén a magyar trón betöltésének kérdésében a Szentszék jogosult dönteni, annak betartása pedig értelemszerűen mindenki számára kötelező, maga az ítélet pedig megfellebbezhetetlen.¹¹⁷ Nem tudni, hogy ezt csupán akaratlanul, az előbeszédben rejlő gyakorlati kockázatok, pillanatnyi átgondolatlanság okán, vagy épp ellenkezőleg, előre elhatározottan, a szónoklatát addig méltóságsteljes csendben és méltó tisztelettel figyelő sokaság – e kényes kérdéssel kapcsolatos – érzülete és vélekedése kipuhatolásának

115 Salamon, 1885. 309.; Fraknói, 1901. 124.

116 Máté evangéliuma 13, 27.; AG 117.

117 Pór, 1895. 40.; Fraknói, 1901. 125.

szándékával tette, mindenestre az bizonyos, hogy ezen, a magyar királyi korona a pápa általi felszentelésére és ajándékozására vonatkozó szavai csaknem helyrehozhatatlan hibának bizonyultak. Amint elhangzottak ugyanis, a jelen lévő tömeg egy része mormogni, zúgolódni kezdett, itt is, ott is kiáltozás, erősödő és már-már fenyegető zajongás támadt a tömött sorok között, mire Gentile bíbornok – megszakítván beszédét – csillapítandó a hirtelen felforrósodott kedélyeket, felszólította az elégedetlenkedőket, hogy kifogásaikat, ellenvetéseiket adják elő, illetve azokat okolják meg.¹¹⁸ Többen is szót kaptak, és valamennyien egybehangzóan mondták el: soha nem kérték, vagy akarták, hogy a „római egyház, vagy annak nevében a követ úr az ország számára uralkodóról bármilyen formában is gondoskodjék,” de azt már méltányosnak, elfogadhatónak és megfelelőnek tartják, hogy azon személyt, akit „a királyság régi és bevált szokása szerint királynak meghívtak és elismertek,” a legátus Magyarország valódi királyaként az Apostoli Szék nevében megerősítse, valamint, hogy a jövőben a pápák és maga az Anyaszentegyház rendelkezzenek az ország főpapjai, bárói és nemesei által uralkodójukul megválasztott királyok megkoronázásának és megerősítésének jogával.¹¹⁹

A heves tiltakozás oka eszerint Gentile a Szent Korona eredetével kapcsolatban tett megjegyzésének balszerencsés félreértése, vagy nagyon is tudatos félreértelmezése volt, lévén sem a legátus, sem V. Kelemen, sőt talán még – a Szentszék világuralmai törekvéseit feltámasztó és újra meghirdető – VIII. Bonifác pápa (ur.: 1294–1303) sem vindikálta magának, illetve utódainak a jogot, hogy az országnak ő válasszon és adjon királyt, csupán csak arra tartott igényt, hogy amennyiben az uralkodóház kihalta esetén több trónkövetelő is harcba száll a főhatalomért, és emiatt polgárháborús helyzet alakul ki, miként az 1301 folyamán bekövetkezett és hosszú ideje fennállott, a *Curia* döntsön a vitában, és jelölje ki, valamint erősítse meg az új királyt. Ez leginkább Bonifác 1303. május 31-i bullájából tűnik ki, amelyben a pápa már nem hivatkozott a mintegy két évvel korábban, Boccasini kardinális magyarországi és lengyelországi legátusi megbízatásakor felemlített körülményre, miszerint Szent István király koronáját és országát az Apostoli Széktől nyerte, és ítéletlevelében

118 AG 117.; Kristó, 1986. 127.; Ráczy György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István, Bp., 1996. 59.

119 AG 117–118.; Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. III. Pest, 1871. (továbbiakban Horváth, 1871.) 166.

az Anjouk, Mária királyné, illetve unokája, I. Károly (Róbert) magyar trónjogát örökösödési alapon vezette le.¹²⁰

A követ gyorsan átlátván, hogy az „ország szabadságának védelmében” felszólamló nemesek álláspontja a lényegét tekintve egyáltalán nem tér el az általa képviselttől, és Károly igényeinek és érdekeinek érvényre jutását sem akadályozza, mi több, az azonnali kompromisszumos meg egyezés annak előfeltétele és záloga, ilyképpen lehetséges, hogy a vitás kérdés további firtatása, feszegetése „az általa szerencsésen eltervezettek jóváhagyását” veszélyeztetné, engedett, és a „prelátusok, bárók és nemesek könyörgésére, kérésére, valamint kifejezett egyetértésével” Károlyt elfogadta és megerősítette a királyságban.¹²¹ Ezt követően a jelen voltak tömege egyenként és egyhangúlag hasonlóképp kinyilvánította: a jelöltet elismeri és elfogadja Magyarország királyának és örökösének, valamint neki, mint természetes urának, szolgálni és engedelmeskedni tartozik, majd pedig minderre – elébük járulva, külön-külön – ünnepélyes esküt tett a legátus kezébe, amit az annak, valamint a mellette ülő királynak adott békecsókkal is szentesített. A fellelkesült bárók és nemesek végül „örvendező taps és üdvözlő közepette” a királyt magasba, illetve a vállukra emelték, és a történelmi esemény méltó lezárásaként, hálaadásul *Te Deum laudamus*-t énekeltek.¹²²

A Pest határában tartott országgyűlés Károly és pártja nézőpontjából rendkívül fontos politikai és közhatalmi fegyvertényként értékelhető. Az előző év októberi rákosi *congregatio*hoz képest, amelyen jobbra csak a király közvetlen uralma alatt álló területek nemessége, valamint a táborához tartozó néhány oligarcha és nagybirtokos egy viszonylag szűk – és jó ideje alig gyarapodó – csoportja, illetve azok szerviensei vettek részt, a Gentile által összehívott gyűlésen, a legátus és alkalmasint részben a püspöki kar tevékenységének köszönhetően jóval nagyobb, nagy valószínűség szerint többezres, ráadásul az ország területének csaknem egészét és számos társadalmi rétegét – így, mint láttuk, a városi polgárságot, az alsóbb klérust és a szerzetesrendeket is – reprezentáló embertömeg jelent meg.¹²³ Károly újbóli megválasztása nyomán, 1308. november végétől azonban – ha Magyarországon létezett volna egyáltalán akkor ilyen uralkodói titulus – továbbra is csak választott királynak címezhet

120 VMHH I. 398.; Fraknoi, 1901. 125.

121 AG 117–118.; Pór, 1895. 40.; Deér József: *A magyarok Szent Koronája*. (Insignia Regni Hungariae – Historia Incognita.) Bp. – Gödöllő-Máriabesnyő, 2005. (továbbiakban Deér, 2005.) 183.

122 Fraknoi, 1901. 126.

123 AG 116.

és tekinthette volna magát. A jogérvényes koronázás az ismert körülmények miatt a közeljövőben sem tűnt elérhetőnek, és minthogy az utóbbi országgyűlésen az is teljesen nyilvánvalóvá vált: Károly királyságának és uralkodói hatalmának általános elismertetéséhez és az ország egészére való kiterjesztéséhez elengedhetetlen újbóli megkoronázása, ráadásul a közvélemény nem csupán a sokszázados királyavatási szertartás megtörténtéhez, de az azzal kapcsolatos hármaskötet maradátkalan teljesüléséhez is állhatatosan ragaszkodik, Gentile ekkortól a Szent Korona mielőbbi visszaszerzését tekintette elsődleges feladatának.¹²⁴ Célkitűzése megvalósításához haladéktalanul hozzá is fogott. Budára visszatérve a társaságában lévő főpapok és több meghívott báró és előkelő részvételével a berekesztett pesti gyűlés sikerén felbuzdulva, annak mintegy folytatásaként, a november–december fordulója körüli napokban úgynevezett vegyes zsinatot tartott. A gyűlés homlokterében a királyi korona körüli, valamint az uralkodó személyével kapcsolatos közjogi, illetve alkotmányos kérdések, továbbá a magyarországi egyházszervezetet az elmúlt közel egy évtized folyamán a világi hatalom, főként az oligarchák és familiárisaik részéről ért sérelmek, jogtiprások és károkozások, illetőleg – mint az nemkülönben előírt követi tennivalója volt – az aggasztó mértékben megromlott egyházfegyelem helyreállítása állt.¹²⁵

A szintén Gentile bíbornok személyes elnöklétével nagyjából egy hétig ülésező zsinat számos határozatot hozott: így egyebek mellett – azt a kánoni kiváltságokból eredeztetve, illetve az uralkodóra kiterjesztve – deklarálta a király és a prelátusok sérthetetlenségét, megtiltotta – az egyidejűleg a Szentszék oltalma alá helyezett – királyi és királynéi javak és jogok elfoglalását, egyúttal elrendelte, hogy azokat bitorlóik külön felszólítás esetén 10 napon, egyébként három hónapon belül maradéktalanul szolgáltatassák vissza. Hasonlóképp, hivatkozva Boccasini legátus vonatkozó utasításaira, tilalmazta az egyház javak jogtalan elbirtoklását és elfoglalva tartását, a püspököknek pedig kötelességé tette, hogy azok visszaszerzésére, csakúgy, mint a Károly főhatalmát megtagadók, el nem ismerők, korlátozni igyekezők, illetve a királlyal nyíltan szembeszegülők ellen, továbbá a világi hatalmasodás meggátlása és a közbéke megteremtése érdekében mindent kövessenek el.¹²⁶ Kimondta, hogy a mindenkor új uralkodó megkoronázására örök érvényűleg és kizárólag az esztergomi érsek jogosult, mindenki másnak megtiltva egyszersmind, hogy a magyar egyház feje ezen kiváltságát bármi módon elvitatni vagy csorbítani,

124 Pór, 1895. 40.

125 AG 268–297.; Fraknói, 1901. 126–128.

126 AG 272–273., 275–279., 284–285.

főképp pedig nyíltan megsérteni merészelje. A végzések valamennyi felsorolt bűntett vonatkozásában a laikusok esetében az *excommunicatio*, illetve az *interdictum*, míg egyházi személyek esetében ezeken felül a javadalom-elvétel habozás nélküli és eltökélt alkalmazására szólította fel a püspöki kar tagjait.¹²⁷ A Szent Korona bonyolult kérdéskörével – minden valószínűség szerint szintén Gentile bíboros és tanácsadói jó előre elkészített és alaposan kimunkált előterjesztése nyomán – a zsinat 3. cikkelye foglalkozott – az ügy rendkívüli fontosságának megfelelő módon szembetűnően gondos és éleslátású, valamennyi elképzelhető politikai helyzetre, illetve fordulatra megoldást kínáló részletességgel. Kimondták, hogy amennyiben a koronát László vajdától nem sikerül visszaszerezni a következő, még nem kijelölt időpontban tartandó zsinatig (ezt alatt alkalmasint országgyűlést értettek), az a határidő lejártának napjától „tiltottnak, szentségétől megfosztottnak és elvetendőnek” tekintendő mindaddig, ameddig azt a tartományúr a legátusnak, a királynak, vagy a székesfehérvári káptalannak vissza nem juttatja.¹²⁸ Egyidejűleg elrendelték, hogy az illetéktelen kezekbe került Szent Korona helyettesítésére egy új uralkodói fejék készíttessék, amelyet Gentile követ a Szentszék nevében meg fog áldani, és az országnak fog adományozni, hogy azon esetben, ha László vajda a kijelölt terminusig nem szolgáltatná vissza az eredeti, Szent István koronájának tartott felségjelvényt, Károlyt és utódait azzal avassák uralkodóvá.

A király és a majdani magyar királyok jogérvényes megkoronázásának az uralkodói fejék elbitorlása általi megakadályozásának elhárítása érdekében a budai zsinat arról is határozott, hogy amennyiben az esetleg visszakerülő Szent Koronát, vagy az annak pótlására újonnan csináltatandó diadémot is eloroznák, lefoglalnák, vagy elrejténék, az esztergomi és a kalocsai érsek a püspökök összességének, vagy legalább többségének beleegyezésével hasonlóképp vessék tilalom alá az – így az arra jogosulatlan személyek birtokába került – új koronát (is), és helyébe készíttessenek egy másikat, amelyet miután megáldották, mindenki fogadjon el és tekintszen az ország új és törvényes koronájának. Az eredeti felségjelvény, vagy az a helyett csináltatott új korona elbitorlóira, lefoglalóira és visszatartóira, és az ezeket bármi módon támogatókra a fentiekhez hasonlóan kiközösítés, illetve közösség esetén *interdictum* kihirdetését írták elő.¹²⁹ A vegyes zsinat egyéb határozatai különböző egyházi és hitéleti ügyekben rendelkeztek, így például szabályozták a *magisterek* a székesegyházak-

127 AG 271., 275., 277., 280.

128 AG 273–274.

129 AG 274–275.

ban való alkalmazását, a papok művelődését, a nyilvánvalóan törvénytelen házasságban élők megbüntetésének módját, valamint szigorúan megtiltották, hogy a klerikusok világi személytől az egyházhoz tartozó javadalmat, vagy birtokot fogadjanak el.¹³⁰

A budai tanácskozás december 3-án fejezte be munkáját, és valószínűleg ugyanekkor született meg a döntés arról is, hogy a királyság „*békés állapotáról szóló*” következő gyűlést jövő év május 8-ára, Budára hívják össze. Másnap Gentile bíbornok Tamás esztergomi és Vince kalocsai érsekeket bízta meg, hogy arra az ország főpapjait, a konventek elöljáróit és a bárókat – a kijelölt időpontra és helyre – színe elé hívják meg.¹³¹ A zsinat végzéseinek kihirdetésére ugyanakkor csak feltűnően később, az újabb gyűlés, terv szerint: 1309. május elején történt megnyitása és július dereka között, több lépcsőben került sor. A késlekedés okai sajnos nem ismertek, de az mindenestre valószínűsíthető, hogy a dolog felől a legátus döntött.¹³² Gentile személyesen vette kézbe a korona mielőbbi visszaszerzésére irányuló tárgyalások irányítását is. Kán Lászlóval már 1308 augusztusában felvette kapcsolatot, igaz akkor egészen más ügyben írt neki, amire – tekintettel a tárgy fontosságára és a felségjelvények birtoklásával kapcsolatban vélelmezhető esetleges összefüggésekre – az alábbiakban visszatérünk. November végén Miklós aradi prépostot küldte hozzá, aki Déván, annak kedvelt tartózkodási helyén találkozott a vajdával, és bár – forrásaink szerint alapvetően ez alkalommal is – más kérdések miatt fordult a báróhoz, a bíboros feltehetően arról szintén tudatta követe által: elvárja tőle, hogy a Szent Koronát mihamarabb visszaszolgáltassa.¹³³ Az új év első hónapjaiban a bíbornok kitartóan és türelemmel, számos előbb baráti, majd egyre parancsolóbb hangneművé váló üzenet révén próbálta rábírní a vajdát a korona visszaadására – minden igyekezete ellenére sikertelenül. Február közepén – hivatalosan szintén más ügyben – Imre váradi püspök kereste fel Gentile megbízásából, nem sokkal később, bizonyosan még az év dereka előtt pedig Benedek Boldogságos Szűz-szigeti domonkos perjel látogatta meg.¹³⁴ A tartományúr illő tisztelettel fogadta a püspök-bíboros követeit, alázatosan válaszolt is a

130 AG 279–280., 282–283.

131 AG 125–126.; Pór, 1895. 40.

132 AG 268–297.

133 AG 213.; Fraknói, 1901. 128.

134 AG 214–215. Benedek priort a vajda udvarából visszatérően alighanem legkésőbb júl. elején – a viszonyokat jól jellemző módon – Kőszegi Henrik bán emberei az oligarcha tartománya területén foglyul ejtették, és egy ideig fogságban tartották. Ld. AG 336.

hozzá intézett levelekre, sőt, alighanem úgy nyilatkozott, hogy hajlandó átadni a felségjelvényeket, azt azonban álságos módon, gyaníthatóan átlátszó kifogásokat felhozva, egyre csak húzta-halasztotta. Időközben, május elején Budán megkezdődött az az újabb országos gyűlés, amelyen a legátus csakhamar ismét kétségtelenül meggyőződhetett a – már kevés-sel a Dalmáciába érkezett követően tudomására jutott – tényről, miszerint Károly uralmának teljes körű, az ország egészére kiterjedő elismertetéséhez és megszilárdításához az uralkodó újbóli, lehetőség szerint a Szent Koronával történő királlyá avatása elengedhetetlen, ezen felül pedig a koronázást tanácsos mielőbb, akár az általában szokásos ünnepélyesség és pompa rovására, sőt szükség esetén még akár a hagyományos jogérvényességi feltételek figyelmen kívül hagyásával is megejteni. A legátus a koronázással kapcsolatos álláspontjának alakulására minden bizonnyal az is igen számottevő kihatással bírt, hogy Gentile hosszabb ideje, immár egy éve tartózkodott Magyarországon, így vélhetően szeretett volna egy újabb látványos és kézzelfogható eredményt felmutatni.¹³⁵

A május 8-át követő napokban a bíboros-követ és az összegyűlt előkelők kénytelenek voltak belátni: tovább várni arra, hogy László vajda belátható időn belül visszaadja a koronázási jelvényeket, teljességgel hiábavaló és értelmetlen, ilyenformán – a decemberi tanácskozás 4. pontja értelmében – Gentile a hónap közepe táján személyesen intézkedett egy új királyi fejék készíttetéséről.

Jóllehet úgy látszott, hogy a közfelfogás által az államalapító szent király alakjához kötött, és így csaknem misztikus tisztelettel övezett korona visszaszerzéséről le kell mondaniuk, a királynak és a május eleji budai országgyűlésen megjelent híveinek volt némi oka az örömré és a bizakodásra is. A gyűlésre tudniillik – alkalmasint Gentile buzdításának köszönhetően – a hatalmas Csák nembeli Máté is eljött, aki mint láttuk, korábban mindenkor tüntetően távol maradt a Károly érdekében lezajlott országos eseményektől.¹³⁶ Az oligarcha és a király viszonyában az elmúlt mintegy fél év során bekövetkezett gyökeres, sőt már-már egyenesen partneri együttműködés reményével kecsegtető változás mértékét jól jellemzi, hogy Máté, akit ekkoriban mellesleg Károly elismert nádorának, Buda 1307. júniusi elfoglalása óta ezen egyetlen esetben látogatott el a székvárosban lévő királyi udvarba (egészen pontosan 1301–1302 és 1321 márciusában történt elhunyt között, legalábbis adatolhatóan, a szóban forgó – egyedüli – alkalommal járt csak ott), mi több, vajmi kevés két-

135 1309. máj. 8.: MNL OL DL 2073., kiadása: CDH VIII/1. 341–344. (343.), regesztája: AO II. 634. sz.; Kristó, 1986. 130–131.

136 Ibid. 129.

ségünk lehet afelől, hogy a nagyúr és az uralkodó – talán a 1304. őszi cseh- és morvaországi hadjárat kivételével – sem ezt megelőzően, sem pedig ezután nem találkozott személyesen. A gyűlésen Gentile bíboros és a főpapi kar több tagja mellett ugyanakkor csak viszonylag csekélyebb számú báró, Máté nádortól eltekintve kizárólag a király néhány régi párt-híve, köztük Csák nembeli Ugrin és Borsa Beke királynéi tárnokmester vett részt.¹³⁷ A tanácskozás fő tárgya nagy valószínűség szerint a régi és a készítettendő új felségjelvények bonyolult és felettébb kényes kérdéskö-re lehetett, ugyanakkor eldőlt, hogy a királyt akár az eredeti, akár – ha azt László vajdától nem sikerülne megszerezni – az újdonság fejéssel rövid időn belül, még a nyár első felében, másodszor is megkoronázzák.

Gentile kardinális ezért újfent kérte, hívta és intette az oligarchákat és a tekintélyesebb előkelőket, hogy a koronázáson személyesen megjelenve nyilvánítsák ki a király iránti kötelező támogatásukat és hűségüket. A követ ebbéli igyekeazete lényegében ezúttal is hiábavalónak bizonyult; Máté nádor – még valószínűleg röviddel május eleji látogatását követően – elhagyta a budai udvart, és visszatért tartományába, így végül a korábban Vencel-, illetve Ottó-párti, valamint az uralmát szintén elutasító egyéb nagyurak közül újfent csupán Kőszegi Henrik reflektált „érdemben” a koronázási meghívóra.¹³⁸ Henrik bán 1309. május 4-én még az Körös megyei Kaproncán tartózkodott, illetéknéppen úgy tűnik: ha egyáltalán el is indult oda, nem különösképpen iparkodott a – négy-öt nappal később megnyílt – budai országgyűlésre. Pontosán egy hónappal később, június 4-én azonban egy rendkívül fontos, országos jelentőségű esemény főszereplőjeként már a „*medium regni*”-ben találjuk; a mondott napon a Budától délnyugatra fekvő Tétényben Gentile bíbornok, Tamás esztergomi és Vince kalocsai érsek, valamint három másik főpap és nagyszámú nemes előtt a maga, unokaöccse: Gergely fia Miklós és familiárisaik nevében megerősítette a Károly királynak előző év novemberében tett hűségeskűjét.¹³⁹ Egyúttal, azt esküjébe szintén belefoglalva, kijelentette, hogy ugyancsak a saját, unokafivére és az uralmuk alá tartozó nemesek nevében azon esetben is egyetért a király az új koronával – a legátus által kijelölendő időpontban – Fehérvárott, vagy amennyiben az ott „*az utakon leselkedő veszélyek miatt*” nem volna lehetséges, bármely más helyen végzendő megkoronázásával, ha azon nem tudna részt venni. A nyilván Gentile kezdeményezésre, illetve nyomására született hűségnyilatkozat a

137 CDH VIII/1. 344.

138 Máté a jún. 15-i koronázáson nem vett részt. Ld. Kristó, 1986. 131.

139 MNL OL DL 40 360., kiadása: AOkm. I. 386–387., regesztája: AO II. 631. sz.; MNL OL DF 289 197., közlése: AG 303–304., regesztája: AO II. 662. sz.

„kényszerű” távolmaradás esetére is gondoló része alapján meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy – miként a bíborosnak a találkozó során bizonyára megismételt kérése, invitálása ellenére végül nem is jelent meg az eseményen – a Kőszegi család fejének igen kevéssé, vagy egyáltalán nem akaródzott elmenni a királyavatásra, és Gentile ezt legalábbis gyanította.¹⁴⁰

Másrésről – és ez különös figyelmet érdemel – a hűséglevél tanúsága szerint június 4-én, mindössze 11 nappal Károly második megkoronázása előtt, annak időpontja és helyszíne nem csupán ismeretlen volt az ország lakossága, sőt, egyes, az elvileg arra hivatalos és külön meghívott bárók és világi méltóságviselők előtt, de még az sem kizárható, hogy az abban illetékesek, első helyen természetesen a legátussal, szokatlanul sokáig hezitálva, még nem mondták ki a végső szót az ügyben. Ez a királyavatás idejének tekintetében, feltéve persze, hogy azt netán csak hetekkel később, június vége tájt tervezték lebonyolítani, nem annyira meglepő, a legvalószínűbb, hogy még ekkor is bizakodtak némiképp Kán László „pálfordulásában”, illetve a Szent Korona még megfelelő időpontban való visszaszerzésében; a helyszín körüli látszólagos, vagy ténylegesen fennállott bizonytalanság kapcsán, annak lehetséges okait illetően azonban még találgatni se nagyon tudunk.¹⁴¹ Azzal tudniillik kétségtől Gentile is tisztában volt, hogy az ország népe, egyetemlegesen, csakúgy, mint egyébként a Szent Korona használatához és az esztergomi metropolita általi felszenteléshez, az új király Székesfehérvárott, egészen pontosan a Szűz Mária-bazilikában történő megkoronázásához nemkülönben a legmesszebbmenőkig ragaszkodik, valamint e tradicionális kritérium teljesülését, hasonlóképp természetesen a másik két említett követelményhez, szintén a királyavatás jogérvényessége mellőzhetetlen előfeltételének

140 AG 303. Aligha lehet kétséges, hogy Kőszegi Henrik, ugyanúgy, mint nemrég Csák nembeli Máté Kékesen, a tétényi találkozón kért, majd azt követően kapott is valamiféle ellentételezést – nyilvánvalóan nem önszántából vállalt – újbóli meghódolásáért. Vajk Á. úgy véli, a nagyúr unokaöccse, Miklós posztulált győri püspök főpapi székében való megerősítését, valamint – a maga számára – a tárnokmesteri hivatalt, továbbá viselt megyéspánságainak meghagyását szabta árul a hűségnyilatkozatért. Ld. Vajk Ádám: „Mibe került ezen hűségi levél?” Kőszegi Miklós győri püspöksége és az országos politika. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám, Győr, 2011. 417. Ez Miklós püspöki széke vonatkozásában véleményünk szerint elképzelhető, a tárnokmesterséget illetően azonban valószínűleg nem áll meg, lévén a szóban forgó országnagyi tisztséget – legalább okt. végéig – Csák Ugrin töltötte be, és semmi sem utal rá, hogy a király Henrik kedvéért belement volna leváltásába.

141 Skorka, 2015. 368.

tekinti. A talányos kérdés ugyanakkor mindenképp magyarázatra szorul, annál is inkább, mert elképzelhetőnek tartjuk, hogy a koronázás napjának és helyszínének eldöntése, és/vagy azok hivatalos kihirdetése egy Károly uralmára nézvést cseppet sem veszélytelen, alább bemutatandó eseménysorral való összefüggése miatt halasztódott.

1309 tavaszán Károly napfényes szülőföldjén fontos, jó néhány dinasztikus és külpolitikai következményt elidéző esemény történt. Május 5-én Poggiorealeban, Nápoly egyik külvárosában elhunyt nagyapja, II. Károly király. Róbert, kijelölt utóda és végrendeletileg is megerősített örököse még aznap trónra lépett, és felvette a „*rex Jerusalem et Sicilae*” címet, majd Avignonba sietett, hogy V. Kelemen pápa, a Nápolyi Királyság hűbérura előtt letegye a vazallusi hűségesküt.¹⁴² A pápa helybenhagyva előde, VIII. Bonifác a trón öröklésére vonatkozó 1297. februári buláját, illetve II. Károly azzal megegyező tartalmú végakarátát, Róbertet elismerte, és 1309. augusztus 3-án meg is koronázta Nápoly királyának. Az új uralkodó és Mária anyakirályné már júniusban követeket küldött Magyarországra, hogy Károlyt a gyász hírről, a végrendelet pontjairól, valamint nagybátyja trónra lépéséről értesítsék.¹⁴³ Emellett vélelmezhetően az örökségből lényegében rafinált módon kisemmizett magyar király reakciója is érdekelte őket, és várható neheztelése, vagy tiltakozása esetén szerettek volna azzal mielőbb békés megegyezésre jutni. Károly a jelek szerint személyes sértésnek tekintette a történeteket, és eszébe se jutott lemondani apai jogairól, ezért valamikor 1310 eleje táján a Szentszékhez fordult panaszával.¹⁴⁴ A számára eleve – többek között befolyásos, illetve a kényes családi viszályba beavatkozni kívánó nyugat-európai szövetségesek hiánya okán – vajmi kevés reménnyel kecsegtető, valójában már 1309 augusztusára, Róbert megkoronázásával eldőlt ügy hosszas alkudozás és alapos vizsgálat után végül a pápa elé került, aki az unokával szemben természetesen a – nem mellesleg a kor legkiválóbb itáliai jogászai által képviselt – fiú (Róbert) javára ítelt a perben, a magyar királyt pedig felszólította: ismerje el nagybátyját Nápoly legitim uralkodójának, és mint közeli vérrokonhoz illik, rendezze vele viszonyát.¹⁴⁵

142 Miskolczy, 1928. 25.

143 *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I. (Magyar történelmi emlékek. Negyedik Osztály. Diplomáciai emlékek I.) Szerk. Wenzel Gusztáv, Bp., 1874. (továbbiakban MDEA I.) 188–189.; Dümmerth, 1982. 250.

144 A követek eredménytelenül, okt. vége előtt térhettek vissza Itáliába. Ld. MDEA I. 189.; Miskolczy, 1928. 26.

145 Ibid. 26–27.; Dümmerth, 1982. 252.

Május–június fordulója táján, talán részint épp a tétényi találkozó sikerének hatására Gentile döntésre jutott: nem vár tovább és befejezi, ha úgy tetszik, feladja a Kán Lászlóval legalább fél éve folyó, a vajda családsága miatt nyilvánvalóan holtpontra jutott, végeláthatatlan „türelmjátékot”, és akár a százados hagyományoktól eltérő módon is, a lehető leghamarabb megkoronáztatja Károly Róbertet.¹⁴⁶ Az új uralkodói fejék elkészült, így tehát a királyavatás legfontosabb kelléke rendelkezésre állt, és vélelmezhetően az egyéb, a szertartásnál szintén nem nélkülözhető felségjelvények helyettesítéséről is idejekorán gondoskodtak. Gentile május 15-re tűzte ki a koronázás időpontját, helyszínéül pedig végül, mint az Héder nembeli Henrik tétényi hűségnyilatkozatából már sejteni lehetett, azzal bizonyára mindenfelé jókora meglepődést keltve, nem Fehérvárat, hanem Budát választotta. Június 11-én Budavárott, a Boldogságos Szűz- (vagy másként Nagyboldogasszony-) plébániatemplomban a papság, az odagyűlt nagyszámú köznép és feltehetően több egyházfő jelenlétében a pápai oldalkövet ünnepélyesen bemutatta, megáldotta, felszentelte és a *Curia* nevében az országnak, illetve Károly királynak adományozta az új koronát.¹⁴⁷ A király második megkoronázása négy nappal később, ugyanitt ment végbe. Károly újbóli felkenését és uralkodóvá avatását Tamás esztergomi érsek végezte Vince kalocsai metropolita, Imre váradi, János nyitrai püspök és Szerafin pozsonyi prépost közreműködésével.¹⁴⁸ A koronázáson természetesen jelen volt Gentile bíbornok, aki a főoltár mellett ült, valamint a hazai prelátusok és a felső klérus soraiból Péter spalato-i érsek, Ágoston zágrábi, László szerémi, Gergely boszniai, Péter pécsi, Benedek veszprémi, Héder nembeli Miklós győri *postulatus*, Háb váci, Márton egri és Benedek csanádi püspök, azaz az – üresedésben lévő – erdélyi kivételével valamennyi magyarországi egyházmegye főpásztora, nemkülönben Pál szepesi prépost, a minoriták, a domonkosok, illetve a Szent Ágoston-rendi remeték honi tartományfőnökei, továbbá több főesperes, apát és perjel.

A világi előkelők, főként pedig az igazán tekintélyes bárók, már jóval kisebb arányban vettek részt a szertartáson. Ezek közt – mások mellett – a testvéreiket is képviselő Borsa nemzetségbeli Bekét és Rátót nembeli Domonkost, továbbá Balassa családbeli Miklós fia Demetert, pozsegai Bágyon fia Istvánt, forrói Aladár volt királynéi udvarispánt, Csák nembe-li Péter fiait: Márkot és Istvánt, valamint Verner fia László budai rektort

146 Fraknói, 1901. 128.

147 AG 352–353. (353.)

148 Ibid. 304–307., 353.; Pór, 1893. 425.

említi forrásunk.¹⁴⁹ A koronázásra mindössze egyetlen egy tartományúr, Aba nembeli Omodé jött el személyesen, a többiek – Gentile elvárása ellenére, az immár bevetté vált gyakorlat szerint – megbízottakat küldtek. Csák Mátét érdekes módon egy zalai nemes, Túrje nembeli szentgróti Fülöp, Ugrin tárnokmestert – a valószínűleg Smaragd nemzetséghez tartozó – Ajnárd fia Dénes, illetve geszti Benedek, Kőszegi Henriket és unokaöccsét, Gergelyt rokonuk, Miklós posztulált győri püspök, a három Babonić fivért Péter császári főesperes, Šubić Pál horvát-dalmát és boszniai bánt pedig az említett spalato-i érsek képviselte. Kán László és Ákos nembeli István nádor – legalábbis úgy tűnik – még követet sem küldtek a koronázásra.¹⁵⁰ A király, miután megérintette és megcsókolta az Evangéliumot, előbb latinul felolvasta, majd az esztergomi érsek szavai nyomán azt magyarul is elmondva, letette a koronázási esküt, amelyben a következő fogadalmak hangzottak el. A katolikus hitet megtartja, az egyházat megbecsüli és védelmezi, jogait nem csorbítja, a királyságot és az uralkodói hatalmat, valamint javakat nem kisebbsíti, illetéktelen kezekbe nem juttatja, sőt, inkább azok gyarapításán munkálkodik. Országát nemeseit régi bevált jogaikban megőrzi, a „zsarnokság elnyomása” alól felszabadítja, a nép üdvére és hasznára kormányoz, jogszerű és igazságos eljárás lefolytatása nélkül senkit el nem ítél, végezetül pedig: csak törvényes házasságban él és azzal megelégszik.¹⁵¹ Ezután a jelen lévő bárók, illetve – uruk nevében – a távol maradt oligarchák képviselői Tamás érsek felszólítására egyenként, utána pedig együttesen is megerősítették: Károlyt elfogadják Magyarország törvényes és igazi királyának, és a főpap kezébe letették az ilyenkor szokásos alattvalói hűségesküt. Csak ezt követően, legvégül került sor a – szentelt olajjal vélhetően már a ceremónia kezdetén felkent – király megkoronázására, majd a Budára egybegyűlt tömeg előtti ünnepélyes bemutatására.¹⁵² A király a Nagyboldogasszony-egyházból kijöve gyaníthatóan nyeregbe szállt, és hasonlóan

149 AG 305.; Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig.* (Monumenta historica Budapestinensia XVII.) Bp., 2015. (továbbiakban Spekner, 2015.) 90–91.

150 AG 305.

151 AG 305–306.; Pór, 1895. 43. A király házastársi hűségével kapcsolatban felmerült, alighanem helytálló vélelmekre ld. Kristó Gyula: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* 96. (1992) 29.

152 AG 306.

rivalisához, Ottóhoz, ő is körbelovagolta a székváros főbb utcáit, hogy minden polgár és ott lévő magyar láthassa, ki az ország koronás ura.¹⁵³

Érdemes megjegyeznünk: második megkoronázásával Károly és annak hívei kimondatlanul elismerték, hogy a király első, esztergomi királlyá avatása közjogi tekintetben érvénytelen, következésképp alkotmányos értelemben semmis volt. Ez természetesen legkevésbé sem állt Károly szándékában, aktuális uralkodási évét ugyanis ettől függetlenül mindvégig, országlása 42 esztendején át rigorózus következetességgel az 1301-es koronázásához viszonyítva számította, ezáltal értelemszerűen azt is figyelmen kívül hagyva, hogy 1307 vége előtt két, a Szent Koronával királlyá avatott riválisa is ült a trónon.¹⁵⁴

Mint fentebb már elmondtuk, Károly második megkoronázásának körülményei, mindenekelőtt annak helyszíne kapcsán több kérdés vetődik fel, ezeknek a kutatás azonban eleddig, ha egyáltalán foglalkozott velük, csak meglehetősen kevés figyelmet szentelt. Mivel a király budai uralkodói eskütételéről és a főurak ugyanakkor és ugyanott neki tett hűségfogadalmáról készült közjegyzői oklevél nem említi magát a *coronatiot*, felmerült, hogy arra valójában nem Budán, hanem – az ország közel 300 évre visszatekintő szokásjoga szerint – Székesfehérvárott, a Boldog Szűz-prépostságban került sor.¹⁵⁵ Noha a hivatkozott irat, amely egyébiránt az esemény egyedüli, annak részleteit illetően is vitán felül álló hitelességű forrása, a koronázás megtörténteire vonatkozóan tagadhatatlanul nem tartalmaz egyértelmű utalást, bevezető soraiban ugyanakkor – a királyavatás előkészületeiről szólván – feltétlenül sejteni engedni, hogy a szertartás szintén ott és közvetlenül az eskütelek után ment végbe.¹⁵⁶ Ezt indirekt módon Kőszegi Henrik bán említett hűségnyilatkozata is alátámasztja, amelyben, mint láttuk, a tartományúr arra az esetre is kinyilvánította a Károly megkoronázásával való egyetértését, ha az valamely okból kifolyólag nem Székesfehérvárott következne be. Hogy a királyavatás színhelye valóban a fehérvári bazilika volt – szintén közvetve – megerősíteni látszik annak időpontja is. Forrásaink ezt egybehang-

153 Deér, 2005. 185.

154 Fraknói, 1921. 31.; Kristó Gyula: I. Károly (Károly Róbert). In: *Magyarország egyes házi királyai (1301–1526)*. Szerk. Kristó Gyula, [Szeged,] 2003. 23–44. (továbbiakban Kristó, 2003/a) itt: 29.; Hóman, 1936. 53.; Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon. I. rész. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Bp., 2012. (továbbiakban Csukovits, 2012.) 69.

155 Deér, 2005. 184., 227.: 150. jegyz.

156 AG 304.: „dominis T. Strigoniensi archiepiscopo, ad coronationis magnifici principis domini Karoli Ungarie regis illustris et missarum solemnium celebranda ante ipsum altare stante parato...”

zóan június 15-ére teszik, ugyanarra a vasárnapra, amelyen a koronázási eskütétel Budán lezajlott, így tehát nem túl valószínű, hogy azt követően az eseményre odasereglett sokadalom, élén a királlyal, Tamás érsekkel és az előkelőkkel rögtön útra kelt, és még aznap Székesfehérvárra érve, üstöllést-rohanvást ott kerített volna sort Károly megkoronázására.¹⁵⁷

Az sokkal inkább indokolt és beható vizsgálódást érdemlő kérdés viszont, hogy a döntéshozók vajon miért nem a szakrális koronázóvárost, hanem merőben szokatlan, sőt, szinte érthetetlennek tűnő lépésként, az aktus közjogi érvényességére nézvést szerfelett aggályos módon Budát választották a király második megkoronázásának színhelyéül. Tudomásunk szerint erre eddig csak két, egymástól jelentősen eltérő történeti magyarázat született. Salamon F. kényszerű megoldásnak gondolta a budai *coronatiot*, mivel véleménye szerint Székesfehérvár lakói, csakúgy, mint 1301 tavaszán, képletesen és valóságosan ekkor is elzárkóztak attól, hogy Károlyt és híveit az ünnepi szertartás lebonyolítása végett beengedjék városuk falai közé, vagy legalábbis „*ott a pártok küzdelme még nem csillapult le annyira, mint Budán.*”¹⁵⁸ Skorka R. nemrégiben megjelent, már hivatkozott tanulmányában azt valószínűsíti: a talányos döntés háttérében elsődlegesen biztonsági megfontolások álltak, jelesül Gentile választása azért esett a Duna menti székvárosra, mert a két lehatalmasabb és – alkalmasint joggal – legveszélyesebbnek tartott oligarcha, Csák nembeli Máté és Kőszegi Henrik Budán való megjelenésére nem kellett számítani, lévén az előbbi egyáltalán nem, az utóbbi pedig csak jelentős katonai erő védelmében bátorkodott betenni oda a lábát ez idő tájt.¹⁵⁹ A magunk részéről egyik felvetést sem tudjuk elfogadni, és úgy látjuk, egészen más, rejtettebb okok eredményezték, hogy 1309 júniusában a korona Budán került a király fejére.

Salamon indoklásával szemben konkrét ellenérvek nem hozhatók fel, mindazonáltal igen kevésbé tűnik valószínűnek, hogy Székesfehérvár, amely nem melleleg ismereteink szerint – fekvésének köszönhetően – kívül esett valamennyi oligarcha territóriumának határain, a pápák, legátusaik és a magyar főpapok Károly érdekében kelt számtalan oklevelenek, illetve az azokban foglalt szigorú fenyegetések dacára, még ennyi év után, a mondott időpontban is, főként nyíltan, a király ellenzékéhez tartozott volna. Ha e tekintetben mégis tévednénk, az nem lehet kétséges, hogy a Károlyval, valamint a Szentszék vonatkozó bulláival, csakúgy, mint az 1307-ben és 1308-ban lezajlott országgyűlések, illetve zsinatok

157 AG 304., 353.

158 Salamon, 1885. 310.

159 Skorka, 2015. 368.

határozataival való makacs szembeszegülés, kivált pedig a többszörösen megválasztott uralkodó törvényes koronázásának megakadályozása esetén Gentile haladéktalanul alkalmazta volna az egyházi fenyítékeket a várossal szemben, ámde ennek forrásainkban nyoma sincsen.

Skorka magyarázata még inkább vitatható, tudniillik egyrésztől téves, másrésztől bizonytalan, vagy irreleváns alap-megállapításokon nyugszik. Csák Máté ugyanis, jóllehet általában kétségtelenül ódzkodott attól, hogy Budára látogasson, mint arról már szót ejtettünk, történetesen épp öt héttel korábban, május 8-án fordult meg, és vendégeskedett – feltételezhetően több napig – a király ottani udvarában, így tehát viszonyuk egyfelől ekkoriban volt a legfelhőtlenebb, másfelől pedig a jelek szerint a nagyúr a kérdéses hetekben–hónapokban nem érezte veszélyesnek, hogy megjelenjék, és akár Károly, annak öt kevésbé szívlelő bárói, valamint a legátus társaságában el is időzzön a székvárosban.¹⁶⁰ Amennyiben tehát a bíboros azon döntésében, miszerint a koronázást Budán rendezik meg, kiemelt szerepet játszottak a biztonsági szempontok, ezen belül pedig tényleg különösen Máté nádor és Henrik szlavón bán megbízhatósága, várható magatartása foglalkoztatta, töltötte el aggodalommal a legátust és tanácsadóit, június derekára – tetejébe villámgyorsan, néhány nap leforgása alatt – döntő és meglepetésszerű változásoknak kellett bekövetkeznie a két oligarcha, valamint a király nemrégiben még kiegyensúlyozott, vagy legalábbis annak tűnő kapcsolatában. Erre utaló jeleket szintén nem találunk az ismert forrásanyagban, és az megítélésünk szerint nem is látszik valószínűnek. Az érvelés más tekintetben is sántít, nincs információnk ugyanis arról, hogy Csák nembeli Máté és Kőszegi Henrik mennyire, illetve Budához képest kevésbé, vagy épp inkább érezhette volna magát biztonságban 1309 közepén Székesfehérvárott, ha esetleg kedve támadt volna odalátogatni, a nádor számára viszont talán épp Buda lehetett a megfelelőbb, minthogy tartománya határa Fehérvártól jóval távolabb húzódott.

Elképzelhető, hogy a válasz merőben más, eleddig nem felmerült tényezők és körülmények hatásában rejlik. Nem hagyhatjuk egyfelől mérleglegelés nélkül azon momentumot, hogy a koronázása körüli kérdésekbe természetesen a királynak is érdemi beleszólása volt, és ezzel, uralma megszilárdítása érdekében, bizonyára élni is kívánt. A Budán történő koronázás javaslatát gyaníthatóan viszonylag könnyen elfogadhatta, lévén minden bizonnyal mélyen bevésődött emlékezetébe a nyolc évvel korábbi fehérvári kudarc, amelynek révén a Szent Korona megszerzésé-

160 Kristó, 1986. 129.

től is elesett.¹⁶¹ Ezen – uralmára nézvést roppant kedvezőtlen kihatású – eseményeket Károly mind felróhatta Fehérvár renitens polgárainak, és jó okunk van rá feltételezni: neheztelt is a városra. Az korántsem bizonyos, hogy 42 évig tartó országlása alatt emiatt fordult meg feltűnően kevés alkalommal, adatolhatón csupán nyolc ízben, az egyébként az ország földrajzi középpontjában és a legforgalmasabb főútvonalak mentén fekvő városban, amely nem mellékesen királysága 10 legjelentősebb települése közé tartozott, és ezen ott-tartózkodásai közül két esetben – jelesül 1310 nyarán harmadik megkoronázása végett, másodsor, 1333-ban pedig Nápoly felé utaztában – tehát mintegy szükségszerűséből kifolyólag járt Fehérvárott.¹⁶²

A koronázás előzményei és megrendezése kapcsán a szokatlan helyszín mellett egyéb fejtörésre ösztönző mozzanat is akad. Talán azon kérdés felvetésének is van létjogosultsága, hogy vajon az említetteken túl volt-e más oka is annak, hogy Gentile nem várt tovább a koronaékszerek visszaszerzésére, hanem vállalva a királyavatás jogérvényességét várhatóan majdan firtató, vagy épp egyenesen megkérdőjelező társadalmi reakciók veszélyét, a május elejére kitűzött határidő lejártakor, vagy kevéssel azután, döntött az új fejéssel elvégzendő koronázás – lehető leghamarabbi – lebonyolításáról.¹⁶³ Magunk úgy látjuk, a felvetést gyámolító források hiányában, csak hangsúlyozottan elméleti síkon elképzelhető, hogy az 1307 közepe óta többé-kevésbé Károlynak kedvező belpolitikai helyzet hirtelen megváltozása, egy új trónrivális – esetleg nem is előjelek nélküli – felbukkanása szintén hozzájárult a legátus és a környezetében lévő illetékesek szóban forgó döntésének megszületéséhez. 1308 körül a megbukott és az országból kihessintett Ottón, illetve fivérén, (I.) István alsó-bajor hercegen (ur.: 1290–1310) kívül még legalább négy olyan leányági Árpád-házi férfi leszármazott élt Közép- és Kelet-Európában, aki vérségi jogon elvileg felléphetett volna Károllyal szemben trónörökös igényeivel a magyar királyi koronáért. Mindegyikük V. István király unokája volt, és alighanem valamennyien 1280 táján, azaz jó pár esztendővel Károly előtt jöttek világra. II. Andronikos bizánci császár (ur.: 1272/1282–1328) fiai; Mikhael és Konstantinos Palaiologos, minthogy alkalmasint nem is álltak

161 Zsoldos Attila: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor, Bp., 2009. 408–409.; Kádár, 2015. 46., 50.

162 Spekner, 2015. 139–178.

163 Kristó Gy. véleménye szerint a Budán megrendezett koronázást – a régi uralkodói jelvények hiányában – Gentile egyfajta erődemonstrációnak szánta (Kristó, 2003/a 29–30.).

semmifajta kapcsolatban Magyarországgal, ha eszükbe is jutott esetleg, hogy édesanyjuk révén lehetne valami keresnivalójuk annak szülőföldjén, egyáltalán nem mutattak érdeklődést a magyar trón iránt, annál is kevésbé, mert az idősebb – IX. Mihály (ur.: 1294–1320) néven – megkoronázott társuralkodóként, Konstantinos pedig mint *despotes* vett részt atyjuk mellett a Birodalom kormányzatában.¹⁶⁴ István-Dragutin volt szerb király és fiai: Vladiszlav, illetve annak öccse, Uroš ellenben legalább három évtizede viszonylag élénk összeköttetésben álltak a Magyar Királlyal és annak némely világi előkelőjével is. Vladiszlav 1293 vége tájt III. András anyai unokahúgát, Constanza Morosinit vette nőül, maga Dragutin pedig Macsó és Kelet-Bosznia uraként formálisan a magyar király hűbéresének számított.¹⁶⁵ Bár – ha az adott történelmi helyzetben bírt egyáltalán némi relevanciával – ténylegesen legfeljebb is csupán csak elhanyagolható szerepet játszott, mégis érdemes megjegyeznünk, hogy Vladiszlav és testvére a magyar trón öröklésére vonatkozó jogai elvben vitathatatlanul megalapozottabbak voltak Károly utódlási jogainál. Míg ugyanis a két Nemanja-házbeli herceg, csakúgy, mint bizánci unokafivérek, V. István leszármazottainak második nemzedékéhez tartoztak tehát, Károly, annak dédunokája lévén, egy generációval távolabbi rokonságban állt közös felmenőjükkal, az 1272-ben elhunyt magyar királlyal.¹⁶⁶ Emellett, jóllehet az valójában korántsem bizonyos és aligha eldönthető, a genealógiai szakirodalom hagyományosan Vladiszlav és Uroš édesanyját, Katalin hercegnőt tekinti V. István legidősebb leányának, ami, abban az esetben természetesen, ha a kutatás ezen vélekedése helytálló, Károly igényeivel szemben – elvileg – szintén Dragutin fiai örökösödési jogainak elsőbbségét feltételezné.¹⁶⁷

A szerb medievisztika meghatározó vonulata régóta azon az állásponton van, hogy Vladiszlav – apja támogatásával – Ottó király bukását követően szintén bejelentette igényét a magyarországi főhatalomra, és, minthogy anélkül azt értelemszerűen nem szerezhette meg, alighanem a

164 Isenburg, 1965. II. Tafel 144.; Louis Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Ford. Baán István. (Varia Byzantina. Bizánc világa I.) Bp., 1999. 386.; Donald MacGillivray Nicol: *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge, 1999. 102–103.

165 Wertner, 1891. 59–63.; Vladiszlav és Constanza Morosini eljegyzésére: Ibid. 64–65.

166 Pór, 1891. 468.

167 Wertner, 1891. 61.; Vladiszlavra és öccsére ld. Ibid. 64–66.

Károllyal vívandó nyílt harcra is elszánta magát.¹⁶⁸ Meglehet ugyanakkor, hogy Vladiszlav egy roppant hatalmú belföldi szövetségesre is számíthatott e küzdelemben. Kán nembeli László erdélyi vajdáról van szó, aki gyaníthatóan már régebb óta ápolt baráti viszonyt a Nemanja-dinasztia egyik, vagy akár mindkét ágával. A szerb kutatás feltétlenül figyelmet érdemlő véleményének kulcskérdése épp az e körüli bizonytalanság, nem tudjuk ugyanis, hogy a vajda Dragutinnal, vagy – a bátyjával többnyire viszálykodó – Uroš-Milutinnal lépett-e szövetségre. Az erdélyi nagyúr és a vonatkozó legátusi oklevélben „*Stephanus rex Servie*” megnevezéssel emlegetett uralkodó közötti intenzív összeköttetéstől Károly és hívei is tudhattak, és valószínűleg ők tájékoztatták arról Gentile bíbornokot is. A követhet eljutott információk szerint László és a kérdéses kilétű szerb király előzetes megállapodást kötött gyermekeik összeházasításáról. Gentile – talán részint Károly kérésére – már 1308 szeptemberében barátságosan intette a vajdát, hogy, mivel az egyetemes egyház követői számára „*nem illő és ajánlatos*” a „*félhitűekkel*” való házasságkötés, mindaddig, míg a király és fia nem tér vissza a katolikus Anyaszentegyház egységéhez, álljon el a szerződésben foglaltaktól.¹⁶⁹ Az erre felszólított szerb uralkodót a hazai történetírás csaknem egybehangzóan Uroš-Milutinnal azonosítja, egyedül Wertner M. képviselte azon véleményt, egyébként korábbi álláspontját megváltoztatva, miszerint az erdélyi oligarcha István-Dragutinnal tárgyalt, majd lépett – rokoni kötelékkel megerősített – szövetségre. A szerb kutatás – mondhatni ugyancsak egységes és hagyományos módon – az utóbbi, tehát Dragutin személyét valószínűsítő nézetet képviseli, és mi magunk is úgy látjuk, hogy az „*István, Szerbia királya*” megnevezés valóban I. Uroš idősebb fiát jelöli.¹⁷⁰ Gentile a jövődöbéli völegény és

168 Dinić, 1955. 64.; Dragana Lazarević: Teritorija kralja Dragutina. = *Glasnik*, 25. 1990. 14–15., 20.; John Van Antwerp Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. [Michigan,] 1990. 256.; Rokay Péter – Takács Miklós – Wehli Tünde: Szerb–magyar kapcsolatok. (Szócikk.) In. KMTL 640.; Hardi, 2015. 164.; Krstić, 2016. 43–44.

169 AG 371.

170 Moritz Wertner: Die Wojvoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Richtigstellungen und Bestimmungen. = *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge 28. 1898. 65.; Ibid. Neue Folge 29. 1899. 119.; Wertner Mór: Újabb nemzetségi kutatások. VIII., Befejező közlemény. A Kán-nemzetség erdélyi vagy vajdai ága. = *Turul*, 26/3. 1908. 126. Vö. Fraknoi, 1921. 26. Az általános magyar álláspontra: Hóman, 1936. 61.; Kristó, 1988. 27–28. Ezzel szemben, a szerb tudományosság a kérdéssel kapcsolatos véleményének alátámasztására három legalábbis fontosnak látszó érvet hozhatunk fel. Egyfelől joggal tarthat számot figyelemre azon már említett tény, miszerint a korabeli magyar okleveles gyakorlatban 1316–1317 után Milutint minden esetben Uros (*Vrosius*) névvel illették (ld. CDH VIII/3. 74.; Zichy I.

annak apja ortodox volta miatt később még több ízben kérte a vajdát a fentiek betartására, sőt, 1309 novemberében zsinati határozattal tiltotta meg, hogy katolikus nő patarén, gazar, szakadár, illetve „félhitű” orosz, litván, szerb, vagy bolgár férfival házasságra lépjen, ám mindhiába – a tervezett házasság vélhetően legkésőbb ekkorra létrejött.¹⁷¹

Mi magunk, bár egyéb megfontolások és érvek felemlítésével meg támogatni, főként pedig kijelenteni nem tudjuk, határozottan hajlunk a feltételezésre, miszerint Károly második koronázása, illetve annak szerfelett furcsa – a bíboros és a király külső tényezők általi, gyors cselekvés-

170.; MNL OL DL 99 892.; AOkm. II. 69., 128.), ugyanakkor legalábbis elképzelhető, hogy a hivatkozott 1307. és 1309. évi kiadványokban (AO II. 247., 685. sz.) „*Stephanus rex Servie*”-nek nevezett uralkodó valójában Dragutint takarja. Ez talán annál is inkább valószínű, mert a 14. század eleji hazai – és általában a közép- és nyugat-európai – politikai térszemlélet Szerbia fogalma alatt az északi, Dragutin által kormányzott szerb államot értette, míg a forrásokban Milutin egyébként nagyobb területű országát, világosan megkülönböztetve szomszédától, többnyire a „*Rascia*” megnevezéssel emlegették. Ld. Borzákné Nacsá Mária – Szegfű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Descriptio Europae Orientalis.) = *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a marxizmus-leninizmus és a történettudomány köréből, 1987–1988.* 1988. 13–27. (továbbiakban Borzákné – Szegfű, 1988.) itt: 19–20.; CDH VIII/3. 74.; Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. II. = *Történelmi Szemle*, 7/3–4. 1964. 552. A genealógiai adatok szintén inkább a báty és annak idősebb fia, Vladiszlav irányába mutatnak, minthogy bizánci kútfőink szerint 1308 körül Milutin két fia közül ez egyik – az őt a trónon követő István (Stefan Dečanski) – bizonyosan nős volt, sőt épp ekkortájt született fiutóda, és a jelek szerint e feleségével élt együtt atyja 1321-ben bekövetkezett halálakor is. Ilyenformán igen kevésbé elképzelhető, hogy – egy előnyösebb házasság kedvéért vagy más okból – eltaszította, majd később visszavette hitvesét. Fivére, István-Konstantin családi viszonyairól sajnos semmit sem tudunk, de az csaknem kétségtelen, hogy legalább 14–15 éves volt ez idő tájt, így Milutin fiai közül inkább ő jöhet szóba. Dragutin fiáról 1308 táján szintén nincsenek információink e tekintetben, Vladiszlav esetében ugyanis lehetséges, hogy (amennyiben valóban elvette Constanza Morosinit) megözvegyült 1293 óta. Egy kései freskó alapján azonban Constanza 1316-ban is Vladiszlav felesége volt. Ld. Dinić, 1955. 65–66. Végezetül, bár ez a leggyengébb érvünk, megfontolandó talán azon momentum is, hogy a két szerb uralkodó közül elsősorban felesége, Katalin magyar királyi hercegnő és annak kiterjedt rokonsága révén, Dragutin állt sokkal közelebb a katolikus egyházhoz, országába készséggel beengedte a domonkos és a Ferenc-rendi térítőket, valamint inkvizitorokat, Milutintról ellenben, minthogy bizonnal alaposan rászolgált, egész életében az a hír járta, hogy rendkívüli módon üldözi és gyűlöli a nyugati rítusú keresztényeket. Ld. Borzákné – Szegfű, 1988. 20–21. Ezek fényében úgy véljük, hogy a katolizálás gondolatával való kacérkodás, ilyen értelmű esetleges ígérettétel habár Milutin részéről sem kizárható, István-Dragutin vonatkozásában látszik valószínűbbnek.

171 AG 367–368.; Pór, 1895. 44–45.

re készítettségét sejtető-sugalló – körülményei hátterében Kán nembeli László és Dragutin családja alakuló szövetsége, illetve Vladiszlav herceg trónigénylőkénti fellépése rejtezik.¹⁷² Amennyiben a herceg valóban úgy döntött, hogy bejelenti jogigényét a koronára Károllyal szemben, ortodox hitéből következően – főként a remélt végső siker vonatkozásában – az ország közvéleménye előtt igen komoly hátránnyal kellett számolnia. A Károllyal nem rokonszenvező világi előkelők egy része számára alighanem ez sem jelentett problémát. Azt tudniillik, hogy a 14. század elején adott esetben egyes magyar bárók semmifajta különösebb kivetnivalót nem találtak abban, hogy egy, a keleti egyházhoz tartozó, külhoni személyt Károly ellenében, segítségül behívják az országba, sőt, mint – talán tévesen – felmerült: azt a király megbuktatása révén trónra ültessék, egy körülbelül 10 évvel későbbi példa, amikor is Petenye fia Péter egy közelebbről ismeretlen Rurik-házbeli uralkodót keresett fel lázadótársai megbízásából a fenti alternatívák valamelyikével, elég világosan megmutatta.¹⁷³

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a vajda és Dragutin szövetsége, illetve Vladiszlavnak a magyar koronával kapcsolatos esetleges aspirációja magyarázatot szolgáltatnának jó néhány nyitva hagyott kérdésünkre. Jelesül, igen csábító a gondolat, hogy a tartományúr azért mondott le a kivételes lehetőségről, hogy Ottó király apósa, egyszersmind, jó eséllyel, első számú bárója legyen, amiatt vonakodott feltűnően Károly elismerésétől, maradt távol rendre valamennyi a király uralmának megerősítése érdekében rendezett gyűléstől és tanácskozástól, legfőképp pedig, azért halogatta a legvégsőig, immár majdnem két esztendeje, a Szent Korona – részére történő – átadását, mert egy új, elképzeléseinek talán megfelelőbb trónjelölt fellépését várta, vagy épp ő maga szorgalmazta, és készítette elő azt.

172 Így vélekedett – tudomásunk szerint a magyar történészek köréből egyedülként – Fraknoi V. is, aki noha a kérdéses kilétű szerb uralkodó fia és a Kán László leánya közötti házasságkötés kérdésében konkrétan nem nyilatkozott, legalábbis sejthető, hogy a vajda vejének szintén Vladiszlavot gondolhatta. Ld. Fraknoi, 1921. 26. Csukovits E., bár nem hivatkozik rá, valószínűleg Fraknoi nyomán, munkája egyik jegyzetpontjában, mellékesen, szintén említi, hogy „*István szerb király, a nápolyi királyné, Mária testvérének, Katalinnak a fia*” – a vajda támogatásával – szintén bejelentette igényét a magyar trónra. Ld. Csukovits, 2012. 66.: 227. jegyz. István-Dragutin természetesen nem Katalin fia, hanem annak férje volt, a mondatból nyilvánvalóan kimaradt az „és” szó a szülők nevei közül, minthogy Csukovits alighanem Vladiszlavra gondolhatott.

173 CDH VIII/2. 292–295. (293.); Hóman, 1936. 61.; a felekezeti problémákra: Krstić, 2016. 44.

A megismételt koronázás a hozzá fűzött reményeket nem váltotta be, lévén a belső politikai viszonyokra, illetve Károly uralmának helyzetére gyakorlatilag igen csekély hatást gyakorolt.¹⁷⁴ Az országlakosoknak a Szent Korona iránti jóformán kultikus, és ezzel összefüggésben, a jogszerű királyavatás hagyományos feltételrendszerének betartásához való szilárd ragaszkodása folytán tartani lehetett, sőt inkább kellett attól, hogy az engedetlenségre, lázadásra egyébként is könnyen kapható bárók és nemesek, vagy akár a társadalom szélesebb rétegei is megkérdőjelezni, vitatni kezdik a budai *coronatio*, illetve Károly uralkodói legitimitását. Jellemző, és a koronázás általános megítéléséről alkalmasint hiteles képet nyújt a király – Tamás érsek javára kelt – 1315. augusztus 1-jei *patense*, amelyben Károly kancelláriája a budai királyavatást jogszerű orvoslást igénylő/igényelt, lényegében közbotrányszámba menő/ment eseménynek nevezi.¹⁷⁵ Valószínűleg maga Gentile is korán felismerte, hogy az elsősorban az ő döntései nyomán megvalósult koronázás sokkal inkább alkotmányos kételyeket és bizonytalanságot szült, mintsem megerősítette Károly uralmát, így a legátus a Szent Korona visszaszerzése érdekében újra Kán László megnyerésével próbálkozott. A vajda – ha egyáltalán volt ténylegesen ilyen irányú törekvése – legkésőbb az év őszére letett arról, hogy általunk feltételezett vejét és szövetségesét, Vladislavot fellépteti, avagy támogatja Károly ellenében, és vélhetően igyekezett az erre utaló, rá nézvést terhelő bizonyítékokat is eltüntetni.

1309 kora őszén Gentile elhagyta Budát, és Pozsonyba tette át székhelyét, ahol október–november fordulóján a lengyelországi püspökök részvételével újabb zsinatot tartott. A László vajdával folyó tárgyalások a legátus minden igyekezete ellenére mindeközben csak nem haladtak, amit a bíbornok ismét megelégtelvé, a leghatásosabb fegyvert vette elő: december 25-én személyesen közölte ki az oligarchát, tartományát pedig *interdictum* alá vetette.¹⁷⁶ Az ítélet indokaként, hivatkozván a budai *synodus* vonatkozó végzéseire, a királyi és királynéi javak a vajda általi jogtalan elbitorlását, valamint a báró leánya és a szerb király „szakadár” fia közötti – általa már korábban, külön üzenetben is tilalmazott – házasságkötési terv megvalósultát jelölte meg. Gentile a szigorú büntetés és a kemény, dorgáló szavak dacára még most sem mondott le teljesen a

174 Kristó, 1986. 131.

175 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. II. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Strigonii, 1876. (továbbiakban MES II.) 709–711. (710.): „*coronationis modus sufficiens extitisset, tamen ut opinioni gentis Ungarice satis fieret et ut scandalum de medio vulgi tolleretur...*”; Horváth, 1871. 168.; Deér, 2005. 185.

176 AG 369–374.; Pór, 1891. 470–471.

megegyezés remélt létrejöttéről, és valószínűleg – már csak annak országos tekintélye, roppant hatalma, nemkülönben pedig a kezén lévő felségjelvények miatt is – a legkevésbé sem akart végleg, helyrehozhatatlanul szakítani a vajdával. Oklevelének második részében a legátus ugyanis – intése figyelmen kívül hagyása esetére a budai zsinat 3. cikkelyének értelmében szintén a fenti egyházi fenyítékek alkalmazását helyezvén kilátásba – egyfelől felszólította Lászlót, hogy az általa illetéktelenül birtokolt Szent Koronát legkésőbb 1310. február 2-áig szolgáltassa vissza, de egyúttal arról is biztosította a nagyurat, hogy amennyiben visszatér az egyház és a követ iránti engedelmességre, „*súlyos vétkei*” beismerésével és jóvátételével nem csupán a büntetések eltörlésére, de a kegyére is számíthat.¹⁷⁷

Azon tény, hogy a bíboros Lászlónak nem rótta fel azt bűnéül, de még csak nem is utalt arra, hogy miként feltételeztük: Vladiszlav bejelentette volna igényét a magyar koronára, és ebben a vajda támogatta volna, vitathatatlanul cáfolni látszik ezen vélelmünket. Meglehet ugyanakkor, és az egyúttal magyarázatul is szolgálna az ellentmondásra, hogy a dörzsölt tartományúr nyíltan sosem kötelezte el magát a szerb herceg mellett, jelesül: óvatos ígéretésnél, titkos, bátorító üzenetek küldözgetésénél nem ment tovább, és amikor Vladiszlav más, nem ismert szövetségesei és hívei sürgetésére megjelent az országban, végül inkább megtagadta tőle a segítségnyújtást.

Hogy a kardinális Lászlóhoz a kiközösítés ellenére, arról látszólag megfelelően, továbbra is megkülönböztetett tapintattal, barátságosan viszonyult, sőt a helyi egyház egyes tagjaival szemben akár szolgálatait sem habozott volna igénybe venni, jól megvilágítja Gentile az erdélyi székeskáptalannak valószínűleg 1310. április végén írt oklevele, amelyben egyrészt utasítja a címzetteket, hogy a vajdára kihirdetett *excommunication*-nak, illetve az uralma alá tartozó területekre kimondott *interdictum*-nak szerezzenek érvényt, valamint, hogy a neki – legátusi megbízatása után – járó ellátási költségek rájuk eső részének hátralékát fizessék meg, máskülönben azt háromszorosan hajtatja be – László vajda által.¹⁷⁸ Arról, hogy Erdélyben az ottani papok és szerzetesek nem tartják be a László engedetlensége miatt elrendelt *interdictum*-ot, Benedek püspök, az erdélyi

¹⁷⁷ AG 373.

¹⁷⁸ CDH VIII/1. 381–382. A Lászlóval szemben kihirdetett *excommunicatio* figyelmen kívül hagyására jellemző adalékként említhetjük meg, hogy az erdélyi káptalan 1310. jún. elején készségesen teljesítette a vajda két hivatali természetű kérését (MN OL DL 30 595., regesztája: AO II. 899. sz.).

egyházmegye új főpapja tájékoztatta Gentile legátust, így legfeljebb szemernyi kétségünk lehet az állítás valóságtartalma felől.

A legátus három hónappal korábban egy másik tartományuraság, Kőszegi Henrik magánhatalmi territóriumára vonatkozásában is élt az egyházi fenyegetések eszközével, igaz ott annak csak egy kisebb részével szemben. Az indokok azonban megegyeztek: 1309. szeptember 19-én a pécsi püspökség a Drávától északra fekvő négy főesperesi kerületét vetette egyházi tilalom alá, mert a királyi és királynéi javakat illetéktelen személyek elfoglalták, és az uralkodó iránti hűség is megfogyatkozott az érintett területen.¹⁷⁹

A királyról megint csak hosszabb szünet után, az év végén hallunk: december 14-én – az alighanem a Borsod megyei – Mályiban tartózkodott, ismeretlen okból.¹⁸⁰ Ekkortájt merült fel Gentilében, vagy saját részéről a gondolat, hogy uralmának megerősítése érdekében a király Nápolyban élő hűgát, Klemencia hercegnőt egy magyar báróval házasítsák össze. Az ügyben mind a bíbornok, mind pedig Károly írt Róbert nápolyi királynak, Klemencia kezét azonban kevéssel azelőtt II. Jakab mallorcai király (ur.: 1276–1286, 1295–1311) megkérte harmadik fia, Ferdinánd számára.¹⁸¹ Róbertnek, mivel nem volt kedvére való a Baleári-szigetek uralkodójának ajánlata, felettébb kapóra jött unokaöccse kissé váratlan megkeresése, és azt ki is használta Jakab, illetve Ferdinánd leszerelésére. Sajnos nem tudható, hogy Gentile és Károly ténylegesen ki is szemelt-e valakit az országnagyok közül, és ha igen, ki volt a jelöltjük erre, egyes igazolhatatlan kutatói elképzelések Csák nembeli Máté személyét valószínűsítik, a hercegnő azonban, minthogy – gyaníthatóan nagyrészt a kiváló diplomata Róbert ügyeskedése folytán – mindkét irányban elakadt a dolog, végül nem lett sem az ismeretlen kilétű magyar előkelő, sem pedig a mallorcai herceg felesége.¹⁸²

A király és a trencsényi oligarcha viszonya egyébiránt továbbra is harmonikus, úgyszólván baráti volt. 1309 utolsó, vagy a következő év legelső heteiben (bizonyosan október vége és február 2. között) Károly Mátét tette meg tárnokmesterévé. Ez nagy valószínűség szerint Csák nembeli

179 AG 362–364.

180 MNL OL DL 40 327.; ÁMTF I. 786–787.

181 *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)*. III. Herausgegeben von Heinrich Finke, Berlin, 1922. 211–213., a kiadványok regesztái: AO II. 779., 821–823. sz.; Anne M. Huffelmann: *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich*. Berlin – Leipzig, 1911. 9–20.

182 Dümmerth, 1982. 286–287.; Bertényi, 1987. 90–91.

Ugrin leváltásával, nem pedig annak halála után történt, ami egyfelől, tekintve, hogy a délvidéki nagybirtokos legrégebbi híveként mindvégig a király legszűkebb bizalmi köréhez tartozott, másrészt mivel maga a tárnokmesteri hivatal az elmúlt zűrzavaros évtized során felemelkedett a nádori méltóság presztízsére, sőt, talán fölébe is nőtt, és – az örökös nádori intézmény bevezetése miatt, vagy, más vélemények szerint épp az ifjú uralkodó Ugrin iránti tisztelete és hálája nyomán – időlegesen a kormányzati hierarchia élére került, igen árulkodó adalék Károly Róbert és Máté 1309–1310-es kapcsolatára, illetve a nagyúr udvarbeli megbecsülésére nézvést.¹⁸³ A felhőtlen viszony jeleként 1310. március második felében a király a biztonnyal Máté tartományához számítható Bars megye székhelyére is ellátogatott. Korábban valószínűleg csupán egyetlen alkalommal, az 1306 közepi hadjárat során fordult meg a Garam vidékén.¹⁸⁴

Kán Lászlóval azonban, Gentile intenzív és lankadatlan ténykedése, illetve a kihirdetett *excommunicatio* ellenére, továbbra sem sikerült dűlőre jutni. A koronát a kijelölt február 2-i határidőre nemhogy nem adta át, de az is elképzelhető, hogy még csak ígéretet sem tett közeljövőbeni vagy bármikori visszaszolgáltatására.¹⁸⁵ Attól ellenben nem zárkózott el, hogy egy számára is biztonságos helyen a király és a legátus képviselőivel találkozzék. Az apró reménykeltő előrelépés talán Tamás esztergomi érsek érdeme volt, aki Gentile Pozsonyba távozta után – befolyása jelentősen megnövekedvén – egyre meghatározóbb szerepet vitt a király mellett. Mindenesetre ő vállalkozott a vajdával való személyes találkozó lebonyolítására, amelyre április 8-án, Szegeden, azaz az oligarcha tartományának

183 Máté 1309. okt. 11-én még nádornak címezte magát, 1310. febr. 2-án szerepel először tárnokmesterként, szintén egy saját kiadványában (HO I. 104–105.; RDES I. 321.). Beke komáromi alispán egy év nélkül kibocsátott, de az üggyel kapcsolatos egyéb – évszámszerűen szintén keltezetlen – oklevelek adatainak segítségével minden biztonnyal 1309. okt. 28-ra datálható kiadványa alapján valószínűsíthető, hogy az oligarcha még ekkor, okt. végén sem volt tárnokmester (ld. HO VII. 338., vö. Ibid. 325., ahol Beke [1310. márc. 28-án] – alighanem – ugyanazon István nádori udvarbíróként már M[áté] királyi tárnokmester udvarbírájának mondja). A két méltóság a kormányzati hierarchián belüli 1301 utáni rangsorára ld. Kristó, 1999. 43–44.; Szöcs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342.* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Bp., 2014. 107–108.

184 1310. márc. 20.: MNL OL DF 265 778., kiadása: AOkm. I. 195–198., regesztája: AO II. 855. sz.; Karácsonyi J. egyenesen úgy gondolta, Károly Máté nádor meggyerése végett ment Barsra. Ld. Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig.* Bp., 1995. (továbbiakban Karácsonyi, 1995.) 346. A király itineráriumát ld. Kádár, 2015. 110–111., illetve a jelen tanulmány végén.

185 Pór, 1891. 471.; Kristó, 2003/a 30.

délnyugati határvidékén került sor.¹⁸⁶ Tamást az ország két nagy tekintélyű bárója, Aba nembeli Omodé nádor és Rátót nemzetségbeli Domonkos kísérte el a fontos útra, valamint Gentile kardinális megbízottaként annak gyóntatója és káplánja, Dénes minorita rendi olvasószerzetes is vele tartott. László vajda, valamely, sajnos legfeljebb is csak találgatható indíttatásból kifolyólag késznek mutatkozott a kompromisszumra, sőt, az alapján legalábbis, ami az általa ekkor kiadott oklevélből kitetszik, kis túlzással akár úgy is fogalmazhatunk: valósággal kapitulált a király képviselői előtt. Kijelentette, hogy Károlyt elismeri az ország természetes és törvényes urának és királyának, a saját és rokonai nevében megígérte, hogy azt hűen szolgálja, a Szent Koronát azon esetben, ha a király rövid időn belül Erdélybe látogatna, haladéktalanul, egyébként legkésőbb július 1-jéig átadja.¹⁸⁷ Megfogadta továbbá, hogy kiengedi kezéből és visszaadja a radnai ezüsbányát, a besztercei és szebeni ispánságot, a székelyek ispánságát, illetve Ds, Kolozs és Szék falvakat, utóbbiak kamarai hivatalaival együtt. Fenti ígéreteire Omodéval és Domonkos mesterrel, akik ezzel mintegy kezességet vállaltak érte, Tamás érseknek és a legátust képviselő ferences *lectornak* a kor szokásai szerinti, ünnepélyes esküt tett.¹⁸⁸

Gentile Máté nádorral, illetve Kőszegi Henrikkel kötött megállapodáshoz hasonlóan e proklamáció szövegéből sem derül ki, hogy László milyen ellentételezést várt – egyelőre formális – meghódolásáért. Hogy azonban a vajda szintén számított valamiféle fizetségre hivatalos hűségnyilatkozataért, nem is beszélve a koronázási jelvények átadásáról, csaknem értelemszerűnek tűnik. Erre az oklevél egy rövidke félmondatában utalást is tett, miszerint amikor a király a Szent Korona átvétele miatt, vagy más okból felkeresi az erdőn túli részeket, előterjeszti kéréseit, hogy szolgálataiért, „*miként illik, a király felség*” megjutalmazza.¹⁸⁹ Sajnos nem ismeretes, hogy a vajda milyen későbbi ellentételezésre apellált, és hogy kapott-e erre bármiféle ígéretet – egyébként valószínűleg meglehetősen széles körű felhatalmazással bíró – tárgyalópartnereitől, ugyanakkor ahhoz képest, hogy arra közvetlen külső kényszer nem szorította rá, feltűnően sok, a kezében régóta biztosan tartott birtokról és jövedelemről mondott le Szegeden. A vajda ráadásul Ottó elfogásával és ennek folytán történt megbuktatásával, jöllehet aligha az illetén való érdemszerzés

186 AG 374–375. A találkozó helyszíne feltétlenül figyelemre méltó, annál is inkább, mert mint láttuk, László vajda – már amennyiben a Pozsonyi Krónika tudósítása helyes – Ottó királyt szintén a csongrádi településen adta át Csák nembeli Ugrinnak.

187 AG 374–375.

188 AG 375.; Pór, 1895. 46.; Zsoldos, 2016. 203.

189 AG 375.

szándéka, vagy a Károly iránti politikai rokonszenv vezérelte, mérhetetlenül fontos és értékes szolgálatot tett a királynak, aki – a Szent Korona átadása körüli hercehurca botrányos, kizárólag a mágnacon múló elhúzóda ellenére is – talán épp emiatt tanúsított vele szemben elnéző és türelmes magatartást.¹⁹⁰

Kán nembeli László hűségesküje nagyon fontos esemény az 1307–1310 közötti időszak történetében. Jelentősége mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy a megállapodás létrejöttével nem maradt az országban olyan oligarcha és bárói rangú nagybirtokos, aki nem ismerte volna el Károly uralmának jogszerűségét, vagy nyíltan szembeszállt volna vele, azaz hatalma – egyelőre szigorúan csak formális értelemben természetesen – immáron a királyság egészére kiterjedt. Gentile az egyes bizonytalan hűségű, vagy épp a Károly személyét és uralkodói jogait elutasító tartományurakkal való külön-külön kiegyezések, alkuk létesítésére irányuló, körülbelül másfél évet felölelő, elszánt, szívós – és talán a király környezetében is némi kétkedéssel figyelt – munkálkodása végül sikert hozott tehát.

A szegedi találkozó nyomán a Szent Korona visszaszerzése érdekében folyó tárgyalások is lendületet kaptak, és jó úton haladtak a cél felé. Benedek erdélyi püspök, aki egyházmegyéjébe érkezte óta – minden bizonnyal Gentile megbízásából – évégett szinte napi kapcsolatban állt a mágnással, említett levelében már április második felében arról is tudatta a pápa oldalkövetét: László ígéretet tett neki, hogy az uralkodói fejéket hamarosan megküldi általa a bíborosnak.¹⁹¹ Az oligarcha ezúttal, ha nem is iparkodott, de tartotta a szavát, így valószínűleg június dereka tájt a korona és a többi felségjelvény – három esztendei elbitorlás után – Gentile, vagy közvetlenül a király kezére került.¹⁹²

A siker feletti öröm közepette, tekintettel arra, hogy nyilvánvalóan nem volt megengedhető, hogy a királyi korona eredetiségéhez bármiféle kétség, vagy bizonytalanság fűződjék, ám azzal kapcsolatban hosszú ideig tartó jogtalan birtoklása és ismeretlen helyen való őriztetése – annak időtartama és a vajda köztudomású gátlástalansága és körmönfontossága okán – még az elit leginkább jóhiszemű tagjaiban is felmerülhettek kérdések, annál is inkább, mert német forrásaink szerint Ottó Bajorországban azt híresztelte, hogy nála van a magyarok szentként tisztelt koronája.

190 Arra, hogy Ottó elfogatása által a vajda – ámbár, mint említettük, eredendően legkevésbé sem ilyen céllal – Károly számára rendkívüli szolgálatot vitt végbe, Zsoldos A. is felhívta a figyelmet: ld. Zsoldos, 2016. 203.

191 AG 380.; Temesváry, 1922. 130.

192 AG LXXX.; Kristó, 1986. 133.

Gentile, a király és az országnagyok ezért úgy ítélték meg: feltétlenül szükséges, sőt elengedhetetlen az átadott *insigniumok*, elsősorban is az uralkodói fejék kompetens személyek általi megvizsgálása, illetve hitelesítése.¹⁹³ Ezt „szakértői minőségben” minden valószínűség szerint a Szent Korona őrzését legalább másfél évszázada ellátó székesfehérvári káptalan kanonokjai végezték el, de alighanem közreműködtek abban az utolsó nagy nyilvánosság előtt megrendezett koronázáson, Vencel-László király 1301-es királlyá avatásán részt vett prelátusok és bárók egy kisebb csoportja is. Az akkor hivatalban volt főpapok közül már csak Imre váradi és Háb váci püspök élt, a világi előkelők soraiból azonban számosan lehettek, akik jelen voltak az eseményen, sőt néhányan, mint például Aba nembeli Omodé, akár még III. András 20 évvel korábbi megkoronázását is közről láthatta.¹⁹⁴ A Szent Korona eredetiségének megállapításáról feltehetően hivatalos, a Szentszék követe és az országnagyok által is megerősített oklevél is készült, annak azonban még a szöveg hagyománya sem maradt fenn.

A király mindeközben május 3-án Pozsonyba látogatott, bizonyosan azon célból, hogy a még mindig ott tartózkodó Gentile bíborossal találkozzék. Legkésőbb június elejére visszatért a „*medium regni*”-be, 11-én Budán bocsátott ki oklevelet, és valószínűleg legalább szeptember derekáig az ország szívében maradt.¹⁹⁵ Ezen kiadványa Aba nembeli Omodét volt nádorának nevezi, eszerint tehát – Csák Ugrin után, vagy épp az ő leváltásával egyidejűleg – az abaúji mágnás pozíciója is megváltozott a kormányzati struktúrában. Az esetleges kegyvesztés, mint ok lehetősége Omodé esetében sem látszik valószínűnek, tudniillik mindketten egy évtizede, példamutató hűséggel támogatták a királyt, és a szóban forgó oklevelében – az alkalmasint társaságában lévő – báró kérésére, épp an-

193 Bertényi Iván: Wittelsbachi Ottó és a Szent Korona. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis*. II. Szerk. Beke Margit, Bp., 2004. 21. A Szent Korona egy évvel korábban kezdődött hanyattatásai miatt már 1305 őszén, Kőszegi Jánosnak is első dolga volt, hogy – lehetőségeihez mérten – az Ottó által Magyarországra csempészett uralkodói fejék eredetiségéről meggyőződjék, és azt „valódinak” jelentse ki. Ld. Deér, 2005. 201–202. 1310 nyarán, a korona három évi, mindenki előtt gondosan eltitkolt helyen való őrzése nyomán ugyancsak indokoltan merülhettek fel kételyek az átvett korona eredetiségét illetően.

194 Bertényi Iván: *A magyar korona története*. (Népszerű történelem.) Bp., 1978. 44–45., 65.; Deér, 2005. 186–187.; Imre és Háb püspökségére ld. Zsoldos, 2011/a 97., 99.

195 1310. máj. 3.: MNL OL DL 98 087., kiadása: RDES I. 332., regesztája: AO II. 878. sz.; jún. 11.: MNL OL DL 73 384., kiadása: RDES I. 337., regesztája: AO II. 900. sz.

nak szervienseit adományozta meg, bár a kérdést megvilágító források hiányában, mindenesetre nem is zárhatjuk ki azt. A tartományúr mindazonáltal továbbra is, egészen haláláig viselte a nádori címet.

Gentile és a király augusztus 20. tájára a Pest melletti rákosi mezőre országgyűlést hívott össze.¹⁹⁶ Lévén a Szent Korona ekkorra már szinte bizonyosan birtokukba jutott, és annak hitelesítése is megtörtént, Károly és tanácsa vélhetően azt tervezte, hogy a *congregation* bemutatják a végre megkerült *insigniumokat*, ami egyúttal remek, csaknem garantált alkalmat kínál majd egyfelől a király népszerűségének növelésére, másrészt adott esetben uralmának – egy újabb közjogi aktus általi – megerősítésre is. A kihirdetett időpontra és helyen nagy számban egybegyűlt országlakosok, mint az várható volt, a prelátusok és a bárók indítványára Károlyt ismét királlyá választották. Ezután Székesfehérvárra siettek, ahol a hagyományos helyszínen, a Szűz Mária-prépostság templomában Tamás érsek augusztus 27-én fényes szertartás keretében a Szent Koronával, azaz immáron jogérvényesen felkente és megkoronázta az uralkodót.¹⁹⁷ Az országgyűlésen és az I. Károly – ugyancsak harmadik – királlyá avatásán megjelent tartományurak és bárók névsorát nem ismerjük, az azonban kétségtelen, hogy Csák Máté – a legátus határozott utasítása, valamint a király vélelmezhető invitálása ellenére – mindkét eseménytől távol maradt. Úgy tűnik, azokon Gentile bíboros sem vett részt, amit egyébként a Szentszék befolyásának megerősödésétől mintegy hagyományosan, korántsem alaptalanul tartó és berzenkedő világi nagyurak és nemesek aligha bántak, sőt, talán maga a király és a főpapok egy része is különösebb sajnálkozás nélkül vett tudomásul. A kardinális mindazonáltal később, Csák Mátét kiközösítő oklevelében megemlítette, hogy a – második megismételt – *coronatio* az ő parancsára történt.¹⁹⁸

A koronázást követő napokban a jelen lévő országlakosok, élükön a királlyal, valamint a világi és egyházi előkelőkkel, visszatértek a pes-

196 AG LXXIV.; Horváth, 1871. 170.

197 Chronicon pictum. In. CFH I. 661–662.; KRE 20.

198 AG 387.; Kristó, 1986. 133. Felmerült, és a kutatásban eléggé elfogadottnak mondható az vélekedés, miszerint Kán László erdélyi vajda eljött a koronázásra. Ld. Zichy I. 122.; Pór, 1891. 474. (hibás, aug.-i dátummal említve); Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp., 1902. 138–139., 279. sz.; Engel, 1988. 94.: 16. jegyz.; legújabban: Zsoldos, 2016. 203.). A felvetés alapjául szolgáló, év nélkül kiadott perhalasztó oklevél azonban 1298-ban és 1299-ben is kelhetett, minthogy ezen évek késő nyarán a vajda Erdélyen kívüli, jelesül budai, illetve székesfehérvári tartózkodása adatolt (UGDS I. 192–193.; HO VII. 281–282.), ilyenformán, lévén 1310 vonatkozásában az említett kiadvány az egyetlen feltételes „bizonyíték”, 1298 vagy 1299 jóval valószínűbben lehet az oklevél kelte.

ti-rákosi mezőre, ahol a megszakított országgyűlés folytatta munkáját, és hozzávetőleg másfél hétig ülésezett. Maga Károly, a prelátusok és a főurak – mint általában szokás volt – alkalmasint többnyire Budán tartózkodtak, és külön, a királyi palotában tanácskoztak.¹⁹⁹ Az országnagyi méltóságviselők köre az elmúlt hónapokban jelentős módosulásokon ment át, és feltételezhető, hogy a király ekkortájt is eszközölt némi személyi változtatást kormányzatában. A kérdéses időszakban ugyanakkor csupán egy csere adatolható: Szlavónia élére Kőszegi Henrik bán sajnos közelebből nem ismert időpontban, valamikor 1309. október 23. és 1310. május 5. között bekövetkezett halála után, gyaníthatóan még augusztus második fele előtt, Babonić István került.²⁰⁰

A király késő őszig székhelyén maradt, és a koronázást követő hetekben–hónapokban számos adományban részesítette híveit. Ezt követően, talán már október végén Erdélybe indult, alighanem, hogy személyesen is fogadja Kán László régóta esedékes alattvalói hódolatát.²⁰¹ Pontosan sajnos nem meghatározható, mikor lépte át az „erdőn túli tartomány” nyugati határát, de minthogy egyfelől november 2-án követük, Renér ispán kérésére megerősítette az alvinci szász *hospesek* István ifjabb királytól nyert kiváltságait, és ugyanaz nap mellesleg előljárójukat is megadományozta, másfelől szeptember 4. után három hónapig nincs információnk az uralkodó hollétére, elképzelhető, hogy a két kegynyilvánításra a Tiszántúlon, vagy akár már Erdélyben került sor.²⁰² Károly népes főúri kísérettel és minden valószínűség szerint nagy létszámú fegyveres erő élén vonult Erdélybe, így az utazás gyaníthatóan inkább tűnhetett hadjáratnak, mint „szokványos” uralkodói látogatásnak. A királlyal tartott

199 A király szept. 4-én már Budán volt: CDCr. VIII. 263–264. A *privilegium* hitelességéhez – a keltezési hely megjelölése miatt – fér némi kétség. A gyűlés időtartamára: 1310. okt. 2.: MNL OL DL 40 330., regesztája: AO II. 966. sz.; Engel, 1988. 95.: 23. jegyz., annyi pontosítással, hogy a püspök az oklevél szerint szept. 14-én tért vissza onnét Váradra.

200 István szlavón bánként 1310. aug. 27-én szerepel először: CDCr. VIII. 262.; Engel, 1988. 94–95. Henrik bán elhunytá idejére ld. CDCr. VIII. 255–256.; AOkm. I. 203.; Karácsonyi, 1995. 607.

201 A 1310. aug.–okt.-i királyi *donatiok*: MNL OL DF 208 960.; 256 451.; 256 452.; CDCr. VIII. 263–264.; CDH VIII/1. 376–379.; Pór, 1891. 474.; Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). = *Századok*, 137/2. 2003. 297–347. (továbbiakban Kristó, 2003/b) e helyütt: 300.

202 1310. szept. 4.: CDCr. VIII. 263–264.; nov. 2.: UGDS I. 296–297.; *Documente privind istoria României*. (Documenta Romaniae historica.) Veacul XIV. C. Transilvania. I. Comitetul de redacție Ion Ionașcu et al., București, 1953. (továbbiakban DRH I.) 393.; Kristó, 2003/b 300.

útján – más prelátusok mellett – Tamás esztergomi és Vince kalocsai érsek is, ami, jóllehet önmagában egyáltalán nem különös, mégis némiképp gondolkodóba ejtő körülmény. Az majdnem nyilvánvalónak látszik, hogy jelenlétük nagy fontossággal bírt, valamint igen komoly oka lehetett, ugyanis amennyire gyér forrásainkból megállapítható, és legfőképp eme körülmény keltheti fel figyelmünket: ez volt az első alkalom a magyar egyház addigi, 300 éves történetében, hogy Esztergom érseke Erdélybe látogasson, sőt, ugyanez feltételelesen kijelenthető a kalocsai metropolita vonatkozásában is.²⁰³

Bár Károly és serege útvonalának rekonstruálására nincs módunk, némiképp valószínűbbnek tűnik, hogy északnyugat felől, a Meszesi-kapun át lépett Erdély földjére. December 8-án – két igencsak kétes hitelű oklevél tanúsága szerint – a Torda mellett fekvő Szentmihályon tartózkodott, ahová feltehetően a Szolnok megyei Egregy érintésével érkezett.²⁰⁴ A nagyobb települések közül Gyulafehérvárt biztosan felkereste, de alighanem – odaútjában – Kolozsvárt sem kerülte el, és a terveknek megfelelően László vajdával is találkozott, aki így szemtől szembe is kénytelen volt megerősíteni, hogy a királyt elfogadja urának, valamint hű és szolgálatkész bárója lesz. A nagyúr szegedi hűségnyilatkozata óta viszonyuk folyamatosan javult, és a mondhatni felhőtlen, vagy legalábbis a szembetűnő feszültségektől mentes kapcsolat aránylag hosszú ideig, talán egészen az oligarcha – nagyjából négy évvel később történt – elhunytáig töretlen maradt.²⁰⁵

Az 1310-es esztendő végén Károly – alkalmasint Fehér vagy Hunyad vármegyében járván – kétségtelenül uralkodása addigi messze legsikeresebb évére tekinthetett vissza. Az elmúlt hónapok rendkívül fontos politikai fegyvertényei: a talán már elveszettnek hitt Szent Korona visszaszerzése, (legkevesebb) második királlyá választása, és harmadik, végre jogérvényes megkoronázása, nem utolsósorban pedig Erdély féltelmetes hatalmú urának színe előtt is kinyilvánított hódolata, egyúttal az országrész – legalábbis – formailagos uralma alá vétele, különösen a nem is olyan távoli múltban megélt elkésérítő helyzethez képest, valóban okot adtak az elégedettségre és az optimizmusra. Rövidesen világosan megmutatkozott azonban, hogy a részint türelmesen kibőjtölt, részint jó néhány kompromisszum és nehezen, keserves küzdelmek árán elért

203 HO VII. 362–363.; DRH I. 398–399.

204 1310. dec. 8.: UGDS I. 298., a másik oklevél kiadatlan, vélelmezhetően hamis voltukra: EO II. 175–176. sz.; 1310.: HO VII. 362–363.

205 DRH I. 398–399.; Pór, 1891. 474–475.; Kristó, 2003/b 300., 308.; Zsoldos, 2016. 203–204.

törvényes egyeduralom, a király uralkodói hatalma mennyire látszólagos, sérülékeny és gyenge voltaképpen, illetve, hogy az oligarchikus rend potentátjaival, kiszolgálóival és más haszonélvezőivel a békés, partneri együttműködés – Károly számos ennek érdekében tett gesztusának és engedményének dacára – hosszabb ideig nem fenntartható.²⁰⁶

I. Károly (Róbert) király itineráriuma, 1306–1310

1306. máj. 3.	Eger ²⁰⁷
1306. jún. 15. körüli napok	Esztergom vára alatt ²⁰⁸
1306. jún. 27.	Esztergom ²⁰⁹
1307. jún. közepe/ szept. vége	Buda ²¹⁰
1307. szept. 21.	Kőrös (Csongrád vm., ma Nagykőrös, Bács-Kiskun) mellett ²¹¹
1307. szept. 29.	az ócsai monostornál (Pest vm., a Szűz Mária premontrei prépostság) ²¹²
1307. okt. 10.	Rákos, a Szent Péter-egyháznál (Pest vm., a Veronai Szent Péter tiszteletére alapított ferences kolostor mellett) ²¹³
1307. nov. 19.	Torna (Tornai isp., ma Turňa nad Bodvou, Kassai kerület, Szlovákia) mellett ²¹⁴
1307. dec. 3.	Szikszó (Borsod vm.) ²¹⁵
1308. szept. 1.	Pétervárad (Bács vm., ma Petrovaradin, Novi Sad; Újvidék, része, Vajdaság, Szerbia) ²¹⁶

206 Engel, 1988. 95–130.; Kristó, 2003/b 301–343.

207 6. jegyz.

208 12. jegyz.

209 12. jegyz.

210 73. jegyz.

211 77. jegyz.

212 77. jegyz.

213 82. jegyz.

214 88. jegyz.

215 88. jegyz.

216 95. jegyz.

1308. szept. 7.	Cegléd (Pest vm.) ²¹⁷
1308. szept. 15.	Lórév (Nagy-szigeti isp., ma Pest m.) ²¹⁸
1308. szept. 22.	Lórév ²¹⁹
1308. nov. 8.	Buda ²²⁰
1308. nov. 27.	Pest mellett ²²¹
1309. jan. 30.	Patak (Pataki isp., a mai Sátoraljaújhely mellett, Borsod-Abaúj-Zemplén m.; MNL OL DL 89 263., kiadatlan oklevél, regesztája: AO II. 568. sz.)
1309. ápr. 2.	Buda (MNL OL DL 2073., közlése: CDH VIII/1. 341–342., regesztája: AO II. 597. sz.)
1309. máj. 8.	Buda ²²²
1309. jún. 15.	Buda (második – Tamás esztergomi érsek általi – megkoronázása) ²²³
1309. szept. 8.	a Goronchev folyónál (bizonytalan fekvésű hely, lehetséges lokalizálására ld. Spekner, 2015. 141.: 753. jegyz.; MNL OL DF 237 002., kiadása: MES II. 612.; regesztája: AO II. 739. sz.)
1309. dec. 14.	Mályi (valószínűleg Borsod vm., ma Borsod-Abaúj-Zemplén m.) ²²⁴
1310. márc. 20.	Bars (Bars vm., ma Óbars; Starý Tekov, Nyitrai kerület, Szlovákia) ²²⁵
1310. máj. 3.	Pozsony ²²⁶
1310. jún. 11.	Buda ²²⁷
1310. jún. 24.	Visegrád? (erősen kétséges hitelű oklevél: MNL OL DF 280 759., kiadása: SATS II. 33–34., regesztája: AO II. 911. sz., a hitelessége körüli gyanúra: Iván, 2004. 128–129.)

217 99. jegyz.

218 99. jegyz.

219 99. jegyz.

220 100. jegyz.

221 112. jegyz.

222 133. jegyz.

223 148. jegyz.

224 180. jegyz.

225 184. jegyz.

226 195. jegyz.

227 195. jegyz.

KÁDÁR TAMÁS

1310. júl. 27. Buda (MNL OL DL 1754., kiadása: CDH VIII/1. 374., regesztája: AO II. 927. sz.)
1310. aug. 27. Székesfehérvár (harmadik, jogérvényes megkoronázása)²²⁸
1310. aug. 28. Székesfehérvár (MNL OL DF 208 960., kiadatlan oklevél, regesztája: AO II. 950. sz.)
1310. szept. 4. Buda²²⁹
- 1310., dec. eleje? Egregy (Belső-Szolnok vm., ma Alsóegregy; Românași, Szilágy m., Románia)²³⁰
1310. dec. 8. Szentmihály? (Kolozs vm., ma Mihai Vitezaul, Kolozs m., Románia. Feletőbb kétséges hitelességű oklevél, ld. EO II. 177. sz.)²³¹

228 197. jegyz.

229 199. jegyz

230 204. jegyz.

231 204. jegyz.

Schrek Katalin**Esterházy Pál Antal herceg és az önálló görög állam:
Az 1830–1832-es londoni konferencia egy magyar
származású osztrák követ szemszögéből¹**

Az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése a 19. századi diplomáciatörténet fontos kérdései közé tartozott. Bár a birodalom hanyatlásának és defenzívába vonulásának folyamata már a 17. század végén elindult, a 18. században a Porta még képes volt háborús sikereket/eredményeket felmutatni. Az Oszmán Birodalom gyengeségéből és a török fennhatóság alatt élő népek függetlenedési törekvéseiből kibontakozó keleti kérdés komoly kihívás elé állította a konstantinápolyi kormányzatot. A problémahalmaz kezelésében az európai nagyhatalmak is szerepet vállaltak: eltérő időszakokban eltérő intenzitással ugyan, de a vezető államok is képviseltették magukat a balkáni és a közel-keleti térség ügyeiben. Különösképpen igaz ez az állítás a görög szabadságharc esetében (1821–1830), amelynek egyes szakaszaiban a nagyhatalmak más-más válságkezelési alternatívát alkalmaztak. A görög ügyben először a Nagy-Britannia és Oroszország közötti szövetség, majd pedig a Franciaországgal bővült koalíció létrejötte hozott változást. A nemzetközi beavatkozás és a török–görög háborúban kialakult patthelyzet pedig arra ösztönözte Nagy-Britanniát, Franciaországot és Oroszországot, hogy érdemi tárgyalásokat folytasson egy önálló görög állam létrehozásának lehetőségéről. Ezzel a céllal került összehívásra a londoni nemzetközi konferencia, amely 1830–1832 között ülésezett. A három nagyhatalom által lefolytatott tárgyalássorozat legfőbb témája immáron nem a görög önállóság megvalósításának eldöntése volt – ebben a kérdésben ugyanis a szövetségesek már konszenzusra jutottak – hanem az autonóm görög állam határvonalainak, politikai struktúrájának és az Oszmán Birodalomhoz való viszonyának meghatározása. Az új balkáni állam létrejötte nem érintette közvetlenül az 1815-ben megalapozott kontinentális szisztémát, lévén, hogy a bécsi rendezésből a Porta és a fennhatósága alatt lévő tartományok teljes mértékben kimaradtak. Mindazonáltal az európai nagyhatalmak már nem marginális kérdésként, hanem 1827 után a balkáni erőviszonyok alakításának kulcsfontosságú eseményeként kezelték a görög kérdést.

¹ Jelen tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának Támogatásával készült.

A görög állam létrejöttéről szóló 1830–1832-es tárgyalások főszereplői Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország voltak, a konszenzus megteremtésében azonban fontos szerep jutott Ausztriának, amelyet ebben az időszakban a magyar származású Esterházy Pál Antal herceg (1786–1866) képviselt Londonban. Mivel a Habsburg Monarchia a balkáni területekkel és ezáltal az Oszmán Birodalommal is közvetlen határos volt, ezért a félszigeten végbemenő változások geopolitikai szempontból relevánsak voltak számára. Ausztria londoni konferencián való érdekérvényesítő képességének megőrzése pedig kiemelt feladatnak bizonyult, amelyet a tárgyalási folyamatok időszakában Esterházy Pál Antal látott el. Tanulmányom célja, hogy betekintést nyújtson a herceg diplomáciai küldetésének egy rövid periódusába, a londoni konferencia alatt végzett munkásságának időszakába. Az osztrák követ szerepének vizsgálata egy klasszikus politikatörténeti esemény újszerű megközelítését adja, amely a hazai és a nemzetközi irodalom feldolgozatlan részét képezi. Milyen kapcsolatot ápolt Esterházy a brit és a nemzetközi politikai körökkel? Milyen befolyása volt a hercegnek a nemzetközi konferencia döntéshozatali folyamatára, az önálló görög állam feltételeinek megteremtésére? Hogyan képviselte az osztrák politikai irányvonalat? Ezen kérdések megválaszolása révén szeretnék kiegészítéseket nyújtani egy 19. századi magyar főnemes nemzetközi politikai és diplomáciai szerepvállalásához.

A téma feldolgozása primer levéltári forrásokon alapult, amelyeknek három csoportját különíthetjük el. Az első a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Haus, Hof- und Staatsarchiv gyűjteménye, amely Esterházy Londonból Bécsbe irányuló levelezését, valamint a Metternich kancellár által Londonba küldött helyzetjelentéseket és instrukciókat tartalmazza. Másik fontos fond csoportot az Oszmán Birodalomhoz és a keleti kérdéshez tartozó irat együttesek alkották, amelyeknek a görög ügyre vonatkozó része leginkább az 1820 éveket öleli fel, pár dokumentum azonban direkt módon kapcsolódik az általunk vizsgált 1829–1832-es időintervallumhoz. Ugyanez mondható el a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Esterházy Levéltárában fellelhető anyagról. Bár a herceg követi időszakából aránylag sok dokumentum maradt fenn, ennek jelentős része az általunk vizsgált témát tekintve irreleváns, kis számban azonban a MNL–OL anyagai között is akadnak Esterházy levelek, jelentések, amelyek a keleti kérdés problémaköréhez kapcsolhatóak.² Végül a harmadik levéltári gyűjtemény a The National Archives/Public Record Office-ban

2 Ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) G. – XIX. század személyei levéltárak – III. Esterházy Pál herceg (1786–1866) iratai. P 136 fond. 49003. számú mikrofilmtekercs.

található, Londonban. Ez magában foglalja a közvetlenül Esterházyhoz kötődő brit dokumentumokat, mint a bécsi és a londoni kabinettel való hivatalos kapcsolattartásból származó leveleket, jelentéseket, fogalmazványokat; másrészt a görög állam létrejöttének körülményeit tárgyaló londoni konferencia anyagát, amelyek az előzetes angol–francia–orosz tervezetekbe, valamint a görög–török határrendezés ügyét vizsgáló bizottság munkájába nyújtanak betekintést. Utóbbiak áttekintésére azért is van szükség, mert Esterházy tevékenységének és a görög ügyben való osztrák szerepvállalásnak a megértéséhez szükséges az adott nemzetközi helyzet és a bécsi kormányzat Nagy-Britanniához, Franciaországhoz és az Orosz Birodalomhoz való viszonyrendszerének ismerete.

A források tekintetében mindenképpen érdemes még megemlítenünk a korabeli levelezéseket közreadó forrásköteteket, illetve emlékiratokat, amelyek szintén amelyek szintén adalékokat nyújthatnak Esterházy tevékenységének megismeréséhez. Ide sorolhatjuk forrásbázisként Metternich kancellár naplóbejegyzéseit és levelezéseit tartalmazó köteteket³, Széchenyi István naplóját⁴, valamint a Viktória királynő személyes iratait és Wellington herceg hivatalos levelezéseit közreadó forráskiadványokat.⁵ A görög kérdés és a nemzetközi helyzet alaposabb megismeréséhez pedig a *Foreign Office* által összeállított dokumentum-gyűjteményt érdemes kiemelni.⁶

Esterházy a magyar arisztokrácia prominens alakja, mindemellett vezető osztrák–magyar politikus és nemzetközileg elismert, kiválóan képzett diplomata volt, aki széles körű személyes kapcsolatrendszerrel bírt az európai elittel, különösképpen a brit, francia és orosz arisztokratákkal, politikusokkal és államférfiakkal. Ettől függetlenül Esterházy személye a magyar történetírás perifériáján helyezkedett el. Az Esterházyval kapcsolatos eddigi szakirodalmak többnyire családtörténeti⁷, művészet-

3 *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'état. Deuxième partie: L'Ère de paix (1816–1848).* IV–V. Publ. Le Prince Richard de Metternich, Paris, 1882.

4 Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Vízota Gyula. Bp., 1978.; Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához*. Bp., 1884. (továbbiakban Zichy, 1884.)

5 *The Letters of Queen Victoria*. I. Ed. by Arthur Christopher Benson, London, 1908. (továbbiakban Benson, 1908.)

6 *Papers Relative to the Affairs of Greece 1826–1830*. London, 1831.

7 Esterházy János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*. Bp., 1901.; *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára*. Levéltári leltárak 2. Szerk. Bakács István, Bp., 1956.; Kempelen Béla: *Magyar nemesi családok*. III. Bp., 1912.; Idem: *Magyar főrangú családok*. Bp., 1931. (továbbiakban Kempelen, 1931.)

történeti megközelítésben⁸, valamint az 1848–1849-es szabadságharc idején betöltött szerepére összpontosítva tárgyalták a herceg munkásságát.⁹ Utóbbi esetében az első felelős magyar kormány külügyminiszteri, egészen pontosan a király személye körüli miniszteri pozícióját kell megemlítenünk, amelyben mindenképpen közrejátszott korábbi, több mint négy évtizedes külügyi tapasztalata. Esterházy nem csupán az osztrák külügy szolgálatában állt, hanem az európai diplomáciai kapcsolatok szempontjából az egyik legfontosabbnak tekinthető államban képviselte a Habsburg Monarchia érdekeit. A londoni követség ellátása komoly bizalmi tisztség volt, amely a bécsi politikai vezetéssel való jó kapcsolat mellett a külképviselet és a társadalmi reprezentáció ellátására való képességet is feltételezett. Esterházy mindkettő tekintetében magas szintű ismeretekkel rendelkezett, amelyekre a korábbi megbízatásai, valamint a bécsi kongresszus alkalmával tett szert. Utóbbi különösen fontos szereppel bírt, hiszen az képezte Esterházy külügyi pályafutásának fordulópontját. Az osztrák küldöttség tagjaként a herceg 1814–1815 folyamán részt vett az európai rendezést szolgáló nagyhatalmi megbeszéléseken. A kongresszust követően pedig a brit udvar külön kérte, hogy a londoni osztrák követi posztra a herceget nevezzék ki.¹⁰ A kancellár eleget téve a kérésnek még ugyanebben az évben megbízólevelet adott Esterházy-nak, aki 1815-től egészen 1842-ig szolgált az angol fővárosban. A közel

8 Bár a művészetpártolás és az Esterházy-gyűjtemény gyarapítása elsősorban édesapja, Esterházy Miklós nevéhez fűződik, Esterházy Pál kapcsán is születtek művészettörténeti témájú tanulmányok. Ld. Szilágyi András: Egy főúri műgyűjtemény metamorfózisa a 19. században. = *Művészettörténeti értesítő*, 43/1–2. 1994. 95–99.; P. Boros Ilona: Herceg Esterházy Pál Antal (1786–1866) részére adományozott rendjelek. = *Numizmatikai közlöny*, 92–93. 1993–1994. 83–88.

9 Erre vonatkozóan ld. Urbán Aladár: Herceg Esterházy Pál a Batthyány-kormányban. = *Aetas*, 24/1. 2009. 5–19.; Idem: Herceg Esterházy Pál belépése a Batthyány-kormányba és visszahúzódása a miniszteri tevékenységtől. = *Aetas*, 24/1. 2009. 161–174.; Esterházy Pál Antal pályafutásának 1848 előtti időszakával foglalkozó tanulmányok: Hajnal István: Metternich és Esterházy. = *Századok*, 61/1–3. 1927. 2–44.; Idem: Egy magyar herceg ifjúkora Napóleon idején. = *Budapesti Szemle*, 55/597. 1927. 264–291. (továbbiakban Hajnal, 1927.); Ress Imre: Der Diplomat Paul III. Anton Esterházy (1786–1866). In: *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten, Mäzene*. Hrsg. Johann Perschy, Eisenstadt, 1995. 199–212. (továbbiakban Ress, 1995.); Idem: A szent szövetségi diplomata és alkotmányos miniszter. = *Limes: Komárom megyei tudományos szemle*, 36. 1999. 29–42. (továbbiakban Ress, 1999.)

10 Esterházy kivenezését közvetlenül maga a régens herceg, a leendő IV. György kérte. *A New Biographical Dictionary of 3000 Cotemporary Public Characters, British and Foreign, of All Ranks and Professions*. I/2. Ed. by George Byrom Whittaker, London, 1825. 30.

három évtizedes szolgálat nagy időnek számított, kevés diplomata volt képes ennyi ideig ugyanazon a helyen megőrizni pozícióját. Ehhez a teljesítményhez nagymértékben hozzájárult Esterházy kötelességtudata, szakértelme és felelősségteljes politikai magatartása. Ahogyan Viktória királynő Esterházy Pál követségének végén fogalmazott I. Leopold belga uralkodóhoz intézett levelében: „(...) *Nagyon sajnálom, hogy elveszítem őt, olyan szeretetre méltó és kellemes ember (...) mindemellett egyformán szeretett és mindkét itteni párttal egyformán jó viszonyban állt, amely a legnagyobb jelentőséggel bírt.*”¹¹

Esterházy Pál londoni követségét megelőzően rendelkezett már külügyi tapasztalattal.¹² Az Esterházy család galánthai ágának leszármazottjaként a fiatal herceg előtt számos lehetőség állt. Kezdetben katonai pályafutást tervezett, azonban a körülmények és az éppen aktuális nemzetközi helyzet alakulása a diplomácia irányába terelte őt. A család férfi tagjai között alapvetően a katonai pálya választása dominált, azonban a herceg korábbi felmenői között is találunk diplomatát.¹³ Esterházy mindössze húsz éves korában került az osztrák külügyminisztérium kötelékébe, első kiküldetése pedig Londonba szólt. 1806-ban a bécsi kabinet őt delegálta az ottani osztrák követség titkári feladatainak ellátására.¹⁴ Az angol politikai élettől és elittel való első komolyabb ismeretsége ehhez az időszakhoz köthető. Az újabb megbízatás sem váratott sokáig magára, még ugyanebben az évben Párizsba helyezték át.¹⁵ Itt került közelebbi munkakapcsolatba Kelemens von Metternich-chel, aki szintén ugyanezen év nyarán lett Ausztria párizsi nagykövete. Mellette teljesített szolgálatot Esterházy, aki jó kollegiális viszonyt alakított ki az 1809-től már államkancellári és külügyminiszteri pozíciót viselő Metternich herceggel. Ausztria Franciaországtól elszenvedett újabb veresége és az azt követő schönbrunni békeszerződés súlyos következményekkel járt és egyben új helyzetet teremtett a bécsi kormányzat számára. Átmenetileg ugyan, de Ausztria Napóleon kényszerű szövetségeseiként középhatalommá süllyedt és létének, szuverenitásának megőrzéséért kompromisszumokat kötött.

11 Queen Victoria to the King of the Belgians. Windsor Castle, 18th October 1842. In. Benson, 1908. I. 435.

12 Fiatalkori pályafutásának korszakára részletesebben ld. Hajnal, 1927.

13 A szintén Esterházy Pál Antal nevet viselő herceg (1711–1762) 1758-ban a Nápolyi Királyságban képviselte a Habsburg érdekeket. Ld. Kempelen, 1931. 82.; Ónodi Krisztina: *Egy Esterházy herceg a nápolyi Bourbon udvarban/Un principe Esterházy alla corte dei Borboni*. Bp., 2003.

14 Röss, 1995. 200.

15 Ibid.

Az osztrák külpolitika irányvonala megváltozott, ez azonban nem csupán a vesztes háború, hanem részben a külügyminisztérium új vezetőjének hatására valósult meg. Az osztrák útkeresésben a diplomáciai szolgálat szintén átszerveződött, Esterházy pedig három évre Drezdába került.¹⁶

Az újabb fordulat 1814-ben következett be, amikor az Oroszország vezetésével és Nagy-Britannia katonai, valamint anyagi támogatásával megszervezett hatodik francia-ellenes koalíció eredményesen vette fel a küzdelmet a napóleoni hadsereggel és ugyanezen év kora tavaszán a szövetséges haderők Párizs alá vonultak. Ezen időszak a katonai mellett a diplomáciai küzdelmek időszaka is volt egyben. Ekkor került sor a szövetséges nagyhatalmak chaumonti és chatilloni előtárgyalásaira.¹⁷ A konzultációkban, csakúgy, mint a hatodik koalícióban Ausztria szintén részt vett. Az állam képviselőjében Metternich tárgyalta ugyan, de Esterházy – megbízható és tapasztalt diplomataként – a kancellár mellett végig asszisztálta a tárgyalásokat, amelyek végül 1814 márciusában a későbbi Négyes Szövetség alapját képező chaumonti nagyhatalmi együttműködést eredményezték. Innen egyenes út vezet a bécsi kongresszusig, ahol Esterházy teljesítményével és személyiségével megszerezte a brit delegáció bizalmát, majd a kongresszus lezárulását követően megkapta kinevezését a londoni osztrák nagyköveti posztra. Ettől a ponttól kezdve Esterházy szerepe megváltozik, a diplomáciai képviselőben addig részfeladatokat ellátó herceg a brit–osztrák kapcsolatok formálásának, illetve fenntartásának egyik kulcsfigurája lett. Jelentései, helyzetértékelései pedig alapjaiban határozták meg a Metternich-féle külügyi vezetés Nagy-Britanniával kapcsolatos álláspontját.

Esterházy londoni tevékenységének egyik meghatározó eleme, a brit politikai és társadalmi elittel való kapcsolatrendszer volt. A herceg összeköttetéseit tekintve a rendelkezésemre álló források alapján nem tudtam teljes körű és mélyreható kontaktológiai vizsgálatot végezni, amely során a teljes brit és nemzetközi kapcsolatrendszer minden szegmense nyomon követhető lenne. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy az Esterházyhoz kötődő eddigi kutatásom a nemzetközi ügyekben és még konkrétabban a görög ügyben képviselt politikai attitűd feltárására összpontosított, ami jelzi, hogy az elvégzett forrásgyűjtés és feldolgozás során alapvetően diplomáciatörténeti forrásbázisokat alkalmaztam. Azonban ennek a kontextusnak a vizsgálata során is kirajzolódott Esterházy és a

¹⁶ Ress, 1999. 31–32.

¹⁷ Paul Schroeder: *Transformation of European Politics. 1763–1848*. Oxford, 1996. 495–509.

brit politikai körök, valamint az európai arisztokrácia közötti viszony egy része. Mindezek alapján a kapcsolati köröknek három nagyobb csoportját különítettem el: a királyi udvarhoz kötődő ismeretségeket; a brit politikai elittel való összeköttetéseket; valamint a helyi (londoni) francia és orosz képviseléssel kialakított közvetlen kapcsolatokat.

Az első kategória tekintetében meghatározó momentum volt a IV. György király (1820–1830) nevéhez fűződő ún. *Cottage Coterie*. Az uralkodó által létrehozott politikai csoportosulás alapvetően kettős funkcióval bírt: egyrészt IV. György kialakította maga körül azt a szűk bizalmi réteget, amelynek tagjai az uralkodó maximális bizalmát élvezték, és akikkel a király számos politikai kérdésben diskurzust folytatott, véleményt kért és tanácsokat kapott. Másrészt ennek a „*vidéki udvarnak*” konkrét politikai célja is volt, amelynek lényege az 1822-től a Foreign Office vezetését ellátó ambiciózus George Canning politikai aktivitásának korlátozása, vagy még pontosabban fogalmazva féken tartása. Esterházy szempontjából mindenképpen nagy jelentősége van a *Cottage Coterie*-ben való részvételének, hiszen az angol uralkodó legszűkebb köréhez való tartozás egyben a herceg megbízhatóságát igazolta. A rendkívül megtisztelő tagság pedig az adott személy politikai jelentőségére és befolyására, az uralkodóval való jó kapcsolatára utalt. Ennek a körnek Esterházyn és IV. György királyon kívül további öt tagja volt: Arthur Wellesley, Wellington hercege, Jules de Polignac hercege, Krisztof Andrejevics Lieven és felesége Dorothea Lieven, valamint Münster grófja.¹⁸ A csoportosulás munkájáról keveset tudni, a történeti szakirodalomban¹⁹ többnyire csupán említés szinten jelenik meg, Esterházy esetében azonban egy értékes és érdekes tájékozódási pont a londoni tevékenységének és befolyásának meghatározásában. Külön érdekesség, hogy Esterházyt a politika mellett rokoni szálak is kötötték az angol királyi udvarhoz²⁰: a herceg felesége – Mária Terézia von Thurn und Taxis – apai ágon rokonságban állt Charlotte von Mecklenburg-Sterlitz-cel, aki III. György király (1760–1820) hitveseként Anglia királynője volt 1761–1818 között.²¹

18 *The Unpublished Diary and Political Sketches of Princess Lieven, together with some of her letters*. Ed. by Harold William Vazeille Temperley, London, 1925. 61–62.

19 Harold William Vazeille Temperley: *The Foreign Policy of Canning 1822–1827. England, the Neo-Holy Alliance and the New World*. London, 1925.; Robert William Seton-Watson: *Britain in Europe, 1789–1914. A Survey of Foreign Policy*. Cambridge, 1955.; Judith Lissauer Cromwell: *Dorothea Lieven, a Russian Princess in London and Paris, 1785–1857*. Jefferson – London, 2006.; Наталья Петровна Таньшина: *Княгиня Ливен. Любовь, политика, дипломатия*, Москва, 2009.

20 Hajnal, 1927. 22.

21 *The English Annual*. Ed. by The Right. Hon. Mrs. Norton 1834. 73.

A másik kategóriát a brit politikai körök alkották. A mindenkori angol kormány tagjai mellett Esterházy az ellenzéki párt képviselőivel szintén kiegyensúlyozott kapcsolatot ápol, nem köteleződött el egyértelműen egyik vagy mások oldal mellett sem. Brit szempontból tehát Esterházy egy konformista jellem, egyúttal közvetlen és nyitott személyiség, aki pártpolitikai érdekektől függetlenül végezte munkáját. Széchenyi Istvának más összefüggésben elhangzott értékelése jó irányt adhat Esterházy jellemének megértéséhez, a gróf gondolatmenete Zichy Antal interpretálásában a következőképpen hangzott: „*A herceg úgy tűnik, bizonyos magaslatról tekinti az eseményeket, mely őt felmenti, hogy bármelyik részen a küzdők sorába álljon.*”²² Szintén ez jellemezte őt a londoni politikai körökben, amelyet Viktória királynő fentebb idézett véleménye ugyancsak alátámaszt. Végül a harmadik kapcsolattartási kategóriába sorolhatjuk Esterházy francia és orosz államférfiakkal való összeköttetéseit. A teljesség igénye nélkül példaként hozhatjuk fel a már korábban említett Polignac herceget, aki kezdetben Franciaország londoni követeként, majd a francia külügyminisztérium vezetőjeként képviselte hazáját Londonban.²³ Hasonlóképpen említést érdemel K. A. Lieven londoni orosz követ és felesége Dorothea Lieven, Pozzo di Borgo párizsi orosz követ, valamint Charles-Maurice Talleyrand korábbi francia külügyminiszter. Később pedig az 1840–1850-es években levelezőpartnerei között találjuk az orosz diplomata Phillipe von Brünnovot és Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov külügyminisztert.²⁴ Mindezek alapján megállapítható, hogy Esterházy átfogó nemzetközi kapcsolatrendszer alakított ki elsősorban a vezető európai nagyhatalmak angliai képviselőivel, valamint az angol politikai elitel. Ugyanakkor a kapcsolattartás és a külképviselet ellátása a politikai ügyekben való egyeztetéseken és tárgyalásokon túlmutatott. A politikai szerepvállalás mellett szükség volt Esterházy részéről egyfajta társadalmi reprezentációra, annak érdekében, hogy a követi feladatainak ellátásához szükséges formális és informális összeköttetéseket megfelelő módon építhesse ki. Bár a herceg esetében nehezen tudjuk rekonstruálni ezen kapcsolatépítés folyamatát és annak pontos színtereit, utóbbiak kö-

22 Zichy, 1884. 145.

23 Miniszteri kinevezése után Polignac azért tartózkodik továbbra is Londonban, mert időközben összehívásra került a görög ügyet tárgyaló nagyhatalmi konferencia, ahol a görögbarát hatalmak által 1827. július 6-án létrehozott koalíció tagjaként volt jelen.

24 MNL OL G. – XIX. század személyei levéltárak – III. Esterházy Pál herceg (1786–1866) iratai. P 136 fond. 49005. számú mikrofilmtekercs.

zül kettőt mindenképpen fontos kiemelni: IV. György király udvarát²⁵, valamint az Almack Társasági Klubot, amely a korabeli brit elit kedvelt gyülekező helye és a társadalmi események egyik meghatározó londoni központja volt. Összességében tehát ez a röviden felvázolt, ámde széles körű társadalmi-politikai kontextus adta meg a keretet Esterházy Pál diplomáciai munkásságának.²⁶

A nemzetközi helyzet és a londoni konferencia bemutatása előtt arra is ki kell térnünk, hogy milyen kapcsolat állt fenn Esterházy és Metternich között, a két államférfi hosszú távú együttműködését milyen közös pontok határozták meg. Korábban utaltunk arra, hogy Esterházy diplomáciai pályafutása igen korán, már az első években összekapcsolódott Metternich munkásságával. Metternich és Esterházy között feltételezhetően bizalmi kapcsolat állt fenn, amit mi sem fejez ki jobban, mint hogy a kancellár Ausztria egyik legbefolyásosabb szövetséges partneréhez delegálta Esterházyt követként. A megbízhatóság és a lojalitás mellett az együttműködés közös alapja továbbá a politikai gondolkodásmód hasonlósága. Esterházy Pál egy hagyományosan konzervatív és Habsburg párti arisztokrata család leszármazottjaként ugyanezen értékek képviselője volt, ez a momentum pedig segítette a herceget a Metternich-chel, valamint a bécsi kormányzati körökkel való kapcsolatának kiépítésében. A Habsburg udvarhoz való hűség a társadalmi-politikai összeköttetések és a hivatali ranglétrán való előmenetelnek elengedhetetlen részét képezte. Esterházy elveiben és politikai szemléletében tehát Metternich-chel hasonló nézeteket vallott. Azért említünk csak hasonlóságot, mert könnyelműség lenne Esterházyt egyszerűen konzervatív, Habsburg párti politikusnak tekinteni. A herceg gondolkodásmódja ennél árnyaltabb, mivel rugalmasabb és nyitottabb világszemlélettel bírt az európai status quo megváltozását eredményező nemzetközi ügyek kezelésében, mint az osztrák külügyeket irányító Metternich.²⁷ Erre szolgálhat példaként a görög, később pedig a belga kérdés.²⁸ A herceg politikai szemléletéről azonban egyelőre kevés információval rendelkezünk, annak alaposabb megismerésére és elemzésére további kutató munka adhat lehetőséget.

A londoni követség általános hátterének áttekintését követően a herceg konkrét politikai magatartásának és a görög ügyben való szerepvállalásának aspektusaira kell figyelmet fordítani. A vizsgált időintervallum

25 Egészen pontosan az uralkodó magán rezidenciája, a Windsor palota.

26 A társadalmi-politikai kapcsolatrendszer vizsgálata újabb kutatásoknak nyithat teret.

27 Hajnal, 1927. 24.; Ress, 1999. 34.

28 Ibid.

az önálló görög állam létrehozásáról szóló londoni konferencia éveit öleli fel (1830–1832). Azonban a tárgyalás során kitekintünk az 1829-es évre is, mivel az előtárgyalások érdemi része már ekkor megkezdődött és mert az 1828–1829-es orosz–török háború, valamint annak konzekvenciái érdemben befolyásolták a hármass (angol–oros–francia) szövetség partnereinek konzultációit, valamint a görög ügyben való megállapodás feltételeit. A Porta Oroszországtól elszenvedett háborús vereségét követően engedni kényszerült a nagyhatalmi (elsősorban orosz) nyomásnak és megszüntette a görögök elleni katonai fellépést. A háborús állapotok felszámolása jöllehet még csak a béke megteremtésének első lépése volt. Az érintett nagyhatalmak között hosszú és bonyolult egyeztetés indult meg, amelynek hivatalos kereteit a Londonba összehívott konferencia adta meg. A nemzetközi szinten lebonyolított rendezési folyamat hasonló jelleget öltött, mint az 1815–1822 közötti időszak nemzetközi ügyeinek megoldására törekvő kongresszusok, azzal a különbséggel, hogy a görög–török konfliktus lezárását az abban részt vevő és ezáltal közvetlenül érintett államok vállalták magukra, így a konzultáció és a döntéshozatal lehetősége nem volt az európai koncert minden tagjára kiterjesztve. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a kongresszusi szisztéma ekkora már nem létezett, az 1820-es évek forradalmi hullámának lezárulását követően ugyanis sem igény, sem lehetőség nem mutatkozott a korábbiakhoz hasonló nemzetközi konszenzusteremtésre. Mégis az 1830-as konferencia és a kongresszusok között párhuzamot lehet vonni abban az értelemben, hogy 1822 óta ez volt az első olyan alkalom, amikor egy politikai szövetségben társult hatalmak nemzetközi fórumot nyitnak egy konfliktus megoldása érdekében.²⁹

Bár a londoni konferencia 1830 év elején ült össze, korábban már voltak előzményei: az 1828-ban és 1829-ben megrendezett két porosi konferencia. Utóbbiak a görög ügyben szövetséges három nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország – követeinek előzetes konzultációi voltak és az adott kormányzatok egyéni álláspontjainak felmérésére szolgáltak.³⁰ Egyben a londoni konferencia előképeként tekinthetjük őket, mivel a görög állam/vagy tartomány (ekkor még nem eldöntött tény)

29 Orosz részről erre már korábban is volt kísérlet szintén a görög ügy kezelése érdekében, 1824-ben. Ez a kezdeményezés azonban ekkor eredménytelenül zárult.

30 A két porosi konferenciáról részletesebben ld. Charles William Crawley: *The Question of the Greek Independence. A Study of British Policy in the Near East, 1821–1833*. Cambridge, 1930. 142–154. (továbbiakban Crawley, 1930.); David C. Fleming: *John Capodistrias and the Conference of London*. Thessaloniki, 1970. 48–66. (továbbiakban Fleming, 1970.)

jövőbeli határainak kérdése már ekkor napirendre került; illetve itt szintén az 1827. júliusában koalícióra lépő nagyhatalmak voltak jelen. Nem volt ez másképpen 1830-ban sem. A londoni, a párizsi és a szentpétervári kabinet egyet értett a tekintetben, hogy a görög–török helyzet rendezésében a konfliktusba diplomáciai és fegyveres úton beavatkozó államok hozzanak döntést. Ezen logika mentén az 1830-ban kezdődő tárgyalásokon úgyszintén a trilaterális szövetség tagjai vettek részt, Poroszország és Ausztria pedig nem kapott meghívót a konferenciára.

A bécsi külügyi vezetés ettől függetlenül azonban kiemelten kezelte a görög kérdést, mivel a balkáni erőviszonyok megváltozása komolyan érintette Ausztria geopolitikai érdekeit és az sem volt mindegy számára, hogy mennyire jól informált az angol–francia–orosz koncepciókat illetően. Az információszerzés fő forrásai – ahogyan az a londoni konferenciát megelőző időszakban is jellemző – a nagyköveti jelentések voltak. Esterházyra hárult tehát a feladat, hogy a külügyi konferencia előtt, alatt és után felmerülő legfontosabb érvekkel, véleményekkel és eseményekkel napra kész legyen. A herceg eleget tett a bécsi kabinet ezen elvárásnak, jelentéseiben domináns szerepet kaptak a görög ügyről szóló egyeztetések, amelyeknek fejleményeiről napi szinten tudósított. Információszerzésében eleve meghatározó volt a többi nagyhatalom delegáltjával való rendszeres kapcsolattartás. Ugyanakkor, ami talán még lényegesebb volt, az aktuális brit kormányzattal való szoros összeköttetés. 1828-tól kezdve a Foreign Office-on belül fontossá vált az osztrákbarát irányvonal erősítése, a korábbi Canning-féle orosz-orientált politika ellenében. Lord Aberdeen, majd Lord Palmerston külügyminiszteri kinevezése is ezt a tendenciát erősítette meg. A brit kormány folyamatosan egyeztetett Esterházyval és ez által az osztrák kabinettel a háromhatalmi együttműködés aktív időszakában.

Részben erre a speciális helyzetre, valamint a Nagy-Britannia és Ausztria közötti szoros viszonyra világított rá Lord Palmerston egyik naplóbejegyzésében, amely Dorothea Lieven és Esterházy Pál közötti találkozás emlékét örökítette meg. A leírás szerint az osztrák követ a Lieven hercegnővel való rövid beszélgetés alkalmával a következőképpen fogalmazott: „*Nos, kedvesem, mindenki várjon a sorára, megvolt a maguk minisztere, most meg van a magamé.*”³¹ A jelenet – bár nem tudhatjuk biztosan, hogy ebben a formában zajlott-e le – mindenképpen jelzi a brit–osztrák és a brit–orosz kapcsolatokban ekkor végbe menő változásokat,

31 Idézet: Sunday, 8 June 1828. In: *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston with Selection from His Diaries and Correspondence*. I. Ed. by Henry Lytton Bulwer, Leipzig, 1871. 259–260.

amelyek részben magyarázattal szolgálhatnak a st.-jamesi kabinet és a londoni osztrák követ között zajló konzultációk jelentőségére. Ahogyan fentebb említettük 1828-ban az angol kormányváltás nem csupán a belpolitikában, hanem a külügyi direktívában is változást hozott. A korábbi évekre jellemző angol–oroszl együttműködés háttérbe szorult és az új konzervatív vezetés egyértelműen az osztrák barát külpolitika irányába tolódott el, háttérbe szorítva ez által a szentpétervári kormányzattal való kooperációt. Ez a brit külpolitikai váltás pedig egybe esett Esterházy követségének általunk vizsgált időszakával, ami még inkább aktualitást ad a londoni konferencia tanulmányozásának. Az osztrák követ ugyanis ebben a periódusban a politizálás új – számára igencsak kedvező – feltételeihez igazodott, amelyek egyúttal Ausztria érdekérvényesítő képességének biztosítottak teret. Az osztrák követ helyzetének speciális voltát pedig éppen az adta, hogy a nagykövetségi státusza és összeköttetései révén a görög konferencia minden részletével tisztában volt, annak ellenére, hogy a londoni tárgyalássorozatnak ő maga nem volt szerves résztvevője. Esterházy tehát a konferencia hatáskörén kívülálló személy, ugyanakkor a háttér konzultációk állandó tagja, ami különösen fontos volt az 1829 utáni időszakban.

Az orosz–török háború, illetve az azt lezáró drinápolyi béke ugyanis új helyzetet teremtett a görög ügyben és az Oszmán Birodalomnak Oroszországgal való kapcsolatában. Ahogyan Metternich Esterházyhoz intézett levelében utalt rá: „*Közeledünk a keleti kérdés végső kimeneteléhez (...)*.”³² Bár a sarkalatos megfogalmazás némileg túlzónak hathat, tény, hogy az 1829-es események tükrében a kortársak joggal érezhették úgy, hogy a Porta és a Balkán politikai viszonyaiban komolyabb változás következik be, amely akár az oszmán államalakulat létét fenyegetheti.³³ Az egyezmény, amely a kancellár kissé cinikus szóhasználatával élve

32 No. 1. M. Le Prince Esterhazy à Londres. Linz, le 21 septembre 1829. In. Österreichische Staatsarchive, Haus, Hof-, und Staatsarchiv. Diplomatie und Außenpolitik vor 1848. Staatenabteilungen/Außerdeutsche Staaten/ Großbritannien (England) – Diplomatischen Korrespondenz (Továbbiakban: HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK.) K188. Weisungen an Esterhazy (1829.07.–1829.12.).

33 Lord Aberdeen például arról számolt be 1829 júliusában miniszterelnökének, hogy mennyire felkavarta a Lieven házaspárral való legutóbbi beszélgetése, amelyben a londoni orosz követ és felesége arról értekezett, hogy véleményük szerint van realitása annak, hogy az orosz csapatok valóban elérik Konstantinápolyt. Ld. The Earl of Aberdeen to Field Marshall the Duke of Wellington. Foreign Office, 28th July 1829. In. *Despatches, Correspondence and Memoranda of Field Marshal Arthur, The Duke of Wellington*. VI. Ed. by The Duke of Wellington, London, 1877. (továbbiakban Wellington, 1877.) 54.

„(...) a két birodalom közötti béke és jó barátság okirata (...)”³⁴ egy olyan szerződés, amely „*totális változást eredményez kölcsönös pozícióikban és mindent egybevéve az Európával való kapcsolataikban.*”³⁵ A londoni osztrák követnek szánt 1829. szeptember 21-i instrukciójában Metternich értékelte a kialakult helyzetet és arra törekedett, hogy meghatározza Ausztria helyét az orosz–török háború utáni viszonyok között. Mindezek alapján Esterházyra az a feladat hárult egyrészt, hogy tolmácsolja a bécsi álláspontot Lord Aberdeen felé és jelezze, hogy a megváltozott körülmények közepette Anglia és Ausztria elvei, érdekei egyazon irányba mutatnak. Másrészt pedig, hogy megerősítse az angol–osztrák együttműködést, hiszen a közös cél az Oszmán Birodalom egységének megőrzése. Ez pedig közös kiindulási pontot jelent a két állam szorosabb együttműködésében, hiszen a brit kabinet politikája összhangban áll az osztrák érdekekkel. Ezt Esterházy Bécsbe küldött levelei is alátámasztják, amelyek számos alkalommal tesznek említést az Oszmán Birodalom fenntartásának brit igényéről.³⁶ A st.-james-i kabinetben belül, csakúgy, mint a bécsi politikai körökben szintén komoly dilemmát okozott Oroszország balkáni befolyásának megerősödése a kelet-balkáni térségben (lásd Dunai Fejedelemségek) és az Oszmán Birodalomban egyaránt.³⁷ Lord Aberdeen és Wellington levelezéséből pedig körvonalazódott, hogy Esterházy már augusztusban, az orosz–török háború lezárása előtt próbált tárgyalásokat folytatni Anglia és Ausztria keleti kérdéssel kapcsolatos szemléletét illetően, de a herceg igyekezete ellenére ekkor még nem tudott érdemi diskurzust folytatni, mivel a Foreign Office vezetője és a miniszterelnök ekkor még elhárította a kezdeményezést, egészen addig, amíg nem tudnak konkrétumokat a kialakult válsághelyzetet illetően.³⁸

34 No. 1. M. Le Prince Esterhazy à Londres. Linz, le 21 septembre 1829. In. HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K188. Weisungen an Esterhazy (1829.07.–1829.12.).

35 Ibid.

36 No. 43. Prince Esterházy. Entretien avec Lord Aberdeen (...) relatif à la conservation de l’Empire Ottoman; la Création d’un État grec (...). Londres, le 13 novembre 1829. In. HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K186. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.08.–1829.12.).

37 No. 42. Prince Esterházy. (...) entretien avec le Duc de Wellington (...) par le Cabinet du St. James à l’égard des stipulations du traité d’Adrianople et de sur conséquences. Londres, le 2 novembre 1829. In. Ibid.; No. 46. Prince Esterházy. Impression fâcheuse produite à St. Pétersbourg par les réflexions du Cabinet Brit(annique): sur le traité d’Adrianople. Londres, le 26 décembre 1829. In. Ibid.

38 The Earl of Aberdeen to Field Marshal the Duke of Wellington. Foreign Office, 25th August 1829. In. Wellington, 1877. 107.; To the Earl of Aberdeen. Walmer Castle,

Mindenestre nem meglepő, hogy Esterházy 1829-ben Bécsbe küldött jelentései többségében ezt a kérdéskört járják körbe.³⁹

A brit–osztrák együttműködés összességében tehát mindkét állam kölcsönös érdeke volt, ennél fogva Esterházyt – és általa képviselve Ausztriát – a brit fél a londoni konferencia alatt teljes értékű és fontos tárgyalópartnernek tekintette. Sőt, ekkor még inkább felértékelődött Ausztriának, mint a hármas koalíción kívülálló nagyhatalomnak a szerepe, mivel a brit–francia–orosz szövetségen belül szükségessé vált az orosz és a francia politikai ambíciók ellensúlyozása. Ezt pedig a Foreign Office egy külső félre támaszkodva tudta megoldani. Esterházy tehát azon felül, hogy külső szemlélője és megfigyelője volt az eseményeknek, alapvetően egy bizalmi pozíciót foglalt el. Helyzetét legjobban Lord Aberdeen egyik levél részletével érzékeltethetjük, amely a görög rendezés kapcsán felmerült számos vitás pont egyikével, a jövőbeli uralkodó személyének kérdésével foglalkozott. Ebben az angol külügyminiszter azt a rövid megjegyzést intézte Wellingtonhoz, miszerint az orosz követekkel K. A. Lievennel és A. J. Matuszevics-cel való aznapi konzultációját követően bizalmasan tájékoztatta Esterházyt az ügy állásáról.⁴⁰ Feltehetően ez az eljárás mód a konferencia időszaka alatt minden fontosabb kérdés kapcsán érvényben volt.

Az Aberdeen–Wellington–Esterházy megbeszélések révén a Foreign Office tiszta képet kapott a metternichi külpolitika aktuális jellegéről és a bécsi vezetés szintén átlátta a st.-jamesi kabinet stratégiáját, ott pedig ahol lehetséges volt, összehangolt álláspontot alakítottak ki. A görög uralkodó-jelöltek esetében ez a metódus figyelhető meg. Angol részről rendre olyan személyekre tettek javaslatot, akik vagy kötődtek valamilyen formában az osztrák udvarhoz, vagy Bécsnek nem volt kifogása ellene. A fent említett Aberdeen–Esterházy egyeztetéseket már csak ez a tény is indokoltta. Számos alternatíva jött szóba 1829-től kezdve, de az egyik legesélyesebb jelölt a Hessenből származó Fülöp herceg volt, aki osztrák katonai kötelékben szolgált; illetve egy másik jelölt a Habsburg-Lotaringiai ház Este-Modenai ágából származó Maximilian herceg.⁴¹ Az osztrák-párti jelölteket azonban a francia külügy rendre

26th August 1829. In. Ibid. 108.

39 HHStA-DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K185. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.01.–1829.07.).

40 The Earl of Aberdeen to Field Marshall the Duke of Wellington. Foreign Office, 20th October 1829. In. Wellington, 1877. 249.

41 Crawley, 1930. 176. A jelöltek sorát bővítette még a bajor uralkodói dinasztiahoz kötődő Károly herceg, Orániai Frigyes, Szász-Coburg János és a szintén Szász-Coburg

megvétőzta, bár orosz és angol részről egyaránt elfogadható lehetőségként tekintettek rájuk.⁴² Hesseni Fülöp után a legesélyesebb és egyben a legtöbb dilemma alapját képező jelölt a Szász-Coburg családból származó Leopold herceg, akinek személye azért volt megosztó a szövetségesek számára, mivel Franciaország és Oroszország az angol kormány emberének tartotta őt, és úgy vélték a határkérdést követően most ismét a brit álláspont kerekedhet felül a döntéshozatalban. Ezen ponton érdemes kitérnünk a dinasztikus kapcsolatok egy érdekes szegmensére. Leopold azért számított az angolok emberének, mert közvetlen kapcsolatban állt a Hannover-házzal, mivel Charlotte hercegnővel való házassága révén a jövendőbeli Viktória királynő nagybátyja volt.⁴³ Végül a hosszas egyeztetések és a Leopold által a szövetségesek irányában állított feltételek teljesíthetetlensége miatt a herceg visszalépett a jelöltségtől.⁴⁴

A hosszadalmas diplomáciai affér Esterházy jelentéseiben hangsúlyos szerepet kapott, a görög kérdés kapcsán azonban kronológiailag ez az utolsó olyan ügy, amiben az osztrák követ közvetett módon részt vett, és amiről a Bécsbe küldött tájékoztatásaiban részletesen beszámolt. Csakúgy, mint a Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország közötti vitás pontokról, amelyek a hármasszövetség érdemi munkájának gátjait képezték. A legfőbb problémát a koalíció tagjai közötti érdekellentétek alkották, amelyek alapvetően a kooperáció létrejöttét megelőzően is léteztek, de a görög–török konfliktus megoldása érdekében a szerződő felek azokon átmenetileg felülkerekedtek.⁴⁵ A Balkán térség, sőt mind inkább az Oszmán Birodalom fölötti politikai befolyásszerzés azonban idővel uralni kezdte a brit–francia–orosz partnerek közötti diskurzust. Esterházy pedig rendszeresen adott hírt ezen problémák diplomáciai szinten történő megnyilvánulásairól.⁴⁶ Példaként említhetjük Kréta szigetének orosz

Leopold. Ld. Ibid. 175–176.

42 Ibid.

43 Ibid. 176.

44 Fleming, 1970. 136–138.

45 A görög ügyben együttműködő felek politikai érdekeiben mindvégig komoly ellentétek húzódtak. Nagy-Britannia elsősorban a Mediterrán térségben való tengeri fölényének megőrzésére és Oroszország balkáni befolyásának korlátozására törekedett; míg Szentpétervár a balkáni régióban való politikai térnyerését, Franciaország pedig az 1815-ös határainak módosítását szerette volna elérni a görög ügyben való együttműködésért cserébe. Nem meglepő tehát, hogy a három hatalom közös fellépése inkább tekinthető kényszerű, átmeneti együttműködésnek, mintsem egy stabil államközi szövetségnek.

46 No. 1. Entretien avec Lord Aberdeen relativement aux armements en cours de la partie des Grecs et les complications qui en résultent. Londres, le 8 janvier 1829. In.

flotta által történő blokád alá vételét és az erre adott brit–francia válaszkérdéseket.⁴⁷ Az eset azért érdekes, mert Esterházy beszámolóján keresztül nem csupán az orosz–török háború részleteiről informálódhatunk, hanem képet kaphatunk a brit–francia–orosz hármasság működésének nehézségeiről és a szövetségeseknek az egymással szembeni meglévő ellenérzéseiről. Az Oszmán Birodalom és Oroszország háborúja a brit és a francia kormányzat figyelmét ráirányított közös szövetségesük balkáni ambícióinak veszélyeire. Az orosz terjeszkedés miatti aggodalom azonban mégis inkább Nagy-Britanniára volt jellemző, mert gazdasági érdekeltségeit és a Földközi-tenger keleti medencéje fölötti tengeri ellenőrzési jogát, illetve kiváltságát nem kívánta elveszíteni. Részben az ez irányú nyugtalanság fejeződött ki Lord Aberdeen reakciójában, amelyet Esterházy 1829. május 8-i jelentésében örökített meg.⁴⁸ A herceg beszámolója alapján a brit külügyminiszter az eseményekről való részletes tájékoztatást követelt a londoni orosz követ Lieven hercegtől, egyben tiltakozását fejezte ki az események miatt.⁴⁹ Bár Aberdeen nem kérdőjelezte meg Oroszország jogát arra, hogy a július 6-i egyezményben foglaltak szerint cselekedjen, az orosz flotta fellépését mindenképpen túlzásnak tartotta és javaslatot tett a fenti egyezmény rendelkezéseinek módosítására.⁵⁰ A herceg széles körű tájékozottságát jelzi az a tény, hogy Esterházy nem csupán a brit diplomácia alakulását kísérte figyelemmel, hanem egyaránt jól tájékozott volt a többi nagyhatalom saját ügyeit illetően. Közvetlen viszonyt ápolt a többi európai nagyhatalom Londonban állomásozó követeivel, sőt több esetben részletekbe menő számadást tett például az orosz követ által a brit kormányzat felé közvetített információkról. Ennek személtetésére kiváló példa Lieven herceg tájékoztatása, amelyet a

HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K185. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.01.–1829.07.); No. 31. Prince Esterhazy. Entretien avec Lord Aberdeen sur la crise actuelle dans les affaires de l’Orient. Londres, 31 août 1829. In. HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K186. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.08.–1829.12.).

47 No. 18. Prince Esterházy. Concernant le blocus de l’île Candie par la flotte Russe. Londres, le 8 mai 1829. In. HHStA–DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K185. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.01.–1829.07.); No. 19. Prince Esterházy. Accuse la réception des dépêches du 30 avril et transmet un extrait du protocole du 8 mai relatif au blocus de l’île de Candie et à l’extension de l’exercice de l’escadre russe. Londres, le 15 mai 1829. In. Ibid.

48 Prince Esterházy. Concernant le blocus de l’île de Candie par la flotte Russe. Londres, le 8 mai 1829. In. Ibid. No. 18.

49 Ibid.

50 Ibid.

brit kabinet előtt prezentált. Ez Hans Karl von Diebitsch tábornok és az oszmán Nagyvezír közötti egyeztetéseket ismertette a kulevicsai csatát követően. Esterházy annak teljes tartalmáról tájékoztatva volt és továbbította azt Bécsbe.⁵¹

Esterházy jelentéseiben szintén meghatározó elemnek tekinthető a görög határkérdés problémaköre, amely esetében a herceg elsősorban a brit álláspontra fókuszált. A területi ügyek vonatkozásában a herceg azt a javaslatot emelte ki a brit kormányzat részéről, miszerint a létrejövő állam annyi területtel rendelkezzen majd, amennyit a Portával szembeni fegyveres konfliktus során saját fennhatósága alá tudott vonni. Ezzel gyakorlatilag a Foreign Office egy semleges álláspontot próbált képviselni, amellyel támogatja ugyan az önálló görög állam létrejöttét, de nem engedi, hogy emiatt a konstantinápolyi kormányzatnak komolyabb területi veszteségeket kelljen elszenvednie – különösképpen a vereséggel zárult orosz–török háborút követően. Végeredményben a görög állam határvonala az Aspropotamos–Zeitouni vonalon lett meghúzva.⁵²

A londoni konferencia még két évig elhúzódott, de a görög kérdés érdemi pontjait igen hamar, már 1830 tavaszára sikerült tisztázni a nagyhatalmaknak. A konferencia ennek ellenére tovább ülésezett a keleti kérdés ügyében és az azzal párhuzamosan zajló más európai problémák megoldása érdekében. Az osztrák diplomácia számára oly fontos balkáni kérdés átmenetileg azonban nyugvó pontra került. Az új görög állam működésének kereteit az 1830. február 3-i protokoll tartalmazta.⁵³ Kisebb dilemmák még akadtak a görög–török kapcsolatokat illetően, a Porta majd évekkel később volt hajlandó hivatalos elismerni a Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország gyámsága alatt létrejött Görög Királysá-

51 Prince Esterházy. Communication d'une dépêche du Prince Lieven au Cabinet Anglais, sur la correspondance du Diebitsch avec le Grand-Vizir. Londres, le 25 juillet 1829. In: HHStA-DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K185. Berichte Neumann, Esterhazy (1829.01.–1829.07.). No. 28.

52 Fleming, 1970. 107.; A határbizottsági munkálatokhoz tartozó jelentésekre vonatkozóan ld. TNA/PRO/FO 97/232 – Foreign Office and predecessors: Political and Other Departments: Supplements to General Correspondence before 1906. (továbbiakban FOP) Boundary Commission. 1832–1833.

53 No. 23. Protocol of the Conference held at the Foreign Office, on the 3rd of February 1830. In: *Papers Relative to the Affairs of Greece. Protocols of Conferences held at London*. London, 1830. 307–309. A görög rendezést rögzítő protokoll illetve annak korábbi változatai, vázlatai elérhetőek: TNA/PRO/FO 97/231 – FOP Greece. Protocols of Conferences in London. 1830–1832.; Illetve további kiegészítő jegyzőkönyvek elérhetőek az Esterházy anyagban: TNA/PRO/FO 97/234 – FOP Austria. Communications from Prince Esterházy. Protocols of Conferences in London. 1833–1837.

got⁵⁴, a hármas szövetség tagjai azonban alapvetően elégedettek voltak az elért eredményekkel.

A konferencia mellett asszisztáló Esterházy Pál figyelme szintén más területekre összpontosult. Jól nyomon követhető mindez diplomáciai jelentéseiben, amelyekben 1830-tól kezdve fokozatosan az európai események: az 1830-es évek forradalmi veszik át a főszerepet.⁵⁵ Ezzel egyúttal azt is érzékelhetjük a herceg írásaiban, hogy az európai diplomácia és a nemzetközi kapcsolatok kontextusába hol helyezkedett el pontosan a keleti kérdés: az 1830-as évek forradalmi hullámai, a belga önrendelkezés ügye és a spanyol, valamint a portugál belviszályok mind elsőrendű problémaként jelentkeztek a nyugat-európai hatalmak diplomáciájában, egyszersmind elterelték a figyelmet a még mindig aktuális és mindig megoldatlan keleti kérdéstről. Ennek a folyamatnak kiváló példázata Honoré Daumier kortárs francia grafikus londoni konferenciáról készített képe/karikatúrája, amely a belga és a holland ügyben tanácskozó öt európai nagyhatalmat ábrázolja, miközben reflektál az éppen zajló lengyel felkelés eseményeire. A görög ügyre való utalás azonban a képen már egyáltalán nem található.⁵⁶

Esterházy herceg londoni konferencián való szerepvállalását nehéz megragadni. Legtöbbször informális egyeztetések részt vevője és a hivatalos diplomáciai tárgyalások háttérszereplője. Külön érdeme, hogy speciális helyzetében, konferencián kívüli résztvevőként, képes volt érvényre juttatni az osztrák kormány görög ügyben képviselt álláspontjának fontosabb elemeit, mindazonáltal komoly támasza volt a brit kormánynak, amely igényelte Esterházy (és ez által Ausztria) közreműködését a brit–francia–oroszl koalíció belüli érdekérvényesítő képességének megőrzéséhez. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy az Esterházyra szabott háttér szerep a görög ügyet tárgyaló háromhatalmi konferencia tekintetben volt érvényes. Esterházy ettől az időszaktól eltekintve (illetve valójában ekkor is) a nemzetközi politikai közeg angol színtereinek állandó és meghatározó alakja. A londoni konferencián kialakult sajátos körülményeket pedig az osztrák külügyi vezetésnek a görög üggyel való

54 Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp., 2003. 52.

55 HHStA-DA vor 1848/S/AS. Großbritannien – DK. K 189–190. Berichte Neumann, Esterhazy (1830.01.–1830.07.), K 193–195 Berichte (Esterhazy, Wessenberg) (1831.01.–1831.12.), K 196 Berichte (Esterhazy, Neumann) (1832.01.–1832.05.).

56 *Conférence de Londres*. Online: H. Daumier. His life and work, http://www.daumier.org/fileadmin/daumier_caricatures/exhibitions/ANIMALS/html/0.htm – 2017. június.

ESTERHÁZY PÁL ANTAL HERCEG ÉS AZ ÖNÁLLÓ GÖRÖG ÁLLAM

látszólagos távol maradása és brit–francia–oroszlövetségéből való kimaradása eredményezte.

A herceg ez idő tájt végzett diplomáciai tevékenysége során sikeresen és következetesen képviselte a Metternich által kijelölt bécsi külpolitikai irányelveket és a Nagy-Britanniával való kapcsolattartásban biztosította Ausztria számára a stabil, hosszú távú szövetséges együttműködés feltételeit. Esterházy Pál diplomáciai munkásságának szerves része volt a brit és nemzetközi politikai elittel való szoros együttműködés és a helyi társadalmi életben való aktív részvétel, amely révén képes volt megteremteni azt a formális és informális kapcsolati hálót, amely elengedhetetlen volt diplomáciai feladatainak eredményes ellátáshoz.

Pusztai Gábor

A holland tengeren túli expanzió kezdetei

1602-ben megalakult a Holland Kelet-indiai Társaság, korának legnagyobb kereskedelmi vállalkozása. A társaság kezdetben elsősorban az Ázsia és Európa közötti fűszerkereskedelemmel foglalkozott. Az, hogy ez a kis ország, mely ebben az időben még nem vívta ki függetlenségét, folyamatosan hadban állt a spanyolokkal (1568–1648), számítania kellett hol a franciák, hol az angolok támadására mégis történelmének legvirágzóbb korszakát élte a 17. században, és képes volt tengerentúli hódításokra is, több faktornak köszönhető. Szerepet játszott ebben a lakosság számának hirtelen növekedése, az intenzív kereskedelem, Hollandia kedvező fekvése, a felhalmozott tőke, a fejlett bankrendszer, a Dél-Németalföldről (Flandriából, főleg Antwerpenből) ideözönlött kereskedők kapcsolatrendszere, pénze, az évszázados tengerészeti tapasztalatok, a hatalmas kereskedelmi flotta, a 16. század végén bekövetkezett politikai változások, valamint új kereskedelmi útvonalak megnyílása is. Ez a cikk elsősorban ezzel az utóbbi okkal, vagyis az új kereskedelmi útvonalak felfedezésével és annak hátterével foglalkozik.

AZ „ARANY ÉVSZÁZAD”

Az a terület, melyet Németalföldnek (*Lage Landen*) nevezünk és mely a mai Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot foglalja magában, a spanyol királyságon belül V. Károly (1500–1558) uralkodása alatt, 1548-ban vált önálló közigazgatási egységgé. Ekkor Németalföld 17 tartományból állt. Az uralkodó nagyon a szívében viselte ennek a vidéknek a sorsát, hiszen ez volt a szülőföldje. Károly 1500-ban Gent városában született. Hatalmas birodalmát nem volt képes egymaga irányítani, ezért öccsét, Ferdinándot az osztrák tartományok élére nevezte ki. Húgát, Máriát (1505–1558) – a Mohácsnál elesett II. Lajos (1506–1526) magyar király feleségét – pedig Németalföld kormányzására kérte fel. (A holland történelemben ő Magyarországi Máriaként ismert.) Mikor betegségektől gyötörve 1555-ben Károly lemondott a trónról fia, II. Fülöp (1527–1598) javára, Németalföld egy darázsfészekhez hasonlított. A reformáció elterjedése, új adók bevezetése, a francia fenyegetés és a gazdasági problémák a lakosság elégedetlenségéhez vezettek. II. Fülöp konzervatív katolikus uralkodóként kevés érzékenységet mutatott a protestantizmus különböző formáinak birodalmában való megjelenése iránt. Erőszakkal akarta le-

verni Németalföldön a protestáns mozgalmakat. Ráadásul a gazdag kereskedővárosokban kiapadhatatlan bevételi forrást látott. Újabb és újabb adókkal sújtotta a németalföldi városokat. Németalföldön az általános elégedetlenség (mely többek között a rossz termés és a gabona árának drágulása miatt robbant ki) 1566-ban az úgynevezett „képromboló mozgalomban” (*beeldenstorm*) nyilvánult meg. Protestánsok rontottak be katolikus templomokba és „megtisztították” a szent helyeket a „pápista bálványimádás” kellékeitől, vagyis összetörték az oltárokat, a szentek szobrai, ill. az azokat ábrázoló képeket.¹ Mikor fegyveres konfliktusokra is sor került, a király Alba herceget (Don Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, 1507–1582) küldte oda tízezres spanyol sereggel, hogy vérbe fojtsa a felkelést. Az Alba által felállított „Véres Tanács” több száz felkelőt végeztetett ki és kobozta el vagyonukat. Alba nem válogatott az eszközökben, könyörtelenül bánt a lakossággal. Emellett újabb adókat vetett ki, hogy fedezni tudja zsoldosai fizetését. A spanyol katonák kegyetlenkedtek a lakossággal, nem tettek különbséget királypárti és felkelő hollandok között, kifosztották és felgyújtották a városokat. A válaszlépés nem marad el, a hollandok is fegyvert ragadnak és szembeszállnak a spanyolokkal. Orániai Vilmos (1533–1584) vezetésével szabadságharc bontakozott ki, mely a holland történelemben mint a nyolcvan éves háború (1568–1648) vonult be.² 1579. január 23-án létrejött az Utrechti Unió, mely a rebellis tartományokat és városokat fogta össze. A katolikus, Fülöphöz hű déli tartományok a nem sokkal azelőtt, 1579. január 6-án létrejött Atrechtei Unióba tömörültek. Németalföld kettészakadt. A hollandok mind a tengeren, mind a szárazföldön küzdöttek a spanyolok ellen. Közben spanyol zsoldos hadak dúlták a holland falvakat, városokat. II. Fülöp csapatai számszeri fölényben voltak ugyan, de a király nagyon komoly anyagi gondokkal küzdött. Gyakran lázadások törtek ki a spanyol seregben, mert a katonák nem kapták meg idejében a zsoldjukat. A hollandok változó sikerrel számíthattak a franciák és az angolok támogatására is a spanyolok elleni harcban. 1584-ben Orániai Vilmost egy fanatikus katolikus merénylet, Balthasaar Geraerts, Delftben megölte, de ez a harcokra

1 Maarten Prak: *Hollandia aranykora*. Bp., 2004. 20.

2 A holland felkelőket *geuzen*nek, vagyis koldusoknak nevezték. Az elnevezés onnan ered, hogy mikor az egyszerű öltözetű holland követek megérkeztek a helytartó brüsszeli udvarában, a helytartó Pármai Margit környezete mely franciául beszélt, koldusnak (franciául *geus*) nevezte a hollandokat. A holland követek meghallva az elnevezést, később büszkén viselték a koldus nevet és mindenki, aki a felkeléshez csatlakozott, *geus*nek nevezte magát. A tengeren harcoló felkelők voltak a „tengeri koldusok” (*watergeuzen*).

nem volt kihatással. A szabadságharc vezetését Orániai Vilmos fia, Móric vette át.

A hadiszerezése ekkor nem kedvezett a hollandoknak, a spanyolok az új parancsnok, Alexander Farnasé (1545–1592), Parma hercegének (Pármai Margit fia) vezetésével a déli területeken sikereket értek el. Egyik város a másik után esett el: Brüsszel, Mechelen és Antwerpen is az ellenség kezére került. Dél-Németalföldről menekülnek a protestánsok. Főleg Antwerpen megszállása (1585) és a Schelde torkolatának lezárása után érkezett nagy menekülthullám Hollandiába.³ Akinek volt veszténivalója sietősen távozott a városból. Antwerpen ekkor a legjelentősebb kikötőváros az Északi-tenger partján, tele tehetős kereskedővel, iparossal, tudóssal és művésszel. Kerülővel (Németországon, vagy Anglián keresztül) vagy közvetlen úton, de a menekültek nagy része előbb-utóbb az északi szomszédnál, az „Egyesült Tartományokban” kötött ki. Ebben az időben a holland városok lakossága hatalmasra duzzad, néhol megkétszereződik a menekültáradat miatt. És ezek a menekültek nem feltétlenül szegények. Nem csak tőkét hoznak magukkal, hanem tudást, tapasztalatot és üzleti kapcsolatokat is. Mindezeknek a tényezőknek is köszönhető a holland „arany évszázad” gazdasági fellendülése. 1609-ben tizenkét évre szóló békét kötött a két kimerült hadsereg. Egyesek arra számítottak, hogy ezzel befejeződik a háború, de ez csak hiú ábránd maradt. 1621-ben kiújultak a harcok, és egészen 1648-ig folytak a csatározások a spanyolok és a hollandok között, míg végre megkötötték a Münsteri békét, mely szavatolta Hollandia függetlenségét.

A HOLLAND TENGERENTÚLI EXPANZIÓ

A holland kereskedők voltak „Európa fuvarosai”. A Hollandiában előállított saját exporttermékei (textil, sör, sajt, vaj, hal⁴) mellett a kereskedők főleg az igen jövedelmező közvetítő kereskedelemről éltek. A Balti-tengeri kikötőkből a 14. század közepétől elsősorban gabonát (főleg rozst Königsberg és Danzig kikötőiből) és fát (a hajóépítéshez) szállítottak. A 15. században lepipálták a Hanza városokat és a 16. században elosztópiacot (*stapelmarkt*) hoztak létre Amszterdamban.

A holland tengerentúli terjeszkedés kezdete a 16. század legvégére tehető és több tényező együttes hatásának köszönhető. Az egyik tényező az egyik kereskedelmi cikk, a bors volt.

3 Gert Mak: *Amszterdam, egy város életrajza*. Bp., 2001. 73.

4 *Geschiedenis van de Nederlanden*. Szerk. J. C. Hans Blom – Emiel Lamberts, Baarn, 2006, 118–119.

A hollandok a függetlenségi háború (nyolcvanéves háború) idején is kereskedtek a spanyolokkal és a portugálokkal. Főleg közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak. A Balti-tenger térségéből gabonát és fát vittek spanyol és portugál kikötőkbe. Itt, elsősorban Lisszabonból távol-keleti árukat, főként fűszereket szereztek be.⁵ Különösen a bors volt igen keresett cikk. A bors kelendősege két okra vezethető vissza. A 16. században az élelmiszerek, különösen a hús konzerválása nagy nehézségekbe ütközött. Ismerték ugyan a sózás, füstölés és szárítás technikáját, de ha a hús egyszer oszlásnak indult, kellemetlen szaga és íze miatt fogyasztásra alkalmatlanná vált. A bomlásnak indult hús ízét csak egy módon lehetett kompenzálni: erős fűszerekkel, különösen a távoli vidékeken termő borssal. Ezért volt hát ez a keleti fűszer annyira keresett Európában: valamivel el kellett csapni a rothadó hús ízét.⁶ A fűszerkereskedelem azonban nem csak a gasztronómiai élvezetek elősegítését szolgálta, hanem a korabeli gyógyításban is nagy szerepet játszott. A keleti fűszereket tehát gyógyszerként is használták. A szegfűszeg például a fogfájás és a hasmenés ellenszereként volt ismert. Gyomor- és májpanaszok esetén a korabeli orvosok szemes bors rendszeres szedését írták elő, a szerecsendió pedig emésztésségítő hatásáról volt híres. Menstruációs panaszok esetén fahéjat szedtek, de fűszerkivonatokat használtak még terhesség megszakítás céljára, de fogkrém helyett, a szájszag és az izzadt bőr szagának ellensúlyozására is.⁷ Olyan ma is ismert élvezeti cikkeket, mint a kávé, tea, kakaó vagy dohány kezdetben orvosságként használtak.⁸

A fűszerkereskedelem, de különösen a borskereskedelem nagyon jövedelmezőnek számított. A 15. század közepén ugyan akár két évbe is beletellett, míg a bors az ázsiai termelőtől elért az európai fogyasztó asztalára, de a fogyasztói ár a beszerzési árnak akár százszorosára is rúghatott. Az Ázsiában egy aranyért beszerzett borsmennyiség Európában száz aranyért kelt el, vagyis a kereskedőnek 10.000 %-os haszna is lehetett.⁹ Persze a gyakorlatban ez a haszon nem egyetlen ember vagy társaság zsebébe vándorolt, hanem több közvetítő kereskedő között oszlott meg.

5 Jurrien van Goor: *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600–1795*. Den Haag, 1994. 16. (továbbiakban Goor, 1994.)

6 Mike Dash szerint Amszterdama „rothadó hús ízére épült”, vagyis a borskereskedelem nagyban hozzájárult a város gazdagságához. Mike Dash: *De ondergang van de Batavia*. Amsterdam, 2005. 87. (továbbiakban Dash, 2005.)

7 Wim Wennekens: *Gouden handel. De Nederlanders overzee en wat ze dar haalden*. Amsterdam, 2008. 10.

8 Pestis ellen például készítettek olyan kenőcsöt, mely nikotin tartalmú volt. Ld. Ibid.

9 Dash, 2005. 88.

A 15. század közepéig a szokásos fűszerkereskedelmi útvonal a termelő szigetektől, kínai és jávai kikötőkön keresztül ázsiai, perzsa, arab majd levantei kereskedők közvetítésével érkezett itáliai kikötőkbe, ahonnan Spanyolország, Franciaország, Hollandia és más európai országok piacára került. Miután a portugálok 1498-ban megkerülték Afrikát és rátaláltak az ázsiai kikötőkhöz vezető útra, közvetítő nélkül, közvetlenül juthattak hozzá a fűszerekhez, mely hatalmas üzlet volt. Ezért hétpecsétes titokként őrizték az oda vezető tengeri útvonal titkát. Az 1494-es tordesillasi szerződés alapján és főleg saját meggyőződésük szerint a világ ezen területén ők voltak az urak.

Még Portugália és Spanyolország perszónáluniója (1580) után sem változtak a holland-spanyol kereskedelmi kapcsolatok, sőt a holland hajók ekkor még részt vettek a Brazíliából Spanyolországba irányuló cukorszállításban is.¹⁰ Azonban a spanyol király, II. Fülöp, aki 1580 óta Portugáliát is magáénak tudhatta, 1585-ben, lezáratta a spanyol és portugál kikötőket és elkobozta az ott lévő külföldi hajókat.¹¹ Nagy csapás volt ez a holland kereskedőknek, akik nem csak a hajóikat veszítették el, de a továbbiakban nem tudták honnan beszerezni abban az időben igen kapós ázsiai árucikkeiket. Ráadásul a portugálok kereskedelmi szerződések révén már korábban igyekeztek megfosztani a hollandokat a borskereskedelem európai piacától és inkább dél-német kereskedőkkel, a Fuggerekkel és a Welserekkel fejlesztették kapcsolataikat.¹² A spanyolok tehát mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a hollandokat kizárják ebből a nagyon jövedelmező kereskedelemről, mondhatni teljes sikerrel. Ezzel szinte egyidőben az egekbe szökött a bors ára. A borssal megrakott portugál és spanyol hajóknak ugyanis csak egy része érte el Lisszabont, hála az angolok intenzív kalóztevékenységének. Ennek következményeként nem jutott a keresletnek megfelelő mennyiségű bors az európai piacra. A velencei kereskedők, akik szintén foglalkoztak borsbehozattal, a rendelkezésükre álló kereskedelmi forrásokból nem tudták kielégíteni az igényeket. Vagyis a bors ára ugrásszerűen emelkedett.

Ez az éppen aktuális gazdasági tényező arra sarkalltatta a hollandokat, hogy saját maguk induljanak útnak, hogy megkeressék a mesés Kelet szigeteit, és hogy a gazdagságot jelentő fűszereket közvetítő nélkül, köz-

10 Ez elsősorban az angol-spanyol háborúnak (1585–1603) volt köszönhető, mivel a spanyoloknak szükségük volt a brazilai cukorszállításához olyan semleges hajókra, melyeket nem támadtak meg az angolok. Goor, 1994. 17.

11 1598-ban ismét elkobozták a holland hajókat, melyek spanyol vagy portugál kikötőkben tartózkodtak.

12 Femme S. Gastra: *De geschiedenis van de VOC*. Zoethen, 1991. 13.

vetlenül maguk szerezzék be a „termelőktől”.¹³ Meg volt tehát az akarat, mivel a bors mint kereskedelmi cikk, busás haszonnal kecsegtetett. Ez önmagában azonban kevés lett volna. Egy ilyen jellegű vállalkozáshoz megfelelő indulótőke is kellett. Ez is rendelkezésre állt, hiszen a Balti-tengeri kereskedelmen meggazdagodott kereskedők könnyűszerrel ki tudtak állítani egy expedíciós flottát. Ráadásul Hollandia fejlett bankrendszerrel rendelkezett, így könnyű volt kölcsönhöz jutni. Már csak a tudás hiányzott. A hollandok ugyanis nem tudták, hogy hogyan juthatnak el a mesebeli szigetekre. Ez a portugálok titka volt.

ÚTKERESÉS

Annyit tudtak, hogy Kelet felé kell menni. Ehhez a holland kikötőkből a tengeren vagy északi, vagy déli irányba kellett elindulni. A Flandriából Hollandiába menekült pap, asztronómus, kartográfus és földrajztudós, Petrus Plancius (eredetileg Pieter Platvoet, 1552–1622) elmélete szerint létezett egy északi átjáró Kelet-Ázsia felé. Plancius, sok kortársával egyetemben meg volt róla győződve, hogy Észak felé haladva, Norvégiát megkerülve, a Jeges-tengeren át, el lehet jutni Kínába. Az út szerinte így sokkal rövidebb, tehát gyorsabb lett volna, mint a déli útvonal. Ráadásul így el lehet kerülni a portugál hajókat, melyek a déli útvonalon közelítették meg a fűszerszigeteket, és akik nem igazán örültek a holland konkurenciának.¹⁴ Az Északi sarkkör környékén ráadásul az angol, francia, baszk, mór stb. kalózkodók sem jelentettek fenyegetést, vagyis sokkal biztonságosabb lenne arrafelé az út. Gyorsabb, biztonságosabb, rövidebb, csak azzal nem számoltak, hogy ott északon befagy a tenger. 1594-től kezdve három expedíciót indítottak a holland kereskedők, hogy a feltételezett északi tengersizoron keresztül eljussanak a mesés Keletre. Egyik kísérlet sem járt sikerrel. Az útnak indított utolsó expedíció hajói sem tudtak átkelni a Kara-tengeren és Novaja Zemljánál (Új föld), amit a hollandok csak *Nova Zembla*ként emlegetnek, a jég fogságába kerültek. A legénység kénytelen volt a szigeten, a hajó deszkáiból és uszadékfából ácsolt házban áttelelni (1596–97). Innen kalandos körülmények között csónakokon és gyalogszerrel érték el a Kola-félszigetet, ahol egy kikötő-

13 Ibid. 15.

14 Erre példa a holland hajós, Barent Erikszoon esete, aki 1590-ben Brazíliába igyekezett, de navigációs hiba és a kedvezőtlen áramlatok következtében Afrika nyugati partjaira sodródott, és a Guineai öbölben kötött ki. Itt a portugálok annyira nem örültek a holland vélt vagy valós konkurenciának, hogy Erikszoont börtönbe vetették, ahonnan csak 1593-ban szabadult ki. Ld. Ibid. 21.

ben szerencsájukra egy holland hajó kapitánya felvette őket a fedélzetre és több mint kétévi távollét után 1597. november 1-én kerültek vissza a túlélők Amszterdamba.¹⁵ Kereskedelmi szempontból ezek az expedíciók csak veszteséget jelentettek. Viszont a holland irodalom, az egyik résztvevő, Gerrit de Veer (1570–1598?) jóvoltából, gazdagabb lett a 16. század majd legizgalmasabb és legszínesebb útleírásával.¹⁶ Mivel az északi irányba való próbálkozások kudarcot vallottak, maradt a Dél felé vezető útvonal. Ez azonban a hollandok számára ugyanolyan ismeretlen volt, mint az északi. A portugálok féltve őrzött kincsei közé tartozott az „Indiába” vezető tengeri útvonal titka.

Ebben az időszakban azonban egyre több információ jelent meg Hollandiában a Kelet-Indiába vezető útról. 1592-ben látott napvilágot a *Tresoor der Zeevaert* (A hajózás kincsestára) című mű, melyet Lucas Janszoon Waghenauer (1533?–1606) írt, s melyben megtalálható volt a korábban portugál szolgálatban álló Dirck Gerritszoon Pomp (1544–1608?) Kínáról szóló írása is. 1596-ban jelent meg nyomtatásban Jan Huygen van Linschoten (1563–1611) *Itinerario* című műve. Van Linschoten 1584-ben Goa érsekének kíséretében Lisszabonból utazott a mesés Keletre és a Fuggerek szolgálatában 1592-ben tért vissza Európába. Ekkor kezdett el dolgozni művén, mely a déli tengeri útvonal részletes leírása volt. Úgy látszott tehát, hogy a hollandoknak rendelkezésükre állt végre a tudás is, melynek segítségével eljuthatnak a mesés keleti szigetekre.

Az *Itinerario* még csak kéziratos formában volt meg, amikor amszterdami kereskedők egy része 1594 tavaszán úgy döntött, megkockáztatják, hogy Dél felé haladva eljussanak a fűszerszigetekre.¹⁷ A kor szokásainak megfelelően társaságot hoztak létre a vállalkozás végrehajtásához. A költségek nagy részét a kilenc kereskedő fedezte, de részvényesként mások is beszálltak az előkészületekbe. Egy ilyen társaság (*compagnie*) általában csak egy útra szerveződött. Ha az út sikeres volt, és a megrakott hajók befutottak a holland kikötőbe, akkor a rakományt és a hajókat is

15 Karel Bostoën: *Verhalen over verre landen. Reizen op papier 1600–1800*. Amsterdam, 2001. 27.

16 Gerrit de Veer 1598-ban jelentette meg könyvét *Waarachtige beschrijving van drie zeilagiën* (Három hajóút igaz története) címmel. A könyv nagy siker volt, nem csak Hollandiában, hanem Európa más országaiban is. Még a 17. században öt nyelvre fordították le: latinra, németre, angolra, franciára és olaszra. A mű napjainkban is vonzza az olvasókat. Legutóbb 1996-ban jelent meg a norvég fordítás.

17 A kilenc amszterdami kereskedő Hendrik Hudde, Reiner Pauw, Pieter Hasselaar, Arent ten Grootenhuis, Hendrik Buyck, Syvert Sem, Jan Poppen, Jan Karel és Dirck van Os voltak. Els M. Jacobs: *Varen om peper en thee. Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie*. Zutphen, 1991. 7.

elárverezték, a tagok visszakapták befektetésüket, és a befektetett összeg arányában osztottak meg a hasznon. Ezután a társaság feloszlott. Ezen az alapon szerveződött meg a *Compagnie van Verre*, (A messzeség társasága). Az amszterdami kereskedők vállalkozása ugyan ugrás volt a sötétbe, de amennyire lehetett, fel akartak készülni. A siker érdekében még kémeket is küldtek Lisszabonba, hogy a Jóreménység fokán át vezető útvonalról még több információhoz jussanak. 300.000 guldent fektetett be a kilenc amszterdami kereskedő. Az összeg kétharmadért hajókat, felszerelést, muníciót, kereskedelmi árukat (főleg csereárut, mint pl. textilt, üveget, ékszert, tükröt, késeket, lakatokat) vásároltak és legénységet toboroztak. 100.000 guldent pedig készpénzben vittek a fedélzetre. Holland tartomány és néhány város pedig fegyverekkel támogatták a vállalkozást.¹⁸

AZ ELSŐ HAJÓÚT

Négy hajót szerelnek fel. A *Hollandia*, a *Mauritius*, az *Amsterdam* és a *Duijcken* 1595. április 2-án, Cornelis de Houtman¹⁹ (1565–1599) parancsnoksága alatt, 249 emberrel a fedélzeten futott ki a texeli kikötőből. De Houtman a *Mauritius* fedélzetén, kezében az *Itinerario* kéziratával, a kis flotta élén elindult Afrika irányába. A cél az volt, hogy a begyűjtött információk alapján „Sunda királyával” kereskedelmi szerződést kössenek. De Houtman úgy tudta, hogy „Sunda” vagy Sunda Kelapa, más néven Jacatra (a mai Jakarta) a Kelet-Indiák jelentős kikötővárosa, Jáva szigetén. A helyi uralkodó állítólag a portugálok ellensége volt, tehát úgy tűnt, előnyös szerződéseket lehetne vele kötni. Ráadásul a portugáloknak Jáva ezen részén nem volt sem kereskedelmi lerakatuk, sem erődjük, így nem kellett tartani a portugál konkurencia fenyegetésétől. A kereskedelmi szerződéseknek az lett volna a lényege, hogy a hollandok egy közösen meghatározott fix áron vették volna meg a borsot a helyiektől. Ráadásul a hollandok terve az volt, hogy monopolizálják a borspiacot. Vagyis Sunda királya csak a hollandoknak adhatott volna el borsot, más kereskedőknek (pl. portugáloknak vagy angoloknak) nem. Ez a hollandok számára azért is lett volna előnyös, mert így nem kellett volna kínai kikötőkbe hajózni

18 100 ágyút bocsátottak a kis flotta rendelkezésére. Ld. Ibid. 10.

19 Cornelis de Houtman volt azon „kémek” egyike, akit a holland kereskedők Portugáliába küldtek, hogy információt gyűjtsön az ismeretlen útvonalról. De Houtman 1594-ben tért vissza Hollandiába és a megszerzett információkat *Corte verclaringhe vande Landen ghenaeamt Oost Indien* (A Kelet-Indiáknak nevezett országok rövid ismertetése) című művében foglalta össze. Vibeke Roeper: *De 'Eerste Schipvaart'. De tocht van De Houtman* In: Peter van Zonneveld: *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*. Amsterdam, 1996. 13.

a bors megvásárlása végett (ezzel időt és pénzt takarítottak volna meg), ahogy ezt a portugálok tették. Ráadásul a kínai termékekért (selyem, porcelán) borssal tudtak volna fizetni, melyet Jáván olcsóbban szerezhettek be. Ezzel pedig jelentős költségeket takarítottak volna meg. Minden amellettszóló tehát, hogy „Sunda királyával” kell szövetséget kötni.²⁰ A 16. század végére azonban Sunda szerepét Bantam vette át, de erről De Houtman mit sem tudott.

A Kanári-szigetekig az út nem volt ismeretlen, hiszen holland kereskedők jártak már Nyugat-Afrikában és eljutottak a Nyugat-Indiákra, vagyis Amerikába is. Az egyenlítő környékén adódtak az első problémák. Június elején jelentkeztek a fedélzeten az első megbetegedések. Sokan skorbutot kaptak. Az egyszerű C-vitamin hiány miatt fellépő kór okát nem ismerték a hollandok. De mivel még sosem voltak ilyen hosszú ideig úton, anélkül, hogy készleteiket felfrissíthették volna, tehetetlenül és értetlenül álltak a jelenség előtt, miközben a skorbut egyre csak terjedt a hajókon. Augusztus 4-én kikötöttek Afrika déli csücskén. A helyi bennszülöttektől (khoi-khoi) vettek ugyan friss birkahúst és találtak édesvizet is, de ez nem gyógyította meg a skorbutos betegeket. Tovább hajózva Madagaszkáron próbálták friss gyümölcsöt szerezni, abban reménykedve, hogy a betegek állapota attól javulni fog. Egy hónap múltán indultak csak tovább, de ekkorra már olyan sok halottjuk volt, hogy a Mauritius és a Hollandia légénységének mintegy felét elvesztették.²¹ Csak 1596 januárjában találtak Madagaszkár északi részén végre friss gyümölcsöt, C-vitaminban gazdag citrusfélét, narancsot, citromot, valamint datolyát, banánt és dinnyét. Ez megtette hatását és a betegek állapota gyorsan javult. Február 12-én hagyták el Madagaszkárt és négy hónap múltán megérkeztek a Jáva és Szumátra közötti tengersizorshoz, a Szunda-szoroshoz. Itt hallották a bennszülöttektől, hogy Bantam átvette Sunda Kelapa szerepét. Ha borsot akarnak vásárolni, akkor Bantamba kell hajózniuk. Ide 1596. június 27-én érkeztek meg. A tervezett kereskedelmi szerződés megkötése azonban minden kedvező előjel ellenére nem sikerült. Cornelis de Houtman nem volt jó diplomata. Hiába egyezett meg a kiskorú király nevében tárgyaló kormányzóval, a szerződés aláírása előtt mégis nézeteltérése támadt az ezüst reál (amivel De Houtman fizetni szándékozott) árfolyamát illetően. Nem tudtak megegyezni, hogy az ezüst reálnak mi legyen a *caxiá*hoz (a helyi fizetőeszközhöz) viszonyított árfolyama. A késlekedés katasztrofális következményekkel járt. A portugálok, akiknek ugyan nem volt itt

²⁰ Ibid. 15.

²¹ A túlélők Madagaszkár ezen részét holland temetőnek (Hollandsch Kerkhof) nevezték el. Ibid. 17

kereskedelmi lerakatuk, de gyakran megfordultak a kikötőben, azt a hírt kezdték terjeszteni a hollandokról, hogy azok nem is kereskedők, hanem kalózok, akik a csak arra várnak, hogy kirabolhassák a várost és kerekét oldhassanak a zsákmánnyal. Az intrikának meg lett az eredménye. Bantam kormányzója börtönbe vetette De Houtmant, aki másfél hónapig ült a cellájában, mire társai kifizették a követelt váltságdíjat. Ezek után az üzletnek is lőttek. Nem hogy szerződést nem sikerült kötni, de még borsot sem tudtak vásárolni. Jáva partjai mentén hajózva próbáltak megfelelő helyet találni, ahol kijavíthatják a hajókat és esetleg fűszereket vásárolhatnak. Majd minden találkozásuk a helyi lakossággal vérfürdőbe torkollott. Ez főleg De Houtman alkalmatlanságának és tudatlanságának volt köszönhető. Az *Amsterdam* annyira rossz állapotban volt és már csak olyan kisszámú legénységgel rendelkezett, hogy a hollandok végül úgy döntöttek, csak három hajóval folytatják útjukat. Az *Amsterdam* maradék legénysége átszállt a többi hajóra, a magányos vitorlást pedig felgyújtották. 1597. február 25-én indultak haza és hat hónap elteltével meg is érkeztek Texel kikötőjébe.

A skorbut, malária és a harcok miatt megtizedelt legénységnek csupán egyharmada maradt életben (249 emberből csak 89 élte túl az utat). A csekély mennyiségű fűszer (fél hajórakományi bors és szegfűszeg) éppen csak fedezte az út kiadásait, de megtalálták a szigeteket. Bebizonyították, hogy a déli útvonal hajózható és hogy képesek hajóikkal megtenni az utat. Ettől kezdve robbanásszerűen terjeszkedtek a hollandok Délkelet-Ázsiában. 1597–98 telén nagy volt a sürgés-forgás Amszterdamban. Minden kereskedő flottát akart indítani tavasszal Keletre. Kis társaságok alakultak, alkalmi egyesülések, melyek mind részesülni akartak a fűszerkereskedelem kínálta haszonból. 1598 tavaszán hat holland flotta indult útnak Keletre. Köztük „A messzeség Társaságának” flottája. Ezúttal jobb parancsnokot választottak a kereskedők. Jacob Corneliszoon van Neck (1564–1638) kapitány sokkal sikerebb volt, mint elődje Cornelis de Houtman. Már egy év múlva hazatért gazdagon megrakott hajóival, melyek borsot, szerecsendiót és szegfűszeget szállítottak. Előnyös szerződéseket kötött, az immár baráti Bantammal, és holland kereskedőket hagyott az ázsiai kikötőben, hogy előkészítsék a következő flotta érkezését. A hollandok hamar túlszárnyalták a portugálokat. 1598 és 1602 között több hajót küldtek Ázsiába (65), mint a portugál konkurencia (46).²² Az angolok is gyorsan eszméltek. Ők hamarabb jutottak el Ázsiába, mint a hollandok és hamarabb is alapították meg az Angol Kelet-indiai Társaságot (*East India Company*, 1600. december 31.), mely kizárólagos keres-

22 Femme S. Gaastra: *Geschiedenis van de VOC*. Zutphen, 2009. 17.

kedelmi jogokat kapott I. Erzsébet királynőtől (1533–1603). Az angolok mégsem tudták kihasználni előnyüket.

A hollandok 1598-tól főleg egymásnak jelentettek konkurenciát. Holland és Zeeland tartomány kereskedői egyik flottát a másik után küldték Keletre. Gombamód szaporodtak a kereskedelmi társaságok, akik vállalkoztak a nagy útra, a busás haszon reményében. A nagy érdeklődés miatt Ázsiában felment a fűszerek ára, Európában a nagy mennyiségű behozatal miatt viszont csökkent az ár. A kereskedők kisebb haszonnal dolgoztak. A konkurencia kiküszöbölése érdekében az egy-egy holland városban belül alakult kereskedelmi társaságok egyesültek (pl. az Első Egyesült Amszterdami Kelet-India Társaság [*De Eerste Verenigde Compagnie op Oost-Indië tot Amsterdam*]) és ezek kizárólagos kereskedelmi jogokat kaptak a saját városuktól. Később ez a tendencia tartományi szinten is jelentkezett (pl. Egyesült Zeelandi Társaság [*Verenigde Zeeuwsche Compagnie*]). Végül arra az egyébként kézenfekvő következtetésre jutottak mind a tartományok, mind a parlament, hogy előnyösebb lenne egy országos társaság létrehozása, mely holland részről rendelkezik azokkal a kizárólagos kereskedelmi jogokkal, melyekkel eddig a kis városi vagy tartományi társaságok rendelkeztek. Katonai és biztonsági szempontból is előnyösebb lenne egy ilyen nagy monopol jogokkal rendelkező társaság létrehozása, mert így könnyebb lenne felvenni a versenyt a fenyegető konkurenciával és megvédeni a hajókat. Johan van Oldenbarnevelt (1547–1619), Holland tartomány tartományi jogásza bábáskodott a társaság megszületése fölött. 1602. március 20-án megalakították a Holland Kelet-indiai Társaságot (*Verenigde Oostindische Compagnie*)²³, kora talán leghatalmasabb kereskedelmi vállalkozását, melynek a holland rendek kizárólagos kereskedelmi jogokat adományoztak a Jóreménység fokától keletre eső területeken. Eredetileg 21 évre kötötték a szerződést, addig létezett volna a társság. Végül majd 200 évig bonyolította az Ázsia és Európa közötti holland kereskedelmet. Ezzel új fejezet kezdődött a holland tengeren túli expanzió történetében, mely Hollandiát világkereskedelmi nagyhatalommá tette és nagyban hozzájárult az arany évszázad „holland csodájához”.

23 *Verenigde Oostindische Compagnie* – szó szerint az *Egyesült Kelet-indiai Társaság*, melynek neve arra utal, hogy korábban több kisebb társaság létezett, melyek a keleti szigetekkel való kereskedelemmel foglalkoztak. Ezek egyesüléséből született meg a kereskedelmi monopóliummal rendelkező Holland Kelet-indiai Társaság. A holland jelzőt mi, az Angol Kelet-indiai Társaságtól való megkülönböztetésül szoktuk használni.

Gergely Aletta**Sztereotípiák és előítéletek a 19. századi magyar útleírásokban**

A tanulmányom témaválasztását az ázsiai gyarmatok, ezen belül az India iránti érdeklődés határozta meg. A századforduló magyar utazói szívesen választották a brit korona ékkövét utazásuk célpontjául, ezért a korszakból számos útleírás áll a kutatók rendelkezésére. Motivált az is, hogy terjedelmes és friss a magyar – illetve külföldi irodalma a témának. A kutatásom újszerűsége abban rejlik, hogy az Indiába látogató magyarok sztereotípiáit és előítéleteit vizsgálom az utazási irodalmakon keresztül.

A Kelet és a Nyugat ellentéte a középkor óta fennállt. Ehhez az is hozzájárult, hogy az Ázsiában élő népekből az adott korszak politikai gondolkodása, mindig olyan ellenségképet kreált, ami félelmetes és érthetetlen az európai lakosság számára. A 19. század végén és 20. század elején számos útleírás és magánlevél maradt fenn Indiáról, amely rögzítette a keletre látogató magyarok élményeit. Azonban az Európa felé közvetített barbár keleti kép az utazók szubjektív benyomásain, sztereotipizáláson, és strandardizáción alapult. Tehát kritikával kell kezelni a fennmaradt utazási irodalmakat.

Az Indiában kalandozó magyarok vallási, faji, etnikai különbségek figyelembevétele nélkül fogalmaztak meg általános tételeket a területről. Az indiai társadalomra univerzálisan rásütötték a műveletlenség és a primitívség bélyegét. A beszámolók úgy mutatták be a Keletet, mint egy nagy, arctalan, civilizálatlan, koszos és barbár tömeget, ami nélkülöz minden megkülönböztető jellemvonást és eltérést. Nincsenek egyedi esetek, mert mindenki egyforma. Legtöbbször a keleti ember megnevezése helyett az utazók általánosított jelzőket használtak alanyként való megjelölésként, pl. primitív, a bennszülött, csöcselék, keleti, ázsiai, nyugati, fejlett. Ezekből az ellentétpárokból, ha rejtetten is, de kirajzolódik a fejlett nyugat és a barbár kelet ellentéte.

Az utazási beszámolókból az európai és az ázsiai terület élesen szemben áll egymással. Azonban nem szükségszerű a két világ egymáshoz hasonlítása és értékeiknek ütköztetése. Az utazási írók mégis igyekeznek a két világot összehasonlítani egymással, ebben a versengésben pedig a keleti kultúra rendszerint alatta marad a nyugatinak. Hiszen míg a nyugattal a racionalitás, higgadtság és civilizáltság azonosítható, vele szemben ott áll az évszázadok óta megrekedt kelet, a babonás, gyerekes

szokásaival, vallásaival, amelyek idegenként hatnak a logikusan gondolkodó, materialista világnézetű európaiakra.

Az utazási irodalmakban gyakran találkozunk az idegen kultúra leegyszerűsítésével abban az esetben, mikor egy adott cselekvést, szokást az utazók nem tudnak magyarázni, vagy nem értenek. Ilyenkor nem kutatják tovább az adott cselekmény hátterét, hanem egyszerűen elintézik azzal, hogy naivak és gyerekesek az indiai emberek. Más esetekben önkényesen emelnek ki egyedi, a nyugati szemnek szokatlan eseteket, ami még tovább távolítja az európaiaktól Indiát. Így a két kultúra szakadéka mentén megszületett a „mi és ők” csoportja. Ahol az egyik csoport a másik fölé akar kerülni.

Az utazók gyakran élnek egy-egy idegen kultúra bemutatása alkalmával bináris ellentétpárok használatával¹. Az ellentétpárok forrásai sztereotipizált tulajdonságok és vonások, például „keresztény-barbár”, „fejlett-keleti”. Ezzel az eszközzel érik el a saját, és az ismeretlen kultúra minél távolabb tolását egymástól. Miközben az utazó egy távoli országot mutat be, akaratán kívül a reflektál a saját államára. Vagyis az idegen kultúra lealacsonyításával, és negatív jelzők párosításával a saját kultúrájának hagyományait felértékeli, Európát előremutató, fejlett földrészként tünteti fel.

Az utazók felsőbbrendűsége érzékelhető a beszámolóikban. Már az utazás mozzanata is, az hogy elindulnak Európából egy ismeretlen kultúra felfedezése céljából, csak egy művelt felvilágosult gondolkodású ember szenvedélye lehet. Másrészt az utazók hősként tekintenek magukra, hiszen ők azok, akik útra keltek feltérképezni egy vadnak és ismeretlennek tartott világrészt. Szembenéznek számtalan veszéllyel, betegségekkel, mindezt azért, hogy hírt adhassanak a nyugati világnak a keletről.

Az útirajzok mellett, hogy az olvasónak az idegen világról új ismereteket kínálnak, a szerzők számára „önszínreviteli praxist” is jelent.² Ahogy Illyés Gyula írja: „*Aki messze földön utazik, saját lelkét is bejárja.*”³ Az utazásnak a tényleges fizikai mozgáson kívül lelki aspektusai is vannak, hiszen az írók távoli tájon tett felfedezései egyben a saját maguk mélyebb megismerését is eredményezik. A szerzők önképe a kívülálló emberrel való interakcióban formálódik. Fontos azonban észrevenni,

1 Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. = *Korall*, 26. 2006. 72–98.

2 Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Bp., 2016. 10. (továbbiakban Szirák, 2016.)

3 Bitskey István: *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, 2006. 175.

hogy az útleírás mikor válik az utazók regényévé. „*Nem mindegy ugyanis, mondhatnánk, hogy az én alkotja-e meg a táj olvasatát és csak ebben önmagát, vagy a tájformák és kulturális alakzatok mutatják fel az én olvasatát, és csak ebben önmagukat.*”⁴

Az útleírások a 19–20. századi Közép-Ázsiát a zsarnoksággal, kultúrátlansággal és elmaradottsággal azonosította a nyugati világ. Olyan földrészként, ahol évszázadok óta minden változatlan. Mivel a keletről való ismeret forrásai az utazók voltak, így a közgondolkodásban a civilizálatlan képek sokszor sztereotípiák és előítéletek formájában rögzültek.

Az utazási irodalom tanulmányozása lehetőséget kínál arra, hogy India földrajzi körülményeit megvizsgáljam, ami közelebb visz a politikai gondolkodásuk, az államok kapcsolatrendszerének, politikai intézményeinek megértéséhez. Egy-egy idegen kultúrát csak akkor tudunk megérteni, hogyha a saját közegében, feltétel nélküli elfogadással vizsgáljuk nélkülözve az európai keresztény értékrendszerünket. Azonban ez a feltétel az utazók írásaiban nem valósul meg.

Az írásokban szembetűnő, hogy az utazók által egy civilizáltnak és műveltnek vélt kultúra képviselőjeként, európaiként érkeztek keletre. Nem tudták levetkőzni az európai keresztény értékeket, és ítélkezve, személyes véleményt formálva etnocentrista szemüvegen keresztül a nyugati világrend tükrében értékelték Indiát. Ezáltal torzított valóságot teremtettek. Ugyanis az utazók mindvégig kívül maradtak Indián, abban az értelemben, hogy csak magas társadalmi réteggel kerültek közvetlen érintkezésbe, ha tehették, a kapcsolatot kerülték a köznéppel.

A beszámolók torzítanak abból a szempontból is, hogy az utazók élményei csupán egy-egy városra, országrészre vagy népre korlátozódtak, nem járták be egész Indiát, és ennek ellenére kategóriákat állítottak fel és egyoldalúan jellemezték az egész indiai lakosságot. Miközben India megosztott vallási, etnikai téren, és országrészek között is különbség van.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a magyar utazási irodalom a fehér ember felsőbbrendűségét mely sztereotípiákra alapozta. A leggyakoribb sztereotípiák az indiai közegészségügyi állapotokra vonatkoztak, ami magába foglalta a higiéniai hiányosságokat, a fertőzésveszélyt és a lakhatási körülményeket is. A második téma az angolok és indiaiak közötti kapcsolat. Az utazási irodalom szerzőinek egy része az angolok jóindulatát és megértését hangsúlyozta Indiával szemben, míg az utazók másik része ennek az ellenkezőjét állította. Viszont egyöntetű volt a vélemény a gyarmaton megszülető új rétegről, az anglo-indiaiakról, akiket sem az

4 Faragó Kornélia: *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*. Újvidék, 2005. 13–14. (továbbiakban Faragó, 2005.)

angolok sem az indiaiak nem tartottak elfogadhatónak. Ez a harmadik elemzett téma. A beszámolókból visszatérő toposz az indiai nők hátrányos helyzete, akik tárgynak minősültek, és sem az állami sem a vallási életnek nem lehettek részei. Az európai utazók műveletlennek tartják az indiai embereket, de nem vették figyelembe, hogy másféle tudásra van szükség Indiában és Európában. Az utolsó téma az indiai iskolák kérdéskörét elemezi. A kutatásomhoz Baktay Ervin, Gáspár Ferenc, Germanus Gyula, Geszty Júlia, Hajnóczy Rózsa, Széchenyi Zsigmond és Vámbéry Ármin útinaplóit, magánleveleit, utazási beszámolóit használtam fel.

KÖZEGÉSZSÉGÜGYI ÁLLAPOTOK

„Ebben az agyonmétélyezett járványországban mindenre el kell készülni.”⁵ – írta Széchenyi Zsigmond a beszámolójában. De idézhetnénk Vámbéry Ármintól is: „Akár az iszlám hívőit, akár Buddha követőit tekintjük, e földrészben mindenhol gonosz rothadást találunk.”⁶

A Széchenyi és Vámbéry idézetek jól példázzák az Indiába látogató magyarok megdöbbenését az indiai városok közegészségügyi állapota láttán. Az utak mellett a nagy településeken tömegével épültek egymás mellé és fölé a piszkos, levegőtlen házak. Az utcákat állandóan ellepték a koszos nyomorgók tömegei, akiken nyüzsgtek a döglegyek és a tetvek. „A fényes kék legyek zümmögő raja pedig nem válogat [...] Egyforma szívéllyességgel száll a vak gyermek szemére, friss banánra, lepra rágott lábra [...] Ide-oda szálldogálnak a döngicsélő döglegyek.”⁷ Gáspár Ferenc is megerősíti, hogy az indiai emberek nem tisztálkodtak rendszeresen, és váltóruhájuk is csak a jómódúaknak volt, így egy idő után valóban szemmel látható gondot okoztak a tetvek.

Az Indiában dúló fertőzésveszély egyik forrása a Gangesz. A vízben az állati és emberi maradványok minden formája fellelhető volt, amellett, hogy ivásra, mosásra és mosakodásra is használták a folyót. A hagyomány szerint minden évben egyszer a gyógyíthatatlan betegeknek és egészségeseknek egyaránt meg kellett fürdeni a Gangesz vizébe, hogy a bűneiktől megtisztulhassanak. A temetési szertartásokat is folyónál végezték. A halottak egy részét elhamvasztották és a maradványaikat szintén a Gangeszbe szórták. Gáspár Ferenc így emlékszik vissza a látványra: „A korsóból kiöntött port a szél ráfújja a fürdőből kiszállók vizes, testére

5 Széchenyi Zsigmond: *Náhar*. Bp., 1974. 327. (továbbiakban Széchenyi, 1974.)

6 Vámbéry Ármin: 1873. Megnyitó beszéd és évi jelentés a magyar földrajzi társulat 1873. január 12-diki közgyűlésén. = *Földrajzi Közlemények*, 1/1. 1873. 21.

7 Széchenyi, 1974. 32.

*és oda tapad. A behintett hindu egy cseppet sem törődik a bőréhez tapadt embertárs-maradványokkal; hiszen a szentjeiken ujjnyi vastagon fekszik a szennyréteg fölött a hamuréteg.*⁸ Azokat az embereket, akik himlőben vagy leprában hunytak el, nem égették el, hanem nehéz köveket kötöttek a testükre és elsüllyesztették őket a Gangeszbe. Ugyanígy jártak el az 5 évnél fiatalabb gyerekek holttestével is.

Indiában a járványok elburjánzása az emberek életvitelének törvényszerű következménye volt. A betegség emberről emberre terjedt, amit elősegített az indiaiak állandó utazgatása, megállás nélküli mozgása az országban. Továbbá a járványoknak kedvezett a csatornák hiánya, az állandó ürülék és szemét, valamint az elhullott tetemek az utcákon. Az elégtelen higiéniai állapotból eredően felütötte a fejét a kolera, tífusz, lepra, malária, és tuberkulózis. A keletre látogató Geszty Júlia és Széchenyi Zsigmond beszámolt a járvány áldozatairól, akik az utcákon szenvednek és az egészséges emberek között. A legriasztóbb állapot a nagyvárosokban volt, például Calcuttában, ahol „*Bombay minden vak koldusára, leprására [...] tíz jut.*”⁹

A briteknek járványok és fertőzések mellett szembe kellett nézni a nagyszámú fogyatékkal élő indiaival is. Míg a fogyatékos emberek túlnyomó része a járványoknak, fertőzéseknek, a himlőnek lettek az áldozatai, addig mások a személyes higiénia hiánya miatt vagy a durva orvosi beavatkozások eredményeként váltak sérültté. A hinduk egy csoportja az önkínzás miatt deformálta el a testét. A pária szülő pedig szándékosan szúrta ki a gyermeke szemét, „*hogy a koldulás magas privilégiumát elnyerhesse*”¹⁰ Ennek a magyarázata, hogy a vakság nem volt megbélyegzett állapot Indiában, a vakok nem jelentettek marginális csoportot a társadalomban. Sokkal inkább jó megélhetőségi lehetőségnek számított, hiszen a rászorulókat támogatása közösségi feladat volt. A kéregetés népszerűségét az is bizonyítja, hogy a 19. század fordulóján lakosság 10%-a koldulásból élt az indiai nagyvárosokban. Ennek a háttere a vallásban keresendő, hiszen a hinduizmus adományra és jótékonykodásra (*dána*) valamint áldozatra (*jadzsna*) szólítja fel a híveit. A vallás szerint a testi szükségletek kielégítését primitív hozzájárulásokkal kell segíteni. Ilyen például élelem vagy pénz, hiszen ezeknek a testi szükségleteknek a meghaladása után képes csak az egyén a magasztosabb igényeire koncentrálni. Nemcsak tárgyi dolgokat (*Artha-dána*) kell adományozni, hanem lehet

8 Gáspár Ferenc: *A Föld körül. Kelet-és hollandus India*. Bp., 1906. 267. (továbbiakban Gáspár, 1906)

9 Széchenyi Zsigmond: *Vadászat négy földrészen. 1927–1964*. Bp., 1987. 168.

10 Széchenyi, 1974. 32.

egyfajta felajánlás a tudás, ismeret, bölcsesség (*Brahma-dána*), vagy a hit, remény és szép szó (*Abhaja-dána*) adása is segítségnek számított.¹¹

Összefoglalva 19–20. századi közegészségügyi helyzetet Indiában, a briteknek tragikus állapotokkal kellett szembenézniük. Az angoloknak a higiéniai hiányosságokra és az ebből eredő kórságokra mihamarabb megoldást kellett találni, hiszen nemzetközi kereskedelemben betöltött vezető szerepük miatt féltő volt, hogy a betegségeket Európába is importálják. Mivel a pusztító járványokat gyógyítani nem tudták, így az angolok a megelőzésére fektették a hangsúlyt.

A britek lépéseket tettek a járványok megfékezésének érdekében. Bizottságokat, és laboratóriumok állítottak fel és a közigazgatási hálózatot is bevonták a betegségek tanulmányozásának és megfékezésének érdekében. Kórházak, magánintézetek és ingyen patikák alakultak, melyeknek a száma évről évre gyarapodott. 1901-ben 3000 állami kórház körülbelül 207 millió beteget részesített orvosi ellátásban¹². A hivatalos felmérés szerint az állami felügyelet alatt működő egészségügyi intézetek száma száz éve alatt csaknem duplájára nőtt, 1902-ben még mindig csak 22 millióan fordultak évente szakszerű orvosi segítségért.

Másrésről viszont az angolok hasznot húztak a vak, beteg és fogyatékos emberekről készült felmérésekből. Az adatokat politikai célokra használták fel és a civilizátlanság mércéjévé tették, ami továbbra is biztosította India stigmatizációját. Hiszen a britek és a misszionáriusok is a vakságot társadalmi állapotként jelenítették meg, ami nyugati diskurzusban az elmaradottság, apátia és tudatlanság szimbóluma volt¹³.

A női orvosok megjelenése mérföldkönek számított Indiában, ugyanis a női betegek ellátása megoldatlan problémának mutatkozott. Az indiai hagyományokból eredően kialakuló nemi szegregáció szilárd határt húzott a nemek között. Ez azt jelentette, hogy a női betegek nem fordulhattak férfi orvoshoz, mivel a tradíció tiltotta a kapcsolatot az ellentétes neműek között. Márpedig Indiában nagyon kevés női orvos praktizált, így szükség lett volna az orvosnők képzésére. Ez azonban bonyolult kérdés volt, hiszen a tanárok sem tekintették alkalmasnak a női agyat a tudomány elsajátítására, a doktori iskolák ezért kerültek a női felvételizőket. Ha valaki mégis elvégezte az iskolát, a kórházakban

11 Baktay Ervin: *Szanátama Dharma. Az örök törvény. A hindu világszemlélet*. Bp., 1936. 45. (továbbiakban Baktay, 1936.)

12 Vámbéry Ármin: *A nyugat kultúrája keleten*. Bp., 1907.183. (továbbiakban Vámbéry, 1907.)

13 Aparna Nair: 'They Shall See His Face': Blindness in British India, 1850–1950. = *Medical History* 61/2 2017. 181–199.

is folytatódott a női orvosok kirekesztése, illetve szembe kellett nézniük a férfi kollégák zaklatásával¹⁴. 1885-ben hozták létre a Dufferin Alapot, ami nyugati típusú gyógykezelést kínált az indiai nőknek női orvosok közvetítésével.

Habár India a briteknek köszönheti az orvosi rendszer stabilizálódását a 19. század végén és 20. elején, valójában ez a mozzanat nem jelentett komoly előrelépést a gyógyításban. A területen csak az oktatás elterjedésével változott a higiéniahoz és az orvosi ellátáshoz való hozzáállás.

ANGOL-INDIAI KAPCSOLATOK

A magyar utazók Indiában ellentmondásos meghatározást adtak a brit-indiai kapcsolatról. Az angolbarát Vámbéry Ármin írásai az angol igyekezetet és a britek előtt tornyosuló akadályokat mutatták be, amely az indiaiakkal való gyümölcsöző kapcsolat kialakításának útjában álltak. Vámbéry úgy vélte, hogy hiába a nyugat igyekezete, mert az indiaiak hálátlanok, és nem értékelik kellőképpen a jólétük érdekében tett angol erőfeszítéseket. De felmentette az indiaiakat azzal az indokkal, hogy nem állnak a műveltség azon fokán, hogy saját magukat irányítsák, vagy képviseljék, ezért van szükség arra, hogy az angolok irányt mutassanak nekik. Vámbéry az indiaiak tiltakozását az angolok ellen, India civilizálatlanságával és az emberek jellemével magyarázta. Az indiai hiú és lusta, ráadásul *„tízszor annyira keleti még, mint a keleti népek bármelyike.”*¹⁵

Gáspár Ferenc is az indiaiak jellemében látja az ország felemelésének akadályát. A letargia, amelyben élnek és a dekadenciájuk alacsony szintre kárhoztatja az országot¹⁶. Az utazó szerint a rugalmatlanságuk és mozdulatlanságuk a valódi akadály annak, hogy India népe ráeszméljen, hogy csak egy fejlettebb ország iránymutatásával és támogatásával fejlődhetnek, melynek hozományaként megismerhetnék a valódi rég vágyott boldogságot, az igazságosságot, amit eddig nem kaptak meg.

Azonban India felemelése a brit erőfeszítések ellenére számos ponton nehézségekbe torkollott. A kezdetekben az angoloknak voltak fenntartásaik a sikert illetően, hiszen szembe kellett nézniük a kasztrendszer korlátozásaival, az évszázados indiai babonákkal és hiedelmekkel, valamint megküzdeni az indiaiak gyanakvó természetével. Mégis minden

14 Geraldine Forbes: Medical careers and health care for Indian women: patterns of control. = *Women's History Review*. 3/4. 1994. 515–530.

15 Vámbéry, 1907. 186.

16 Gáspár, 1906. 238.

akadályon átsegítette a két népet a kölcsönös tisztelet és jóakarát¹⁷. Azt pedig, hogy a britek jól végezték a feladatukat, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a kis helyi lázadásokat leszámítva nem voltak nagyobb megmozdulások az idegen hatalom ellen. Így végre a britek segítségével az „*anarchia, zsarnokság és örökös háború sötét éjszakája után szebb hajnal virrad.*”¹⁸

Vámbéry tapasztalataival ellentétben Baktay Ervin, Geszty Júlia, Gáspár Ferenc és Széchényi Zsigmond az indusok megalázottságából származó feszültségről és a ridegségről tudósítanak. „*Kevés fajt találtunk, amelynél annyi lett volna a szénelőzékenysége, mint a hinduk között; nyomor, éhség, csüggedés és türelmes lemondás olvasható le az arcukról.*”¹⁹ Ezenkívül az útleírások alapján az indiai-brit viszonyban az alávetettség, gyűlölet illetve a brit fölény és magasabbrendűség dominál, valamint a kölcsönös kételkedés. A felsorolást Széchényi Zsigmond az indiai emberek többségének álszent és képmutató magatartásával egészíti ki.

A két nép szembenállása India gyarmatosítására vezethető vissza. Az angolok az indiaiakat lomha, lusta, buta, fanatikus embereknek tartják, akik csak a jelenben élnek, nem gondolva a jövőre. Kézzelfogható a két nép egymás iránti kölcsönös bizalmatlanága. A britek az indiaiak részétől állandó gyanakvást és gyűlöletet feltételeznek. Az indiaiak pedig minden angol törvényt, ami beavatkozik az életükbe támadásnak érznek a kultúrájuk ellen, ami azt a célt szolgálja, hogy megtörje az országukat. Hiszen az indiaiak úgy gondolták, hogy az európaiak elvették a szabadságukat, kizsákmányolják az országukat. A fehér ember gyalog a közelébe sem mer menni a bennszülött városnegyedeknek, hiszen mindenfelé piszkos, egymást taposó emberek vánszorognak, vagy fekszenek az utcán. Az utóbbit Gáspár Ferenc megtapasztalja, nevezetesen, hogy az angolok valóban nem mozognak ki az európai városnegyedekből, és kifejezetten elkerülik azokat a helyeket, ahol nagy számú indus tartózkodik egy helyen.

A gyarmatosítás és a gyarmati lét az indiai emberek számára számos identitást érintő problémát vetett föl. Brit gyarmataként az indiaiak érezték a szituációból adódó kettősséget, hiszen alacsonyabb rendűnek tartott fajként lettek brit korona alattvalói²⁰. Az iménti elméletet Baktay személyes tapasztalatai is alátámasztják, hiszen az indiaiak megszégyenülésből adódó kisebbségi komplexusát számos ponton érzékelte. Míg a megaláztatás egyes indiaiakból ellenállást váltott ki, mások meghajoltnak

17 Vámbéry, 1907. 171.

18 Ibid. 170.

19 Gáspár, 1906. 238.

20 Achille Mbembe: Mi a posztkolonializmus? Esprit-beszélgetés. = *Lettre*, 71. 2008.

az angolok előtt, és megpróbáltak profitálni abból a helyzetből, amin úgyszem tudnak változtatni. Ez a reakciótípus volt a leggyakoribb az indiaiak körében. Ők kedves, álszent módon ajánlották fel szolgálataikat a briteknek, miközben gyűlölettel voltak telve²¹.

Bár valójában mindkét oldal tudta, hogy ez az együttműködés csak látszólagos, mivel az indiaiak hasznot, előrelépést, üzletet reméltek az angolok szolgálatától. Cserében az angolok valóban megbecsülték azokat az indiaiakat, akik elfogadták a hatalmukat, nem lázadtak ellenük és összedolgoztak velük.

Másrészről viszont az indiai előkelőségek egy része kezdte sajátjának érezni a nyugati szokásokat, miközben valódi kapcsolatok szövődtek a britek és indiaiak között, és egyre elfogadóbbá váltak egymással szemben. Hiszen a gazdag indiaiak az előnyös gazdasági helyzetüket, a kitüntetéseiket a briteknek köszönhatték. Így a két csoport közötti kapcsolat, ha érdekből is, de szorosabbra fonódott. Az angolok életvitelének másolása a hétköznapi élet minden területén fellelhető volt. Az indiai előkelőségek például angol mintára Clubokat alapítottak, mivel a britek a saját Clubjaikba nem engedték be őket, mert az angolok „*arcbőrben nem tűrik a színeset*.”²² A maharadzsaik gyermekeiket Angliába küldték egyetemre tanulni, angol ruhákat viseltek, és testközelből tapasztalhatták a nyugati kultúra szokásait. A hazatérő fiatalok már szívesen tartózkodtak brit társaságban. Az angolok és indusok közösen jártak pólóversenyre, ezért szokás volt külföldről vásárolni a legjobb játékosokat. A mysuri fejedelem például legkiválóbb francia borral elégedett meg, amit Sobiquier francia borkereskedő szállított neki.²³ A pandzsábi maharadzsa Indiába vendégül látta angol műkereskedő ismerősét. Az indiai előkelőségek az angolok öltözködését is másolták. Az indiai férfiak a hivatalos összejöveteleken szmokingot viseltek, amit esetleg turbánnal egészítették ki. A vacsorán whiskyt, francia bort szolgálnak fel a vegyes angol-indiai társaságnak, miközben jazz-t hallgattak és tangót vagy amerikai foxtrotot táncoltak. A nők bár nyilvánosan továbbra sem jelentek meg a vacsorákon, de a rájuk is hatott a nyugati divat, hiszen elterjedt a nejlonharisnya és a magassarkú cipő viselete. Érdekesség, hogy még a brahmanokra is hatott a nyugati kultúra, mert európai cipőt viseltek, pedig számukra még a halott állat bőrének érintése is tilos, nemhogy lábbeliként hordják azt.

Vagyis hiába az ellenállás, a nyugati kultúra lassan elérte Indiát, és a legfelsőbb rétegek szintjén, de mégis elkezdte megbontani az évszázados

21 Baktay Ervin: *Indiai éveim*. Bp. 2004. 158–159. (továbbiakban Baktay, 2004.)

22 Széchenyi, 1974. 27.

23 Ibid. 353.

babonák, hiedelmek és szokások világát. Az alsóbb indiai társadalmi csoportok tagjaival a magas pozíciójú angolok továbbra sem érintkeztek, de az alsóbb társadalmi kategóriába tartozó angolok a bennszülöttek között éltek.

ANGLO-INDIAIAK

Amennyiben közelebbről megvizsgáljuk az indiai állapotokat, sokkal árnyaltabb a képet kapunk annál, mintsem kijelenthetnénk, hogy a britek nem keveredtek az indiaiakkal. A magas rangú angolok többnyire egymás között házasodtak, mert a britek önhitt, fölényes jelleme nem engedte, hogy alárendelt pozíciójának tartott csoportból válasszanak párt²⁴. Kivételt képeztek az olyan esetek, mikor egy magas beosztású, tekintélyes angol férfi magas rangú muszlim, szikh vagy hindu nőt vett feleségül.

Annál gyakoribb volt a házasság a lecsúszott és véglegesen Indiában maradt angolok és a bennszülöttek között. Ezek a férfiak szerencsevádszként vagy kártyaadósokként tengették az életüket Indiában, míg másik részük hivatali botrányba, pénzek hűtlen kezelésébe keveredett, egyesek pedig a kivégzőosztag elől menekültek a névtelenségbe²⁵. Ezek a férfiak soha többé nem tértek vissza Angliába a szégyen miatt, vagy a büntetésük elkerülésének érdekében. Nagyszámú alacsony rangú katonai választott magának indiai párt, hiszen a gyarmatokon kevés hajadon brit nő tartózkodott, szolgálatból pedig csak kétfévente térhettek vissza Nagy-Britanniába.

A vegyesházasság, ha voltak is kivételek, mindvégig ritka jelenség maradt az angol uralom alatt, sőt a 19. században csökkent a számuk. Bár hivatalosan a britek és indiaiak sem pártfogolták a két népcsoport tagjai közötti frigyet, az törvényes akadályba nem ütközött.

Az anglo-indiai utódoknak számtalan akadállyal kellett megküzdeniük. Problémát okozott, hogy a szülőknek kellett megoldani gyermekeik taníttatását. Két lehetőség volt; vagy Angliába küldték a gyermekeket iskolába, ahol a sajátos bőrszínükkel nyilván kitűntek a többi diák közül, a másik opció, hogy a helyi, direkt az anglo-indiaiak számára létrehozott intézményekben tanuljanak. Problémát jelentett a családfőnek a lányok férjhez adása, a fiúk esetében pedig a megfelelő és méltó állás megtalálása. *„Ha jobban körülnézünk az anglo-indusok közt, el kell ismerni, hogy*

²⁴ Baktay, 2004. 46.

²⁵ Ibid. 96–99.

*az esetek nagy többségében mindenki jobban járt volna- szülők és utódok egyaránt- ha nem történik meg a vérkeveredés.”*²⁶

Azonban a vegyes házasságból született leszármazottak legnagyobb része az utcán végezte, mivel sok esetben a brit férfiak nem tudtak, vagy nem is akartak gondoskodni az utódjaikról. Az angolok a problémát árvaházak létesítésével oldották meg, például Kalkuttában. A városban alapítottak egy Alsó Árvaházat és egy Felső Árvaházat. Ez utóbbiban azok az anglo- indiai gyerekek kaptak helyet, akik magas rangú ősökkel rendelkeztek. Az átlagos gyermekeket az Alsó Árvaházban laktak, emellett az oktatást is biztosítottak a számukra, és visszatértek az anyjuk vallásához.

Az új anglo-indiai réteg megjelenésével egy sajátos helyzetű marginális csoport született a Brit Birodalomban. Az anglo-indiaiak hovatartozása és önmeghatározása bizonytalan volt, hiszen nem tartoztak sem az indiaiakhoz, sem az angolokhoz. Bár a bennszülötteknél magasabb státuszú személyeknek tartották őket, mégsem értek fel az angolokhoz. A csoportot bár a britek és indiaiak is megtűrték, mégis a társadalomból való kirekesztettségüket mutatja, hogy külön kerületeket hoztak létre számukra. A friss vegyesházasságban élők nem maradhattak a családjaik közelében. Az indiai nőknek legyenek akár muzulmán vagy hindu vallásúak fordulópontot jelentett, ha brit férfihoz mentek feleségül. A házassággal a nők társadalomban betöltött rangja ugyan megmaradt, de a vallásukat elvesztették. Ezért a muzulmán vallású angol feleségeknek, és a hindu asszonyoknak is a férj keresztény vallását kellett követnie, ahogy közös gyermekeiknek is²⁷.

Baktay a saját tapasztalataiból kiindulva ugyancsak azt bizonyította, hogy a vérkeveredés két egymástól távol álló faj között kizárólag negatív eredményre vezethet: *„az utódokban kaotikusan ütköznek össze a szülők jellemvonásai és- így mondják: - mindkét szülőnek csak a rossz és előnytelen vonásait örökli [...] minden fajnak megvan a maga sajátos elhivatottsága és öröksége, amely annál erősebben kiütöközik, minél inkább eltér az illető faj egy másiktól...”*²⁸

A NŐK HELYZETE

A 20. század fordulóján Brit India magyar szemtanúi egy izgalmas, érdekes ám nem teljesen pontos képet adtak a Brit Indiában élő nők helyzetéről, amiben közrejátszottak az utazók előzetes várakozásai és a

26 Ibid. 49.

27 Dorothy McMenamin: The roots of anglo-indian cultural practices and attitudes. = *International Journal of Anglo-Indian Studies*. 11/2. 2011. 25–36.

28 Baktay, 2004. 49.

keleti nőkről alkotott mítoszok. Az utazók a nők Közép-Ázsiában betöltött alárendelt szerepét a keleti világ civilizátlanságának mércéjeként használták. Brit Indiában a mohamedán és hindu nők is a sokadrangú szerepet játszottak a házastársuk mellett, míg Nyugat-Európában már a 19. századtól kezdődően megjelentek a feminista mozgalmak, hogy jogokat vívjanak ki a nőknek. Így a nyugati nézőpontból, vallásból, kultúrából kiindulva korlátozott volt a korrekt tudósítások lehetősége. Alapvetően az utazók nem tettek különbséget a mohamedán és hindu vallású nők között. Inkább az indiai társadalomban betöltött női szerepről írtak, ahol megállapításuk szerint másodlagos pozícióba kényszerítették őket. A Brit Indiába látogató magyarok elismerően tudósítottak az angolok erőfeszítéseiről, amelyek a nők jogfosztottságának és kiszolgáltatottságának igyekeztek útját állni.

A nők elnyomásának tetőzése a 14. századi mogul uralom alatti időszakra tehető, ugyanakkor nem volt újdonság a nők lealacsonyítása, hiszen a hindu világszemlélet is háttérbe szorította a nőket. Az iszlám vallás megjelenése Indiában átalakította a hindu társadalmi szokásokat, miközben tisztán iszlám vallású csoportok is maradtak. A hinduk, alkalmazkodva a muzulmán hódítók szokásához a nőkre is fátylat terítettek és elzárták őket a világ elől.

Lényeges szempont, hogy az utazók milyen korábbi útleírásokat olvastak, és hogy a korábbi leírásokba, milyen mértékben szövődtek bele fiktív mozzanatok.²⁹ A magyar utazók az elsődleges benyomásaikat a keleti nőről és a háremekről *Az Ezeregyéjszaka* meséiből szerezték. A könyvet az 1700-as évek elején először Galland fordította le francia nyelvre, és ki is egészítette, átalakította a kor elvárásainak és az emberek igényeinek megfelelően. A nyers, barbár szövegeket olvasmányos, szépirodalmi stílusban tárta az olvasók elé. A könyvről ezután német, arab és angol fordítás is megjelent, magyar nyelven az első történeteket 1829-ben adták ki *Ezer Egy Éjszaka. Arab Regék* címmel. Ez a romantika korszaka volt Magyarországon, melynek kulcseleme a vágyakozás volt az egzotikus és ismeretlen mesés kelet iránt. Mivel az Európában élők kizárólag az irodalmi műveken keresztül léptek kapcsolatba a kelettel, így *Az Ezeregyéjszaka* meséi és más történeteken keresztül szereztek ismereteket Ázsiáról. Ezekből a művekből táplálkozik a háremek erkölcstelen, embertelen légkörének képzete, ahol a nőket tárgyként kezelik. Ezek a képek a visszaköszönnek az utazók beszámolóiban is.³⁰

29 Szirák, 2016. 12.

30 Borus Judit: *Az oszmán nők a 19. századi angol utazónők szemével*. Online: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_oszman_nok_19_szazadi_angol_utazonok_

Az utazók elitélően vélekednek a tradicionális indiai szokásokról, amelyek „háziállati sorba kényszerítik”³¹ a nőket. A férfiak számára a keleti nő csupán a fajfenntartás eszköze³², akinek a legfontosabb feladata, a fiú örökös biztosítása. A férfiak feleségei közül az lesz a törvényes feleség (*dharma*), aki elsőként szül fiú örököst. A többiek vágy szerint való feleségek maradnak (*káma*)³³. A nők uruktól való függő pozícióját számtalan diszkriminatív, elavult törvény vagy szokás tartja fenn évszázadok óta. Ilyen például a nők öröklési jogból való kizárása, illetve a házasságok felbontásának egyoldalú joga, ami a férfit illeti. De a háremek és a többnejűség is egyértelműen patriarchális társadalmi rendszerre utalnak, ahol a nő feladata a férj kiszolgálása.

A tradicionális indiai felfogás szerint a nők életfeladata kötelezettségekre való koncentráció, az önmeztartás és az odaadás a férj irányában. A legmagasabb erkölcsi szintet azok a nők érik el, akik olyannyira egységgé olvadnak össze a férjükkel, hogy a halálba is követik urukat. Ezen az elképzelésen alapul az özvegyélet hagyománya. Miközben a vallás ezen kötelezettségei érvényesek a nőkre, a vallási szertartásokból mégis kirekesztik őket.

A nők öngyilkosságokhoz hozzájárulhatott az szokás is, miszerint a nő nem örökölhettek a férj után, és az egyedül maradt özvegy „nem akart az utca martalékává” válni³⁴, másrészt a muzulmán közvélemény is nyomasztotta az özvegyeket, ami az öngyilkosságot meztartadó asszonyt életét megkeserítette.

Az iszlám követőinek családjaiban is elfogadott volt a többnejűség, bár, Vámbéry szerint a középosztály tagjai továbbra is monogám kapcsolatban éltek, a felső osztály tagjaira azonban jellemző volt a többnejűség. Azonban az európai felfogással ellentétben, a hárem nem jelentett alávetettséget a nő számára, sőt a javukat szolgáltatta az erősen patriarchális rend. A női nevelés fogalma nem volt ismert keleten, írni és olvasni csak kevesen tudnak a háremek tagjai közül, ezért műveltség is alacsony fokon állt egy keleti férfihoz képest.

szemeivel/ – 2017. október 12.

31 Geszty Júlia: Rejtelmes Kelet. Egy magyar lány utazása Indiában, Sziámban, Jáva szigetén, Kínában, Japánban, Koreában, Mancsukóban. Bp., 1937. 32–33., 54. (továbbiakban Geszty, 1937.)

32 Germanus Gyula: A mai India. = *Budapesti Szemle*, 61/667. 1933. 298.

33 Baktay Ervin: Házassági szokások a hinduk közt. = *Búvár*, 6/4. 1940. 184. (továbbiakban Baktay, 1940.)

34 Geszty, 1937. 33.

A nő Keleten döntően kereskedelmi cikknek számított. A fiatal lánygyermeket vagy a rabszolga-kereskedő vagy a családfő árulta. Ezeknek a lányoknak kitörési pontot jelentett a háremélet, hiszen akár családtaggá is válhattak és szép ruhákat hordhattak, bazárokat látogathattak, és orvosok figyeltek az egészségükre³⁵. A hagyományos szokások szerint Indiában a lánygyermeket már nagyon korán férjhez adják, a gondosan kiválasztott férfihoz, majd amilyen hamar csak lehet a gyerekek elhálják a házasságot. Az ifjú párnak rengeteg szabálynak kell megfelelnie, a csillagjegyeknek, a jellemnek és a kasztörvények szerint is illeni kell egymáshoz. Mindez egy hosszas folyamat eredménye, melyet a családfő megbízásából a házasságközvetítő intéz. A házasságkötés csúcspontja a lakodalom. A lakodalom lakomák sorozatából áll, amelyek napokon át követik egymást. Ez olyan komoly anyagi teher a szegény apáknak, hogy sok esetben kénytelen uzsoráshoz fordulni, aminek aztán adósságspirál a vége. A lányok kiházásításának nehézségeit és az anyagi terheket jól mutatja, hogy például a rádzsputok gyakran megölik a lánycsecsemőket, hogy elkerüljék a lakodalom költségeit.

A brit uralom igyekezett a barbárnak vélt szokásoknak útját állni, így a nők védelmének érdekében több törvényt hoztak. 1937-ben a britek legalizálták a nők örökösödési jogát a férj után, valamint a törvényesítették a lány jogát az apja utáni örökösödésre. 1838-ban betiltották az özvegyek elégetését, ami elkeseredéssel töltötte le a hindukat. Gáspár Ferenc így ír erről: „*A jóra való hinduk, mint letűnt boldog korszakra emlékeznek vissza arra a szép időre, a melynek — sajnos — most már vége. Ezek a csontos képű, halványhajú angolok még ezt a kis örömet sem hagyták meg a szegény benszülötteknek.*”³⁶ Az angolok kísérletet tettek a gyerekházasság intézményének felszámolására is. 1929-ben született meg a szabályozás, miszerint 14 év alatt nem engedélyezik a lányok házasságkötését.³⁷ Azonban a gyermekek házasságának korlátozása és az özvegyégetés törvényi beszüntetése is sikertelennek bizonyult. Ezt Geszty Júlia is tanúsítja, ugyanis közel száz évvel később a gyermekházasságot és özvegyégetést tiltó rendelkezés után mindkét ősi szokásnak a szemtanúja volt.

Annak ellenére, hogy utazók borzadva számoltak be az özvegyek elégetéséről, ritka eseménynek számított. De nyilvánvalóan felkeltette a szokatlan, egyedi rítus a keresztény európai utazók figyelmét. Az öz-

35 Vámbéry Ármin: *Keleti életképek*. Bp., 1876. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/14000/14088/14088.pdf> – 2017. augusztus 21.

36 Gáspár, 1906. 283

37 Sophie M. Tharakan – Michael Tharakan: Status of Women in India: A Historical Perspective. = *Social Scientist*, 4/4–5. 1975. 115–123.

vegyégetés (*szatí*) a közhittel ellentétben csupán egyetlen régióra korlátozódott; Bengálra, illetve a területen belül is csak néhány család volt, akik gyakorolták a hagyományt. India többi területén elvétve lehetett találni olyan esetet, amikor az özvegy feláldozta magát, és egy történelmi korszakban sem volt ez általánosan bevett vallási aktus. Viszont bizonyított, hogy a szatík gyakoriságának száma háború vagy hódítások alatt megugrott. Például mikor Kalkutta lett a székhelye a briteknek, az özvegyégetések mennyisége megemelkedett. A meggyőződésekkel ellentétben nem valószínű, hogy a szatí önkéntes cselekedet lett volna a nő részéről. Sokkal elképzelhetőbb, kényszerítették a nőt, majd egy idő után legitimmé, aztán a népi emlékezet révén vált. Vagyis nem az angolok beavatkozása fékezte meg az özvegyégetést Indiában, de az estek számának csökkenéséhez hozzájárult³⁸.

Indiában túlnyomórészt a nők voltak a jogi és vallási élet száműzöttjei, de léteztek olyan országrészek, ahol a női diszkrimináció helyett férfiak alávetettségével találkoztak az utazók. Hátsó-Indiában Borma területén, és Asszam államban is matriarchális társadalom működött. Itt nem történt meg a férfiak egyenjogúsítása, így például a nők joga volt a férj kiválasztása, és hogyha a férfi nem nyerte el a nő tetszését, az évente lehetőséget kapott, hogy megváljon tőle. Valamint a nők is örökölhettek egymás után³⁹ és a vallási szertartásokon is részt vehettek.

Valójában 1930 körül a mongol eredetű többnejűség szokása is eltűnően volt, hiszen ez a férj számára egy rendkívül magas kiadásokat jelentett. Ebben az időszakban a többnejűség már csak a leggazdagabb és legszegényebb hindukra volt jellemző. Ennek oka, hogy a házasság hatalmas összegeket emésztett fel, és a sok feleség eltartása is költséges volt⁴⁰. Az utazók ugyan azt állították, hogy a gyerekházasság bevett szokás Brit Indiában, azonban ez nem volt minden rétegre jellemző. A modern hinduk az általánosan megfogalmazott állításokkal ellentétben későn nőültek.

Ki kell térni a homoszexuálisok helyzetére is, ami mind a muszlim és a hindu vallási élet gátlásai miatt nem kerül nyíltan a felszínre, de Baktay szerint a legdurvább formák is honosak keleten. A legtöbb esetben a homoszexuálisok csak plátói szerelemben élnek, míg mások a heteroszexuális kapcsolatuk mellett van egy homoszexuális kapcsolatuk

38 *Sati in 19th century India*. Online: http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/women_studies/gender_studies/ – 2017. szeptember 16.

39 Germanus Gyula: *A félhold fakó fényében*. Útikalandok. Bp., 1957.

40 Baktay, 1940. 181–184.

GERGELY ALETTA

is. Érdekes adalék, hogy a férfi indiai prostituáltak női ruhákat hordtak és az arcukat is és nőkhez hasonlóan sminkelték.⁴¹

AZ INDAI ISKOLÁK

Az utazók által Magyarországra közvetített kép az indiaiak műveletlenségéről nyugati értelemben megalapozottnak tűnik, hiszen az indiai kultúrában másféle tantárgyak hangsúlyosak, mint Európában. Közoktatás nem létezett, a brahmin és muszlim papok kezében volt a helyi gyerekek nevelése. A bennszülöttek irodalmi klasszikusokat és vallást tanultak; valamint olyan anyagokat, ami a helyi gazdasági és vallási igényeket szolgálta. A felsőbb osztályokban a Védák, logika, poétika, nyelvtan, asztrológia, csillagászat és orvostudomány között lehetett választani, a csend (mauna) nevű tárgy mellett. Egy materialista, ésszerűen gondolkodó, racionális világ számára ezek a tárgyaknak túlnyomó része érdektelennek tűnhet.

A gyarmatosítás után a misszionáriusok és a nyugati tisztviselők el-leneztek a vallási oktatást, semlegességet vártak el az iskolai rendszertől. Ezért a filozófia, vallás és irodalom kikerült a tananyagból. Mindezt egy olyan kultúrában tették, ahol az élet minden egyenes területe elválaszthatatlanul összefonódik a spiritualizmussal. Az alsóbb évfolyamokon a bennszülöttek az anyanyelvüket használták a tanulás során, később, a felsőbb intézményekben az angol vált a hivatalos nyelvvé. Az indiai brit tisztviselők, csak azt az oktatást tartották elégségesnek, ahol az angol nyelven történik a tanulás.

A Brit Birodalom terve az volt az angol nyelvű iskolák és a továbbtanulás lehetőségének megteremtésével, hogy létrejöhessen egy olyan indiai csoport, akiket később az gyarmati hivatalokban alkalmazni lehet. Az angol irányítás alatt nevelkedő új indiai réteg lett a kapocs a sok millió indiai ember és a britek között, hiszen ezek az indiaiak látszólag vállalták a brit értékrendszert. Ezért a brit gyarmati politika ösztönözte az indiaiak bevonását legalább az alapfokú intézményekbe és kísérletet tettek az analfabetizmus fölszámolására.

A Brit Birodalom a saját oktatási rendszere bevezetése előtt az 1830-as évektől felméréseket készített az indiai oktatás állapotáról. Az újfajta oktatás megszervezéséről Lord Halifax kormányzata alatt kezdtek el gondolkodni az 1830-as években, majd külön minisztériumot hoztak létre a magvalósításhoz.

41 Baktay, 2004. 284–285.

A közoktatás csak a férfiak számára volt elérhető. Az angoloknak nagy erőfeszítéseket kellett tenni, hogy az analfabetizmus a nők között is csökkenjen.⁴² A britek igyekezete sikerrel járt, falusi iskolák és egyetemek jöttek létre. A tanulók száma rövid idő alatt ugrásszerűen megnőtt, míg 1857/58-ban 2000 iskola működött 200.000 tanulóval, addig ez a szám a századfordulóra a többszörösére nőtt. Az 1901/02. tanévben már 148380 oktatási intézmény várta a diákokat, és 4520093 hallgató tanult közoktatásban. Bár ez nem nagy szám India összlakosságához képest, de ha tekintetbe kell vennünk az indiaiak évszázados hiedelmeit, babonáit és ellenállását a britekkel szemben, akkor mégis szép eredményt könyvelhettek el maguknak a britek.

Nagy volt az eltérés a különböző régiók iskolázottsága között, a vallási és nemi eloszlásban tekintetében is. A legműveltebb réteg a brahmanok (53,42%) és keresztények (50,70%) csoportja, csoportja, míg a legalacsonyabb műveltségűek a bennszülött törzsek tagjai. Itt az írni-olvasni tudás csupán 0,52%. 1911-ben az összindiai populáció 10, 54%- a részesült oktatásában, ez nemi arányokra lebontva 9,8% a férfiak, 0,74 % a nők műveltsége.

Az angol igyekezet ellenére a nem iratkoztak be az indiai emberek tömegesen alapfokú iskolákba. 1900-ban India lakosságának mindössze 4%- a iratkozott be általános iskolába. Az analfabetizmus felszámolása sem járt sikerrel. Az írni- olvasni tudók száma még 1919-ben is 10% alatt volt.

ÖSSZEGZÉS

A 19. század végére a brit gyarmatosítók vezető szerepe kétségbevonhatatlanná vált. A gazdasági sikerek birtokában felhatalmazottnak érezték magukat, hogy a saját értékrendjüket, világnézetüket a gyarmataikon is meghonosítsák, hiszen a nyugati ideológiát és társadalmi berendezkedést tartották alkalmasnak az elmaradott országok felemeléséhez. A probléma az volt, hogy figyelmen kívül hagyták, hogy lehetetlen működtetni az angol intézményrendszert olyan országban, amely nem ment át olyan társadalmi változásokon, mint Nagy Britannia⁴³. Hiszen a brit rendszer indiai meghonosításához se társadalmi bázisuk nem volt, se felhatalmazásuk. Látható volt, hogy az indiaiakra erőltetett politikai helyzet, sokkal inkább ellenálláshoz fog vezetni, mint a rendszer elfogadásához.

A magyar utazók Indiába érkezve a nyugati világ elsőbbségét képviselték, sokszor valamiféle egzotikus, ritka és különleges fajként

42 Vámbéry, 1907. 189.

43 Baktay, 2004. 292.

tekintettek az indiai emberekre, akiket vizsgálgatni lehetett. Nem vették figyelembe, hogy egy olyan kultúrába érkeztek, ahol a vallás átszövi az emberek hétköznapiját, és amelynek ismerete nélkül lehetetlen értelmezni az Indiát.

A kivétel Baktay Ervin, aki megismerkedett a keleti filozófiákkal és spiritualizmussal, így sokkal realisabb képet tudott szolgáltatni az indiai emberekről. Az utazók lépten-nyomon szegény, nyomorgó indiai tömegekre bukkannak. A hindu emberek életvitelét nem tudták értelmezni európai perspektívából, mivel a nyugati kultúra anyagi beállítottságú, míg a hinduk a szellemi gazdagságot többre tartják a test szükségleteinél. Az indiaiak vallása szerint a test, amiben az ember él, csupán egy felületi felszín, szilárd anyagok halmaza, amin keresztül a világgal érintkezünk. Ehelyett sokkal lényegesebb a szellemtest ápolása, amely az anyagi test minden pici részében jelen van és a karmikus adósság hordozója, és a lélek ápolása.⁴⁴ A durvatest szükségletei, mint az evés, érzékletek megbillentik a belső egyensúlyt és elvonják a figyelmet az igazán fontos dolgokról. Ami igazán számít az életben azok az érzelmek és az elme megtisztítása, hogy az ember elérje a szellem szabadságát. Ehhez önfegyelmезésen keresztül vezet az út, vagyis az eredmény érdekében le kell mondai a testi szükségletekről, a beszédéről, és a gondolatokról is, hogy nehogу bármі megzavarja a lelki egyensúlyt.⁴⁵

Az utazási beszámolók értékelésekor figyelembe kellett venni, hogy az utazók az olvasóközönségnek vagy magáncélra szánták-e beszámolóikat. Teljesen objektív megfigyelés nem létezik, de a tanulmányozott írások az indiai világról, mindenféle tárgyilagosságot mellőznek. A szubjektivitás elfogadható egy magánlevél vagy napló esetében, de felhasznált források közül egyedül Hajnóczy Rózsa levelei készültek személyes célra. A többi szerző a nyilvánosságnak szánta a beszámolókat.

Az útirajzok hitelességének szempontjából releváns szempont, hogy a szerzők mennyi idő elteltével rögzítették írásban az idegen földön látottakat. Folyamatosan dokumentálták a tapasztalatokat? Vagy hónapok, évek teltek el az útirajz megírása és az utazás között? Vagyis a kérdés, hogy az emlékezet milyen mértékben módosította az élményeket?⁴⁶

Az útirajz-író célja az új ismeretek átadása. Az író saját tapasztalataival, benyomásaival tanítani akarja az olvasót. Azt, hogy milyen jellegű tudást ad át egy-egy útirajz a közönségnek, azt meghatározza a szerző

44 Baktay, 1936. 97–102.

45 Ibid. 40–44.

46 Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. (ford. Kármán Gábor) = *Korall*, 7/26. 2006. 14.

utazásának célja.⁴⁷ Tehát lényeges szempont az útirajzok értékelésénél, hogy mi vonzotta az írókat az idegenben? Vajon az utazás öröme vezérli az utazókat? Megélhetési okok húzódnak a háttérben? Vagy a melankólia, életuntság motiválja a szerzők utazását?⁴⁸

Számba kell venni, hogy vajon az utazók érdemben rendelkeznek-e az indiai kultúráról szerzett tudással? Ha megvizsgáljuk az általam kutatott utazók előéletét, láthatjuk, hogy nem volt semmiféle komoly ismerete a keleti kultúráról, a hagyományokról, a vallásaikról egyik szerzőnek sem, kivéve Baktay Ervint⁴⁹, Germanus Gyulát és Vámbéry Ármint. Baktay megismerkedett a hindu vallással, a keleti filozófiával, csillagászáttal, művészettel és az emberek szokásaival. Germanus Gyulát Indiában Rabindranath Tagore Nobel-díjas hindu költő felkérte, hogy szervezze meg a szantiniketáni egyetemen az iszlám tanszéket. Germanus 1930-tól Delhi mohamedán egyetemén folytatta a tanítást. Geszty Júlia⁵⁰, Széchenyi Zsigmond⁵¹, Gáspár Ferenc⁵² csupán előzetes tudás nélkül érkeznek Indiába, és ezeket a laikus tapasztalatokat örökítik meg a nyilvánosságnak szánt írásaikban.

Az utazási beszámolók tanulmányozásakor szem előtt kell tartani, hogy az utazók, milyen társadalmi közegbe kerültek indiai tartózkodásuk során. Az írások azt mutatják, hogy az Indiába látogató magyarok kizárólag a legmagasabb helyi angol és indiai körökben fordultak meg, ajánlólevelekkel járták be az ország egy részét és luxus körülmények között éltek. Miniszterek, alkirályok maharadzsák, rádzsák vendégei voltak évekig. A köznéppel csak közvetett módon kerültek kapcsolatba, esetleg autóval kitérőt tettek a bennszülött negyedek felé, illetve elbeszéléseken keresztül ismerték az indiaiak mindennapjait. A helyi emberek között

47 Mezei Márta: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* I. Bp. – Szeged, 1993. 231–233.

48 Faragó, 2005. 14.

49 Baktay Ervin (1890–1963) az 1920-as évektől kezdett érdeklődni India iránt. 1926–1929 között Indiában tett utazása alkalmával megismerte az népi életet, a vallást és bölcséletet. Felkutatta Kőrösi Csoma Sándor egykori emlékeit.

50 Geszty Júlia, újságíró. Könyve 1937-ben jelent meg. Utazása során ellátogatott a szantiniketáni egyetemre Indiában, járt Sziámban, Jáva szigetén, Kínában, Japánban, Mancsukóban.

51 Széchenyi Zsigmond gr. (1898–1967) járt Indiában is.

52 Gáspár Ferenc (1861–1923) hajóorvos. Bécsben szerzett orvosi diplomát. 1885-ben az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének szolgálatába került. 1907-ben Budapesten a Kereskedelem- és Iparügyi Minisztériumban a munkásbiztosítás orvosügyeinek referense lett, később a Ferenc József kereskedelmi kórház kormánybiztosa.

csupán Baktay Ervin lakott. Baktay évekig festett gazdag indusok házában, hogy pénzt gyűjtsön az utazásaihoz, hiszen meglátása szerint csak a nép között élve lehet megismerni egy idegen kultúrát.

A források elemzésekor számolni kell azzal, hogy az utazók torz képet mutattak az indiai kultúráról, hiszen az európai keresztény világ értékrendszerén keresztül szemlélték Indiát, miközben ítéletet mondtak az országról. Általánosításokat használtak és az európai fülnek érdekes jellegzetességeket emeltek ki, például, hogy az indiaiak állandóan céltalanul utazgatnak, vagy meglepődtek a templomi állat áldozatokon és lenézően szemlélték a fakírok önkínzását. Az utazók nem járták be egész India területét, csupán olyan nagyvárosokat ismertek, mint Bombay, Kalkutta, vagy Agra. Az utazók nem tettek különbséget az indiai emberek között. *„Európa belső történelmében magától értetődő lett a kultúrák és a nagy értékrendek pluralitása, az Európán kívüli kontextusban visszariadunk ettől.”*⁵³ A beszámolókból arra lehet következtetni, hogy az indiai emberek gyűjtő kategória alatt csak a hindu emberekről beszélnek, csupán Germanus Gyula leírásai szólnak a mohamedán vallást követőkről.

A utazási irodalmak szerzői szembeállították a nyugati társadalmi berendezkedést a több évszázados kasztrendszerrel, ami ebben a kontextusban értelmezhetetlen, nincsenek összehasonlítási pontok. Egyes fogalmak vagy kategóriák eltérő jelentéssel bírnak az európaiaktól. Ilyen például az idő értelmezése, ami a nyugati, egyre gyorsuló világban kincs, az Indiában semmit nem számít. A hinduk hite szerint az idő örökkévaló, és csupán a létezés velejárója. Az időn belül nem ismernek rövidebb szakaszokat, számukra csak a nagyobb időtávolságok léteznek, mint a napév, földi korszakok. Ez a fajta határtalanság és nyugalom különös az európaiak számára, amit kívülállóként „naplopásnak” érzékelnek ⁵⁴.

Másképpen értelmezik a halált. Míg Európában a halál a gyászt jelenti, és annak ellenére, hogy a kereszténység hisz a föltámadásban, fekete ruhában a legnagyobb fájdalom közepette búcsúznak a halottaktól. Indiában a halál csak egy állomás, a lét célja. Nem rejtik el a halottat a világ elől, hanem fehér ruhában csevegve, a legnagyobb természetességgel kísérik a temetkezési helyre. A hozzátartozók nem sírnak, ellenkezőleg a nyugalom vagy egykedvűség látszik az arcukon.⁵⁵ Bombayben a halottégető a tengerparti sétány mellett van, mert a halál az élet szerves része.

53 Wolf Lepenies: Önkritikus modernség. Új eszményképek a kultúrák kapcsolatában. = Regio 7/4. 1995. 8.

54 Széchenyi, 1974. 67

55 Gáspár, 1906. 288

Az általam tanulmányozott szerzők az ellentmondások és szélsőségek országaként írták le Indiát, ahol egyszerre van jelen a múlt a jelen, a modern és a tradicionális. Míg a város egyik felén paloták és rendezett terek, a másik felén a legnagyobb igénytelenségben és koszban tengetik mindennapjaikat az indusok. A bennszülött negyedekben, vagy a köztereken és utcákon meztelen emberek köpködnek egész nap maguk elé, miközben birkacsordák járnak a téren,⁵⁶ ezzel szemben a gazdag indiaiak drága ruhákat viselnek és szolgák lesik a kívánságaikat.

Amennyiben össze kellene foglalom milyen volt a 19. század végén és a 20. század elején India világa, ahogyan Gáspár Ferenc, én is Mantegazza gondolatit érzem a legtalálóbbnak: *„nagyon sok állat és nagyon sok ember; nagy a forróság és magasak a hegyek; óriási vagyon és óriási nyomor; ősrégiség és sok gyermekiesség; nagyon sok szín és nagyon sok szag, nagyon sok láz és túlsok szerelem; igen sok élet és borzasztó sok halál.”*⁵⁷

56 Pap Ágnes: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei. I–III. Online: Irodalmi Szemle, www.irodalmiszemle.sk – 2017. június 23.

57 Gáspár, 1906. 280

Pintér Zoltán Árpád

Karcagi honvédek Észak-Erdély és Kárpátalja védelmében a II. világháború idején

Az 1938–1941 között kibővített országterület hathatós területi védelmének lehetőségei és feltételei a világháborús évek során fokozatosan bővültek ki. Az 1930-as évek nemzetközi folyamataiban tapasztalható radikalizálódás, a német külpolitika egyre harsányabb majd agresszívabb lépései, a fegyverkezést korlátozó békék kijátszása nemcsak a lehetőséget teremtette meg Magyarország újrafelfegyverzéséhez, de egyre égetőbb szükségletként is jelentkezett. Noha a Nagykunság települései történeti múltjukat tekintve jelentős katonai hagyományokkal rendelkeztek,¹ 1920 után a trianoni béke gyakorlatilag felszámolta és ellehetetlenítette e történeti hagyomány továbbélésének lehetőségét. Mind a népesség tekintetében, mind a lokális politikai- és gazdasági befolyás terén a nagykun települések sorában Karcag meghatározó súllyal rendelkezett, ráadásul közlekedés földrajzi fekvése is előnyösnek mondható. E tényezők összessége mintegy maga után vont, hogy az 1938-tól megkezdődő hadseregfejlesztésben Karcag városának ezen érdemeknek megfelelő szerep jusson. Ez az igény egyszerre jelentette egy állományát tekintve zömében helyiekből toborzott alakulat létrejöttét, és az ehhez szükséges infrastrukturális keretek, így egy új laktanya megépítését.

A KARCAGI LAKTANYA ÉS A „HÁZI” ALAKULATOK LÉTREJÖTTE

Vitéz Somkuthy József, a Gömbös-kormány honvédelmi minisztere 1936. október 1-én, néhány nappal Gömbös miniszterelnök halála előtt érkezett Karcagra.² Somkuthy miniszter a városvezetők és a megyei főispán társaságában adta át azt az újonnan felépített laktanya épületegyüttest, melyet az addig Esztergom Kenyérmező-tábor helyőrségben állomásoztatott m. kir. 4. honvéd kerékpáros zászlóalj vehetett birtokba. A kerékpáros zászlóalj hadrendi száma innentől megváltozott, és Kar-

1 A késő Árpádok korától kollektív nemesi jogállást élvező népcsoport a politikai viszályok nyomásgyakorló eszközeként funkcionált, így például az 1278-as morvamezei csatában. Vö.: Pintér Zoltán Árpád: *Kun emlékhelyek a Kárpát-medencében*. Karcag, 2015. 10–11.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MTI „könyomatos” Hírek adatbázis, Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944). 1936. 10. 01. csütörtök. 6.

cagra, mint m. kir. honvéd 6. kerékpáros zászlóalj települt.³ A zászlóalj Karcagra településéről természetesen a helyi sajtó is hírt adott, mely a város főterén többezres ünneplő tömegről számolt be a zászlóalj bevonulásakor.⁴ Az 1936 őszén átadott karcagi laktanya, az ott szolgáló tisztekkel, katonákkal, az 1000 főnél nagyobb létszámával fontos tényező volt a város életében. Különösen fontossá vált háborús viszonyok között, mert a hadköteles férfiak jó része ide vonult be. A laktanya a város több lakójának adott megélhetést, kereskedőknek, iparosoknak megrendelést. A katonák részt vettek a város kulturális életében, később, a háborús mozgósítást követően a városi hadsegélyező mozgalmak jelentős része is közvetlenül a karcagi zászlóaljok irányába szerveződött. Igaz, a laktanya építését és benépesítését helyben kortársként megélő Herskó Mózes izraelita népiskolai tanító később keletkezett írásművében egészen más perspektívából idézte fel:

„A 30-as évek közepén kaszárnját építettek a városban, amely természeténél fogva a zsidógyűlölet melegágya lett. Az építkezésnél és a berendezésnél zsidó iparosok nem kaphattak munkát, bár a legjobban felszerelt asztalos üzem, a legjobb bádgos, vízvezeték és villanyszerelő, valamint üvegező zsidó volt. A helybeli keresztény társadalmi életben részt vevő tisztek a fasiszta szellem terjesztői lettek. A gyakorlatokra kivonuló egységek lelkesen énekelték a város utcáin az antiszemita dalokat.”⁵

Az új laktanya az 1930-as évek végétől rövidebb-hosszabb ideig több zászlóalj szintű alakulat állomáshelyéül szolgált. Ezek karcagi békehelyőrsége a trianoni béke katonai előírásainak árnyékában azonban csak rendkívül nehézkes úton jöhetett létre.

A 6. KAPISZTRÁN JÁNOS KERÉKPÁROS ZÁSZLÓALJ KARCAGI DISZLOKÁCIÓJA, MOZGÓSÍTÁSA

A két világháború közötti, lefegyverzett és állandó ellenőrzések alatti Magyarország 1938 előtti fejlesztéseiben fontos szerepet játszottak a „kétkerékű” alakulatok, így az 1936 októberében átadott karcagi laktanya benépesítéséhez is az Esztergom-Kenyérmező táborból áttelepített

3 *Kerékpáros Alakulatok Adatbázisa 1921–1945.* Online: <http://www.hungarianarmedforces.com/kerekpar/index.html> – 2015. augusztus 05.

4 Nagy-Kunság (karcagi politikai hetilap), 60/41. 1936. 10. 10.: „A honvédelmi miniszter jelenlétében – ünnepélyes keretek közt vonult be a 6. kerékpáros zászlóalj Karcagra.”

5 Herskó Mózes: *A karcagi zsidók története.* Karcag, 2005. 135. (továbbiakban Herskó, 2005.)

4. kerékpáros zászlóalj került kijelölésre. (Az alakulat hadrendi száma ekkor változott 6-osra.)⁶ A „6. kerékpárosok” igen hamar beilleszkedtek a karcagi hétköznapiakba. A zászlóaljparancsnok, vitéz Kéley László alvezredes tragikus haláláig⁷ a városi közélet prominens alakjának számított, a zászlóalj személyi állománya a téli hónapokban pénzgyűjtési kezdeménnyel támogatta a városi szegényeket.⁸ Hogy a kerékpáros alakulat végül mégsem vált „karcagi házi alakulattá”, annak nem belső, hanem a hadseregfejlesztés szintjén jelentkező külső okai voltak.

A haderőfejlesztés, köztük a kerékpáros alakulatok felszerelése és szervezeti átszervezése 1938-ban érte el csúcspontját. Az anyagi fejlesztésekkel egy időben jelentős átszervezések is végbementek, annak érdekében, hogy a Magyar Királyi Honvédség megfeleljen a korszerű háború követelményeinek.⁹ A kerékpáros zászlóaljok felszerelését az 1938. október 1-jével életbe lépő Huba I. hadrend szerint jelentősen megerősítették.¹⁰ A kerékpáros zászlóaljok az újonnan felállított gyorscsapatok (2 lovas- és 2 gépkocsizó dandár) alárendeltségébe kerültek, dandáronként 2–2 zászlóalj erőben, s a 9–16. hadrendi számot kapták, azaz három éven belül másodjára történt meg az alakulat hadrendi átsorolása. Helyőrségeik 1939 közepén a következők voltak: 9. kerékpáros zászlóalj: Jászberény; 10. kerékpáros zászlóalj: Budapest; 11. kerékpáros zászlóalj: Rétság; 12. kerékpáros zászlóalj: Munkács; 13. kerékpáros zászlóalj: Karcag; 14. kerékpáros zászlóalj: Nagyszőlős; 15. kerékpáros zászlóalj: Kiskunhalas; 16. kerékpáros zászlóalj: Szeged.¹¹ Az átszervezett és megerősített karcagi alakulat (innen 13. kerékpáros zászlóalj) 1938. június 15-én a Karcag délnyugati peremén lévő ligeti MOVE sportpályán mutatta be a városi nézőközönség számára kiképzése, felszerelése hatékonyságát. A

6 Sőregi Zoltán: *Katonák kétkeréken*. II. 2010. Online: <http://www.hidlap.hu/news/view/katonak-ketkereken-ii-resz> – 2015. január 25. (továbbiakban Sőregi, 2010.)

7 1938. augusztus 12-én kézigránát oktatás közben öt tisztársával együtt egy Vécsey-kézigránát felrobbanása miatt életét vesztette. Az esetet közli: Bokor József: *A karcagi laktanya története*. Karcag, 2008. 25. (továbbiakban Bokor, 2008.)

8 Ibid. 24.

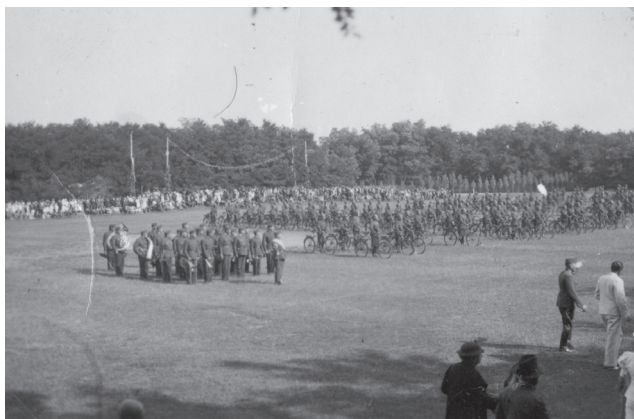
9 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2010. 245. (továbbiakban Romsics, 2010.)

10 Az egységeket alkotó három kerékpáros századnak századonként rajonként 1–1, összesen 12 golyószóróval kellett rendelkeznie, géppuskás százada hat géppuskából és két nehézpuskából állt. Zászlóalj közvetlen alakulatként egy árkász-, egy páncéltörő ágyús és egy távbeszélő szakaszt alkalmaztak, továbbá alárendeltségükbe helyeztek egy kisharcokcsi-szakaszt és egy gépvontatású közepes tarackos üteget is.

11 Sőregi Zoltán: *Kerékpáros zászlóaljok a Magyar Királyi Honvédségben*. 2014. Online: <http://vilag.transindex.ro/?cikk=22550> – 2015. január 25. (továbbiakban Sőregi, 2014.)

KARCAGI HONVÉDEK A II. VILÁGHÁBORÚBAN

karcagi kerékpáros bemutatón többek között golyósórós tüzelőverseny, középkori módra végrehajtott kerékpáros bajvívás, kerékpáros ügyességi gyakorlatok, zeneszóra vezényelt puskaforgató verseny szerepelt.¹²

1.kép. A 6. Kapisztrán János kerékpáros zászlóalj (1939-től 13. kerékpáros zászlóalj) a karcagi MOVE sporttelepen.

2.kép. A 6. Kapisztrán János kerékpáros zászlóalj (1939-től 13. kerékpáros zászlóalj) gyakorlaton, feltételezhetően Karcag határában.

A Szovjetunió elleni hadba lépést követően valamennyi kerékpáros csapattest a frontra került. Az ország háborúba sodródását követően a mozgósítás mechanizmusa így érintette Karcagot is, mivel a városi laktanyában állomásozó 13. kerékpáros zászlóalj az I. gyorshadtest kötelékében a Kárpát–csoport részeként szovjet–ukrán területre került megszálló feladatokra. A magyar kerékpárosok alkalmazásuk során részt vettek a visszavonuló szovjet erőkkel folytatott találkozóharcokban, elláttak megszálló felada-

¹² Bokor, 2008. 24–25.

tokat és folyamvédelmet. Ezekben a harcokban nyilvánvaló lett, hogy az eltérő teljesítményű és menetsebességű csapatok nem alkalmazhatóak egy seregtesten belül, ezért a gyorsfegyvernem és annak alakulatai teljes átszervezésen mentek keresztül. 1941. június és 1942. október között a kerékpáros zászlóaljakat a 14. és 15. kivételével harckocsi-zászlóaljjá szervezték át. A 13. kerékpáros zászlóalj is átszervezésre került és a háború végét Kiskunhalason (illetve a fronton), mint 3/III. harckocsi-zászlóalj érte meg.¹³ Ezen alakulat már nem tért vissza a karcagi laktanyába.¹⁴

A Karcagról hadbavonult kerékpáros állományt Nt. Bihari István városi segédlelkész búcsúztatta úrvacsorás Istentisztelettel, melyről a lelkipásztor így emlékezett: „Felejthetetlen számomra, amikor egy ízben 300 frontra induló katonának osztottam úrvacsorát a nagytemplomban. Eszembe jutott, az volna a tisztességes, hogy a szertartást félbehagyva elkiáltom magam: Haza fiuk! Nem ezt tettem. Krisztusra hivatkozva hirdetem a bűnbocsánatot és osztottam az úrvacsorát. Ellenvetés nélkül elbocsátottam Őket a halálba.”¹⁵

A búcsúztatásról fényképfelvétel is készült, melyet a szemben fekvő református gimnázium emeletéről készítettek. A felvétel megrendítően mutatta be a frontszolgálatra felsorakozott kerékpáros zászlóalj és a városi közösség búcsújának pillanatait.

3. kép. A Kárpát-csoport alárendeltségébe tartozó I. gyorshadtest 13. kerékpáros zászlóaljának (korábban 6. Kapisztrán János kerékpáros zászlóalj) városi búcsúztatása. A felvétel a Református Reálgimnázium ablakából készült. A kép háttérében a Református Nagytemplom áll.

13 Sőregi, 2010.

14 Sőregi, 2014.

15 Bihari István: *Emlékeim nyomában 1920–1989 között*. Szerk. Cséti Imre, Karcag, 2012. 38. (továbbiakban Bihari, 2012.)

A 10/III. KARCAGI ZÁSZLÓALJ LÉTREJÖTTE

Az 1922 januárjában a Nemzeti Hadsereg nyomdokain megszerveződő Magyar Királyi Honvédség alapját az 1922. május 1-jén felállított hét vegyesdandár alkotta. A vegyesdandárok alapvető alkotó eleme volt a tizennégy felállításra kerülő gyalogezred. Ezek 1922-ben kapták meg a hadrendi számaikat, 1-től 14-ig sorszámozva. 1930 márciusában az ezredek parancsba kapták, hogy válasszanak történelmi személyiséget névadónak. A szolnoki 10. honvéd gyalogezred Bethlen Gáborról nevezte el magát.¹⁶ A rejtés időszakában,¹⁷ 1938-ig a hadrend szerint összesen 14 gyalogezred volt a honvédségben, további hét pedig határőr ezred névvel (1932. október 1-től), de a hadrend szerint ezek is a vegyesdandárok szerves részét alkották. 1938-tól a határőrezredek a 15., 16., 17., 18., 19., 20. és a 21. hadrendi számmal illeszkedtek a gyalogezredek sorába. A Felvidék visszacsatolása után felállították a komáromi 22., a losonci 23. és az ungvári 24. honvéd gyalogezredek. Az 1940. szeptemberi erdélyi bevonulást követően, pedig megalakítottak további három gyalogezredet. Az itt szolgáló határvasúsz-zászlóaljokból létrejött a nagyváradi 25., a dési 26. és a marosvásárhelyi 27. gyalogezredet. Ezzel teljessé vált a gyalogezredek sora, hadrendi szám szerint 1-től 27-ig álltak föl. A később kialakított gyalogezredek már nem kaptak történelmi személy utáni elnevezést, így az csak az első tizennégynek volt a kiváltsága.¹⁸

Mozgósítás esetén lépett életbe az úgynevezett ikreződés. Ez azt jelentette, hogy az anyaezredből kivált a tényleges állomány egy része és a tartalékosok behívásával mind az eredeti (anyaezred), mind az ikrezred létszámát feltöltötték. 1938-tól az ikrezred hadrendi számozása

16 Udovecz György: *A szolnoki Magyar Királyi Honvéd gyalogezred története 1920–1945-ig*. Online: http://cskir.extra.hu/images/cikkek_udo/alakulat_68_10_gyalogezred/1920_1945.pdf – 2016. január 25. (továbbiakban Udovecz: *A szolnoki...*)

17 Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés a magyar fegyveres erők állományát maximum 35 ezer főben állapította meg, eltörölve az általános hadkötelezettséget gyakorlatilag önkéntessé téve a magyar haderőt. A fegyverzetét számos előírással korszerűtlen és elégtelen szintre degradálta, különösen súlyos volt a helyzet a nehézfegyverzet terén, illetve a modern fegyvernemekre tiltása miatt. 1920-után az antant felügyelő bizottságok elől rejtve, különböző adminisztratív rendelkezések kijátszásával illetve nem katonai szervezetek égisze alatt folyt a magyar fegyveres erők rejtett fejlesztése egészen 1938-ig.

18 *A magyar királyi honvéd gyalogezredek adatbázisa 1920–1944*. Online: <http://www.hungarianarmedforces.com/gyalogezred/index.html> – 2016. január 25. (továbbiakban MKHGyA)

30-al nagyobb számot kapott.¹⁹ Így a 10. gyalogezred ikereze a 40. gyalogezred vagy a 10/III. zászlóaljé az 40/III. zászlóalj.²⁰

1938. november 22-én a Honvédség fegyverkezési egyenjogúságának elismerésével²¹ a Magyar Királyi Honvédség szervezetében megalakult hét hadtest.²² A VI. hadtest keretén belül került besorolásra a

19 Ibid.

20 A hadművelleti területre kivonuló teljesen feltöltött gyalogezred létszáma mintegy 4300 fő volt. Szervezetileg az ezredtörzsből, az ezredközvetlen alakulatokból és három zászlóaljból állt. Az ezred számozása arab, a zászlóaljaké pedig római számokkal történt. A jelölésben először az ezred száma volt kiírva majd egy „per” (/) jel után a zászlóalj számozása következett, például a karcagiak esetében 10/III. zászlóalj. Az ezredtörzs az ezredparancsnokból, az ezred 1. és 2. segédtisztjéből, a Gazdasági Hivatal főnökéből, a vonatparancsokból, az ezred vezető orvosából, az ezred állatorvosából valamint a tábori lelkészekből álltak. A hadművelleti területre vonulás előtt kinevezésre került egy csapatcsendőr tiszt is.

Az ezredközvetlen alakulatok: árkász század, kocsizó géppuskás század, páncéltörő ágyús század, aknavető század, kísérő könnyű tábori ágyús üteg, huszár szakasz, kerékpáros szakasz valamint egy távbeszélő szakasz. A zászlóaljak a zászlóaljtörzsből, három puskás és egy géppuskás századból (később nehézfegyver század a megnevezése) álltak. A zászlóaljtörzsbe a zászlóaljparancsnok mellett a zászlóalj segédtiszt, a Gazdasági Hivatal főnöke, a vonatparancsnok, a zászlóalj orvosa és a távbeszélő szakasz parancsnoka tartozott. A századok számozása szintén arab számmal történt 1.,2.,3. század az I. zászlóaljból, 4.,5.,6. a II. zászlóaljból, 7., 8., 9. század pedig a III. zászlóaljból. Sok esetben csak az ezred és a század számát írták ki, mivel abból lehetett tudni a zászlóalj számát is, pl. a 10/7. a 10/8. vagy a 10/9. század a III. zászlóalj századai voltak. A századok négy szakaszra oszlottak, amelyek római számozást kaptak. A géppuskás századok egy géppuskás, egy páncéltörő ágyús és egy aknavető szakaszból álltak. Forrás: MKHGA

21 Az ún. bledi egyezményben parafált megállapodás révén a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Cserébe Magyarország lemondott a trianoni békeszerződésben elveszített területek erőszakos visszafoglalásáról. Aláírására 1938. augusztus 29-én került sor. Magyarországnak az erőszakos revízióról való lemondásáért cserébe eltekintettek a trianoni békeszerződés katonai korlátainak betartásától; annál inkább tehették ezt, mert ekkor már hónapok óta gőzerővel folyt Magyarország újrafelfegyverzése, amelyet az 1938. március 5-én bejelentett győri program indított útjára. Forrás: Romsics, 2010. 245.

22 Az 1938. október 1-én, a márciusban meghirdetett győri program keretén belül életbe lépett haderőfejlesztés során létrejött a Huba I. hadrend. A Huba I. hadrend mennyiségi (hét hadtest felállítása) és minőségi (páncélosok, tüzérség, légierő, gyorshadtest 2 lovas és két gépkocsizó dandárból) fejlesztésről gondoskodott. Az 1938. november 22-ével megszervezett hadtestek irányítására 1940. március 1-jén felállították a három hadseregparancsnokságot. Az 1. – szolnoki állomáshelyű – hadsereg kötelékébe az V., a VI., és a VIII. hadtest és a gyorshadtest került. A 2. – budapesti állomáshelyű – rendelkezésébe az I., a II. és a VII.; míg a 3. – pécsi állomáshelyű – fennhatóságába a III. és IV. hadtest tartozott. Forrás: Katona András: *A magyar honvédség létrejötte*. A Magyar Történelmi

10. honvéd gyalogezred. Az ezred I. zászlóalja az ezredtörzsszel továbbra is Szolnokon kapott elhelyezést (parancsnoka Kistokai Takács Tihamér alezredes lett). A II. zászlóalj (parancsnoka: Szerednyei István alezredes) Berettyóújfaluban, míg a III. zászlóalj (parancsnoka: vitéz Lovas Ferenc alezredes) Karcagon díszlokalált.²³

A KARCAGI KATONÁK ELSŐ MOZGÓSÍTÁSA

A 10. gyalogezred első mozgósítására 1940. július 1-én került sor a romániai események következtében.²⁴ A kijelölt csapatok felvonulása a Tiszántúlra július 10-ig befejeződött, de a második bécsi döntés megoldotta a feszültséget, amely visszajutatta a Magyar Királyság számára Észak-Erdélyt, a Székelyföldet és a Partium Nagyváradtól északra eső részeit. Az ezred feladata a második bécsi döntést követően Észak-Erdély megszállása volt a VI. hadtest többi alakulatával együtt. A 10. gyalogezred alakulatai 1940. szeptember 5-én indultak meg. A feladatot a 10/II. és a 10/III. karcagi zászlóalj hajtotta végre. Harc nélkül vonultak napi 40–50 km-t menetelve a visszacsatolt terület megszállására Bánffyhunyadi útvonalon gyalog jöttek vissza Bánffyhunyadi, ahol bevagonírozott, majd vasúti szállítással visszatértek a béke helyőrségbe.²⁵ A mozgósítottakat leszerelték, és folytatódott a béke kiképzés.

Miután a szolnoki 10. Bethlen Gábor gyalogezred Észak-Erdély visszatérte alkalmából a Királyhágónál elsőként lépte át a trianoni határt,

Társulat Tanári Tagozata Információs és Módszertani Konferenciáján 2009. november 28-án elhangzott előadás szerkesztett változata. A cikk eredeti megjelenési helye: *Történelemtanítás*, 45/2. 2010. (továbbiakban Katona, 2010.)

23 MKHGyA

24 Románia tartva egy Besszarábiát és Észak-Bukovinát érintő esetleges szovjet katonai akciótól, 1939 augusztusában mozgósította fegyveres erőit. Lezárta a szovjet határt, de ezzel párhuzamosan (tartva a magyar területi követelésektől) 250.000 főt vonultatott föl Erdélyben. 1940 májusában Románia hadilétszámra emelte az Erdélyben állomásozó csapatai létszámát. Természetesen a magyar kormány is elrendelte a mozgósítást. A magyar-román külkapcsolatok mélypontra jutottak, a budapesti német követ jelentése szerint: „...*ha szabad folyást engedünk a dolgoknak, a fegyverek itt maguktól is elsülnek Románia ellen.*” Forrás: Romsics, 2010. 247–248.

25 *Adalékok a Horthy-Hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához 1938–1945.* Szerk. Csima János őrnagy, Bp., 1961. 44. (továbbiakban Csima, 1961.)

ennek emlékére az ezred árkász százada a Királyhágó legmagasabb pontján egy 5 m magas emlékoszlopot állított a következő szöveggel:

„Itt haladt át 1940. szeptember 8-án Berettyóújfalutól Bánfihunyadig tartó dicsőséges útja során az új Magyar életet hozó honvédseregek élén a szolnoki magyar királyi Bethlen Gábor 10. honvédgyalogezred Szolnok-i, Karcag-i, és Berettyóújfalu-i alakulataival”²⁶

A 10/III. KARCAGI ZÁSZLÓALJ A HÁBORÚBAN

Az ezred második mozgósítására 1944. január 6-án került sor. Az állományt ismét hadilétszámba emelték és a Kárpátok védelmére rendelték. A kivonuló 1. hadseregben a 10. gyalogezred a VII. hadtestben, a 16. gyaloghadosztályban kapott helyet.²⁷ Az ezred mindhárom zászlóalja a frontra került. A 10/I. zászlóalj parancsnoka Draskóczy János őrnagy, a 10/II. zászlóalj parancsnoka Váry Ferenc alezredes, a 10/III. karcagi zászlóalj parancsnoka Semey József alezredes volt. 1944. március 6-án bevagonírozták a 16. gyaloghadosztály csapatait és vasúti szállítással értek el a kárpátaljai Nagybecskó, illetve Kisbecskó körzetébe, ahol rövid hegyi kiképzésen estek át. A kiképzést követően a Tatárhágó védelmébe kerültek.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után a német hadvezetőség elrendelte, hogy az egész mozgósítható magyar haderőt német irányítás alatt a keleti hadszíntéren haladéktalanul be kell vetni. Az egész 1. hadsereget Galíciába vezényelték, ahol március 28-án a német Észak–Ukrajna Hadseregcsoport alárendeltségébe lépett. Április 8-án Tiszaborkútnál az ezred ismét bevagonírozott, és vasúti szállítással Husztra érkezett. Innen gyalogmenetben érkeztek a Toronyai-hágón át Stanislau-ba, ahonnan támadást indítottak a Dnyeszter és a Pruth folyók között. Április 20-án német rohamlövegek támogatásával a hadosztály elfoglalta Ottyniát. A 10. gyalogezred III. zászlóaljának karcagi katonái szemből támadták a szovjet állásokat, míg az I. zászlóalj alakulatai északról vették be a községet.²⁸ Az előrejutás igen nehéz volt, hiszen szinte végig erdős térségben harcoltak az ezred katonái. A támadás április 23-án elakadt. Májustól júniusig a védelmi állások kiépítésével foglalkoztak, viszont ebben az időszakban ezen a frontszakaszon komolyabb hadiesemények

26 Udovecz: *A szolnoki...*

27 Szabó József János: *Kárpáterődítés 1940–1944. Magyar katonai erődítések Kárpátalján és Székelyföldön*. Bp., 2015. 225. (továbbiakban Szabó, 2015.)

28 Udovecz: *A szolnoki...*

nem zajlottak. Július 20-áig az ezred arcvonalán viszonylagos nyugalom volt.²⁹

Az időszokról a Karcagi Református Gimnázium tanára, Futó István hadnagy (10/III. zászlóalj 9. század századparancsnoka) naplójában így ír:

„VII. 7. péntek – óriási sár; víz az árkokban. A bunker omlik, csepeg. Csupa föld, víz az ágyam. Első eset, hogy sárba – vízbe, vizes takaróval kellett aludnom.”³⁰ Ezt az időt az állások tökéletesítésére, bunkerépítésre használták.

A szemben álló magasegység, a szovjet 18. hadsereg több más szovjet alakulattal együtt július 12-én ment át támadásba, hogy szétverje az 1. magyar hadsereget és kedvező feltételeket teremtsen egy Munkács-Ungvár irányába történő hadművelethez.³¹ Csak a július 14. és 15. között vívott védelmi harcok során a karcagi zászlóalj 110 főt veszített, ebből 15 halott, 23 eltűnt, 72 sebesült.³²

A július 21-i erős tüzérségi támogatással kísért orosz rohamokat még sikeresen hárították. Július 22-én reggeli 5 órától 18 óráig négy tömegtámadást hárítottak el. Másnap, július 23-án 9 órától 11 óráig a szovjet tüzérség minden elképzelhető fegyverrel lőtte az ezred védőkörletét, majd megindult a támadás is. A III. zászlóalj parancsnoka, Semey alezredes idegileg összeroppant, helyét ideiglenesen Koroknay hadnagy vette át. Ezután az egész ezred tartalékba került Krasilowka területén egy rozsföldön. A zászlóalj létszáma ekkor 240 fő volt, velük szemben elképesztő mennyiségű, két hadosztálynyi erő állt.³³

Július 24-én Ottynia elesett, és a védelem kezdett felmorzsolódni. Délutánra a szovjetek teret nyertek, és mintegy 8–10 km széles rést ütöttek a védelmen. Július 25-ére az 1. magyar hadsereg védelme kétfelé szakadt, estére az arcvonalat elhagyva özönlött vissza a 17., a 11. és a 19. gyalogezred, de a 10/I. és a 10/II. zászlóalj is elhagyta állásait. A hadszíntér magyar alakulatainak körében teljes pánik uralkodott. Július 26-án a gyalogezred erős utóvédharcot folytatott Bohorodczany térségében, és visszavonult a Bysztrica-Solotwinska patak mögé. A 10/III-as karcagiak Iwanikowkán voltak, csak itt csatlakozott hozzájuk az időközben rendbejött zászlóaljparancsnok és a kíséretében lévő néhány tiszt.³⁴ A 10.

29 Szabó József János: *A századparancsnok, Futó István hadnagy hadinaplója 1944-ből*. Bp., 2001. 11. (továbbiakban Szabó, 2001.)

30 Kézírásos bejegyzés Futó István hadinaplójában 1944. július 7. dátumnál.

31 Szabó, 2001. 41.

32 Udovecz: *A szolnoki...*

33 Szabó, 2001. 43.

34 Udovecz: *A szolnoki...*

Bethlen Gábor gyalogezredet is magába foglaló 16. hadosztály erőit a szovjet csapatok erős aknavető tüzével, tüzérségi tüzével árasztották el. A 10. gyalogezred karcagi zászlóalja a teljes 16. hadosztállyal együtt az 1. német páncélos–hadsereg alárendeltségébe került és megkezdte a tervszerű visszavonulást a Prut völgyébe, majd onnan a Kárpátok hágóiba, az ún. Hunyadi állásba.³⁵ A 10. gyalogezred Mikulicsyn térségébe kapott elhelyezést.

1944. augusztus 23-án Románia kilépése a tengelyhatalmak alkotta szövetségből, a Magyarországgal szemben proklamált augusztus 24-i hadüzenete merőben új helyzetet teremtett a magyar hadvezetőség számára.³⁶ Ezután az egész 1. hadsereg arcvonala lényegesen csendesebb lett. A katonai vezetés látta, hogy a soron következő támadás az 1. hadsereg védőállásait elkerüli, ezért a seregtestek jelentős részét az arcvonalból kivonta, és Erdély védelmére rendelte. Szeptember 25-én az 1. hadsereg feladta a Hunyadi-állást és fokozatosan a Szent László állásba, illetve az Árpád vonalba vonult vissza. A magyar fél Moszkvában folyó fegyverszüneti tárgyalásainak kudarcra után a 4. Ukrán Front névre hallgató szovjet hadseregcsoport felújította támadásait, és megindult az Árpád vonal ellen. Szeptember 25-éről 26-ára virradó éjjel az 1. hadsereg parancsnoksága elrendelte az egész hadsereg számára az Árpád vonalba történő hátrálást.³⁷

Október első felében a harcok súlypontja Erdélybe tevődött át. Nemsokára az 1. hadsereg hátában tomboltak a harcok, így vissza kellett vonulniuk a Tisza vonalára. A 16. hadosztály kilenc zászlóalja, köztük a karcagi legénységet magába foglaló 10/III. gyalogzászlóalj a Técső–Vencsellő közötti Tisza vonalat zárta le. Október 15-én Horthy kormányzó rádióproklamációja után Miklós Béla vezérezredes, mint az I. hadsereg parancsnoka az egész arcvonalon beszüntette a támadó jellegű harccselekményeket. A kiugrás azonban nem sikerült, ezért a letartóztatás elől a hadseregparancsnok csapatai nélkül átment a szovjetekhez.³⁸ A 10. gyalogezred alakulatai Csuszka községtől északra települtek.³⁹ 1944. október 17-től az 1. magyar hadsereg parancsnoka László Dezső vezérezredes lett. A 10. gyalogezred parancsnoka ekkor Lakatos Ferenc ezredes volt. Az arcvonal Uzszok magasságától Máramarosszigetig húzódott. Október

35 Csima, 1961. 44.

36 Romsics, 2010. 265.

37 Szabó, 2015. 246–247.

38 Romsics, 2010. 266.

39 Udovecz: *A szolnoki...*

22–23-án hagyta el az ezred az Árpád vonalat, november 5-től a 16. hadosztály feladata a Cigánd-Csap vonal tartása volt. November 3. és 9. között a 10. ezred zászlóaljai Révleányvároton védekeztek. 1944. november 24-én a szovjet 40. hadsereg alakulatai a hadosztály állásait megkerülve elfoglalták Sátoraljaújhelyt. Futó István karcagi gimnáziumi tanár, honvédhadnagy is ekkor halt hősi halált.⁴⁰ A birtokomba jutott Futó-hagyaték⁴¹ anyagából kiderült, hogy mellkas lövés okozta szívelégtelenségben vesztette életét 1944. november 25-én.

A 10. gyalogezred még december 1-én is Sátoraljaújhelytől délre utóvédként harcolt. December 3-tól 15-ig eredményesen védekeztek az őket támadó II. gárda ejtőernyős hadosztály megújuló támadásaival szemben. A harcok még 1944. december 30-án is itt folytak. 1945. január 18-án a német hadvezetőség hozzájárult az 1. magyar hadsereg teljes kivonásához a Cseh–Morva protektorátus területére, így a – még megmaradt – karcagi legénység is az országterületet elhagyva vált a német hatalmi érdekek eszközévé. 1945 márciusára a 10. Bethlen Gábor gyalogezred teljes állománya a 8. német hadsereg és azon belül a 304. német hadosztály alárendeltségébe került a felvidéki Zsolnán. A hadrendet a bizalmatlanság jegyében úgy alakították ki, hogy a magyar ezred zászlóaljai közé német egységeket osztottak be. Április 20-án az ezredet lefegyverezték és kivonták a harcokból. 1945. május 4-én az egykori 16. magyar hadosztály törzskara a teplicei kastélyban kapitulált, az okmányt a hadosztály akkori parancsnoka Karátsony László vezérőrnagy írta alá. A 10/III. karcagi gyalogzászlóalj katonái Zirovnán május 10-ig rendfenn tartási céllal fegyverben maradtak. Az utolsó parancs, amely már ténylegesen a háború végét jelentette a karcagi katonák számára 1945. május 11-én 20 órakor érkezett.⁴²

40 Ibid.

41 Futó tanár urat 1944. január 6-án, mint a 10. Bethlen Gábor gyalogezred 10/III. karcagi gyalogzászlóalj 9. századának századparancsnokát (ismét, ekkor másodjára) mozgósították. A mozgósítás és frontharcok eseményeiről hősi halálának napjáig naplójegyzetet vezetett, melyet a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem ny. docense, dr. Szabó József János publikált. (Szabó, 2001.) Szabó József hadtörténész a tulajdonában lévő teljes Futó-hagyatékot (beleértve a naplót, katonakönyvet, a hősi halál körülményeiről szóló hivatalos jelentést, katonai természetű és személyes iratokat) átadta részemre.

42 Udovecz: *A szolnoki...*

A Történeti tanulmányok első 25 évfolyamának bibliográfiája

Összeállította: Kálmán Krisztina és Novák Ádám¹

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében 1962-ben egy új folyóiratot indítottak útjára, mely az *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica* (ISSN 0418-4556) címmel hallgatott. Ennek keretében jelent meg 1962 és 1966 között az *Egyetemes történeti tanulmánykötet* c. sorozat. 1967-től a folyóirat átalakult és két részre oszlott. 1967 és 1988 között a *Magyar történeti tanulmányok* (ISSN 0324-5454) füzetek mellett 1968 valamint 1990 között az *Egyetemes történeti tanulmányok* (ISSN 0324-5152) kötetei is napvilágot láttak. A sorozat 45. számától a két sorozat egyesült *Történeti tanulmányok* (ISSN 1217-4602) néven és 1995 és 2017 között 25 száma jelent meg. Jelen kötet a 25. jubileumi szám, melyet a szerkesztőség az elmúlt negyedszázad bibliográfiájával kívánt megünnepelni.

A 2015-ben elindult *Hungaricana* adatbázis korábban nehezebben hozzáférhető, közgyűjteményi kiadványokban megjelent tudományos munkákat emelt a felszínre. Rámutatott arra, hogy számos fontos kutatási eredmény feküdt eddig parlagon. A digitalizálás és a kereshetőség segítségével milliónyi oldal került minden kutató virtuális polcára. Sajnos a projektbe kevés egyetemi folyóirat, így a debreceni *Történeti tanulmányok* sem került be. A szerkesztőség ezt orvosolva célul tűzte ki a folyóirat eddig megjelent számainak digitalizálását és online publikálását. Ebben nagy segítséget nyújtott a lehetőség, hogy a digitális számok felkerülhettek az Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Archivumába² és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ folyóirat repozitóriumba.³ A 25 évfolyam egyfajta mutatójának szántuk az alább közölt bibliográfiát. Ezzel tisztelve az Intézet egykori kutatói előtt, elismerve a jelenlegi munkatársak munkáját, és példát állítva a jövő generációi számára. Az összesen 331 db tanulmányt igyekeztünk öt korszakba sorolni. Találunk köztük számos német, francia, angol, szlovák és egy orosz nyelvű tanulmányt is, melyek címeinek fordítását – a jobb kereshetőség érdekében – kapcsos zárójelben közétettük.

1 A mutató összeállításához bevontuk a hallgatóságot is (Berczédy Karolina, Berényi Csaba, Bíró Bence, Gellén Benjámin, Kálmán Judit, Kovács János, Svecz Vivien), valamint hathatós segítséget nyújtott munkánkban Köpösdi Judit, Schrek Katalin, Forisek Péter, Györkös Attila, Bárány Attila és Bacsá Balázs Antal. Közreműködésükért ezúton is köszönet illeti őket.

2 <http://epa.oszk.hu/03200/03254>

3 http://real-j.mtak.hu/view/journal/T=F6rt=E9neti_Tanulm=E1nyok=2E_Acta_Universitatis_Debreceniensis=2E_Series_Historica.html

ÓKOR (–476)

CSONT ISTVÁN: Az ókori Alexandriai Könyvtár, mint virtuális oktatási környezet. XXIV. 83–100. (2016 [2017])

FORISEK PÉTER: Egy rendhagyó római győzelmi áldozat: Megjegyzés Florus 2.24-hez. X. 347–355. (2002)

FORISEK PÉTER: Censorinus és műve a De die natali (A születésnap). XI. 197–207. (2003)

FORISEK PÉTER: Római feliratok Taurinus és Reicherstorffer műveiben. XII. 151–166. (2004)

FORISEK PÉTER: A Phasis és környéke Arrianos *Periplus*ában. XXIV. 41–49. (2016 [2017])

FORISEK PÉTER: „Újításaival megsértette a régi törvényeket és ősi szokásokat”: Gondolatok Nagy Konstantin 20. századi értékeléséről. XV. 13–20. (2007)

GÁLL ERWIN – KAPCSOS NORBERT – IVÁN ANDRÁS: Az abszolutizálás csapdái és a tekerőpataki kincselet. XXIV. 101–113. (2016 [2017])

GYURKA ORSOLYA – SZEKENYI TAMÁS: Ókori leletek a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének régészeti gyűjteményéből. XXIV. 114–135. (2016 [2017])

HAVAS LÁSZLÓ: Florus-probleme [A Florus problémák] II. VI. 141–160. (1997)

HAVAS LÁSZLÓ: Róma, mint örök emlékezeti hely – történetírás helyett vagy amellet? XIX. 21–50. (2011)

HEGYI W. GYÖRGY: Text and tradition: the case of Lykourgos. [Szöveg és hagyomány: Lykurgos esete] VI. 37–48. (1997)

KATÓ PÉTER: Vallás, tér és kommunikáció: megfigyelések két hellénisztikus kori áldozat kapcsán. XXIV. 16–26. (2016 [2017])

K. CSÍZY KATALIN: Havas László: *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*. Recenzió. XIX. 185–189. (2011)

KOVÁCS GYÖRGY: Notes on the iconography of the nauarch-monument. [Megjegyzések a nauarchos-szobor ikonográfiájához] VI. 49–72. (1997)

LŐRINCZ BARNABÁS: Zur Chronologie der Regierungsjahre des Kaisers Nero. [Adalékok Nero császár uralkodási éveinek kronológiájához] VI. 161–168. (1997)

MOLNÁR LEVENTE: Uneme és Szaruszava-i tó – Egy szerelmi öngyilkosság vizsgálata a japán ókorból. XVII. 45–62. (2009 [2012])

NEMES ZOLTÁN: Some remarks on IG II2 1174. [Néhány észrevétel az IG II2 1174-hez] VI. 73–88. (1997)

NEMES ZOLTÁN (összeáll.): Die Literarische Tätigkeit von János Sarkady. [Sarkady János irodalmi munkássága] VI. 223–232. (1997)

NEMES ZOLTÁN: Adalékok az attikai démosközösségek társadalomtörténetéhez. XIV. 7–16. (2006)

NÉMETH GYÖRGY: Love of statues. [Szobrok szerelme] VI. 115–140. (1997)

NÉMETH GYÖRGY: A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989. XIX. 51–60. (2011)

PATAY-HORVÁTH ANDRÁS: Miért voltak kizárva az ókori asszonyok az olimpiai játékokról? XXIV. 9–15. (2016 [2017])

RITOÓK ZSIGMOND: Zur Terminologie der Dichtung der frühgriechischen Epik. [A korai görög epikus költészet terminológiájáról] VI. 27–36. (1997)

SZABÓ ÁDÁM: Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományaiban I. A szakrális terület státusza. XXIV. 50–71. (2016 [2017])

SZABÓ EDIT: Doppelter Dekurionat in den Donauprovinzen des römischen Reiches. [Kettős decurionatus a Római Birodalom dunai provinciáiban] VI. 169–222. (1997)

SZABÓ G. LÁSZLÓ: A győzelmi cognomenek használata a Kr. u. III. században. XVII. 35–44. (2009 [2012])

SZŰCS TAMÁS: Language areas in the ancient Middle East: An evidence from Hurro-Urartian and Anatolian. [Nyelvterületek az ókori Közel-Kelenten: Egy hurro–urartui és anatóliai bizonyíték] VI. 7–26. (1997)

TAKÁCS LÁSZLÓ: Szent Jeromos allegorikus egyiptomi kivonulás-értelmezése. XXIV. 72–82. (2016 [2017])

TAKÁCS LEVENTE: Augustus és a földmérés. XVI. 43–50. (2008 [2009])

TAKÁCS LEVENTE: Nero coloniái. XVII. 5–12. (2009 [2012])

TAKÁCS LEVENTE: Szakrális eredetű térkezelés a római földmérésben. XX. 41–48. (2012)

TAKÁCS LEVENTE: Üres földek a Római Birodalomban. XXIV. 27–40. (2016 [2017])

TÓTH ORSOLYA: A temperentia fogalmának macrobiusi értelmezése. XVII. 13–34. (2009 [2012])

TÓTH ORSOLYA: A szent tér egy formájának interpretációja Macrobiusnál. XX. 49–56. (2012)

TÓTH ORSOLYA: The Roman Saturnalia and the Survival of its Traditions among Chistians. [A római Saturnalia és hagyományának továbbélése a keresztények körében] XXII. 10–20. (2014)

VÁRHELYI ZSUZSANNA: Representations of the „other”: the religion of the egyptians in the Greek novel. [A „másik” ábrázolása: az Egyiptomiak vallása a Görög novellában] VI. 89–114. (1997)

KÖZÉPKOR (477–1526)

BÁRÁNY ATTILA: Középkori magyar királyi emlékek: Luxemburgi Zsigmond angliai kéziratokban. XIV. 51–80. (2006)

BÁRÁNY ATTILA: Uralkodói hatalom és eretnokség a későközépkori Angliában. XV. 55–82. (2007)

BÁRÁNY ATTILA: La Hongrie et la guerre de Bretagne (1488–1493). [Magyarország és a breton háború (1488–1493)] XXII. 38–64. (2014)

BELEJKANIČ, IMRICH: Tolerancia a intolerancia v Byzancii v obdorbí ikonoklazmu. [Tolerancia és intolerancia Bizáncban a képrombolás időszakában]. XV. 21–28. (2007)

BRADÁCS GÁBOR: Az Ottók és a Száliak birodalmi egyházának néhány problémája. XIV. 17–36. (2006)

BRADÁCS GÁBOR: „Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit”: Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban. XVI. 51–72. (2008 [2009])

BRADÁCS GÁBOR: A II. András-kori magyar-német kapcsolatok a kortárs német elbeszélő források tükrében. XVII. 85–98. (2009 [2012])

ERŐS VILMOS: Szekfű és Mályusz vitája a középkori magyar nemzetiségi politikáról. IV. 125–147. (1995 [1996])

FRAY, JEAN-LUC: Központi hely és térfelfogás: a Meuse és Rajna közti területek városhálózatának példája a középkorban: (XI–XIV. század). VII. 5–18. (1999)

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Mészégetők és a mész forgalma a Mohács előtti Magyarországon. XVII. 99–122. (2009 [2012])

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Levéltári bölény-kalászat. Az európai bölény (Bison bonasus) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében. XXV. 99–125. (2017)

- GUNST PÉTER: Az európai fejlődés alapjai. I. 7–17 (1992)
- GYÖRKÖS ATTILA: A koldulórendi prédikáció keretei a 15. századi Közép-Franciaországban. XIV. 81–100. (2006)
- GYÖRKÖS ATTILA: Az „üldözött társadalom” felé? Eretnekség a 13. századi példázatokban. XV. 39–54. (2007)
- GYÖRKÖS ATTILA: Diplomatie ou espionnage? La France et conflit Habsbourg-Hongrie en 1506. [Diplomácia vagy kémkedés? Franciaország és Habsburg-magyar konfliktus 1506-ban] XXII. 66–76. (2014)
- HORVÁTH EMŐKE: A vizigót politikai irodalom egy példája? (Vita Sancti Desiderii). V. 59–74. (1996 [1997])
- JACZKÓ SÁNDOR: A középkori kalocsai egyháztartomány szinodális tevékenysége. XVII. 123–140. (2009 [2012])
- KÁDÁR TAMÁS: Egy érdekes bárói életpálya a 13–14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda. XXI. 133–155. (2013)
- KÁDÁR TAMÁS: Harcba a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éveit 1305 végéig. XXIII. 42–111. (2015)
- KÁDÁR TAMÁS: Harcba a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. XXV. 126–192. (2017)
- KATONA CSETE: Gyilkos eszköz vagy szimbólum? Fegyverzetértelmezési problémák a viking kori Izlandon. XXI. 111–132. (2013)
- KISS GERGELY: Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században: adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. VII. 33–48. (1999)
- KUN ENIKŐ: A „fekete halál” és kísértőjelenségei. XII. 164–186. (2004)
- LÉVAI BÉLA: A bősörményi erdősítés és a kastély. VII. 49–56. (1999)

LÉVAI BÉLA: Államban élt-e a keleti szláv antok törzsszövetsége? VIII. 91–102. (2000)

MIHÓK RICHÁRD: A beregszentmiklósi várkastély. XXIII. 130–139. (2015)

NOVÁK ÁDÁM: The Seal Usage of János Perényi (†1458), Master of the Treasury. [Perényi János (†1458) Tárnokmester pecséthasználata] XXII. 78–96. (2014)

OROSZ ISTVÁN: A korai orosz parasztság jellegének kérdéséhez (11–15. század). IX. 11–20. (2001)

PETROVICS ISTVÁN: Capystranus: An anonymous English epic poem printed in London in 1515. [Capystranus: egy 1515-ben Londonban nyomtatott anonim angol epikus költemény] XXII. 98–141. (2014)

PINTÉR ZSOLT: A Volga-Kaszpi kereskedelmi útvonal az Arany Horda területén. XI. 37–56. (2003)

PÓSÁN LÁSZLÓ: Clerus et populus: a középkori pápaság univerzális hatalmi kísérlete. I. 19–34. (1992)

PÓSÁN LÁSZLÓ: A Német Lovagrend legkorábbi poroszországi erődítményeiről (1230–1242). III. 5–14. (1994)

PÓSÁN LÁSZLÓ: A poroszországi egyházszervezet kiépülése a 13. században. IV. 5–20. (1995 [1996])

PÓSÁN LÁSZLÓ: Várépítés és gazdaság a késői középkorban: (a Német Lovagrend a 14-15. századi forrásaink tükrében). VII. 19–32. (1999)

PÓSÁN LÁSZLÓ: Kamarások és kamarai körzetek a középkori Poroszországban. XI. 23–36. (2003)

PÓSÁN LÁSZLÓ: Iparosok és egyéb foglalkozású rétegek a Német Lovagrend falvaiban. XIV. 37–50. (2006)

PÓSÁN LÁSZLÓ: Tolerancia a szicíliai normann királyságban. XV. 29–38. (2007)

PÓSÁN LÁSZLÓ: A porosz területek mezőgazdasága a német uralom előtt. XVI. 73–82. (2008 [2009])

PÓSÁN LÁSZLÓ: A litván állam létrejötte és megszilárdulása. XVII. 63–84. (2009 [2012])

PÓSÁN LÁSZLÓ: A pogány hiedelemvilág továbbélése a középkori Poroszországban. XX. 57–66. (2012)

PÓSÁN LÁSZLÓ: Der Deutsche Ritterorden in der europäischen Politik im ersten Drittel des 13. Jahrhunderts (1211–1230). [A Német Lovagrend az európai politikában a 13. század első harmadában] XXII. 22–36. (2014)

PREZENSZKI ERZSÉBET: Bajoni Benedek és Szapolyai János kapcsolata az 1520–30-as években. XXIII. 176–197. (2015)

SASHALMI ENDRE: Létezett-e feudalizmus a kijevi Ruszban és a moszkvai államban? VII. 171–182. (1999)

SOLYMOSI LÁSZLÓ: Az esztergomi Kanizsai-templom számadása (1496–1500). XI. 7–22. (2003)

SOLYMOSI LÁSZLÓ: Az esztergomi káptalan Árpád-kori pecsétjei. XII. 7–24. (2004)

SROKA, STANISŁAW A.: I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). IV. 21–48. (1995 [1996])

TONHAIZER TIBOR: Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon. IX. 131–144. (2001)

KORAÚJKOR (1527–1789)

APOR PÉTER: Az olvasó válasza: hol van a jelentések rendszere? VII. 225–234. (1999)

- ADAM, JÁN: Cigánske obyvateľstvo v Šariši v 18. storočí. [Cigány lakosság Sáros vármegyében a 18. században]. XV. 153–160. (2007)
- ANGI JÁNOS: Az orosz parasztság a 18. században. IX. 21–32. (2001)
- BALOGH ISTVÁN: Debrecen 1693. évi kiváltságolása. II. 15–22. (1993)
- BARÁTH JULIANNA: Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor katonai együttműködése a felvidéki hadjárat idején. XVII. 141–152. (2009 [2012])
- BARTA MÁRIA: Fráter György és a protestantizmus. II. 85–108. (1993)
- BARTA MÁRIA: Paul Rycaut: az Oszmán Birodalom jelenlegi állapota, avagy a XVII. századi Törökország egy angol kereskedő szemével. VII. 235–240. (1999)
- BINDER PÁL: Nemzetiségek együttélése Erdélyben a XVI–XVIII. században. II. 73–84. (1993)
- BITSKEY ISTVÁN: Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság. XV. 103–114. (2007)
- BODNÁR ERZSÉBET: Küzdelem a cári trónért: palotaforradalmak Oroszországban 1725 és 1825 között. VIII. 103–118. (2000)
- BOGDÁNDI ZSOLT: Tanúvallatások a XVI. század második feléből. Az erdélyi hiteleshely jegyzőkönyvek forrásértékéről. XII. 25–33. (2004)
- D. KOVÁCS ZOLTÁN: Nagyhatalmi politika és közvélemény: a Habsburg Monarchia allegorikus megjelenítése Nagy-Britanniában a 18. században. VII. 151–170. (1999)
- DÁNÉ VERONIKA: Torda vármegye fejedelemségkori tisztségviselői. XII. 33–58. (2004)
- DEMÉNY LAJOS: Bethlen Gábor székely politikája. II. 23–54. (1993)
- DEMJÉNNÉ KATONA MÁRIA: Az önálló balmazújvárosi német egyházi gyülekezet létrejötte és jellemzői a 18–19. században. XVII. 153–172. (2009 [2012])

DOMPNIER, BERNARD: A katolikus egyház és a protestánsok Franciaországban. I. 35–52. (1992)

DOMPNIER, BERNARD: A szerzetesi elhivatottság a XVII. és a XVIII. században: társadalom-és kultúrtörténeti elemzés. IV. 81–92. (1995 [1996])

EMŐDI JÁNOS – EMŐDI TAMÁS: A nagyváradai céhek. X. 185–198. (2002)

FAZEKAS ZOLTÁN: A Nádor Huszárezred a hétéves háború első éveiben. XIV. 131–150. (2006)

FÖLDEVÁRI KATALIN: Csodás gyógyulások Máriapócsban, a könnyező Szűzanya kegyhelyén. XX. 89–102. (2012)

GAUSZ ILDIKÓ: Transzitirodalom a koraújkori Magyarországról. Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról. XXIII. 22–41. (2015)

GLUCHMAN, VASIE: Postoj k hierchu a neresti v slovenskej evanjelickej etike 18. a 19. storočia. [A bűn és a vétkek a 18. és 19. századi szlovák evangélikus etikában.] XV. 179–192. (2007)

GORUN-KOVÁCS BLANKA SZIDÓNIA: A nagyváradai „görögök” a XVIII. században. X. 199–216. (2002)

GORUN-KOVÁCS BLANKA SZIDÓNIA: Nagyvárad XVIII. századi pere a káptalannal. XI. 79–98. (2003)

HAJDÚ TAMÁS: A vitézkötés. III. 117–140. (1994)

HOLLI JÓZSEF: Dessewffy Sámuel gazdálkodása a nyírteleki és ófehértói birtokain. VIII. 143–166. (2000)

JAVOR, MARTIN: Slobodomurári – produkt tolerancie 18. storočia. [Szabadkőművesség - mint a 18. századi tolerancia képződménye]. XV. 441–452. (2007)

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Kolozsvári céhek Bethlen Gábor korában. V. 5–20. (1996 [1997])

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Munkaebédek és vacsorák, avagy részletek a kolozsvári számadáskönyvekből 1600–1606. VII. 57–68. (1999)

KIŠŠ, IGOR: Nutnosť náratu k biblickej teológii Logosa pre zdôvodnenie humanizácie sveta kresťanmi. [A bibliai teológiai Logosz-hoz való visz-
zatérés jelentősége a világ keresztények általi humanizációjában]. XV.
433–440. (2007)

KISS LÁSZLÓ: A szlovák-magyar viszony megítélése a szlovák történet-
írásban. VIII. 33–52. (2000)

KÓNYA ANNAMÁRIA: Intolerancia vo vnútri protestantizmu v 16–17. storočí.
[Intolerancia a 16–17. század protestantizmusban]. XV. 95–102. (2007)

KÓNYA ANNAMÁRIA: Vallási sztereotípiák - avagy „Csak magyar vallás-e
a kálvinizmus?” XX. 79–88. (2012)

KÓNYA PÉTER: Felső-Magyarország és lakossága a reformáció és rekato-
lizáció folyamatában. XX. 25–40. (2012)

KÓNYA PÉTER: Tolerancia a intolerancia voči židom v 17–18. storočí.
[Tolerancia/intolerancia a zsidókkal szemben a 17–18. században]. XV.
123–140. (2007)

KÓNYA PÉTER: Keleti rítusú lakosság a kelet-szlovákiai (északkelet-ma-
gyarországi) régióban a 16–17. században. XXIII. 112–121. (2015)

KÓNYA PÉTER: Eperjes a Bocskai felkelésben. XXV. 23–33. (2017)

KORMOS LÁSZLÓ: A debreceni kollégium külföldi kapcsolatai. II. 59–72.
(1993)

KRÜGER, KERSTEN: Skandinávia és Mecklenburg a kora újkorban: a térség
államai és a Balti-tenger feletti hatalom kérdése. IV. 49–80. (1995 [1996])

KUŠNIRÁKOVÁ, INGRID: Vplyv konfesijného rozdelenia spoločnosti na
systém sociálnej starostlivosti v Bratislave v období 17–18. storočí. [Szo-
ciális törődés és vallási intolerancia a 17–18. századi Pozsonyban]. XV.
141–152. (2007)

- LÉVAI BÉLA: A böszörményi erdősítés és a kastély. VII. 49–56. (1999)
- LUKÁČ, EDUARD: Prejavy tolerance vo vybraných výchovných koncepciách z historického pohľanu. [A tolerancia megnyilvánulása néhány nevelési rendszerben történelmi szempontból]. XV. 415–432. (2007)
- MACHO, PETER: Literárny obraz jezuitov v historickom románe Martina Rázusa Odkaz mŕtvych. [A jezsuitákról alkotott kép Martina Rázus a Halottak üzenete című történelmi regényében]. XV. 347–358. (2007)
- M. ANTALÓCZY ILDIKÓ: A debreceni városi bíróság illetékessége és hatásköre a bűnügyekben a XVIII. században. VII. 69–80. (1999)
- M. ANTALÓCZY ILDIKÓ: Az ember élete és testi épsége ellene bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. VIII. 119–142. (2000)
- MAREČKOVÁ, MARIE: K deliktum proti náboženství (zvláště kacířství) u žen v trestním právu raného novověku. [A nők valláselleni bűneinek büntetése a koraújkori joggyakorlatban]. XV. 115–122. (2007)
- MIHÓK RICHÁRD: A beregszentmiklósi várkastély. XXIII. 130–139. (2015)
- MÓDY GYÖRGY: Debrecen településképe a XVI–XVII. században. II. 5–14. (1993)
- MOHÁCSI ENDRE: Barát vagy ellenség? Hajdúk határon innen és túl, Bát-hory Gábor fejedelemsége idején. XXI. 45–51. (2013)
- NAGY DÓRA: Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodo-ni Zsuzsanna házasságai. XXI. 187–208. (2013)
- NAGY DÓRA: Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei. XXIII. 140–155. (2015)
- NYAKAS MIKLÓS: Újabb adatok a szoboszlói hajdúk telepítéséhez és eredetéhez. XXI. 35–44. (2013)

NYAKAS MIKLÓS: A szabolcsi hajdúvárosok és a kálvini reformáció. XXV. 8–22. (2017)

OROSZ ISTVÁN: Adatok Nagyvárad szőlőtermeléséhez a 17. században és a 18. század első felében. X. 137–144. (2002)

PAPP IMRE: Nemesség és társadalmi mobilitás a 18. századi Franciaországban. XIV. 101–118. (2006)

PAPP IMRE: Tolerancia eszmék és tolerancia ediktumok a francia vallásháborúk korában. XV. 83–94. (2007)

PAPP KLÁRA: „Iskolába járni majdnem annyi, mint templomba járni”: A váradai katolikus iskoláztatás a török kiűzésétől a polgári forradalomig. X. 159–184. (2002)

PAPP KLÁRA: Az erdélyi fejedelmi udvar. XI. 57–78. (2003)

PAPP KLÁRA: Hajdúk története – hajdúk emlékezete. XXI. 9–34. (2013)

PAPP KLÁRA: Jobbággyi földhasználat a XVIII. században a bihari magánbirtokokon. II. 109–124. (1993)

PÉTER I. ZOLTÁN: Iszlám építészet Váradon. X. 145–158. (2002)

PREZENSZKI ERZSÉBET: Bajoni Benedek és Szapolyai János kapcsolata az 1520–30-as években. XXIII. 176–197. (2015)

PUSZTAI GÁBOR: A holland tengeren túli expanzió kezdetei. XXV. 212–222. (2017)

RÁCZ ISTVÁN: A debreceni kollégium vonzáskörzete. II. 55–58. (1993)

RADÓ BÁLINT: (VI.) I. Jakab és kora politikai ideológiájának historiógráfiai megítélése. VII. 139–151. (1999)

SZÁLKAI TAMÁS: Adalékok a Paczali Peres, másképp Nagypaczali család történetéhez. XIV. 119–130. (2006)

SZEKERES GYULA: A „lovaglegínyes” lakodalmas menet, mint hadi menetszlop? XXI. 95–108. (2013)

SZIRÁCSIK ÉVA: Fizetések és fizetettek a Divényi uradalom területén 1687–1743. IX. 145–166. (2001)

TAMÁS EDIT: Türelem és türelmetlenség a vallásgyakorlatban és az intézmények működtetésében Sárospatakon a 17–19. században. XV. 161–178. (2007)

TONHAIZER TIBOR: A Rákóczi–szabadságharc valláspolitikai vonatkozásai. XI. 99–114. (2003)

TÖRÖK PÉTER: Böszörmény, mint központ: a hajdúvárosok közgyűléseinek toposza a regionális szakirodalomban. XXI. 75–84. (2013)

UGRAI JÁNOS: Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777–1815 között. IX. 167–184. (2001)

ULRICH ATTILA: Katonaelemek a Wesselényi-összeesküvésben és az azt követő birtokelkobzásokban. XXI. 53–74. (2013)

VERES TÜNDE: Hajdúk a regéci uradalom területén a 17. században. XXV. 34–45. (2017)

VINKLER BÁLINT: Krakkói adalékok felső-magyarországi borkivitelünk múltjához: (útvonalak, utak és szállítás a 16-17. század fordulóján). XXI. 157–185. (2013)

ÚJKOR (1790–1918)

ANDAI FERENC: Magyar bevándorlók Északnyugat-Kanadában a XIX. század utolsó harmadában. III. 35–52. (1994)

APÁTI TÍMEA: A nagyváradai jótékony célú nőegyletek a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején. X. 235–252. (2002)

BABOTOVÁ, ĽUBICA: Spoločenské a dejinné jedinečnosti formovania Rusínov–Ukrajincov v slovanskej Európe. [A ruszinok-ukránok formálódásának társadalmi és történelmi sajátosságai a szláv Európában]. XV. 311–318. (2007)

BAGDI RÓBERT: Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása az 1899–1913 közötti évek alapján. XVI. 253–282. (2008 [2009])

BARTA JÁNOS, IFJ.: A szabadságharc árnyékában: (Nagyvárad politikai története 1849–1852 között). X. 217–234. (2002)

BARTÓK BÉLA: Kasszandra dühös. (Szabó Dezső németellenes intoleranciájáról) XV. 319–344. (2007)

BÉNYEI MIKLÓS: Széchenyi István és a Nemzeti Színház. I. 53–66. (1992)

BODNÁR ERZSÉBET: A modernizáció helyzete Oroszországban a 18–19. század fordulóján. V. 75–82. (1996 [1997])

BODNÁR ERZSÉBET: I. Sándor és az európai egység eszméje: (elképzelés és valóság. A „Szent Szövetség”.) VII. 183–196. (1999)

BODNÁR ERZSÉBET: Küzdelem a cári trónért: palotaforradalmak Oroszországban 1725 és 1825 között. VIII. 103–118. (2000)

BODNÁR ERZSÉBET: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején. XI. 165–178. (2003)

BODNÁR ERZSÉBET: Orosz-osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. XIII. 119–134. (2005)

BODNÁR ERZSÉBET: Az orosz állam modernizációja (1801–1825) a legújabb historiográfiában. XVI. 31–42. (2008 [2009])

BODNÁR ERZSÉBET: Elmaradottság és haladás. Az orosz állam átalakításának programja és a reformpolitika eredményei a 19. század első évtizedében. XVIII. 67–82. (2010 [2012])

BODOR MÁRIA: A dekabrista felkelés hivatalos cári közleményei az itáliai államokkal folytatott diplomáciai érintkezésben. XVIII. 83–98. (2010 [2012])

BRIGOVÁ CZ LÁSZLÓ: Egy tanulmány értékű napló: Andrássy György angol utazása. XVI. 167–188. (2008 [2009])

BRIGOVÁ CZ LÁSZLÓ: A gömöri est. XVIII. 125–142. (2010 [2012])

CZINEGE SZILVIA: Feljegyzés egy iraton: „Az államkancellár úr öfőméltósága utasítására ad acta mennek, és annak idején Széchenyi ellen felhasználhatók lesznek”. XVI. 141–166. (2008 [2009])

CZINEGE SZILVIA: „Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.” XVII. 173–204. (2009 [2012])

CZINEGE SZILVIA: Gróf Apponyi Albert közéleti pályájának első éve. XVIII. 99–124. (2010 [2012])

DARVAS ENIKŐ: A nagyváradiak kivándorlása az Amerikai Egyesült Államokba a XX. század elején. X. 253–268. (2002)

DEMETER GÁBOR: Adalékok Szaloniki kereskedelmi szerepéhez 1845–51 között Ch. Blunt konzul jelentései alapján. XII. 225–240. (2004)

DEMETER GÁBOR: Bolgár kísérletek az elszigetelődés elkerülésére a második Balkán-háború előestéjén. XIII. 135–156. (2005)

DEMJÉNNÉ KATONA MÁRIA: Az önálló balmazújvárosi német egyházi gyülekezet létrejötte és jellemzői a 18–19. században. XVII. 153–172. (2009 [2012])

ENDRÉDI CSABA: A magyar görög katolikusok identitáskeresése a 19-20. század fordulóján. XX. 103–122. (2012)

ERŐS VILMOS: Szabó István és 1848/49. X. 9–37. (2002)

FÖLDVÁRI KATALIN: Csodás gyógyulások Máriapócon, a könnyező Szűzanya kegyhelyén. XX. 89–102. (2012)

FRANKOVÁ, LIBUŠA: Prešovské Kolégium v prvej polovici 19. storočia (K otázkam tolerance a intoleroencie). [Az eperjesi evangélikus Kollégium a 19. század első felében: (A tolerancia és intolerancia kérdéséhez)]. XV. 193–208. (2007)

FÜLÖP TAMÁS: „legyünk mi [...] ha lehet mindenben: az oknak népe”: Széchenyi István történelemszemlélete és A Kelet népe. VII. 115–128. (1999)

FÜLÖP TAMÁS: A „nemzetvétség” percepciójától a „nemzeti fiatalság” nyilvánkoztatásáig: A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója Széchenyi István történetiszemléletében. XIII. 51–72. (2005)

FÜLÖP TAMÁS: „Én nem ismerem, sem el nem ismerem más alkotmányt, mint az angolt és a magyart”: Az alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori politikai értékvilágában. XVI. 101–140. (2008 [2009])

GAÁL BOTOND: Tisza István és a Debreceni Egyetem. X. 97–104. (2002)

GERGELY ALETTA: Sztereotípiák és előítéletek a 19. századi magyar útleírásokban. XXV. 223–243. (2017)

GLANT TIBOR: A Inquiry Magyarországról: amerikai felkészülés a békekonferenciára 1917–1918-ban. III. 71–92. (1994)

GLANT TIBOR: William C. Bullitt amerikai újságíró interjúja gróf Tisza Istvánnal 1916. szeptember 3-án. V. 21–26. (1996 [1997])

GLUCHMAN, VASIL: Postoj k hierchu a neresti v slovenskej evanjelickej etike 18. a 19. storočia. [A bűn és a véték a 18. és 19. századi szlovák evangélikus etikában.] XV. 179–192. (2007)

GYIMESI PÁLMA: Böhm Károly hatása ifj. Révész Imre történelemelméletére. XVIII. 45–66. (2010 [2012])

IMRE LÁSZLÓ: Tisza Istvánról, Ady Endréről, az irodalomról, leginkább azonban arról, ami e kérdéskört aktuálissá teszi. X. 81–86. (2002)

JATZLAUK, MANFRED: A német mezőgazdaság az Elbától keletre 1871 és 1914 között. IV. 93–100. (1995 [1996])

JAVOR, MARTIN: Slobodomurári – produkt tolerancie 18. storočia. [Szabadkőművesség - mint a 18. századi tolerancia képződménye]. XV. 441–452. (2007)

KIŠŠ, IGOR: Nutnosť náratu k biblickej teológii Logosa pre zdôvodnenie humanizácie sveta kresťanmi. [A bibliai teológiai Logosz-hoz való viszonzatérés jelentősége a világ keresztények általi humanizációjában]. XV. 433–440. (2007)

KISS LÁSZLÓ: A nyelvharc szerepe a szlovák nemzeti ideológia kialakulásában. VII. 81–94. (1999)

KISS LÁSZLÓ: A szlovák-magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban. VIII. 33–52. (2000)

KISS LÁSZLÓ: Én-kép és más-kép a magyaroknál, szlovákoknál a reformkorban. XV. 259–272. (2007)

KOCSIS LAJOS: A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása a korabeli erdélyi sajtó tükrében. X. 303–314. (2002)

KOCSIS LAJOS: A revendikált havasok a csíkszéki határőrök szolgálatában. XI. 115–124. (2003)

KOCSIS LAJOS: A csíki határőrvagyon visszaadása. XII. 101–112. (2004)

KONECSNY KÁROLY: A „nemzeti gondolat és érzésvilág” Apáthy Istvánál. XII. 113–122. (2004)

KÓNYA ANNAMÁRIA: Az eperjesi evangélikus és katolikus gimnáziumok regionális hatósugara a 19. század végén és a 20. század elején. XXIII. 122–129. (2015)

KOVÁCS ÁBRAHÁM: A késő reformkori és neoabszolutizmus korabeli pesti protestantizmus felekezeti, nemzetiségi és nemzetközi nyitottsága. XV. 249–258. (2007)

KOVÁCS TEOFIL: Nemzetiségek a Debreceni Református Kollégiumban. XV. 209–248. (2007)

KOVÁCS ÉVA: A Csokonay per és politikai összefüggései. XIV. 185–196. (2006)

KÖVÉR GYÖRGY: Ki mit engedhet (meg magának) 48-ból? V. 141–146. (1996 [1997])

KRÁNICZ MÓNICA EMESE: Az angol parlamenti viták az a Török Birodalom válsága 1820 és 1830 között. XVI. 83–100. (2008 [2009])

KURUNCZI JENŐ: Az orosz agrárviszonyok és a faluközösségek (1861–1914). VII. 197–214. (1999)

L. NAGY ZSUZSA: A polgári demokraták és Tisza István. X. 73–80. (2002)

L. NAGY ZSUZSA: Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941. I. 125–148. (1992)

LAJTAI L. LÁSZLÓ: Historizmus és nemzeti történelem az 1848 előtti magyar történetírásban. Néhány észrevétel Wentzel Gusztáv 1856-os histográfiái tanulmánya fényében. XIX. 61–76. (2011)

LÉVAI CSABA: A progresszizmus és az amerikai forradalom: Charles Beard az amerikai forradalom eszmeiségéről. IX. 185–202. (2001)

LÉVAI CSABA: Az amerikai történetírás úgynevezett „konszenzus iskolája” az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről. VIII. 53–78. (2000)

LÉVAI CSABA: Az amerikai forradalom megítélése Magyarországon megjelent történeti irodalomban a szocialista rendszer időszakában. XIX. 127–150. (2011)

LOVAS ENIKŐ AMÁLIA: Dragota Ignác, Debrecen egy korai tőkés polgára. XI. 143–154. (2003)

LOVAS ENIKŐ AMÁLIA: Egy polgárcsalád karrierje a 19-20. századi Debrecenben. IX. 203–215. (2001)

LUKÁČ, EDUARD: Prejavy tolerance vo vybraných výchovných koncepciách z historického pohľanu. [A tolerancia megnyilvánulása néhány nevelési rendszerben történelmi szempontból]. XV. 415–432. (2007)

LUKÁCS OLGA: Az 1849-es oktatási „Entwurf” és az erdélyi református egyház. XII. 87–100. (2004)

MACHO, PETER: Literárny obraz jezuitov v historickom románe Martina Rázusa Odkaz mŕtvych. [A jezsuitákról alkotott kép Martina Rázus a Halottak üzenete című történelmi regényében]. XV. 347–358. (2007)

MAZSU JÁNOS: Right Way or Dead End: What kind of Turning Point is the Austro-Hungarian Compromise of 1867? [Helyes út, vagy zsákutca: Milyen fordulópont is az 1867-es Osztrák-Magyar kiegyezés?] XXII. 204–221. (2014)

MENYHÁRT LAJOS: A Bolgár Népi Földművesszövetség megalakulása. I. 83–94. (1992)

MIRU GYÖRGY: Ideas and languages in Hungarian politics during the period of Dualism. [Elképzelések és nyelvek a Magyar politikában a Dualizmus alatt] XXII. 186–203. (2014)

MUDRÁK JÓZSEF: A Debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének (Szemináriumának) rövid története 1914–1949. XIII. 215–228. (2005)

MUDRÁK JÓZSEF: A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatói társadalma (1914–1949). XVII. 205–234. (2009 [2012])

NAGY VILMOS MÁRTON: A csernovai tragédia magyar sajtója. XX. 143–154. (2012)

NÉMEDI DÉNES: Durkheim Németországban. V. 147–158. (1996 [1997])

NIEDERHAUSER EMIL: A rejtélyes uralkodó. IX. 33–43. (2001)

NYAKAS MIKLÓS: Múlt a múltban: a hajdúvárosok érvrendszere 1790-ben, az országgyűlési képviseleti jog elnyerésekor. XXI. 85–93. (2013)

PAP JÓZSEF: Választók és választások Heves és Sáros vármegyében a 20. század első évtizedében. XV. 293–310. (2007)

PAP LEVENTE: A vallási különbség, mint nemzeti ellentétek forrása Ion Budai-Deleanu *De Originibus populorum Transsylvaniae* című művében. XX. 67–78. (2012)

PAPP KLÁRA: „Iskolába járni majdnem annyi, mint templomba járni”: A váradi katolikus iskoláztatás a török kiűzésétől a polgári forradalomig. X. 159–184. (2002)

PARAGH BRIGITTA: A reformkor világa és Wesselényi Miklós alakja Kölcsey Antónia naplójában. XIV. 151–168. (2006)

PETRÓ LEONÁRD: 138 birka ára. XI. 125–142. (2003)

PÖLÖSKEI FERENC: Tisza István a miniszterelnök. X. 65–72. (2002)

PREPUK ANIKÓ: A zsidóemancipáció a reformkorban. III. 15–34. (1994)

PREPUK ANIKÓ: Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. XXIII. 156–175. (2015)

PÜSKI LEVENTE: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendházi reform. I. 67–82. (1993)

PÜSKI LEVENTE: Tisza István és a magyar arisztokrácia. X. 87–96. (2002)

SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: Magyarországi városházépületek a századfordulón. III. 53–70. (1994)

SCHREK KATALIN: Anglo-Russian Mechanisms for Crisis Management in the First Period of the Greek Cause (1821–1826). [Angol-Orosz válságkezelő mechanizmusok a Görög Ügy első felében (1821–1826)] XXII. 142–158. (2014)

SCHREK KATALIN: Esterházy Pál Antal herceg és az önálló görög állam. Az 1830–1832-es londoni konferencia egy magyar származású osztrák követ szemszögéből. XXV. 193–211. (2017)

SZABÓ GYULA: A debreceni szabdkömvesség a dualizmus korában. VIII. 167–182. (2000)

SZABÓ IMRE LÁSZLÓ: Bánffy Miklós Erdély Trilógiájának társadalom és korképe. XVI. 283–302. (2008 [2009])

SZABÓ SZILÁRD: Bosznia Hercegovina 1908-as annexiójának közjogi vonatkozásai. XI. 179–196. (2003)

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR: Differing Interpretations of the South African War in Hungary. [A Búr háború különböző értelmezései Magyarországon] XXII. 254–264. (2014)

SZENDREI ÁKOS: A függetlenségi baloldal vezéralakja: Justh Gyula politikai pályája. X. 121–134. (2002)

SZENDREI ÁKOS: „Ezerholdas” nemes vagy polgár?: Justh Gyula társadalmi státusai és szerepkörei. XVI. 239–252. (2008 [2009])

SZENDREI ÁKOS: Justh Gyula és az 1905/6-os politikai válság. XVIII. 201–222. (2010 [2012])

SZENDREI ÁKOS: Országgyűlési képviselők párthovatartozása a dualizmus kori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzáskörzeteikben. XXI–II. 224–241. (2015)

SZENDREI ÁKOS: Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti dualizmus kori országgyűlési képviselőinek párthovatartozása és társadalmi háttere. XXV. 68–83. (2017)

SZENDREI LÁSZLÓ: Asbóth János Magyar conservativ politika c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja. XIII. 97–118. (2005)

SZILÁGYI LÁSZLÓ: Választási skandalum a „kuruc” vármegyében (1869–1910). VII. 129–138. (1999)

SZILÁGYI ZSOLT: „Barackváros” főterei, 1880–1940. XX. 123–142. (2012)

SZILÁGYI ZSOLT: The Perception of a Market Town in the Great Plain. The Representations of Kecskemét between 1880 and 1940. [Egy alföldi kereskedőváros gondolta. Kecskemét ábrázolásai 1880 és 1940 között] XXII. 266–281. (2014)

SZILÁGYI ZSOLT: Az Alföldi piacközpont-állomány változása 1828 és 1925. XXIII. 198–223. (2015)

SZŐKE DOMONKOS: Bethlen István Tisza Istvánról. X. 113–120. (2002)

SZŰCS PÁL: Párbaj és politika a reformkorban – Vay Dániel gróf különleges párbaj-afférja az utolsó rendi országgyűlésen. XVIII. 143–162. (2010 [2012])

TAKÁCS PÉTER: A határőrök szolgálónépei Székelyföldön 1820-ban. XII. 59–86. (2004)

TAMÁS EDIT: Türelem és türelmetlenség a vallásgyakorlatban és az intézmények működtetésében Sárospatakon a 17–19. században. XV. 161–178. (2007)

TÍMÁR LAJOS: A Viktoriánus kori adóügyi iratok gazdaság- és társadalomtörténeti forrásértéke. VIII. 79–90. (2000)

TOKODY GYULA: A pángermánizmus és a dualista Magyarország. IX. 45–61. (2001)

TŐKÉCZI LÁSZLÓ: Tisza István vallásossága és társadalmi nézetei. X. 55–64. (2002)

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Eckhart Ferenc történész munkássága a dualizmus idején. XXV. 84–98. (2017)

UGRAI JÁNOS: Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777–1815 között. IX. 167–184. (2001)

VASILOVÁ, DARINA: Perzekvovanie slovenských študentov na prešovskom evanjelickom kolégiu v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia. [A szlovák diákok üldöztetése az eperjesi Evangélikus Kollégiumban a 19. század második felében és a 20. század elején]. XV. 273–292. (2007)

VELKEY FERENC: „Most nyíltan a kormány embere vagyok” (a kormány helye Széchenyi István politikai tájékozódási modelljében). VII. 95–114. (1999)

VELKEY FERENC: „à la Talleyrand játszottam [?]” Széchenyi István önértékelő dilemmája 1848 márciusában. XIII. 73–96. (2005)

VELKEY FERENC: Egy „rettentő döntés” háttéréről: Miért „támadt kedve” Széchenyi Istvánnak 1847 őszén „követnek menni”? XVI. 189–238. (2008 [2009])

VELKEY FERENC: „Joue à la Talleyrand?” István Széchenyi lors du tournant de mars 1848. [„À la Talleyrand játszani?” Széchenyi István 1848 márciusának fordulóján] XXII. 160–185. (2014)

VERMES GÁBOR: Tisza István világnézete. X. 41–54. (2002)

VENKOVITS BALÁZS: A Changing Experience of Transport, Travel, and Mobility: The Transatlantic Crossing to the United States in 19th century Hungarian Travel Writing. [A közlekedés, utazás és mobilitás változó tapasztalatai: Az Egyesült Államokba tartó transzatlanti átkelés a 19. sz.-i Magyar utazó írásban] XXII. 222–239. (2014)

VIDA ISTVÁN KORNÉL: „His Second Beau Ideal of Statesman?”: The Invocation of Thomas Jefferson in Abraham Lincoln’s Political Career. [„Második államférfiúi példaképe?”: Thomas Jefferson megszólítása Abraham Lincoln politikai pályafutásában] XXII. 240–253. (2014)

MODERNKOR (1919–)

APOR PÉTER: AZ olvasó válasza: hol van a jelentések rendszere? VII. 225–234. (1999)

BABOTOVÁ, ĽUBICA: Spoločenské a dejinné jedinečnosti formovania Rusínov–Ukrajincov v slovanskej Európe. [A ruszinok-ukránok formálódásának társadalmi és történelmi sajátosságai a szláv Európában]. XV. 311–318. (2007)

BALOGH RÓBERT: Nagy Britannia európai közösséghez való csatlakozásának előzményei. X. 331–346. (2002)

BARCZA JÓZSEF: Révész Imre püspök és az 1944-45-ös változások. II. 125–134. (1993)

BARISKA ISTVÁN, IFJ.: Diszkontinuitás és kontinuitás: az osztrák identitás anatómiájának kérdéséhez 1945 előtt és után. V. 95–106. (1996 [1997])

BARTA ANNA MÁRIA: Sociális + föld + program = szociális földprogram? X. 315–346. (2002)

BARTHA ELEK: Vallási terek néprajzi kutatása. XX. 17–24. (2012)

BARTA RÓBERT: A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban. I. 113–124. (1993)

BARTA RÓBERT: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetételek az 1920-as években. III. 103–116. (1994)

BARTA RÓBERT: Konzervatív pártpropaganda Nagy Britanniában az 1920-as években. IV. 101–124. (1995 [1996])

BARTA RÓBERT: Tisza István politikai örökösei. X. 105–112. (2002)

BARTA RÓBERT: Churchill's Ideas on United Europe after World War II. [Churchill elképzelései az Egyesült Európáról a II. Világháború után] XXII. 282–299. (2014)

BARTA RÓBERT: C. A. Macartney (1895–1978) történetírói munkássága és írásai a Kiegyezésről. XXV. 54–67. (2017)

BARTA RÓBERT – PÜSKI LEVENTE: Az alispáni kar társadalmi összetétele az 1920-as években. VIII. 5–14. (2000)

BARTHA ÁKOS: Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform. XVI-II. 163–180. (2010 [2012])

BARTÓK BÉLA: Kasszandra dühös. (Szabó Dezső németellenes intoleranciájáról) XV. 319–344. (2007)

BIHARI NAGY ÉVA: A népi vallásosság megjelenése a hon- és népismereti tankönyvekben. XX. 179–189. (2012)

BODNÁR ERZSÉBET: Az orosz állam modernizációja (1801–1825) a legújabb historiográfiában. XVI. 31–42. (2008 [2009])

BOROSY ANDRÁS: Emlékezés Szabó Istvánra. XI. 161–164. (2003)

BUJALOS ISTVÁN: Tolerancia-demokrácia és liberalizmus. XV. 453–458. (2007)

DARVAS ENIKŐ: A nagyváradiak kivándorlása az Amerikai Egyesült Államokba a XX. század elején. X. 253–268. (2002)

DEBRECENI PÉTER: Horthy's Meeting with Hitler in Kiel in August of 1938 from a Polish perspective. [Horthy találkozója Hitlerrel Kielben 1938 augusztusában, Lengyel szemszögből] XXII. 300–324. (2014)

DOBOS SÁNDOR: Kárpátaljai helységnevek kisebbségi környezetben való használatát szabályozó nemzetközi és ukrain jogszabályok (1989–2012). XXIII. 10–21. (2015)

ДУАКОВ, ДМИТРИЙ: Враждебная территория. Воронежский поход 2-й венгерской армии. [Ellenséges terület. A második magyar hadsereg voronyezsi hadjárata]. XXII. 362–381. (2014)

ERŐS Vilmos: Szekfű és Mályusz vitája a középkori magyar nemzetiségi politikáról. IV. 125–147. (1995 [1996])

ERŐS VILMOS: Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz. V. 27–40. (1996 [1997])

ERŐS VILMOS: Szabó István és 1848/49. X. 9–37. (2002)

ERŐS VILMOS: Szabó István előadása a tudományos magatartásról. XI. 155–160. (2003)

ERŐS VILMOS: Egyedi-egyetemes történetírás. (Megjegyzések Ernst Beisach könyvéhez). XIII. 7–26. (2005)

ERŐS VILMOS: Történetfilozófiai irányzatok a XX. században. XVI. 7–30. (2008 [2009])

ERŐS VILMOS: A histográfia fogalma. XVIII. 5–22. (2010 [2012])

ERŐS VILMOS: Egy historiográfiai munkacsoport születése. Szerkesztői előszó. XIX. 5–8. (2011 [2012])

ERŐS VILMOS: A történetírás-történet paradigmái. XIX. 9–20. (2011)

FLEISZ JÁNOS: Az életmód sajátosságai Nagyváradon a két világháború között (1919–1940). X. 285–299. (2002)

FLEISZ JÁNOS: Az életmód és egészségügy sajátosságai Nagyváradon a két világháború között (1919–1940). XII. 135–150. (2004)

FORISEK PÉTER: „Újításaival megsértette a régi törvényeket és ősi szokásokat”: Gondolatok Nagy Konstantin 20. századi értékeléséről. XV. 13–20. (2007)

GUNST PÉTER: Az európai fejlődés alapjai. I. 7–18. (1992)

GUNST PÉTER: A magyarországi földreform (1945). IX. 63–70. (2001)

GYÁNI GÁBOR: A modern város történetének antropológiai szemlélete. III. 157–165. (1994)

GYIMESI PÁLMA: Böhm Károly hatása ifj. Révész Imre történelemelméletére. XVIII. 45–66. (2010 [2012])

GYIMESI PÁLMA: Szekfű Gyula és ifj. Révész Imre kapcsolata. XIX. 77–94. (2011)

HOLLÓSI GÁBOR: Adatok a Debreceni Tudományegyetem Magyar-és Osztrák Magánjogi Tanszékének történetéhez. XIV. 197–212. (2006)

IMRE LÁSZLÓ: Tisza Istvánról, Ady Endréről, az irodalomról, leginkább azonban arról, ami e kérdéskört aktuálissá teszi. X. 81–86. (2002)

KAISER FERENC: A csendőrors mindennapi élete. V. 41–58. (1996 [1997])

KARDOS TIBOR: Az amerikai, európai és magyar rádiózás és televíziózás fejlődésének összevetése 1960-ig. V. 107–140. (1996 [1997])

KEREPESZKI RÓBERT: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. XIII. 229–253. (2005)

KIRÁLY SÁNDOR: Az ún. „kettős társadalom” koncepciójának helye és szerepe Erdei Ferenc életművében: egy nagy hatású társadalomkép gyökerei. XIX. 95–126. (2011)

KISS LÁSZLÓ: A szlovák-magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban. VIII. 33–52. (2000)

KORMÁNYOS LÁSZLÓ: Nagyvárad város történetének rövid áttekintése a magyarországi Tanácsköztársaság időszakában. X. 269–284. (2002)

KOVÁCS I. GÁBOR: A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában. V. 159–167. (1996 [1997])

KÖVÉR GYÖRGY: Államosítástól a privatizációig: Egy magyar bank útja a 20. század második felében. IX. 71–82. (2001)

KÖVÉR GYÖRGY: Ki mit engedhet (meg magának) 48-ból? V. 141–146. (1996 [1997])

KRAUSZ TAMÁS: Kutatás közben: Megjegyzések a Lenin-tematikához az „új” dokumentumok fényében. IX. 83–104. (2001)

LÉVAI CSABA: Az amerikai forradalom megítélése Magyarországon megjelent történeti irodalomban a szocialista rendszer időszakában. XIX. 127–150. (2011)

L. NAGY ZSUZSA: Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941. I. 125–148. (1992)

LAKATOS JUDIT: Az orosz menekültek ügye a Népszövetségben (1920-as évek). XII. 205–224. (2004)

LOVAS ENIKŐ AMÁLIA: Egy polgárcsalád karrierje a 19–20. századi Debrecenben. IX. 203–215. (2001)

LUSKO, ANTON: Ideologické umenie – vrchol intolerancieho výtvarnom umentí 20. storočia. [Az ideologizált művészet: Az intolerancia csúcsa a 20. századi képzőművészetben]. XV. 373–414. (2007)

MACHO, PETER: Literárny obraz jezuitov v historickom románe Martina Rázusa Odkaz mŕtvych. [A jezsuitákról alkotott kép Martina Rázus a Halottak üzenete című történelmi regényében]. XV. 347–358. (2007)

MARINKA MELINDA: Egyházi és felekezeti kötődés egy romániai sváb faluban. XX. 155–162. (2012)

MOLNÁR D. ERZSÉBET: Transcarpathia and the Maleniy Robot. XXII. 326–339. (2014)

MOJDIS, JÁN: Tolerancia a inolerancia v diele Wiliama Rittera. [Tolerancia és intolerancia William Ritter művében]. XV. 359–372. (2007)

MUCSI LÁSZLÓ: Az Eichmann-per a sajtóban. XVIII. 223–246. (2010[2012])

MUDRÁK JÓZSEF: A Debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének (Szemináriumának) rövid története 1914–1949. XIII. 215–228. (2005)

MUDRÁK JÓZSEF: A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatói társadalma (1914–1949). XVII. 205–234. (2009 [2012])

NAGY VINCE RÓBERT: Az őstörténet megítélése Yrjö-Koskinen történetírásában a „Tiedot Suomen suwun muinaisuudesta” munkája alapján. XIII. 27–50. (2005)

NEMES ZOLTÁN (összeáll.): Die Literarische Tätigkeit von János Sarkady. [Sarkady János irodalmi munkássága] VI. 223–232. (1997)

NÉMETH GYÖRGY: A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989. XIX. 51–60. (2011)

NOVÁK ZOLTÁN: Románia átállása a szövetségesekhez. XII. 225–240. (2004)

NOVÁK ZOLTÁN: A Románia elleni 1944-es szövetséges bombázóhadjárat. XVII. 235–264. (2009 [2012])

ORBÁN MARIANNA: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között. XVI. 303–317. (2008 [2009])

OROSZ ISTVÁN: Hit és tudomány. XX. 9–16. (2012)

ŐSZ GÁBOR: Az 1920. évi lengyel-szovjet-orosz háború története. V. 83–94. (1996 [1997])

PAPP KLÁRA – SURÁNYI BÉLA (összeáll.): Menyhárt Lajos (1940–1993) műveinek válogatott bibliográfiája. IX. 11–129. (2001)

PAPP KLÁRA: Hajdúk története – hajdúk emlékezete. XXI. 9–34. (2013)

PEKÁR, MARTIN: Tolerancia či politický pragmatizmus? (K vzťahu majority a národnostných menšín v Slovenskej republike 1939–1945) [Tolerancia vagy politikai pragmatizmus? (A többség viszonya a nemzeti kisebbségekhez a Szlovák Köztársaságban, 1939–1945)]. XV. 335–340. (2007)

PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD: Karcagi honvédek Észak-Erdély és Kárpátalja védelmében a II. világháború idején. XXV. 244–256. (2017)

PÜSKI LEVENTE: Egy harcos legitimista a Horthy-korszakból: Pallavicini György. XVIII. 181–200. (2010 [2012])

PÜSKI LEVENTE: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája. XIII. 157–168. (2005)

PÜSKI LEVENTE: Folyamatosság és változás: a magyar parlamenti elit 1919 után. III. 93–102. (1994)

RADÓ BÁLINT: (VI.) I. Jakab és kora politikai ideológiájának historiógráfiai megítélése. VII. 139–151. (1999)

ROZGONYI IBOLYA: Dzerzsinszkij és a Cseka. I. 95–112. (1992)

SIEVERS, JAAKHO: „Ne csináljunk a bolhából elefántot!”: Kurtán Sándor nagykövet értelmezése Magyarország és Finnország kapcsolatának „átmeneti időszakáról” 1965 januárjában. XVIII. 247–262. (2010 [2012])

SÍRÓ BÉLA: A debreceni zsidóság a vészkorszak idején. IV. 147–182. (1995 [1996])

SÍRÓ BÉLA: Betegellátás Magyarországon a két világháború között. XII. 123–134. (2004)

SZABÓ IMRE LÁSZLÓ: Bánffy Miklós közéleti tevékenysége Erdélyben 1926 és 1949 között. XIV. 169–184. (2006)

SZABÓ IMRE LÁSZLÓ: Bánffy Miklós Erdély Trilógiájának társadalom és korképe. XVI. 283–302. (2008 [2009])

SZABÓ ISTVÁN: Nagyszöllös: rádióelőadás, 1938. VIII. 183–186. (2000)

SZABÓ ISTVÁN – ERŐS VILMOS: Történelem és élet: előadás a Népművelési Főiskolai tanfolyamon 1946. december 3. Az előadás kéziratban fennmaradt szöveget közli: Erős Vilmos. VII. 215–224. (1999)

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR: Differing Interpretations of the South African War in Hungary. [A Búr háború különböző értelmezései Magyarországon] XXII. 254–264. (2014)

SZÁSZFALVI MÁRTA: A vallási turizmus és szakrális tér vizsgálata a református templomokban. XX. 163–178. (2012)

SZEKERES GYULA: A „lovaglegényes” lakodalmas menet, mint hadi metosztóp? XXI. 95–108. (2013)

SZEKERES MELINDA: Irodalom és politika – antológiák az ötvenes évekből. IX. 105–110. (2001)

SZERAFFINÉ SZABOLCSI ÁGNES: Szabolcs vármegye és Nyíregyháza a Horthy-korszakban: kulturális élet - könyvtári környezet. XIII. 169–192. (2005)

SZILÁGYI ZSOLT: „Barackváros” főtere, 1880–1940. XX. 123–142. (2012)

SZILÁGYI ZSOLT: A helyi elit újragondolása. XVIII. 23–44. (2010 [2012])

SZILÁGYI ZSOLT: Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában. XIX. 151–164. (2011)

SZILÁGYI ZSOLT: The Perception of a Market Town in the Great Plain. The Representations of Kecskemét between 1880 and 1940. [Egy alföldi kereskedőváros gondolta. Kecskemét ábrázolásai 1880 és 1940 között] XXII. 266–281. (2014)

SZILÁGYI ZSOLT: Az Alföldi piacközpont-állomány változása 1828 és 1925. XXIII. 198–223. (2015)

SZOMBAT TAMÁS: A Magyar Néphadsereg és a debreceni forradalmi események 1956-ban. XIII. 193–214. (2005)

SZŐKE DOMONKOS: Menyhárt Lajosra emlékezve. IX. 5–10. (2001)

SZŐKE DOMONKOS: Bethlen István Tisza Istvánról. X. 113–120. (2002)

TAKÁCS TIBOR: Változások a főispáni kar személyi állományában a két világháború között. VIII. 15–32. (2000)

TONHAIZER TIBOR: Hetvenöt esztendeje köttetett a lateráni szerződés. XII. 241–251. (2004)

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Interjú Klaniczay Gáborral: Micheal Foucault és a magyar történetírás. XIX. 165–184. (2011)

VÁRADI NATÁLIA: Documents Related to the Revolution of 1956 from Transcarpathian Archives. [Az 1956-os forradalomhoz kötődő dokumentumok a kárpátaljai levéltárakból] XXII. 340–361. (2014)

VARGA ZSUZSANNA: A termelőszövetkezetek és az agrárirányítás között párbeszéd formálódása az átszervezést követő években. VII. 241–251. (1999)

VASILEOVÁ, DARINA: Perzekvovanie slovenských študentov na prešovskom evanjelickom kolégiu v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia. [A szlovák diákok üldöztetése az eperjesi Evangélikus Kollégiumban a 19. század második felében és a 20. század elején]. XV. 273–292. (2007)

VÉGH LORETTA VIVIEN: Hajdú-hetek a Horthy-korszakban. Adalékok a két világháború közötti Magyarország emlékezet- és identitáspolitikájához. XXV. 46–53. (2017)

VERESS GÉZA: Magyarország és a lengyel háború 1939-ben. I. 139–147. (1992)

VÖLGYESI ZOLTÁN: Az 1956-os forradalom és megtorlás Hajdúnánáson. II. 135–159. (1993)

VÖLGYESI ZOLTÁN: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti hátteréhez. III. 141–156. (1994)

ŽEMBEROVÁ, VIERA: Tolerancia a poznanie v národnej literatúre. [Tolerancia és ismeret a nemzeti irodalomban]. XV. 341–346. (2007)

Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp.,

LÁBJEGYZET

a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. 149. (továbbiakban Engel, 2005.)

b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In: *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (továbbiakban Nagy, 2003.)

c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

d) Levéltári hivatkozásnál:

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd zárójelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont).

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1/B. 5. k.

e) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: *http://stb* – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár,
http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm – 2006. január

